HET CONFLICT SNOUCK HURGRONJE–VAN HEUTSZ–VAN DAALEN

EEN ONDERZOEK NAAR DE VERANTWOORDELIJKHEID

J. W. NAARDING

HET CONFLICT SNOUCK HURGRONJE—VAN HEUTSZ—VAN DAALEN

2 Pa 55

HET CONFLICT SNOUCK HURGRONJE-VAN HEUTSZ-VAN DAALEN

EEN ONDERZOEK NAAR DE VERANTWOORDELIJKHEID

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS DR. TH. M. VAN LEEUWEN, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT, IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN, OP VRIJDAG, 14 OCTOBER 1938, DES NAMIDDAGS TE 5 UUR

DOOR

JAN WILLEM NAARDING

GEBOREN TE RUINEN

UTRECHT
N.V. A. OOSTHOEK'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
1938

Deze studie verschijnt tevens als deel XI der UTRECHTSCHE BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS, HET STAATSRECHT EN DE ECONOMIE VAN NEDERLANDSCH-INDIË,
onder leiding van
Prof. Dr C. Gerretson en Prof. Mr Dr H. Westra.
N. V. A. Oosthoek's Uitgevers Maatschappij
Utrecht
Zij is alleen in dien vorm in den handel

UNIV. LIB.
BIBLIOTH.
REF.

AAN MIJN OUDERS.

BIBL. VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM
HD
00500

INHOUD.

	Blz.
INLEIDING	1
HOOFDSTUK I	11
HOOFDSTUK II	19
HOOFDSTUK III	26
HOOFDSTUK IV	36
HOOFDSTUK V	42
HOOFDSTUK VI	51
HOOFDSTUK VII	58
HOOFDSTUK VIII	72
HOOFDSTUK IX	80
HOOFDSTUK X	88
AANHANGSEL	117
BIJLAGEN	1
REGISTER DER BRONNEN	205
REGISTER VAN PERSONEN	210

SNOUCK HURGRONJE

VAN DAALEN

VAN HEUTSZ

Het onderwerp van dit proefschrift zal, bij eersten oogopslag, menigeen, die de geschiedenis van Atjeh kent, niet geheel onbedenkelijk voorkomen.

De historische behandeling van het conflict tusschen de drie mannen, aan wier samenwerking het Rijk de onderwerping van Atjeh en de inluiding der Pax Neerlandica in den ganschen Archipel bovenal dank heeft te weten, moet bij vele nog overlevende tijdgenooten smartelijke herinneringen opwekken. „Waartoe dient het", zal men allicht vragen, „nù nog de bijzonderheden op te rakelen van een welhaast vergeten conflict, dat een schaduw heeft geworpen op de schitterende episode der Indische krijgsgeschiedenis, waaraan de namen dier mannen zoo roemrijk verbonden zijn?"

Ik erken, dat ook bij mij deze bedenking zwaar heeft gewogen. Meer dan eens heb ik op het punt gestaan mijn voornemen op te geven, doch twee overwegingen hebben mijn aarzeling overwonnen.

De eerste overweging is van algemeenen aard.

Zij houdt verband met een opvatting, die in de Utrechtsche School gemeengoed is. Naar die opvatting is de nationale geschiedenis een onmisbare factor in de nationale opvoeding. Het is daarom zaak, de band tusschen volkshistorie en volksleven zoo nauw mogelijk aan te trekken. Dit brengt mee, dat oneindig veel meer dan tot dusver aandacht behoort te worden geschonken aan dat tijdperk der geschiedenis, dat onzen eigen leeftijd onmiddellijk voorafgaat. De kennis van dat tijdperk schijnt noodzakelijk, willen wij onze eigen levenstaak goed opvatten. Slechts dan, wanneer wij die taak begrijpen

als een voortzetting en voltooiing van het werk, dat het vorig geslacht op 't getouw heeft gezet, kan een levende traditie ontstaan. Slechts zóó kan de volksgeschiedenis een volkskracht worden.

In die jongste geschiedenis van het Rijk vormt die van het Rijk in Azië gedurende de regeering der Koningin het verweg rijkste kapittel. Maar wat weet ons volk er vàn? Wat, trouwens, kàn het er van weten? Zij is een gesloten boek! En nu moge het goed zijn te leeren, hoe Coen, in zíjn dagen, Heeren Zeventien heeft vermaand, dat er in Indië iets groots te doen viel, maar beter is het te weten, dat het ònzen dagen werd voorbehouden zijn groote werk te voltooien. Het is een nationaal belang van hooge orde, dat de geschiedenis van de Bevestiging van het Nederlandsch Gezag in den Archipel sedert 1898 niet ongeschreven blijve tot tijd en wijle zij zóó verstorven is, dat zij elken bezielenden invloed op het leven der natie verloren heeft.

Maar zulk een geschiedenis, wil zij vat hebben op den breederen volkskring, kan geen officiëele, maar moet een ware geschiedenis zijn. Voldoen aan dien eisch brengt natuurlijk zijn gevaren en bezwaren mee. Ware geschiedenis is nu eenmaal een geschiedenis van menschen en menschelijke hartstochten: zij is realistisch. In de officieele geschiedenis galmt Cambronne bij Waterloo: „La garde meurt mais ne se rend pas!"; in de ware brult hij: „merde!".

Maar wordt het historische tafereel door dit realisme bedorven? Mij dunkt, neen!

Een ware geschiedenis kan zonder de beschikking over de bronnen echter niet worden geschreven. De bronnen voor het tijdperk dat wij bedoelen liggen hier te lande verscholen in de archieven van het Ministerie van Koloniën en in de nagelaten papieren van de medespelers. Maar deze bronnen zijn nog ongeopend. En er heerscht nog veel schroom om tot de opening over te gaan.

Naar 't mij voorkomt, is die schroom niet gerechtvaardigd. Ook de ware geschiedenis van Indië in de laatste veertig jaren mag vertoond worden. De bronnen bevatten een zuiver water. Natuurlijk dient bij het putten met oordeel te werk gegaan. Van sommige onderwerpen, waarvan de behandeling nog voortduurt, moeten de retroacta onaangeroerd blijven. Maar over het algemeen schijnt het tijdperk voor historische behandeling rijp. In twijfelachtige gevallen is door overleg tusschen archiefbezitter en geschiedschrijver bijna altoos een beiden partijen bevredigenden tusschenweg te vinden.

De spoedige bekendmaking van de ware geschiedenis van dit groote tijdperk zal op een afsluiting der bronnen niet mogen afstuiten.

Het is deze overweging, die mij heeft doen volharden in mijn besluit een onderwerp — en bij voorkeur een doornig onderwerp — uit dit jongste tijdperk te kiezen. Het is duidelijk, dat aan de geschiedenis, die ik begeer, een aantal monographieën zal moeten voorafgaan. En het scheen mij aantrekkelijk, door de behandeling van een doornig onderwerp, het bewijs te leveren, dat de toekomstige geschiedschrijver ook de „kritiekste" momenten niet behoeft te schuwen, wanneer hij aan waarheidsliefde slechts kieschheid paart. Wel is alle begin moeilijk, maar zonder begin geen einde!

Moge de begeerte, een stootje te geven in de richting van 't boven omschreven doel, tot verontschuldiging strekken, dat een beginneling het gewaagd heeft, dit begin te maken.

De tweede overweging draagt een bijzonder karakter.

Het conflict, dat ik mij tot onderwerp koos, is geëindigd met een administratief onderzoek, dat een der partijen uit Atjeh, tooneel van zijn levenswerk, verwijderd heeft. Het openbaar belang verklaart, dat in gevallen als deze, het gezag zich gedraagt als een slechte kadi; het velt zijn vonnis uitvoerbaar bij voorraad, ondanks voorziening in hooger beroep. Zulk een beroep, indien het al openstaat, is daardoor meestal geheel vruchteloos; hoe aantastbaar de uitspraak ook moge zijn, ver-

haal is er niet; en de beschadigde handelt wijs, niet na te kaarten. Ook Van Daalen heeft wijs gehandeld. Ondanks een scherp gevoel van verongelijking, heeft hij, met de hem eigen hardnekkigheid, bij zijn leven volstrekt gezwegen. Daartoe voelde hij zich trouwens door zijn beroep en zijn rang verplicht, alle rechtvaardiging weigerend, „omdat zulks niet gebruikelijk is van een generaal"[1]); alleen dat zwijgen heeft zijn verdere loopbaan mogelijk gemaakt.

Den eersten rollen van elk wereldsch bedrijf staat echter, na hun aftreden van het levenstooneel, een Hof van Beroep open, waartoe figuranten den toegang ontzegd blijft. Ook Van Daalen heeft voorzien, dat zijn zaak, na zijn heengaan, daar opnieuw zou worden aanhangig gemaakt. Reeds aanstonds nadat het vonnis geveld was, heeft hij zelf zijn hooger beroep aangeteekend: „Alleen de Geschiedenis zal mij later recht kunnen doen wedervaren"[2]).

De Geschiedenis kan dit beroep niet onontvankelijk verklaren, zonder zich aan rechtsweigering schuldig te maken.

Klaarblijkelijk met de bedoeling de herziening zijner zaak te vergemakkelijken, heeft Van Daalen zijn papieren met zorg gerangschikt en aangevuld.

Het is dus wel niet in strijd met zijn bedoeling, dat kinderlijke piëteit uit zijn nalatenschap een aantal bescheiden heeft openbaar gemaakt[3]). Doch al kan men het gevoel waardeeren, dat tot deze openbaarmaking bewogen heeft, de vorm, waarin deze heeft plaats gevonden, moet veroordeeld worden. Niet slechts is de keuze der stukken onvoldoende en onbescheiden, maar bovendien verraadt de tekst, waarmede een ongenoemde en onbevoegde ze heeft aaneengeschakeld, een volstrekt gemis aan historisch oordeel en inzicht. Als geheel is deze publicatie volstrekt onverantwoordelijk. Zij heeft het beoogde doel meer geschaad dan gediend.

Een behoorlijke herziening der zaak vordert een geheel

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 193.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 152.
[3]) *Het conflict Van Heutsz-Van Daalen. Toelichtende Bescheiden*, etc., s. a. (1937).

andere procedure. Voor alles is een nauwkeurige instructie tot eerlijke en zakelijke vaststelling der feiten noodig. Daarbij behooren, behalve de partijen in het geding, ook de tijdgenooten, zooveel mogelijk, bij monde [of bij geschrifte alsnog te worden gehoord. Bovendien dienen die feiten te worden herplaatst in de lijst van de toenmalige Atjehsche verhoudingen. Voor een goede justitie is verder een nauwkeurige vaststelling van het feitelijk punt in geschil noodzakelijk.

Dit punt in geschil ligt niet in het antwoord op de vragen of Van Daalen, als civiel bestuurder van Atjeh, fouten heeft gemaakt; of hij, door zijn persoonlijkheid, voor dezen post geschikt was; of zijn ontheffing van dien post, op dat oogenblik, door de omstandigheden is geboden geweest.

In de beantwoording van al deze vragen mocht en moest het subjectieve inzicht van hen, die tot beoordeeling van Van Daalen's beleid geroepen waren, een overwegende rol spelen; het blijft nu eenmaal een waarheid, ,,dat bij de geheele inrichting van maatschappij en staat en samenleving geldt: de patroon beoordeelt of hij een werkkracht gebruiken kan; niemand wil werken met door hem onbekwaam geachte krachten" [1]). Deze regel gold zeker ook voor de ambtelijke verhoudingen op Atjeh; en Van Daalen, die zelf een volstrekte onderwerping van zijn ondergeschikten aan zijn oordeel over hunne verrichtingen eischte, was er de man niet naar, om zich zelf niet, op de zelfde volstrekte wijze, aan het oordeel van zijn eigen chef, *in casu* Van Heutsz, te onderwerpen. Trouwens, ten aanzien van deze vragen spreken de stukken een zoo overduidelijke taal, dat ook de geschiedschrijver, in zoover hij op grond der bronnen een eigen oordeel kan vormen, zich genoopt voelt in het overeenstemmend oordeel van de tot oordeelen bevoegde tijdgenooten te berusten.

Maar niet door dit oordeel was het, dat Van Daalen zich gegriefd gevoelde. De grief lag dieper. Van Daalen was, nòch als militair, nòch als civiel Gouverneur van Atjeh een zelfstandige dienaar van den Staat. Hij handelde onder instructie, en deze instructie, in welke het bestuurs-stelsel van zijn ambts-

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 7.

voorganger en chef, Van Heutsz, belichaamd was, moest, in zooverre zij niet door bevelen door of namens hem werd gemodificeerd of geïnterpreteerd, begrepen en uitgevoerd worden volgens de onder Van Heutsz bestaande en aan Van Daalen, als zijn stafchef, uit den aard der zaak volkomen bekende practijk. [1]) Anders gezegd: Van Daalen moest, als Gouverneur, het ongewijzigd stelsel van Van Heutsz toepassen.

De veroordeeling nu van Van Daalen's beleid is geschied op grond van zijn beweerde afwijken van dit stelsel, waarvan de toepassing aan hem was opgedragen en overgelaten. [2])

Van Daalen heeft echter deze afwijking ontkend.

Het feitelijke punt in geschil is dus: of en in hoeverre deze afwijking in feite heeft plaats gevonden.

Moet een dergelijke afwijking inderdaad worden geconstateerd, dan rijst de rechtskwestie, de kwestie der verantwoordelijkheid.

Was deze afwijking een verbreken door Van Daalen, van de hem, in zijne instructie, voorgeschreven objectieve gedragsregels, waarvoor hij, als civiel bestuurder, verantwoordelijk was te stellen? of ging het hier om een subjectieve wijze van toepassing dier regels, die noodzakelijk volgde uit Van Daalen's bekende karakter?

Heeft Van Heutsz deze afwijking geweten, of kunnen weten, althans vermoeden? In het laatste geval: heeft hij het noodige en mogelijke gedaan, om zich omtrent den gang van zaken volkomen ingelicht te houden? In het eerste: heeft hij, en intijds, de noodige bevelen gegeven of doen geven, om de gebleken afwijking te herstellen?

Zijn, ten slotte, deze bevelen door Van Daalen op een zoodanige wijze uitgevoerd, dat hij gerechtigd was tot de overtuiging, dat zijn beleid was in overeenstemming met den verklaarden wil en opvatting van zijn lastgever?

Is dus Van Daalen te recht veroordeeld op grond van zijn afwijking van het bestuurstelsel-Van Heutsz? Heeft hij inder-

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 161.
[2]) Vgl. *Verslag nopens den toestand in het gewest Atjeh en onderhoorigheden*, 60 en 86.

daad, zooals Fock het stelde, niet voldaan, aan wat van hem werd verwacht en mocht worden verwacht?

Het vinden van het juiste antwoord op deze vragen vormt het *hoofddoel* van ons onderzoek.

Dit onderzoek leidt ons echter vanzelf uit den engen cirkel van de militaire en ambtelijke verhoudingen in Atjeh, waar het conflict is uitgebarsten, in den veel ruimer Rijkskring.

Het Koninkrijk wordt gedreven door een zeldzaam gecompliceerd staatsrechtelijk raderwerk, waarvan echter slechts in betrekkelijk zeldzame gevallen alle raderen in beweging behoeven te komen. Zulk een geval is ons conflict geweest. Terwijl de machine wordt aangezet door de openbare meening, die weerklank vindt in het moederlandsche parlement, is het de Kroon, die ingrijpt, de Indische Regeering aan 't werk zet en een beslissing afdwingt.

Het is ons *nevendoel* dit raderwerk, waarvan de beweging zich voor een zeker deel veelal aan het oog onttrekt in ons gegeven geval van binnen uit in volle werking te toonen.

Bij de opsporing van bronnen, heb ik mijn uitgangspunt genomen in het archief-Van Daalen. Maar ook in verschillende andere particuliere archieven was de oogst onverwacht rijk. De bij het conflict betrokken partijen hebben blijkbaar de historische beteekenis van de gebeurtenissen waarbij zij betrokken waren aanstonds terdege begrepen en hun verantwoordelijkheid door het houden van minuten en afschriften van particuliere en officieele brieven en bescheiden willen dekken.

Zoo rijk was de oogst, en zoo volledig de samenhang der stukken, dat het mij aanvankelijk mogelijk voorkwam de ware geschiedenis geheel zonder de hulp der regeeringsarchieven op te bouwen. Een werkwijze, die mij, in verband met den zeer recenten datum en het delicaat karakter van het gekozen onderwerp verkieselijk voorkwam. Toch is dit ten slotte niet geheel mogelijk gebleken. Vooral voor de juiste vaststelling van de externe geschiedenis, bleek het noodig te beschikken over enkele in het Archief van Koloniën voorkomende be-

scheiden van meer formeelen aard op grond waarvan deze data alleen met zekerheid konden worden vastgesteld.

Gedachtig aan het karakter der *Bijdragen*, waarin dit proefschrift verschijnt, n.l. dat van een verzameling door historisch-critische verhandelingen ingeleide bronnen-verzamelingen, ben ik in de mededeeling van de bescheiden niet karig geweest. Toch heb ik mij bij de openbaarmaking groote beperking opgelegd.

Als regel heb ik de namen van nog levende personen, die slechts een figurantenrol gespeeld hebben, weggelaten. Deze zelfde bescheidenheid kon en mocht niet worden betracht ten aanzien van de partijen in het conflict en van de belangrijkste nevenfiguren.[1]) De aan hen gerichte of van hen afkomstige bescheiden, zijn, zoover zij op het behandelde vraagstuk betrekking hebben, onverkort afgedrukt. Er zijn nu eenmaal persoonlijkheden, die reeds bij hun leven aan de geschiedenis toebehooren; wie schroomt nog bij zijn leven zijn faits et gestes op het filmdoek der historie vertoond te zien, moet dan maar zorgen, dat hij tot de kleine mannen blijft behooren die door de lens der historische camera niet worden vervolgd.

Trouwens: dit blijkt ook hun eigen opvatting. Nog als landvoogd gaf Van Heutsz het parool uit dat alles wat zich ter zake van dit conflict van zijn hand in de archieven bevond zonder meer mocht worden gepubliceerd.[2]) En toen ik, door vriendelijke tusschenkomst, aan Van Heutsz' toenmaligen adjudant deed vragen of er bezwaar bestond tegen openbaarmaking van eenige stukken van zijn hand en of daarvan voorafgaande inzage werd gewenscht, luidde het antwoord: ,,wat ik geschreven heb, heb ik geschreven"; het behoort tot de geschiedenis; voorafgaande inzage is onnoodig".

Naast de geschreven bronnen heb ik van verscheidene vooraanstaande Atjehmannen, die de gebeurtenissen hebben

[1]) Met één uitzondering. In No. XXIV is op aanwijzing van het Departement van Koloniën een naam onderdrukt; in verband daarmede heb ik denzelfden naam ook in de overige stukken door X vervangen.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 154.

medegemaakt, belangrijke inlichtingen van soms zeer vertrouwelijken aard mogen ontvangen. Van deze heb ik slechts gebruik gemaakt ter waarmerking van in de geschreven bronnen voorkomende feiten en opvattingen. De zeer enkele malen, dat ik mondeling medegedeelde feiten vermeld heb, is dit slechts geschied, wanneer ze het innerlijk kenmerk van betrouwbaarheid droegen, of door mededeelingen van andere zijde volkomen bevestigd waren. Dit geldt vooral voor de gevallen, waarin ik bij de karakterteekening van de hoofdpersonen trekken heb gebruikt, die slechts door persoonlijken omgang kunnen worden waargenomen.

Behalve van enkele stukken uit het Archief van Koloniën heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van de

Papieren Van Heutsz;
Papieren De Savornin Lohman;
Papieren Snouck Hurgronje;
Papieren Van Daalen.

De beide eerstgenoemde verzamelingen bevinden zich, de eerste grootendeels, de tweede geheel, in het Algemeen Rijksarchief, de beide laatstgenoemde in het bezit der erfgenamen.

De plaats, waar een bepaald document berust, blijkt, voor wat de origineele brieven betreft uit den in hoofde afgedrukten naam van den geadresseerde en voor wat de minuten betreft uit den naam van den steller.

Bij de voltooiing van dit proefschrift heb ik in de eerste plaats dank te betuigen aan Z. E. den Minister van Koloniën, die aan mijn verzoek om te mogen gebruikmaken van enkele bescheiden uit het archief van Koloniën met groote welwillendheid heeft voldaan.

Voorts aan Z. E. den Minister van Staat, Voorzitter van den Ministerraad, wiens ruimhartige opvatting omtrent de openbaarmaking van hem belangende bescheiden ik reeds heb vermeld.

Aan mevrouw Van Daalen betuig ik mijn warmen dank voor de bereidwilligheid, waarmede zij mij het gebruik van de papieren van haar vereerden Vader heeft willen toestaan.

Eenzelfde dank breng ik aan mevrouw Snouck Hurgronje ten aanzien van de onder haar berustende bescheiden en voor de welwillendheid, waarmede zij in gesprekken haar grooten echtgenoot voor mij heeft doen leven.

Dank ook ben ik verschuldigd aan Prof. Jhr. Mr. B. C. de Savornin Lohman voor de toestemming tot het gebruik van de papieren van zijn oom.

Zeer erkentelijk ben ik verder voor de verhelderende toelichtingen die verdienstelijke tijdgenooten van de drie groote Atjehfiguren mij in geschrift en in gesprek hebben gegeven, waarbij ik in 't bijzonder moge noemen Z.E. den Generaal K. van der Maaten, Z.E. den Generaal Th. J. Veltman en den hooggeleerden Heer Prof. L. van Vuuren.

Tenslotte is het mij een aangename taak, Prof. Dr. C. Gerretson mijn oprechten dank te betuigen voor de prettige wijze waarop hij in den grooten chaos van materiaal mij de hoofdlijnen heeft aangeduid en mij heeft opgevoed tot dien graad van onpartijdigheid, welke voor geschiedschrijving de allereerste eisch is.

I

Het jaar van de Regeeringsaanvaarding der Koningin vormt een gewichtig keerpunt in de geschiedenis van Atjeh. De weifelende, overwegend verdedigende politiek van het posten- en linie-stelsel werd voorgoed verlaten. Welberaden stelde men zich ten doel geheel Atjeh, met inbegrip der Onderhoorigheden, tot in de verste schuilhoeken van het gebergte, te brengen onder het daadwerkelijk gezag van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement. De Landvoogd Van der Wijck luidde deze nieuwe politiek met twee gewichtige besluiten in. Het eerste, van 15 Maart 1898, bevatte de aanstelling van Dr. C. Snouck Hurgronje tot Adviseur voor Inlandsche en Arabische Zaken, met opdracht tot blijvend toezicht op den gang van zaken in Atjeh. Het tweede, van 25 Maart 1898, bracht de benoeming van den Kolonel J. B. van Heutsz tot Civiel en Militair Gouverneur van Atjeh.

Snouck, de vader van de aldus ingezette politiek, was een veelszins merkwaardig man. Als zoon van een modernen dominee in 1857 te Oosterbeek geboren en als theoloog te Leiden aangekomen, had hij al spoedig als Arabicus zijn weg gevonden. In 1880 onder De Goeje tot doctor in de Semietische letterkunde bevorderd, was hij, kort daarop, aangesteld tot leeraar aan de Leidsche opleiding van Indische bestuursambtenaren, die in fellen wedijver met de Delftsche leefde. In 1885, gedurende een verlof uit die betrekking, had hij het bezoek aan Mekka gebracht, waarvan het relaas hem met één slag tot Europeesche vermaardheid bracht. Een hooghartig en hartstochtelijk man, die zich, door zijn felle polemiek, reeds veel vijanden had gemaakt, maar die toch, in spijt van zijn karakter en temperament, diep doordrenkt was met de humanistische idealen van zijn tijd en zijn kring.

Snouck was in 1889 door Minister Keuchenius ter beschikking van den Landvoogd Pijnacker Hordijk gesteld ten einde hem de bestudeering van het Atjehsche volk op te dragen. Hij was namelijk vast overtuigd, dat het falen onzer Atjehpolitiek voortvloeide uit onkunde omtrent het Atjehsche volk. Om tot beter begrip van de diepere oorzaken van het verzet te geraken, lag het in zijn bedoeling, om van Penang uit ongemerkt in het binnenland van Atjeh door te dringen, om zoo, in het ongedwongen verkeer met de bevolking, de noodige gegevens te verzamelen voor een ernstige oplossing van het Atjeh-probleem.

Doch de Gouverneur van Atjeh, Van Teyn, was tegen Snouck's komst ingenomen, en zoo moest hij een paar jaar op Java in voorbereidende studie doorbrengen, tot hij in Febr. 1891 verrast werd door de opdracht der Regeering om zich toch naar Atjeh te begeven en het voorgenomen onderzoek aldaar in te stellen. De uitkomst van dat onderzoek werd neergelegd in het bekende „Verslag omtrent de religieuspolitieke toestanden in Atjeh", welks inhoud de richtlijnen gaf voor de nieuwe politiek. De „militaire" conclusie van dat Verslag was samengevat in de bekende zinsnede: „Het zeer gevoelig slaan, zoodat vrees de Atjehers weerhoudt van de gevaarlijke aansluiting aan de bendehoofden, is een conditio sine qua non voor het herstel der rust".

Om den aard van het conflict, dat wij gaan beschrijven, goed te doorgronden is het vereischt dat wij ons een heldere voorstelling vormen van het wezenlijk onderscheid tusschen de inzichten en doeleinden, die de oude en de nieuwe politiek bepaalden.

Het militaire beleid in Atjeh, dat men thans zoo streng pleegt te veroordeelen, was geenszins, zooals de thans gangbare voorstelling wil, het gevolg van de „slapheid" enz., van de militaire leiders, maar, wel integendeel, het noodzakelijk uitvloeisel van een na rijpe overweging tot gevestigd regeeringsbeginsel verheven politieke gedragslijn.

De Compagnie was na de verovering van Jacatra een Indische mogendheid geworden; de betrekkingen, die zij met

de overige gebieden onderhield waren van volkenrechtelijken aard. D.w.z. de Compagnie onderhield betrekkingen met de inlandsche staten, *niet* met de inlandsche volken; met de hoofden dier staten sloot zij een reeks verdragen, wier inhoud haar belang in den Archipel tot uitdrukking bracht. Dat belang was, in hoofdzaak, negatief; het waren, vooral, verbintenissen om alle handelingen na te laten, die de positie van de Compagnie als zeebeheerschende handelsmogendheid zou kunnen schaden; in de eerste plaats dus het sluiten van verdragen met vreemde mogendheden; het uitvoeren van gemonopoliseerde handelswaren; zeeroof en alles wat de vrijheid en de veiligheid van de zee voor de Hollanders zou schenden enz. Met het binnenland had de Compagnie, als regel, niets te maken, noch begeerde zij er iets mee te maken te krijgen. Het eenig positief belang, dat deze tractaten opleverden, lag in de daarbij soms bedongen leveranties van waren of troepen; maar het negatieve element overheerschte toch sterk; eigenlijk vormden, op de Molukken na, al de Buitenbezittingen een isolatiegordel om Java, dat, als een voor een steeds grooter gedeelte direct bezeten en bestuurd ontginnings- en handelsgebied, gestadig in waarde steeg.

Deze positie was in de 19e eeuw vrijwel onveranderd blijven voortbestaan. Het is waar, dat in de eerste jaren na het Herstel een soort expansie-politiek werd gevoerd, die onder Du Bus zelfs tot militaire vestiging op Nieuw-Guinea leidde, maar al spoedig bleek, dat de personeele en materieele krachten, die het uitgeputte Moederland ten dienste van het Indisch bestuur kon stellen, nauwelijks toereikend waren om het verzet dat op Java groeide te fnuiken.

De Java-oorlog had bovendien geruimen tijd een diepen indruk achtergelaten ten aanzien van de hardnekkige kracht bij zulk een fanatiek verzet door den inlandschen vijand ontplooid en ook de Padri-oorlog was een dringende waarschuwing geweest, om geen nieuwe avonturen te beginnen. Een waarschuwing die te meer klemde, omdat na 1830 elke cent van het koloniaal bedrijfsoverschot voor het Moederland beschikbaar moest worden gehouden.

Zoo was dus het Opperbestuur, — door de omstandigheden voor hetzelfde dilemma gesteld als eertijds Heeren Zeventien: òf het voeren van een geldverslindende expansiepolitiek òf het kweeken van een batig slot, — na een ervaring van ruim 15 jaren tot hetzelfde inzicht gekomen als zijn rechtsvoorgangers, n.l. dat het noodzakelijk was, de gezagsuitbreiding op te offeren aan het batig slot. Deze z.g. onthoudingspolitiek werd vastgelegd in Van den Bosch' bekende resolutie van 30 Nov. 1833.

Hoewel het Opperbestuur ook nà 1840 gaarne streng aan deze onthoudingspolitiek zou hebben vastgehouden, bleek dit onmogelijk. Verschillende pogingen van vooral Engelsche avonturiers, om zich vasten voet te verschaffen binnen den Nederlandschen invloedsfeer, deden Baud begrijpen, dat een louter papieren souvereiniteit op den duur niet deugen zou en dat „een volkomen veronachtzaming der Buitengewesten vroeg of laat tot inmenging van buiten moest leiden" [1]). Dientengevolge werden bij de Geheime Besluiten van 10 Juli en 26 Sept. 1845 zekere uitzonderingen op de volstrekte onthoudingspolitiek toegestaan, die als een belangrijk keerpunt in de geschiedenis van de Indische landseenheid kunnen worden beschouwd.

De bedoeling van het Opperbestuur was, om het, als de gelegenheid zich voordeed, mogelijk te maken zekere gebieden, bij wijze van voorzorgsmiddel en veiligheidsmaatregel onder Nederlandsch gezag te brengen. Maar elke expansiepolitiek is zwanger van hare eigen consequenties, en zoo kon Rochussen reeds in 1848 de besluiten van 1845 den grondslag noemen van „een andere, meer met de behoeften des tijds en dus met de belangen van Nederland strookende staatkunde, ten doel hebbende eene langzame uitbreiding van grondgebied", met welke verklaring de Indische Landvoogd, wel niet onopzettelijk, de oorspronkelijke bedoeling van het Nederlandsche Opperbestuur verre voorbijschoot.

Maar deze spanning tusschen de bedoeling van het Opperbestuur en het doel der Indische Regeering, schiep tevens een

[1]) Vgl. *J. M. Somer: De Korte Verklaring*, p. 57.

zekere speelruimte tusschen de Moederlandsche theorie en de Indische practijk.

Voortdurend lieten, tusschen 1848 en 1873, de Ministers van Koloniën, die te rekenen hadden met het batig-slot, waarschuwingen hooren, om niet zonder noodzaak van de onthoudingspolitiek af te wijken, en even voortdurend lieten de Indische Landvoogden, onder den drang der omstandigheden, die politiek metterdaad in den steek.

Toch beïnvloedde de theorie de practijk in zooverre, dat men zich aanvankelijk voornamelijk toelegde op het verwerven van strandgebieden. In hoofdzaak bleef men dat doel bereiken door toepassing van het oude stelsel van verdragen met de potentaten of potentaatjes, die deze stranden geacht werden te beheerschen.

Ontstonden er dan moeielijkheden, dan werd er eerst, vaak zeer langdurig, onderhandeld, tot er eindelijk, wanneer het te bar werd, een expeditie werd uitgestuurd om het Nederlandsche Gezag te gaan handhaven. Zoo'n expeditie bepaalde zich als 't even kon tot een vlootdemonstratie, waarbij dan vaak een aantal strandkampongs in brand werd geschoten, terwijl in ernstiger gevallen een landing werd gemaakt en de kraton van den vijand werd bestormd en vernield.

Alles bijeengenomen bleven dergelijke ondernemingen oorlogjes in miniatuur tusschen twee staten; het doel was nooit, zoo'n staat als geheel te annexeeren en het volk tot Nederlandsche onderdanen te maken, maar om zich na gelukte tuchtiging terug te trekken: en dit doel bepaalde het tuchtigingsmiddel. Daar beboeting (pluk veeren van een kikker!) gewoonlijk niet practisch uitvoerbaar was, bleef er meestal niet veel anders over, dan den vijand, bij wijze van straf, op de goedkoopste wijze de meeste schade toe te brengen en daartoe was de Roode Haan het meest doeltreffende middel.

En dat bleef zoo, toen men zich, ter verzekering van het behaalde succes, in latere jaren op de kusten ging vast zetten: men onthield zich zorgvuldig verder te gaan, dan het staatkundig doel vereischte, overtuigd dat een ,,verovering" van het binnenland veel geld en bloed zou kosten, zonder eenig

nut of voordeel te brengen. En werkelijk gelukte het op die wijze vaak na zeker tijdsverloop een evenwichtstoestand tusschen de Nederlandsche vestiging aan de zeekust en het onafhankelijk achterland tot stand te brengen.

Het geheele verloop van den Atjeh-oorlog tot 1898 scheen de juistheid van deze traditioneele politiek te bevestigen; en het is dan ook volkomen begrijpelijk, dat de militaire tactiek zich bij diè politiek bleef aansluiten. Men trachtte in en rond de veronderstelde hoofdstad van Atjeh vasten voet te houden en de stranden door blokkade af te sluiten: deed men uitvallen, dan werd het traditioneele tuchtigingsmiddel, de Roode Haan, toegepast.

Het bedroevende was slechts, dat de telkens schijnbaar bereikte evenwichtstoestand op Atjeh maar niet stabiel wilde worden. En het is de voorname verdienste van Snouck's arbeid, dat hij de oorzaken van dat verschijnsel op een eenvoudige en overtuigende wijze heeft aangewezen.

De eerste oorzaak was, dat Atjeh geen eenhoofdige Staat was, die men door bevrediging van het staatshoofd, vernietiging van de staatsmacht, of bezetting van den staatszetel bedwingen kon, maar een ingewikkelde groepeering van een aantal federaties van kleine agrarische gemeenschappen, zoodat men den toestand alleen meester kon worden door onderwerping van het tienduizendkoppige Volk en zijn locale hoofden.

De tweede oorzaak was, dat de diepe en duurzame vijandschap van het Atjehsche volk niet alleen te verklaren viel uit het motief, dat, in den regel, een nationale tegenstelling onderhoudt: het gekrenkte nationale bewustzijn, het geprikkeld besef van een historische eenheid, die de aangevallene (en dat wàren de Atjehers) tot elken prijs tegen den aanvaller wil handhaven. De Atjehsche nationaliteit was een religieuze nationaliteit: de weerstand der Atjehers hield een innig verband met een groote ideologische tegenstelling, die eens de geschiedenis der wereld heeft beheerscht en nu voortging dit te doen in dit afgelegen uithoekje der wereld. De Atjehkrijg, anders gezegd, was maar niet zoo'n gewone oorlog tusschen

twee volken, die op de gewone manier door een vrede kon worden beëindigd, maar een nieuwe episode uit het wereldhistorische drama: de Heilige Oorlog tusschen de geloovigen en de ongeloovigen, die van uit het hoofdkwartier van het geloof, Mekka, voortdurend geestelijke voeding en leiding ontving en die wel een wapenstilstand, maar geen duurzamen vrede gedoogde.

De derde oorzaak was de nauwe, doch uiterst ingewikkelde verhouding tusschen het economische en het ideologische element in de sociale structuur van het te onderwerpen volk. De Heilige Oorlog werd in Atjeh bedreven door guerillavoerende benden; en dit bendewezen had zich, zoowel tengevolge van de verwilderende en verwoestende werking van den langdurigen krijg als van den onafhankelijken, naar het bandelooze neigenden volksaard, allengs ontwikkeld tot een soort soms gansch niet onprofijtelijk nationaal nevenbedrijf.

Maar het hoofdbedrijf van het Atjehsche volk bleef toch de landbouw, en de Atjehsche boer was in zijn diepste wezen als alle boeren: een rustig man, als men hem, zijn akker, zijn beesten en zijn gezin maar met rust liet.

Deze oorzaken, eens als de ware oorzaken van het blijvend verzet onderkend, dicteerden een geheel nieuwe Atjehpolitiek, zoowel op militair als bestuurlijk gebied: „de verbinding", zooals Snouck het later zou uitdrukken, „van aan solide bestuursbegrippen ontleende middelen ter pacificatie met de onvermijdelijk harde maatregelen, die het verzet moeten fnuiken" [1]).

Nu voelt iedereen in deze doelstelling iets als een weerhaak: de nieuwe politiek zou, volgens deze formuleering, de „verbinding moeten zijn van twee ongelijksoortige bezigheden, onderwerpen en pacificeeren, die zich gemeenlijk niet al te wel verdragen. De man, die zijn vak maakt van „gevoelig slaan", is door de bank min geschikt voor het geven van „vaderlijke leiding". Natuurlijk zijn er uitzonderingen, maar

[1]) Vgl. *Snouck Hurgronje: Verspreide Geschriften*, IV, p. 144.

op uitzonderingen kan men geen stelsel bouwen; en het zoeken naar een man, die van beide markten evengoed thuis is, lijkt wonderveel op het zoeken naar een schaap met vijf pooten.

In Snouck's geest, het blijkt al uit de aanhaling, hadden de pacificatie en de solide bestuursbegrippen den voorrang.

Maar men diende te beginnen met het begin: een nieuwe methode van oorlogsvoering. Het kenmerkende van die methode laat zich gemakkelijk gissen. Om het geheele Atjehsche volk, dat wil zeggen: alle Atjehers, mannetje voor mannetje, te onderwerpen, was het onvermijdelijk het geheele Atjehsche gebied, voet voor voet, te veroveren en te bezetten. Het besluit daartoe beteekende de principieele liquidatie van de half-om-half politiek van na 1848. Nu geen verdragen meer met heerschers of hoofden, maar voorwaarts, de rimboe in, met het vaste besluit, het eenmaal veroverde gebied nooit weer te ontruimen, maar voorgoed tot Nederlandsch gebied te maken.

En dan, na de verovering, na de onderwerping grosso modo, zou het moeilijkste tijdperk komen, het tijdperk tusschen de onderwerping en de pacificatie in, waarin men nog voort moest gaan met onderwerpen en tegelijk al moest pacificeeren.

De groote kunst zou het dan zijn en dat was het *nieuwe* Atjeh-probleem, om aan de verhouding tusschen de beoefenaars van het normale vredesbedrijf en die van het abnormale oorlogsbedrijf der Atjehers, tusschen boeren en benden, een einde te maken; het middel daartoe had Snouck reeds aangegeven in de aangehaalde zinsnede: men moest ook na de verovering en bezetting van een landstreek de overgebleven individueele of groepen vijanden zóó hard en zóó lang blijven dóórslaan, dat de Atjehsche boer *uit vrees* weerhouden zou worden van het onderhouden van welke betrekking ook tot den Atjehschen djahat.

Natuurlijk zou deze nieuwe politiek bij de uitvoering nog een massa andere vraagstukken meebrengen; maar dat was van later zorg; het eerst noodige was nu het hernemen van

het offensief, de ,,verovering van Atjeh". En daartoe behoefde men een aanvoerder, een ,,maarschalk Voorwaarts".

II.

Nu zou men allicht denken, dat althans het leger Snouck's militaire conclusie met geestdrift zou hebben omhelsd en dat men onder de jongere officieren de aspirant-,,maarschalken Voorwaarts" voor 't grijpen zou hebben gehad.

Maar dat was het geval *niet*. En dat is, eigenlijk, ook zeer begrijpelijk. Niets moeilijker, dan in een aan defensief optreden gewenden troep de offensieve geest tot herleving te brengen, vooral wanneer den opperofficieren het inzicht in de noodzakelijkheid van aanvallen niet slechts ontbreekt, maar wijziging van taktiek door hen, op schijnbaar stevige gronden, als schadelijk en gevaarlijk wordt beschouwd.

En zoo zag men het inderdaad in. Het politiek adagium van 1833 was de juiste uitdrukking geweest van de militaire en finantieele onmacht van het Gouvernement; maar toen deze politiek eenmaal gevestigd was, bleef de militaire traditie zich aan haar conformeeren, ook toen betere bewapening en ruimere geldmiddelen andere mogelijkheden geschapen hadden.

,,Lang had men", aldus beschrijft Colijn den toestand vóór 1896, ,,de kracht van het Indische leger en de beteekenis van zijn actief kunnen onderschat . . . Men achtte ons leger te zwak om zóó uitgebreide taak te vervullen als verbonden was met het scheppen van rust en orde in den geheelen Archipel. Men oordeelde vooral, dat dit leger ten eenenmale onvoldoende was voor de blijvende occupatie van zoo uitgestrekt territoir en men meende, dat de voor een permanente bezetting noodzakelijk geachte uitbreiding der krijgsmacht buiten de grenzen van ons finantieel kunnen lag. Dit vrijwel algemeen gedeelde gevoelen vond in het laatste vierde der negentiende eeuw bijzonderen steun in de ervaring in Atjeh opgedaan. Als men ongeveer vijfduizend man noodig had, om in een duchtig versterkte linie, ongeveer vijftig vierkante

km. grondgebied en een paar kustplaatsen vast te houden, hoe groot zou dan een leger niet moeten zijn om heel Atjeh, ja om heel het uitgestrekte grondgebied van den Indischen Archipel onder welgeordend bestuur te brengen en dat te bevestigen?" [1])

Mocht het Legerbestuur onder die omstandigheden zich laten beïnvloeden door de beschouwingen van een of anderen geleerde, al was hij dan ook in Mekka geweest? Natuurlijk niet; de generaals kenden hun verantwoordelijkheid ten aanzien èn van de hun toevertrouwde troepen èn van de Schatkist. Zij zouden zich wel wachten de hand dieper in dat helsche wespennest Atjeh te steken!

Eerst toen Toekoe Oema's afval het bankroet van de traditioneele politiek op onweerlegbare wijze had aangetoond, kenterde, mede onder den invloed, zoo van de heftige verontwaardiging in het moederland als van den sterken aandrang uit het, met enkele uitnemende krachten uit het patriasche leger versterkte, lagere officierscorps, de stemming ook in de, der Regeering nastaande, kringen van het Legerbestuur.

De zending van Vetter was de laatste troef, die de traditioneele politiek kon uitspelen; zijn aftocht onverrichter zake bracht de nieuwe richting aan 't bod: in den nacht na zijn vertrek had de beroemde uitval plaats, die de verovering van de Atjeh-vallei inleidde.

Het spreekt van zelf, dat Snouck, toen hij merkte, dat zijn haan begon koning te kraaien, ijverig omzag naar een mannetjesputter, die in staat was, om de nu wel wat erg *à l'improviste* begonnen uitvoering van zijn eerste programpunt stelselmatig dóór te zetten en te voltooien.

Al spoedig was zijn oog gevallen op een jong hoofdofficier. Van Heutsz, zoo heette zijn uitverkorene, was reeds een ervaren Atjeh-man. Kort na het uitbreken van den Atjeh-oorlog was hij, als pasbenoemd luitenant der infanterie, op zijn verzoek naar het Indische leger en het oorlogsterrein overgeplaatst.

[1]) Vgl. *H. Colijn: Generaal Van Heutsz, Createur de Valeurs, in: Voor het Gemeenebest,* p. 186.

In 1876 naar Soerabaja gezonden, verrichtte hij daar een paar jaar garnizoensdienst, om in 1880 naar Atjeh terug te keeren. Na de krijgsschool te hebben bezocht, was hij, nu kapitein, een poosje bij den Generalen Staf werkzaam geweest, tot hij in 1889 als chef van den staf van Gouverneur Van Teyn voor de derde maal op Atjeh terugkeerde. Zijn geheele loopbaan door had hij met groote onderscheiding gediend: tijdens zijn eerste verblijf op Atjeh won hij de Willemsorde; tijdens zijn tweede de eeresabel; tijdens zijn derde werd hij, in 1891 — hetzelfde jaar, dat Snouck naar Atjeh geroepen werd, — bij keuze tot majoor bevorderd. In 1893 ging hij met 2 jaar ziekenverlof naar Holland.

Tot dusver was hij, hoe verdienstelijk ook, toch niet bijzonder naar voren gekomen. Eerst toen hij, kort na Toekoe Oema's afval, nu als overste, voor de vierde maal op Atjeh terugkwam, kreeg hij zijn kans: bij de verovering van de Atjeh-vallei wist hij, als colonne-commandant, zóó zeer de algemeene aandacht op zich te vestigen, dat hij, ook in den kring zijner kameraden, als de „coming man" van het nieuwe stelsel werd beschouwd. „Als ge met uw stelsel Groot-Atjeh onderworpen wilt zien", schreef een hunner kort voor zijn vertrek aan Snouck, dan zult ge „onafgebroken voortvarendheid moeten betrachten bij de vervolging van den vijand. Ge moet daarom zorg dragen, dat de meer actieve elementen onder ons spoedig de overhand krijgen en niet onder opzien tot Allah met uwe handen berustend in den schoot zitten, want anders wordt 't weer een desolate boel."[1])

De „meer actieve elementen": was het geen pleidooi voor Van Heutsz en de besten der jongere officieren, die hem al spoedig begonnen te volgen? en deze en dergelijke aansporingen kwamen bij Snouck niet aan dooveman's oor.

Overste Van Heutsz was zeker een markante persoonlijkheid.

Hij stamde uit den soldatenstand: zijn grootvader was een Hollandsche soldenier, die in den Franschen tijd in Gorkum in garnizoen lag. Zijn daar in 1806 geboren vader

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 4.

had het gebracht tot officier-magazijnmeester te Coevorden, waar hij in 1851 was geboren. Die afkomst scheen, lichamelijk en geestelijk, in zijn persoonlijkheid uitgedrukt, en noch de chambrée van het Kampensche Instructiebataljon, nòch de kletstafel van de Indische garnizoenen hadden, door wat uiterlijke beschaving, de „*politoer sadja*" kunnen leveren voor wat hem aan innerlijke distinctie ontbrak. In allure een korporaal-waschbaas met het „veelzins gezonde verstand van een ontwikkeld sergeant-majoor" [1]), en een mond grooter dan van tien generaals.

Zeker, Van Heutsz was niet zóó ongeleerd als Blücher, die ternauwernood schrijven kon. In het Ned.-Indische leger kon men de hoogere rangen niet bereiken zonder een flinke dosis weterij: en Van Heutsz, met zijn gezonde verstand, had al het geleer en gerepeteer van de Hoogere Krijgsschool zonder moeite doorgeworsteld. Maar hij deed niet meer dan hij moest om als soldaat vooruit te komen; aan echte studiezin, uit belangstelling voortkomende, ontbrak het hem volkomen; verder dan wat koelie-Maleisch heeft hij het nooit gebracht; en „met de studie van het Atjehsche volk, zijn taal, zijn zeden, zijn inwendig leven" had hij zich nooit bezig gehouden [2]).

Maar . . . hij bezat geestkracht en zelfvertrouwen; durf en fougue; hij was onvermoeid en onversaagd. Juist wellicht, omdat hij, geestelijk, Jan Fuselier zoo na stond, wist hij, troupier met de troupiers, los van vormen en van beginselen, in dien moeilijken overgangstijd, toen het leger op Atjeh, gedrild in formaties die nog uit den napoleontischen tijd stamden, een eigen, aan het moeilijke Indische terrein aangepasten bewegings- en gevechts-vorm moest vinden, den troep door zijn voorbeeld op onvergelijkelijke wijze te bezielen. Daarbij spaarde hij zich zelf niet; herhaaldelijk, ook nog in later jaren, nam hij, wanneer het élan dreigde te verflauwen en een aanval begon te stagneeren, zelf de aanvoering over, om den troep naar de overwinning te leiden [3]).

[1]) Vgl. Snouck Hurgronje aan Van der Maaten, 13 Jan. 1936.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 41.
[3]) Vgl. *Bijlagen*, p. 99.

Ook leerde hij den officieren opnieuw, wat ze in de linie ontwend waren: de ontberingen van den troep, op marsch en in het bivak, te deelen. Zoo was hij al spoedig het idool der soldaten, en, niet zoozeer de hervormer van het Indische leger, (want een organisator was hij, met zijn ingeboren losheid, niet) maar wèl de herschepper van den Indischen legergeest. Onder zijn leiding telde ieder man voor zijn volle kunnen mee; van ieder werd het meeste geëischt dat hij geven kon; maar er was ook belooning naar verdiensten. Zeer juist heeft Colijn, zijn latere adjudant, in deze zeldzame eigenschappen van den geboren aanvoerder de historische beteekenis van den soldaat Van Heutsz gezien: „met een troepenmacht niet beduidend sterker dan die, welke noodig was geweest om een gebied van 1 vierkante kilometer vast te houden, wordt geheel Atjeh tot onderwerping gebracht.[1]) Geheel in den zelfden geest oordeelde Snouck: „Van Heutsz' niet te onderschatten beteekenis" lag daarin, „dat hij in zijn tijd, zoover mijn kennis reikt, de eenige was, die vertrouwen had in de kracht van het Nederlandsch-Indische leger en die de verantwoordelijkheid om het die kracht te laten betoonen ook gaarne op zich nam."[2])

„Doorzetten, doorzetten, doorzetten, geen dag verliezen, den vijand nimmer op verhaal laten komen"[3]), — in dat eerste programpunt waren de Atjeh-geleerde en de Atjeh-soldaat het roerend eens: zóó eens, dat er bij Snouck geen weifeling kon zijn: Van Heutsz, en niemand dan hij, zou Atjeh's maarschalk Voorwaarts zijn!

En toch was Van Heutsz bij zijn chefs niet bijster gezien. Het feit staat vast; hoe dient het verklaard? De eerste opwelling zoekt die verklaring in iets zeer menschelijks: de jaloezie van het oude geslacht op het jonge, dat met Van Heutsz slaagde, waar het zelf had gefaald. Ook, peinst men, zal de groote mond in hoogere regionen niet welgevallig

[1]) Vgl. *H. Colijn: Op. cit.*, p. 188.
[2]) Vgl. Snouck Hurgronje aan Van der Maaten, 13 Jan. 1936.
[3]) Vgl. *Bijlagen*, p. 3.

geweest zijn. Doch onze bronnen dwingen ons, dergelijke verklaringen ter zijde te stellen. Van Heutsz had het voorrecht gehad, hoogstaande chefs te hebben, die over zijn uiterlijke eigenaardigheden wisten heen te zien. Aan echte waardeering van 's mans treffelijkheid had het ook bij hen geenszins ontbroken. De oorzaak van den tegenzin zat dieper:

Van Heutsz was geen zedelijke persoonlijkheid, geen gaaf karakter; de Gorkumsche kazernesfeer van 1806 was ook in zijn moreelen habitus blijven hangen.

Het is uiterst moeilijk, aan te wijzen waar precies de zwakke steê in zijn karakter school. Moeilijker nog, het grondgebrek een naam te geven, die èn billijk èn waar is. Sommigen, die zelf gebukt gingen onder hun principes, zochten het in zijn „levensbeschouwing" [1]), maar zij zouden allicht dichter bij de waarheid gekomen zijn, wanneer zij de fout in zijn volkomen gebrek aan levensbeschouwing hadden gezocht. Inderdaad was, na aftrek van een half dozijn phrasen, zijn ziel van ethische waarden zoo leeg als een omgekeerde aschpot. Wat deed het er trouwens toe? Op Atjeh waren die waarden incourant; in de cantine kon men er geen borrel voor koopen.

„Aan Atjeh zelf mocht men", overigens, „die onvoldoende zedelijke vorming niet wijten, daar had men den man te aanvaarden en te gebruiken zooals hij is . . ." En van huis uit had de 17-jarige vrijwilliger, blijkbaar, niets meegekregen of overgehouden. De diepere oorzaak lag wel in een leemte in zijn aangeboren karakter. Van Heutsz was, wat men noemt, niet serieus. Hij was een los man, los van tong, los van zeden.

Was hij onwaar? Niet in den lageren zin; het ontbrak hem niet aan de soort rondheid, en het vertoon daarvan, die bij den troupier past. Maar hij bezat geen ander middelpunt van zijn wereld, dan zich zelf; zonder innerlijke norm, mat hij de waarde van menschen en dingen uitsluitend naar hun momenteele betrekking tot zijn eigen persoon en belang; zelf onbeperkt opportunist, zwiepte, bij een ingeschapen neiging tot „schromelijke overdrijving",[2]) zijn oordeel met onberekenbare

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 8.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 51, noot.

wispelturigheid[1]) tusschen de uitersten van lof en blaam. In één woord: een bandelooze natuur en een karakter zonder diepere waarachtigheid en, dien ten gevolge, zonder hoogere gerechtigheid.

Deze karakterfouten waren natuurlijk aan Snouck niet ontgaan; reeds vóór 1898 was hij er allerminst blind voor; [2]) maar dat had hem niet kunnen weerhouden krachtig op zijn aanstelling aan te dringen. Van Heutsz' chefs dachten er even zoo over: „Ik verzeker U," schreef de Landvoogd aan Snouck, „dat indien Overste van Heutsz niet met zulke eerlijke mannen had te doen gehad als Kolonel Van Vliet en Generaal Vetter, zijn militaire carrière reeds gesloten ware geworden, want aan hen beiden heeft hij het te danken, dat zijn karaktereigenschappen niet in tel kwamen bij zijn goede eigenschappen als troepenaanvoerder" [3]).

Toch kostte het zelfs aan Snouck, die bij den Landvoogd in een goed blaadje stond, veel overredingskracht om Van der Wijck's tegenzin tegen Van Heutsz' benoeming te overwinnen. Het was eerst gedurende zijn kortstondige werkzaamheid als chef van den Generalen Staf te Batavia in het late najaar van 1897, dat het Van Heutsz gelukte, het tegen hem bij den Legercommandant en den Landvoogd bestaande vóóroordeel door persoonlijke kennismaking althans in zóó verre weg te nemen, dat Van der Wijck, „op voorwaarde dat Snouck hem ter zijde zou staan, schoorvoetend" [4]) besloot aan diens aandrang gehoor te geven en Van Heutsz te brengen op de plaats, waarvan niet slechts een alleszins gerechtvaardigde critiek op zijn karakter, maar stellig ook „veler nijd en onverstand hem zoo gaarne verwijderd gehouden zou hebben" [5]). En niemand die zich over de benoeming hartelijker verheugde dan Snouck!

Van Heutsz is dus Gouverneur van Atjeh geworden als

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 43.
[2]) Vgl. Snouck Hurgronje aan Van der Maaten, 11 April 1930.
[3]) Vgl. *Bijlagen*, p. 4.
[4]) Vgl. Van der Maaten aan Schrijver, 9 Maart 1938.
[5]) Vgl. *Bijlagen*, p. 41.

Snouck's creatuur; niet om een eigen, maar om Snouck's program uit te voeren, en Snouck heeft de oorspronkelijke verhouding wel juist weergegeven, toen hij, in later jaren, schreef: „Zonder mijn onophoudelijk aandringen ware Van Heutsz niet naar Atjeh gezonden en zonder Van Heutsz ware mijn programma onuitgevoerd gebleven" [1]).

III.

Met kracht en spoed werd nu, onder de bezielende leiding van den nieuwen Gouverneur het werk der onderwerping voortgezet. Na de verovering van de drie sagi's, was de vijand uit de Atjeh-vallei noordwaarts over de waterscheiding naar Pidië uitgeweken; onder Van Heutsz' persoonlijke leiding werd nu, in den zomer van 1898 van uit Sigli het Pidië-dal binnengedrongen; Peusangan, Pase en Idi volgden; in September was het openlijk verzet op de Noord- en Oostkust gefnuikt.

Het gevolg van deze snelle veroveringen was, dat het noodzakelijk werd een bestuursstelsel voor de pasverworven gebieden vast te stellen. Op Batavia was eenerzijds de oude vrees voor een niet-te-overziene uitbreiding van het directbestuurde gebied en het B.B. vooral niet minder levendig dan voorheen; anderzijds was men ook daar overtuigd, dat men bij de pacificatie van Atjeh met het traditioneele type verdragen niet zou kunnen uitkomen.

Het resultaat van deze tegenstrijdige motieven was de invoering van de Korte Verklaring die den grondslag zou vormen van de Nederlandsche bestuursvestiging in het Gewest, en aan welker beginsel Cremer, — een der eerste belangrijke koloniale beslissingen onder het regime der Koningin, — op 13 Maart 1899 telegraphisch het zegel der Kroon hechtte [2]).

Op dezen grondslag, die de onderworpen landschapshoofden tot volstrekte gehoorzaamheid aan de door of namens

[1]) Snouck Hurgronje aan Van der Maaten, 10 Dec. 1921.
[2]) Vgl. *Dr. J. M. Somer: De Korte Verklaring*, Breda, 1934, waar de totstandkoming in alle bijzonderheden is beschreven.

den Gouverneur van Atjeh gegeven bevelen verplichtte, diende nu een soortement bestuur te worden opgebouwd.

Maar reeds voor dat men daaraan beginnen kon, ja nog vóór Van Heutsz' benoeming, was een ander, met het stelsel van onderwerping en bezetting ten nauwste samenhangend vraagstuk opgerezen dat onmiddellijke voorziening eischte: welk dwang- en tuchtsmiddel zou er in de pas veroverde gebieden in geval van voortgezette wederspannigheid der in onderwerping gekomenen worden toegepast?

Het was in de oplossing van dit vraagstuk dat de samenwerking en overeenstemming van Van Heutsz en zijn civielen mentor zich het eerst zou moeten openbaren.

Van Heutsz was nog opgevoed in de school van den Rooden Haan, en er is geen reden te veronderstellen, dat hij tegen dit traditioneele stelsel persoonlijke bezwaren zou hebben gevoeld. Maar Snouck dacht er anders over, en oordeelde het met de nieuwe politiek ten eenenmale onvereenigbaar. De redenen van deze opinie spreken van zelf.

Het doel van de nieuwe politiek was: een bevredigd Atjeh, waarin de Atjeher, onderworpen aan het Nederlandsch Gezag, maar door dat Gezag ook beveiligd, rustig en veilig zou kunnen wonen en werken, — rustiger en veiliger dan toen zijn hoofden nog géén bevelen van dat Gezag hadden af te wachten.

Nu was het voor iedereen duidelijk, dat dit doel door stomweg alles met den grond gelijk te maken, niet kon worden bereikt. Het eenig gevolg van de toepassing van het Roode-Haan stelsel zou zijn, dat de bevolking, beroofd van alle bezit, de bosschen zou worden ingejaagd, om daar nieuwe benden djahats te vormen. Wat men noodig had was een gezeten bevolking, die, in de aantastbaarheid van haar bezit door boete of verbeurte een waarborg voor haar gehoorzaamheid aan de bevelen van den nieuwen heerscher zou bieden.

Dit lag zóó zeer voor de hand, dat Van Heutsz zich gereedelijk bij Snouck's tegenstand had aangesloten. Trouwens, hij had daarvoor nog een persoonlijk motief. Op het oogenblik, dat het vraagstuk, bij het binnendringen van de vallei van

Groot-Atjeh, opnieuw urgent werd, werd in Batavia over Van Vliet's opvolger gehandeld en kwam dus Van Heutsz' toekomst op 't spel te staan. Van Heutsz, die bij de bestaande bezwaren tegen zijn rooverhoofdmansstijl er alle belang bij had zich erg netjes voor te doen, en zeer wel begreep, dat zijn lot van het welslagen van Snouck's pogingen afhing, had nu een goede gelegenheid om te toonen, hoe geciviliseerd en humaan hij, in den grond der zaak, was: „Als ik" (schreef hij aan Snouck kort voor zijn vertrek-op-zicht naar Batavia) „in 1898, als de Pedirexpeditie doorgaat, niet meer te Atjeh mocht zijn, wendt U dan, *in Godsnaam,* uw invloed aan, om het verbranden van kampongs *per sé* te doen verbieden."

Het was, zooals men ziet, weinig minder dan een verkapte sollicitatie-brief aan den uitvinder van de nieuwe politiek; en zooals sollicitatie-brieven plegen te zijn, bijna *te* mooi.

Inderdaad beluistert men in het geforceerde *in Gods naam* en *per sé,* dat wij cursiveerden, het eerste kraken, dat de splijting van Van Heutsz persoonlijkheid in een dubbel-wezen, een Janus, aankondigt.

En daar het deze gespletenheid van Van Heutsz persoonlijkheid is, die wij voor de eigenlijke oorzaak van ons conflict houden, dienen wij de omstandigheden waarin die splijting ontstond, en de trekken van de beide facies van onzen Atjeh-Janus een weinig nauwkeuriger te bekijken.

Van Heutsz had zijn reputatie vooral te danken aan zijn brilliante aanvoering in het tijdperk, dat de Atjehsche krijgsmacht eindelijk uit de linie uitbrak en met een korte doch krachtige inspanning de Atjehvallei veroverd had. Dat overgaan van den stelling- naar den bewegings-oorlog had uit den aard der zaak sterke wijzigingen in de methode van krijgsvoering te weeg gebracht. De meest kenmerkende wijziging was wel, dat men, zoodra de gevechten op grooter schaal waren afgeloopen, noodgedwongen overging tot een ageeren in steeds kleiner verbanden en de methoden van den vijand zooveel mogelijk benaderde: de guerilla van den vijand kon slechts door een nog veel intensiever guerilla onzerzijds wor-

den gefnuikt. Dit had verschillende gevolgen voor de krijgstucht medegebracht.

Een eerste gevolg was een zekere verslapping van de militaire vormen, die niet het minst in de onmiddellijke omgeving van den Generaal merkbaar was [1]); een verwaarloozing van de militaire tenue, die niet werd tegengegaan. Een verder, en in zijn consequenties veel ernstiger, gevolg was dat aan subalterne officieren, soms zelfs aan ervaren onderofficieren een zeer groote zelfstandigheid moest worden gelaten, wat de ambitie prikkelde en het verantwoordelijkheidsgevoel aankweekte, maar het nadeel had, dat er wel eens strijd ontstond tusschen de ambitie en de verantwoordelijkheid: in den strijd, om elkaar door stoute stukjes de loef bij den Generaal af te snijden, werd naar de middelen waarmee het succes werd behaald, niet altijd nauw gekeken.

Nu was het een en ander in meer dan één opzicht nuttig en zelfs noodzakelijk; velddienst, en dan nog wel in de Atjehsche rimboe, is nu eenmaal iets anders dan parade.

Deze waarheid gold ook voor het eigenlijk krijgsbedrijf: een guerilla is nu eenmaal hard en nergens harder dan in Atjeh, waar men tegenover een dapperen, maar buitengemeen listigen vijand stond. Dat hier het oude spreekwoord: „waar gehakt wordt vallen spaanders" nog altoos waar bleek, kan geen bevreemding wekken.

Het behoorde echter tot de taak van een serieus aanvoerder, om deze noodzakelijke kwaden binnen de engst-mogelijke grenzen te beperken. Daartoe spande Van Heutsz zich echter opvallend weinig in; integendeel maakte hij vaak den indruk in dezen „rimboestijl" behagen te scheppen, ja er zich, ook wat de kwade kanten betreft, mee te identificeeren; althans werd veel door de vingers gezien, wat nauwlettende contrôle zou hebben vereischt. Ook werden, bij menige bespreking te velde, dingen gezegd, die weinig geschikt waren om de krijgstucht te bevorderen; de voor de guerilla noodzakelijke vrijheid der over een steeds uitgebreider gebied verspreide troepen, dreigde, op die wijze, in losbandigheid te ontaarden.

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 90.

Nu zou dat alles niet zoo groote consequenties hebben gehad, indien aan Van Heutsz uitsluitend de Onderwerping van Atjeh ware opgedragen geweest en naast hem, of desnoods nà hem een onafhankelijk civiel bestuur met de Pacificatie ware belast geworden. Maar dat was niet het geval en dat kon ook niet het geval zijn, juist om de reeds genoemde reden, dat onderwerping en pacificatie slechts de begin- en eind-stadia der ontwikkeling beteekenden, maar tusschen die stadia een toestand was ontstaan, waarin het onderwerpings- en het pacificatie-werk onmogelijk op dogmatische wijze konden gescheiden worden, zoodat alle handelingen een tegelijk militair, politiek en bestuurlijk karakter droegen. Het was dan ook volkomen terecht, dat niet slechts bij het centrale bestuur van het gewest, maar tot in de locale ressorten, het militair en civiel gezag in één hand, een militaire hand, vereenigd bleven; een onafhankelijk civiel naast een onafhankelijk militair gezag zou een onding zijn geweest, en in de verhouding tot de onderworpen gebieden het remediëeren van anarchie met anarchie hebben beduid.

Het gezag, dat de hoofden en bevolkingen der onderworpen gebieden moest leeren aan de bevelen van den gouverneur van Atjeh — aldus toch luidde art. 4 van de Korte Verklaring in den oorspronkelijken vorm — te gehoorzamen, moest zijn een gezag, dat volkomen doordrongen was van Snouck's gedachte „*dat redeneering, opvoeding en wat dies meer zij eerst dan vat krijgen op Mohammedaansche laatdunkendheid, wanneer ze zich geplaatst ziet tegen onwrikbare overmacht*"[1]) en bereid en in staat was dienvolgens te handelen. Voor men aan 't „vaderlijk leiden" ging, moest men eerst „automatisch gehoorzamen" inscherpen, waaruit volgde, dat ook bij het civiel bestuur aanvankelijk de stok en het zwaard vlak achter de deuren dicht bij de hand moesten staan. Het was dan ook geheel in overeenstemming met deze gedachte, dat men als gezaghebbers in de eerste

[1]) Vgl. *Snouck Hurgronje: De Atjehers.*

plaats op militaire kranigheid, eerst in de tweede plaats op neiging of aanleg voor de civiele taak lette.

Toch bestond er van het oogenblik der onderwerping af een civiele bestuurstaak en het was zaak dat teere plantje zorgvuldig op te kweeken. Daartoe was noodig, dat een bekwame hovenier er zich mee bezighield. Wie zou, naast Van Heutsz, aan deze taak zijn aandacht wijden? Het antwoord lag voor de hand.

Het schaap met 5 pooten was niet te vinden geweest, in zijn plaats had Snouck Atjeh nu, in Van Heutsz, met een stevige militaire ram op vier pooten opgeknapt, terwijl hij zelf zich voorstelde, discretelijk, als vijfde, civiele, poot te fungeeren.

Van Heutsz toonde zich aanvankelijk met dit denkbeeld buitengewoon ingenomen. Hij wist zeer wel dat hij zijn benoeming naast Van der Wijck aan Snouck dankte[1]), en was in 't begin dan ook zeer bereid, zich naar diens denkbeelden te schikken. Zoo was het op zijn eigen voorstel dat in zijn instructie een anti-Roode Haan-clausule was opgenomen, terwijl hij in het overlaten van de civiele leiding in 't begin wel eens zóó ver ging, dat hij van Snouck's raadgevingen tegenover derden als hen bindende „bevelen of instructies" sprak[2]). Maar Snouck was zoo verstandig om te begrijpen, dat er „van twee koetsiers op één bok" natuurlijk geen sprake mocht zijn, en bepaalde zich tot het geven van gevraagde en ongevraagde adviezen.

Nu moet men zich de beteekenis en den invloed van die adviezen natuurlijk niet al te groot voorstellen. Van Heutsz was en bleef de Atjehsche troupier en Snouck de Leidsche

[1]) Vgl. Van der Maaten aan Schrijver, 28 Febr. 1938: „Hoezeer de Generaal zelf ervan doordrongen was, dat hij zonder Dr. Snouck nimmer Gouverneur van Atjeh zou zijn geworden, moge blijken uit het volgende. Op een goeden Zondagmorgen (begin 1899) maakte de Generaal (toen nog Kolonel) met den Overste der Genie Kerlen, Dr. Snouck en mij een rit in mijn gebied, de XXVI Moekim. Tegen het einde van de rit hoorde ik — Dr. Snouck en ik reden achter — Overste Kerlen tegen den Kolonel zeggen: „Maar Kolonel, U zal toch moeten toegeven, dat U verdomd geboft heeft", waarop deze, zich in den zadel omkeerende en op Dr. Snouck wijzende, antwoordde: „Daar rijdt de man, die mij heeft laten boffen". Blijkbaar had de Overste het met den Kolonel gehad over diens voorspoedige carrière. De Kolonel was jonger Officier dan de Overste".

[2]) Vgl. *Bijlage*, p. 42.

geleerde. Snouck's kennis van land en volk was minder groot dan hij-zelf meende, vooral ten gevolge van het feit, dat hij zijn practische kennis van de taal overschatte: toen hij b.v. in Pidië eens op een groote hoofdenbijeenkomst een uur lang gesproken had, kwamen na afloop zijn toehoorders argeloos bij hem informeeren, waarover hij 't eigenlijk had gehad. En Van Heutsz, op zijn beurt, was geen ijverige leerling. Bij de academische vertoogen van Snouck gevoelde hij niets dan verveling. Voortdurend was professor alleen aan 't woord en Van Heutsz moest luisteren en luisterde tot hij, wat na een dagmarsch plus rijsttafel nog al eens voorkwam, in slaap viel. Zag Snouck dat, dan zweeg hij, waardoor Van Heutsz wakker schrikte en vergoelijkend zei: „Ja, ja, ik hóór je wel, ga maar door, ga maar door!". Waarop dan de Leidsche woordenvloed opnieuw aanzwol, Van Heutsz opnieuw indutte en de scène zich herhaalde.

Maar desondanks, of wellicht juist daardoor dat zij aanvankelijk niet in elkaars vaarwater zeilden, was de „samenwerking" aanvankelijk „zeer harmonisch".

Maar daarin kwam allengs verandering. Meer en meer begon Van Heutsz Snouck's bemoeiïngen en raadgevingen te gevoelen als een belemmering voor de vrijheid van zijn, vooral militaire, gestie.

Verschillende omstandigheden werkten daartoe mee. Maar de werkelijke oorzaak van de verwijdering was reeds van den aanvang af aanwezig geweest. Zij lag niet in een verschil van inzicht tusschen beide mannen, maar in Van Heutsz' onserieus karakter.

Snouck had zijn nieuwe politiek gebaseerd op een ernstig wetenschappelijk onderzoek; de onvervankelijke hoofdbeginselen van die politiek stonden met elkaar in onlosmakelijk verband. Maar Van Heutsz had die beginselen nooit van harte omhelsd; hij had zelfs de samenhang niet recht begrepen.

Dat bleek reeds uit zijn in 1893 verschenen brochure: „De onderwerping van Atjeh".

In die brochure stelde Van Heutsz zich nog op het stand-

punt, dat het voldoende was om Groot-Atjeh in handen te krijgen; de rest kon men z.i. voldoende bedwingen met een verbeterde scheepvaartregeling. Anders gezegd: hij ontkende wat volgens Snouck hoofdzaak was, n.l. „dat men in Atjeh geen enkel gebied uit de verte zou kunnen beheerschen, maar alleen door directe militaire en bestuursinvloed"[1]) tot het gewenschte resultaat zou kunnen geraken.

Ook in een ander hoogst belangrijk opzicht, de verhouding tot de hoofden, was hij, zooals wij straks zullen zien, van het gewicht van de grondstellingen van Snouck's nieuwe politiek volstrekt niet doordrongen.

Dat zou, op zichzelf, voor het voortduren der samenwerking volstrekt geen onoverkomelijk bezwaar zijn geweest: Van Heutsz was aan Snouck's inzichten niet gebonden. Hij kon zijn raadgevingen naast zich neerleggen. Wilde hij dat niet doen, dan kon „bij onverhoopt principiëel verschil, dat door gedachtenwisseling niet weg te nemen bleek, de beslissing der Regeering worden ingeroepen"[2]).

Maar een dergelijke procedure vóóronderstelde, dat de verschillen een principiëel karakter zouden dragen, dat inzicht tegenover inzicht, beginsel tegenover beginsel zou komen te staan.

Maar dat was niet het geval. In de verhouding Snouck—Van Heutsz kwam beginsel tegenover beginselloosheid, vaste zakelijke overtuiging tegen vlottend persoonlijk opportunisme te staan.

Dat was reeds te vreezen geweest van de eerste nauwere aanraking af. Vóór de uitgave van zijn zoo juist genoemde brochure had Van Heutsz namelijk den inhoud ervan met Snouck doorgepraat. Snouck had hem op de inconsequenties in het door hem voorgedragen stelsel gewezen, maar Van Heutsz, in plaats van òf zijn inzicht te verdedigen òf de brochure op het quaestieuse hoofdpunt, (gedeeltelijke of geheele bezetting van het gewest) te wijzigen, had zich bepaald tot de opmerking, dat hij „veel voor Snouck's meening ge-

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 37.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 42.

voelde", maar dit hoofdpunt ,,bij de toenmaals heerschende stemming betreffende Atjeh" niet ,,durfde opnemen", meenende, ,,dat daardoor het opstel geenerlei overweging waardig gekeurd zou worden" [1]).

Dit schijnbaar onbelangrijke incident, dat plaats viel nog voor zijn optreden als Gouverneur van Atjeh, geeft ons reeds gelegenheid Van Heutsz te leeren kennen zooals hij werkelijk was. Beginsels, overtuigingen, standpunten, stelsels waren hem juist zooveel waard als ze hem dienen konden tot bereiking van zijn oogenblikkelijk doel.

Dit opportunisme is op zich zelf niet laakbaar; de staatsman en de veldheer kunnen er niet buiten. Doch het wordt gevaarlijk, als de wijziging van standpunt niet voortvloeit uit den aard der zaak of de wisseling der omstandigheden, doch bepaald wordt door aan de zakelijke betrekking tusschen doel en middel vreemde invloeden.

En dat was het geval bij Van Heutsz. In schijn de onvervaarde leider, die onbekommerd om de publieke opinie, handelde krachtens zijn, uit ervaring gewonnen, Atjehdeskundigheid; in werkelijkheid haar bangelijke slaaf. Althans, en juist dit kenmerkt alle slaafschheid, zoolang het oog van die meesteres dreigend op hem rustte, zoo lang hij haar te vreezen had, omdat hij zich in zijn loopbaan van haar gunst en gratie afhankelijk gevoelde.

Dat opportunisme bleek al spoedig na zijn benoeming tot Gouverneur. Wij hebben gezien, hoe hij als candidaat-Gouverneur zijn beschermer Snouck had lekker gemaakt door een ostentatieve onthalzing van den Rooden Haan; en dat hij zelfs een brandverbod in zijn Instructie had doen opnemen. Maar het duurde niet lang of de oude Adam kwam boven. In Pidië had men veel moeite met het bedwingen van Tangsé, dat vrijwel onneembaar was, omdat de toegangsweg door een nauwe, gemakkelijk te verdedigen kloof liep. Men zou nu beproeven, dat broeinest van verzet langs een ongebruikelijk bergpad in den rug te overvallen; Van Heutsz zou zelf de kolonne aanvoeren.

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 37.

Den avond vóór zijn vertrek kwam Van Heutsz bij Snouck, die door een scheenbreuk verhinderd was mee te gaan, en deelde hem mee ,,dat zijn voornemen was, dat gampong-complex, wanneer het bereikt was, als een vijandige vestiging in de wildernis te beschouwen en aan de vlammen prijs te geven" [1]).

Snouck wees Van Heutsz er op, ,,dat volgens alle berichten Tangsé niets had van een tijdelijke schuilplaats; dat het uit verscheidene, welvarende kampongs bestond; dat door vernieling de bevolking zou verwilderen en aldus de pacificatie zou worden vertraagd" [2]).

De zaak was, dat onze Janus in tweestrijd verkeerde, met welk van zijn twee gelaten hij in casu kijken zou. Aan de eene zijde stonden de Pacificatie en de Instructie, verpersoonlijkt in Snouck. Aan de andere, de Onderwerping en de Kameraden. ,,De geheele staf van de Pidië-expeditie was nog onder den invloed der brand- en verniel-traditie en verheugde zich erover, dat de Gouverneur ook weder ertoe bekeerd scheen".

Resultaat: Van Heutsz ,,gaf zijn voornemen niet uitdrukkelijk op, maar voerde het toch niet uit" [3]).

Natuurlijk, Van Heutsz' hart ging uit naar wat vuurwerk in den goeden ouden rimboestijl, maar hij durfde, onder het toeziend oog van Snouck, toch ook weer niet lijnrecht tegen zijn Instructie in handelen. Vandaar de onserieuse échappatoire, om ,,het welvarende kampongcomplex in het gebergte tot een vestiging in de wildernis te verklaren"; de omzichtige poging om Snouck's instemming met dit tactisch omtrekken der Instructie te verkrijgen; en toen dat mislukte, de aftocht onder dekking van een veelbeteekenend zwijgen.

Branden was niet *opportuun*.

Deze tegenstelling tusschen de facade en het interieur van de nieuwe politiek werd gedurende de jaren van Van Heutsz' Gouverneurschap steeds sterker geaccentueerd. Wel werden door Van Heutsz steeds ,,de meest humane beginselen ver-

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 43.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 43.
[3]) Vgl. *Bijlagen*, p. 43.

kondigd", en de uit de guerilla voortvloeiende misbruiken in besluiten en bevelen met krachtige woorden verboden en veroordeeld" [1]), maar Van Heutsz' „eigen optreden en zijne eigen bevelen schenen aan te duiden, dat het met die orders niet zoo erg gemeend was" en, wat ernstiger was, die opinie „werd door vele officieren onverholen uitgesproken".

Die halfheid in alle zedelijke beslissingen was kenmerkend voor dezen, door zijn beginselloosheid zwakken, sterken-man.

Zoo begonnen Janus' beide gelaten allengs een eigen physionomie te krijgen: het officieuse behield de trekken van een rimboelooper; het officiëele nam de uitdrukking aan van een blikken dominée.

Soms kwam het tusschen de officiëele en de officieuse houding tot een onverwachte botsing. Zoo was er gedurende de Pidië-expeditie een jong officier, die er een handje van had, met den rotan te werken. Op verzoek van Van Heutsz nam Snouck hem, in tegenwoordigheid van andere officieren, onderhanden. Maar de jonge man, niet op zijn mondje gevallen, verantwoordde zich met de nuchtere opmerking, „dat de Gouverneur zelf hem dit aanbevolen had." En de Gouverneur deed er het zwijgen toe . . . . . [2]).

IV

Onder al die voortdurende krijgsbedrijven moest men nu, in de pas onderworpen gebieden, op den grondslag van de zoo pas geïmproviseerde Korte Verklaring, een soortement burgerlijk bestuur uit den grond stampen.

Het is niet zonder bedoeling, dat wij hier een studentikoos woord hebben gebruikt, dat den bijsmaak heeft van het onvolmaakte, het „à peu près". En inderdaad, het was er een bestuurtje na! Maar in deze erkenning moge, objectief, een kritiek liggen, in zoover men de praestaties van dat bestuur zou willen toetsen aan de normen, die daarvoor destijds in

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 44.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 44.

het direct bestuurde gebied golden, die kritiek zwijgt stil en wordt bewondering, indien men zich voorstelt onder welke moeilijkheden dat bestuur zich vestigen moest, en met welke uiterst geringe materieele en moreele middelen het te werken had.

Die moeilijkheden, hoe uiterst gecompliceerd, kunnen toch gereedelijk worden teruggebracht tot twee groote vraagstukken, waarmede de Gouverneur, die de richtlijnen moest aangeven, te worstelen had.

Het eerste vraagstuk volgde uit de onbestemdheid van de Korte Verklaring. Want die Verklaring (en dat was haar eminente verdienste) was wel *luce clarius* voor de zelfbestuurders, die haar hadden onderteekend, en stelde de hoofdzaak (dat zij aan de hun door de Kompeuni gegeven bevelen zonder meer te gehoorzamen hadden) wel eens en voorgoed vast, maar gaf geenerlei aanwijzing welk soort bevelen men, op civiel gebied, aan de hoofden moest geven. Een richtsnoer in wat elders gebruikelijk was bezat men niet, want de toestand hier verschilde even grondig van die in het Gouvernementsgebied als van die in de bondgenootschappelijke landen. Feitelijk kon men met de Verklaring in de hand zoowel een toestand scheppen, die wonderveel op direct bestuur geleek als een, die niet veel verschilde met den toestand in Koetei of Riouw.

Het tweede vraagstuk was nog veel moeilijker: men kan het gerust beschouwen als *het* Atjeh-vraagstuk bij uitnemendheid van het tijdperk dat volgde toen het georganiseerde verzet, d.w.z. het verzet van de landschappen, de inheemsche staatkundige organisaties, eens en voorgoed was gebroken.

Aan welken toestand kreeg men toen het hoofd te bieden? Een groot deel der bevolking had, althans uiterlijk, het hoofd in den schoot gelegd en was naar den kampong teruggekeerd. Een ander deel bleef of werd voortvluchtig, en bestookte ons, bendesgewijze, waar het kon, of vestigde zich, meest in de heuvels of het gebergte, op moeilijk bereikbare ladangs.

Nu zou er geen vraagstuk hebben bestaan, wanneer deze beide bevolkingsgroepen, die wij reeds vroeger, gemakshalve

als boeren en benden kenschetsten, nu ook maar twee *scherp gescheiden* groepen waren geweest; het militair gezag zou zich dan, uitsluitend, hebben kunnen belasten met het „uitroeien" der benden; terwijl het civiel gezag zich met het „aankweeken" van de vriendschap met de rustige bevolking door de ook elders in Indië gebruikelijke methoden zou hebben kunnen bezighouden.

Maar een dergelijke scheiding viel niet te trekken. Het nationale front dat vóór de onderwerping tusschen deze beide groepen had bestaan, was daarna nog niet plotseling verbroken; er waren allerlei soort *interlopers*, en de beide groepen waren locaal niet slechts door familiebanden met elkaar verbonden, maar vulden elkaar ook onophoudelijk aan.

De eerste zorg van het bestuur was dus om een behoorlijke scheiding tusschen schapen en bokken te maken, en dit was alleen te doen door een registratie van het geheele volk, van alle individuën; de schapen kregen dan een kampong-pas, waarmee zij, o.a. aan de rondtrekkende patrouilles hun identiteit en hun goedgezindheid konden bewijzen.

Deze registratie was, ongewild, het bewijs van de juistheid van Snouck's grondbeginsel, dat men in Atjeh geen vrede zou hebben, eer men het geheele volk, dat wil zeggen alle Atjehers, mannetje voor mannetje, had onderworpen; en de Atjehers, met hun onafhankelijke aard, voelden de beteekenis van de registratie dan ook terdege en het is zeker geen toeval, dat juist bij de registratie en bij de pascontrôle aanvankelijk zooveel aanvallen met het blanke wapen hebben plaatsgevonden: de Atjeher moet zich, bij het ontvangen van een pas, ongeveer zoo hebben gevoeld als een Dahomey-neger, dien het blok aan 't been werd gedaan.

De bevolking, eenmaal geregistreerd zijnde, begon het moeilijkste werk: het scheiden van de schapen en de bokken.

Om zich eene goede voorstelling te vormen van de moeilijkheid van dat werk, dat bovendien aanvankelijk vaak door met land en volk nog niet volkomen gemeenzame Gezaghebbers moest worden verricht, moet men trachten zich de eigenaardige samenstelling dier benden in te denken.

Het is een veel voorkomende meening, dat het bendewezen eigenlijk een product is van den strijd tegen de Hollanders; maar dat is vermoedelijk een niet geheel houdbare voorstelling. Veeleer moet men verband zoeken met den seizoentrek, die bij zoo vele agrarische volkeren in dit stadium van ontwikkeling als overblijfsel van een vroeger seminomadisme voorkomt. Het was bij onze Gezaghebbers langzamerhand gebruik geworden, alle „vestigingen in de wildernis" als „vijandige nederzettingen" te beschouwen, maar het schijnt niet zeker, dat daarbij niet vaak groote vergissingen zijn begaan.

Hoe dit zij: het boschleven zat den Atjeher te diep in het bloed, dan dat het gemakkelijk zou zijn geweest het snel uit te roeien.

Maar behalve de eigenlijke djahats, was er een groote categorie, die het bosch inliep, omdat ze het in de gampong niet houden kon; lui die niet deugden, die iets op hun kerfstok hadden, die ongenoegen hadden met hun familie, en niet zelden ook doodgewone misdadigers, die, onder voorwendsel van den Heiligen Oorlog te voeren, parasiteerden op de door hen geterritoriseerde bevolking.

Het was dus zaak, in de eerste plaats, het bendeleven voor de bendeleden zoo onaangenaam mogelijk te maken, zoodat aansluiting bij de benden voor de gampongbewoners alle aantrekkelijkheid verloor: en daarvoor was onophoudelijk patrouilleeren het probate middel. Maar aan den anderen kant moest niet alleen elke gemeenschap van de gezeten en onderworpen bevolking met de benden worden belet, maar zelfs van die bevolking worden geëischt, dat zij de aanwezigheid van de djahats onmiddellijk aanbracht. Dat was geen onwettige eisch: want de bevolking was nu eenmaal aan het Nederlandsche gezag onderworpen; en de djahats waren de vijanden van dat gezag. Maar het gevoel van nationale samenhoorigheid was natuurlijk veel dieper en echter dan de opgelegde plicht van staatkundige gehoorzaamheid. De in onderwerping gekomen bevolking bestond nu wel niet uit openlijke verzetslieden, maar bleef tóch onze

vijanden, altijd bereid de verzetslieden te helpen en te herbergen.

Hoe moest men nu de bevolking er toe krijgen, om alle gemeenschap met de benden te verbreken?

Redeneeren hielp hier natuurlijk niet; voor vaderlijke leiding van het bestuur was geen plaats: alleen *dwang* kon helpen.

Maar natuurlijk kon en mocht hier niet dan in de alleruiterlijkste noodzakelijkheid wapengeweld als dwang- en tuchtmiddel worden gebruikt; men mocht b.v. een man, die verdacht werd — van „wettelijk overtuigend bewijs" was, te midden eener vijandige bevolking natuurlijk zelden sprake, — aan de djahats herberg te hebben verleend, niet fusilleeren; verbranden van zijn woning, omkappen van zijn vruchtboomen was, om hooger genoemde redenen óók uitgesloten. Er moest dus een ander dwangsysteem worden uitgewerkt, dat aan twee eischen voldeed: 1°. de schuldigen hard treffen op een voor hen gevoelig punt; 2°. de schuldigen geen onherstelbare schade toebrengen, zoodat zij zich, getroffen bij verbeterd gedrag weer konden opwerken.

Het stelsel, dat in de praktijk bleek te voldoen, beschikte over twee dwangmiddelen. Het eerste middel was het opleggen van boeten en waarborgsommen; het tweede het interneeren of verbannen van invloedrijke slechtgezinden. Beide straffen droegen vaak een voorwaardelijk karakter. Wanneer b.v. een hoofd van de aanwezigheid van kwaadwilligen in zijn gebied niet tijdig kennis had gegeven, dan werd hij beboet, onder de voorwaarde dat, wanneer hij de schuilplaats dier kwaadwilligen wist te doen aanwijzen, de boete zou worden gerestitueerd. Of men interneerde hem op de hoofdplaats, onder mededeeling, dat hij, indien hij niet zorgde dat het beter ging, voor verbanning in aanmerking zou komen.

Met recht of met burgerlijk bestuur had dit stelsel weinig of niets te maken; het waren in wezen militaire maatregelen, die echter door den civielen gezaghebber werden opgelegd. Zij droegen een arbitrair karakter, en vereischten van de gezaghebbers die ze bezigden een buitengewone kennis van

personen en toestanden, en bij groote strengheid een nog grooter bezadigdheid en oordeelskracht.

Dat deze niet altoos aanwezig waren; dat er meermalen misgrepen werden gedaan is wel zeker, maar het was onvermijdelijk.

Het zou ons te ver voeren dieper op de modaliteiten van deze dwangmiddelen in te gaan, of ons bezig te houden met hun geschiedenis — want ook dit stelsel heeft zijn ontwikkeling gehad, waardoor het zuiver arbitraire karakter, door een meer gelijkmatige toepassing, zoo veel mogelijk is verzacht. Het is ons voldoende aan te toonen, dat de voortdurende toepassing noodzakelijk was van een groep maatregelen, die, krachtens hun eigenaardig karakter nòch als civiele nòch als militaire bestuursmaatregelen konden worden beschouwd, maar die, ofschoon meestal door de civiele gezaghebbers toegepast, toch een semi-militair karakter droegen, en die, hoewel soms barbaarsch-hard, toch de pacificatiemaatregelen bij uitnemendheid vormden: omdat met de doorsnijding van elken band tusschen benden en bevolking de pacificatie automatisch een feit zou zijn.

Wanneer men nu in de latere jaren in de Staten-Generaal van Van Heutsz' Pacificatie-stelsel sprak, dacht men aan een door het civiel gezag toegepast stelsel van zachtheid en vaderlijkheid, van zorg voor de zedelijke en stoffelijke welvaart; van bevordering van onderwijs en landbouw. Maar in werkelijkheid, en dat wisten ingewijden heel goed, gold het, juist in dit tijdperk, dat zwakke heelmeesters stinkende wonden maken, en werd de Pacificatie het best bevorderd door *op het cardinale punt van de gemeenschap met de benden* een mate van onverbiddelijkheid te toonen, die soms het woord terreur op de lippen brengt. Maar het was niets anders dan de praktijk van Snouck's fundamenteele theorie: dat de Atjeher alleen door *vrees* van aansluiting bij de djahats kon worden weerhouden.

Paradoxaal geformuleerd: in dit tijdperk was een goed beheerschte terreur in zake de gemeenschap met den vijand, het beste Pacificatie-middel. Op de doelmatige uitoefening van

die terreur concentreerde zich dan ook de energie van het samenwerkend, vaak in één hand vereenigd, civiel en militair gezag.

V.

De overtuiging, dat er in Atjeh een en ander niet in den haak zat, was tot dusver beperkt gebleven tot een kring binnenkanters zooals Snouck. De glorie, die den naam van Van Heutsz, den bedwinger van Atjeh omstraalde, verblindde de oogen van de anders zoo nuchtere en sceptische openbare meening in het moederland. Maar 't moet worden getuigd, dat de Generaal zelf ook niets naliet om die verblinding te bevorderen!

Want al mocht hij voor de openbare meening en haar organen, de „snaterende" Kamerleden en het „tuig" der krantenkerels, in den kring der getrouwen ook nog zoo'n diepe minachting betuigen, in zijn hart wist hij heel wel, dat hij ten slotte van die meening afhankelijk was. Bovenal was hij bang, en geen beetje ook, voor meergemeld tuig, dat gewoon was de publieke opinie den bel aan te binden. Hij had daarom een middel uitgevonden om zich een goede pers te verzekeren. Een probaat middel, inderdaad, en een, dat in hooge mate karakteristiek is voor zijn uitvinder.

Om te voorkomen, dat de dagbladcorrespondenten, (die ook op Atjeh een onuitroeibaar onkruid gebleken waren) en die nu eenmaal, hoe dan ook, copij moesten hebben, zich door directe informaties van de gevechtsterreinen onjuiste, of, wat erger was, juiste maar min-welgevallige berichten zouden verschaffen, was hij te rade gegaan om aan dagbladcorrespondenten, die zich als zoodanig aan hem bekend maakten, inzage te geven van de journalen, die de locale gezaghebbers hem moesten inzenden, mitsgaders van de aanteekeningen, waarmede hij die placht te versieren. Kon men openhartiger zijn? duidelijker aantoonen, dat er niets, maar dan ook niets te verbergen viel, dan door aan de pers de zelfde informaties te verschaffen, die het het hoofd van het

gewestelijk Gouvernement zelf ontving? Het leek bijna een regeeringspersdienst *avant la lettre!*

En de Atjehsche officieren en particulieren, die aan de berichtgeving een duitje bijverdienden, maar die, als alle stervelingen, óók liever lui dan moe waren, en hier, in deze journalen, al het nieuws, tot uit de verst-afgelegen districten versch opgediend kregen, vlogen met animo in de kooi .... voor ze 't wisten stonden ze onder contrôle, want gaven ze nu ondeugende, den Generaal mishagende, berichten, dan ging, opeens, de journalistieke doos van Pandora potdicht, en moesten ze zelf weer het doornig kronkelpad op, om berichten los te krijgen van officieren of onderofficieren, die eigenlijk over militaire aangelegenheden, althans tegen krantenmannen, mondje toe behoorden te houden.

Bij dat alles werd echter één simpel ding over 't hoofd gezien, hoewel het, voor wie zien wìlde, bijna zoo zichtbaar was als de Goudberg. Dit, namelijk, dat deze mededeeling der ambtelijke journalen aan de buitenwacht natuurlijk niet geheim kon blijven en dan ook spoedig algemeen bekend was. En dat, even natuurlijk, de gezaghebbers, óók niet mal, hun journalen, die bestemd waren voor de vertrouwelijke mededeeling, *militairement*, van de naakte feiten, ook van de ellendige, die nu eenmaal bij de guerilla behooren, nu óók gingen redigeeren in overeenstemming met de merkwaardige bestemming, die de Generaal aan hun uiteraard vertrouwelijke schrifturen geliefde te geven.

Kon men hen dit euvel duiden? Immers neen! Stel dat b.v. te Tapa Toean, waar 't lang spookte, een patrouille onder leiding van een jongen luitenant-gezaghebber bij het overvallen van een ladang een paar „non-combattanten" had „neergelegd", kon men dan van dien gezaghebber, (wiens meisje te Amsterdam zat, op 't punt als handschoentje uit te komen) werkelijk vergen, dat hij, zooals zijn plicht was, in zijn journaal zou rapporteeren: „heden, daar en daar, door een patrouille onder mijn leiding drie kwaadwilligen, waaronder een vrouw mèt zuigeling, neergelegd", met de

groote kans, dat het geval een week later in het *Handelsblad* stond en de vader van 't meisje, op de Beurs, opmerkingen te verduren kreeg als: „ik wist eigenlijk niet, dat de *futur* van je dochter zoo'n kindermoordenaar was!"?

Dat was te veel gevergd. Het natuurlijk gevolg was, 1°. dat de journalen uit dien tijd niet de ware, maar slechts de officieele daggeschiedenis van de Onderwerping inhouden en het, *officieel*, als een paal boven water staat, — kijk er de journalen maar op na! — dat onder Gouverneur Van Heutsz op Atjeh gruwelen *niet* voorkwamen; maar ook 2°. dat dien Gouverneur, althans langs den normalen, hiërarchischen weg, ware, onopgesmukte berichten over wat er in de onderafdeelingen gebeurde, hoe langer hoe minder bereikten, en dat hij dus, wat er werkelijk gebeurde, ten langen leste ook niet meer te weten kwam . . . . .

„Hij *wilde* het ook niet weten; hij vond alles best, *mits* hij het maar niet wist", smaalden er velen. Waren het kwaadsprekers? Misschien. Maar sommigen waren er zoo zeer van overtuigd, dat ze nog vele jaren later, *in patria* teruggekeerd, voor de botsing tusschen Van Heutz en Van Daalen geen andere oorzaak wisten te vinden, dan Van Heutsz' Janus-karakter.[1])

Hoe dit zij: de ware geschiedenis is als een djahat: zij heeft hare eigen sluipwegen. Er werd, in die dagen, naar Atjeh een vreemdsoortig mensch gedetacheerd, die luisterde naar den naam van Kapitein Y.

Y. was wat in den dagbladstijl dier dagen genoemd werd: „van christelijken huize". Erger: hij wàs een christen en wilde ook in „den krijgsmansstand" de beginselen beleven, die hij beleed. Dat was fraai van Y., en dat deed hem eer aan; maar hij vergat, en dat wordt meer vergeten, dat het ideaal, in deze wereld, slechts in homoeopathische verdunning zijn volle werking kan erlangen. Hij was een dier menschen, voor wie ideaal en werkelijkheid twee afzonderlijke werelden zijn en die zich in de wereld van hun droom van de werkelijkheid

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 176.

afsluiten. Hij was reeds vroeger op Atjeh geweest en had sedert veel over Atjeh hooren fluisteren, en werd nu, aldus gepredisponeerd, te Koeta Radja bij het tweede Reserve Bataljon geplaatst. Daar geviel het, dat hij, reeds een week na aankomst, een officierenbijeenkomst moest bijwonen. Men deed n.l. ook in Indië aan de ,,hoogere wetenschappelijke vorming" van de officieren; nu en dan werden er z.g. wetenschappelijke bijeenkomsten gehouden, om op de hoogte van het vak te blijven. Op zoo'n bijeenkomst werd dan onder leiding van een hoofdofficier, door een der heeren een ,,voordracht" over een actueel onderwerp gehouden en met de mate van ten toon gespreide geleerdheid werd dan, bij de invulling van den conduite-staat, rekening gehouden. Uit den aard der zaak was de belangstelling bij deze rimboeloopers voor de vraagstukken der hoogere strategie buitengewoon matig, en zoo bepaalde de zaak zich gewoonlijk daartoe, dat men, uit een van de toch meest ongelezen militaire tijdschriften uit den bataljonsleestrommel, een artikel zoo goed of kwaad als 't ging exerpeerde of copieerde, terwijl dan na de voordracht een debat volgde, dat men, wijselijk, nooit zoo lang rekte, dat men niet tijdig aan de kletstafel kwam. Aan die kletstafel werd dan, zooals betamelijk is, gekletst; en er werd natuurlijk gekletst over datgene, waarover niet gespróken mocht worden. En zoo vernam Y. veel en kreeg hij nog meer te vermoeden. Dat was het noodzakelijk gevolg van het vigeerend stelsel. Kort daarop naar het gevechtsterrein gezonden, beleefde Y. daar enkele dingen, die het gehoorde schenen te bevestigen.

Nu kon Y., als man van karakter, twee dingen doen. Hij kon òf er de brui van geven, en ontslag nemen onder het motto: ,,ik wil met den vuilen boel niets van doen hebben"; òf hij kon blijven en het in de plaats waarin hij, als bivakcommandant, gesteld was, anders en beter doen en zóó toonen, dat zijn ideaal een practisch ideaal was.

Maar hij koos een sluipweggetje en begon aanstonds al het gehoorde over te brieven naar Holland.

En hiermee begon een briefwisseling, die daarom zoo merk-

waardig is, omdat zij zoo duidelijk de enge grenzen aantoont binnen welke een Nederlandsch parlementarier, die den behoorlijken weg volgt, destijds medecontrôle op den gang van zaken in Indië uitoefenen kon.

Y.'s adressant was een der edelste figuren, die het Nederlandsche parlement heeft gekend, De Savornin Lohman.

Lohman had, ook als parlementarier, zijn rechterlijke natuur niet verloochend. Hij begon niet met alarm te blazen; hij begon evenmin met de beschuldigingen ter zijde te leggen.

Overtuigd, dat de aanbrenger, daargelaten of zijn berichten juist of onjuist waren, geen lasteraar was,maar te goeder trouw handelde, besloot hij, dat dus en derhalve een onderzoek naar de waarheid der gestelde feiten door de bevoegde macht moest plaats hebben, waartoe hij de brieven overhandigde aan den Minister van Koloniën, Idenburg. En ook deze deed zijn plicht. Maar, begrijpende, dat, indien hij de feiten mededeelde, zóó als zij in de brieven werden vermeld, de aanbrenger onmiddellijk te raden zou zijn, liet uit de brieven een nota opmaken, waarin de feiten, volkomen objectief, maar wat onpersoonlijker, werden weergegeven. En deze nota werd naar den Landvoogd gezonden, die haar aan Van Heutsz om inlichting deed toekomen.

Nu had Idenburg, toen hij dit uittreksel liet maken, met de beste bedoeling wellicht toch een fout gemaakt. Wat bedoelde hij eigenlijk? Een onderzoek naar *bepaalde* feiten? Maar dan had men de bijzonderheden, die voor het onderzoek naar *die* feiten onontbeerlijk waren niet moeten schrappen. Of een onderzoek *in het algemeen*, naar het voorkomen van de in de nota genoemde misstanden? dan zou het beter zijn geweest, dat daartoe bij de toezending een duidelijke opdracht ware gegeven.

Zonder twijfel was het laatste 's Minister's bedoeling en Van Heutsz had dit ook zeer wel kunnen begrijpen; aan het uit den put halen van verdronken kalveren heeft men niet veel; maar de nota had voor een serieus Gouverneur den grondslag kunnen vormen voor een onderzoek naar misstanden zooals er altoos, in een zoo uitgebreid gebied en onder

zoo uitzonderlijke omstandigheden, aan de waakzaamheid van den verantwoordelijken man vooral dàn kunnen ontsnappen, indien zij, zooals in dit geval, uit den aard der zaak door de schuldigen verzwegen worden.

Het antwoord had *kunnen* luiden: ,,in het medegedeelde is veel waars; maar het is deels onvermijdelijk; en voor zoover het vermijdelijk is, zal ik het met dubbele strengheid en waakzaamheid onderdrukken".

Maar Van Heutsz behandelde de zaak op *zijn* manier. Afschriften van de Nota-Six werden aan de Commandanten der zelfstandige troepenafdeelingen gezonden met een begeleidende circulaire, die buiten mededinging van alle ons onder de oogen gekomen documenten in den zuiversten rimboestijl is opgesteld, en de volledige maat geeft van de ernst van Van Heutsz.

Wij citeeren de belangrijkste zinsneden.

Na een verzoek om inlichtingen vervolgt de circulaire met de opmerking: ,,Dat het niet is aan te nemen, dat op eene in dienst gehouden vereeniging van officieren zulke ernstige beschuldigingen zijn geuit als kletspraatjes aan een kletstafel en ook niet dat officieren dergelijke ergerlijke handelingen als hun bekende feiten zullen hebben besproken, zonder dat daarvan door den leider der Vereeniging aan Hoogerhand kennis is gegeven, aangezien toch ieder officier te Atjeh weet, dat dergelijke handelingen streng verboden zijn en waar zij in strijd met het strenge verbod toch plaats hebben en ontdekt worden, streng worden gestraft.

,,En daar eindelijk ook niet is aan te nemen, dat van dergelijke besprekingen geen aanteekening is gehouden in de Notulen, zoo zal de Corpscommandant een afschrift van die Notulen hebben over te leggen c.q. voorzien van toelichtingen. Overigens is het mijn wensch, dat de Corps- en Divisiecommandanten bij de officieren van hun Corps een geheim onderzoek instellen en kort en zakelijk hunne bevindingen rapporteeren. Kletspraatjes, lasterlijke aantijgingen (waartoe ik reken te behooren alles wat gewoonlijk de onbekende ploertige ,,men" zegt of meent gehoord te hebben)

moeten achterwege blijven. Uitdrukkingen als voorkomen in de mededeelingen van het invloedrijke Kamerlid (zoo zou indertijd; ook moet het gebeurd zijn; naar beweerd wordt; zoo zou ook, enz.) zijn mij mede een walg en mogen ook niet voorkomen.

Difficile satiram non scribere. — Liever dan onze pen bloot te stellen aan het gevaar van uitglijden, beroepen we ons op het oordeel, dat „het invloedrijke Kamerlid", De Savornin Lohman velde, toen hem, vele jaren later, een afdruk van dit document in handen kwam:

„Een ambtenaar, ook een militair ambtenaar, behoort niet aan hen, aan wie hij een onderzoek gelast, te kennen te geven, wat naar zijn inzicht dat onderzoek zal behooren op te leveren; wat de inhoud zal zijn van de rapporten; hoever men mag gaan met onthullingen. Dat is te minder geoorloofd, wanneer hij zelf in meerder of minder mate de beschuldigde is. Die zich vrij voelt van blaam, handelt anders.

Waarop hij, over de beide door ons aangehaalde zinsneden, de volgende vlijmende critiek uitoefent:

„Er is sprake van het uiten van ernstige beschuldigingen, uitgesproken op een in dienst gehouden Vereeniging van officieren. De vraag die moet worden beantwoord is: zijn die beschuldigingen uitgesproken. De circulaire zegt echter: „dat is niet aannemelijk, zonder dat daarvan door den leider der Vereeniging aan Hoogerhand kennis is gegeven." Indien dus uit het onderzoek mocht blijken, dat inderdaad die beschuldigingen zijn uitgesproken, dan blijkt tevens, welk lot den leider der Vereeniging wacht! Un homme averti en vaut deux.

„Maar zelfs nu nog is de Generaal niet gerust. „Het is niet aannemelijk dat van dergelijke besprekingen geen aanteekening is gehouden!" Als of zelfs in officieren-vergaderingen niet wel eens „buiten de orde" kon zijn gegaan; alsof het ondenkbaar ware, dat men, onder elkaar zijnde, zijn gevoelen niet langer onder stoelen of banken heeft kunnen steken, zonder daarvan „aanteekeningen in de notulen" te doen. Maar het is slim gevonden van Generaal Van Heutsz. De

officieren konden nu, zonder te liegen, zeggen: er staat niets van in de notulen; het is onaannemelijk dat er gepraat zou zijn over iets, dat niet in de notulen staat — dat verzekert Generaal Van Heutsz zelf — derhalve . . . is er niets van hetgeen, waarvan de brief melding maakt, gezegd! Ons ergert zulk een „slimheid".

„Verder wordt in de circulaire zoo kras mogelijk mededeeling verboden van alles wat men van hooren zeggen weet of meent te weten. Alleen feiten en namen mogen worden genoemd, „kort en zakelijk" moet elke bevinding worden medegedeeld, opdat streng bestraffend tegen aldus genoemde personen kunne worden opgetreden. Dat is niet een onderzoek instellen! Dat komt eerst bij het einde van het onderzoek, bij het trekken der conclusies te pas . . .

„De Generaal geeft zich een pluimpje over zijn „humane beginselen en voorschriften" — dat in deze circulaire geheel onnoodig was; en eindigt dan met de uitdrukkelijke vermaning, toch geen aanleiding te geven tot praatjes, niet door zich als eervolle mannen te gedragen, maar door onder elkander wat voorzichtig te zijn in het doen van verhalen. Het wil ons voorkomen, dat, indien er geen slechte dingen gebeuren men vanzelf onder elkander daarover niet spreken zal, en dat, in die onderstelling althans, de vermaning overbodig was!"

Natuurlijk leverde het zoo ingeleid onderzoek niets op.

Toch is De Savornin Lohman's poging niet geheel onvruchtbaar geweest. Er diende n.l. destijds op Atjeh een jong officier, voor wien een merkwaardige loopbaan was weggelegd.

Hij was, (hoe merkwaardig verscheiden is ons volk!) iets als een cross-breed van Van Heutsz en kapitein Y. Evenals de eerste was hij gepasseerd door de chambrée van het Kampensche Instructiebataljon en er is geen reden om aan te nemen dat hij zou ontkomen zijn aan de invloeden, die de chambrée, en vooral de chambrée van dien tijd, maakte op de ziel van een aankomenden jongeman. Misschien was het die gelijksoortige opleiding, die hem zich gemakkelijker deed thuis voelen in Van Heutsz' rimboestijl, dan Van Daalen

deed. Maar ongelijk Van Heutsz scheen hij, van huis uit, iets te hebben medegekregen en overgehouden [1]) wat zijn scheepje een beter evenwicht en een gestadiger vaart verzekerde, dan dat van zijn Generaal. Hij had zich al vroeg onderscheiden, was door Van Heutsz als adjudant gekozen, en zat nu tijdelijk op Lhō Seumawè.

Van Heutsz had hem eveneens een exemplaar van de nota-Six doen toekomen, om te dienen van inlichtingen. Het is wel niet twijfelachtig wat de Generaal daarmee voorhad. „Wil dat invloedrijke Kamerlid," moet hij gedacht hebben, mij tracteeren op die fijne beschuit, kapitein Y? ik heb óók nog zoo'n exemplaar, maar die is zóó hard, dat de invloedrijke er zijn tanden op kan kapot bijten. *Similia similibus*! Ik zal Colijn van antwoord laten dienen!"

Onze geschiedenis dankt aan dezen nog al grappigen inval van Van Heutsz een merkwaardig stuk [2]), dat naar stijl [3]) en inhoud reeds zijn man kennen laat. Ook dit stuk bevat geen objectief onderzoek. Het is een memorie van defensie ten behoeve van het Atjehsche officierscorps, van een schrijver die zelf partij is. Colijn zelf behoort nog met hart en ziel tot de rimboeschool; in de geheele allure van het stuk is nog veel dat den onmiddellijken invloed van den Generaal verraadt. Maar toch, hoe ver staat het, in zijn rustigen betoogtrant in zijn gezonde argumentatie, in zijn werkelijkheidszin, reeds boven het gebral van den Generalissimus! Juist door dien werkelijkheidszin is het een historisch document van groote waarde. Het gaat uit, niet van de ontkenning, maar van de erkenning, dat er op Atjeh gruwelen voorkomen. Maar het verklaart deze uit het wezen van de guerilla. Colijn bestrijdt de veralgemeening en de overdrijving waaraan de nota lijdt, en zondigt vermoedelijk evenzeer door verkleining als kapitein Y. door vergrooting. Maar als geheel maakt het een reëelen indruk: met oordeel gelezen is het zeer wel mogelijk er zich een voorstelling omtrent den staat van zaken

[1]) Vgl. p. 24.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 15.
[3]) Men lette op stijleigenaardigheden als, p. 32: „een scherpelijke klacht". Men behoeft niet te vragen, of *De Standaard* op Lhō Seumawè een abonnement heeft geteld!

uit te vormen, die van de waarheid niet al te ver afstaat.

Hoeveel later onheil ware voorkomen, zoo Van Heutsz door den reëelen geest van dit stuk was bezield geweest!

Zooals de zaak echter nu door Van Heutsz behandeld werd, moest ze doodloopen.

Na eenigen tijd ontving De Savornin Lohman bericht, dat de hem gegeven inlichtingen „zeer overdreven" waren geweest. En daarbij bleef het. De goede bedoeling, om zonder ophef de misstanden uit den weg te ruimen, was verijdeld.

Hoe goed Van Heutsz er door deze methode in slaagde de publieke opinie in het moederland een rad voor de oogen te draaien blijkt uit van Van Kol's verklaring bij het Atjeh-debat[1]), dat de aanleiding zou worden tot de uitbarsting van het conflict Van Heutsz—Van Daalen: „Heb ik niet", zeide toen de welmeenende maar oppervlakkige socialist, „in Maart 1902 Atjeh van Noord tot Zuid gedurende weken doorkruist en toen niet eerlijk bekend, dat ik mij voorheen deerlijk vergist had, dat de pacificatie thans nabij was en de humaniteit gehandhaafd werd, dat gruwelen ook blijkens de dagorders en het door mij ingestelde onderzoek, tot het verleden behoorden."

Zoo werd de tegenstelling tusschen schijn en wezen op Atjeh; tusschen de werkelijkheid van een nog niet ten einde gebrachte onderwerping met al de gruwelen der guerrilla, en den schijn van een door humane beginselen geleide en bijna voltooide pacificatie steeds dieper en scherper. En steeds dieper werd het moeras van onwaarachtigheid, waar Generaal Janus in waadde.

VI.

Deze lang verborgen spanning tusschen den werkelijken toestand en de officiëele voorstelling van zaken, leidde ten slotte tot de eerste uitbarsting van het conflict, dat wij tot onderwerp kozen.

[1]) Nov. 1907. Vgl. *infra*.

De losheid van Van Heutsz' karakter openbaarde zich mede in een ongemotiveerd, grenzeloos optimisme, dat de resultante was van een groote zelfoverschatting en een nog grooter onbekendheid met de werkelijke moeilijkheden, het gevolg van zijn onbekendheid met de taal en de sociologie van het Atjehsche volk. Nog altoos viel voor hem het Atjehvraagstuk samen met het vraagstuk der onderwerping. Het boek der pacificatie was voor hem een apocrief boek, waarvan hij de ontcijfering aan Snouck overliet. Hoe zou hij anders nog in 1896, dus kort voor zijn benoeming tot Gouverneur, in een lezing de *onderwerping* van Atjeh binnen één jaar mogelijk hebben geacht? en in 1898 hebben kunnen meenen, dat de *pacificatie* nog hoogstens twee jaar zou vorderen? [1])

Maar Van Heutsz zat vast aan zijn eigen overmoedige voorstelling. De publieke opinie is als een vrouw: men moet haar de mode étaleeren; haar vóórzeggen dat het zóó waar, zóó goed, zóó mooi is; dan is dat, den anderen dag, haar waarheid, goedheid en schoonheid geworden. Zoo was het nu ook met de Hollandsche publieke opinie. Lange jaren had zij tegen de Atjeh-affaire alleen gemopperd. Zelfs in den tijd van Generaal Eénoog was zij nooit volkszaak geworden. Maar Lombok had het Indische Leger in de mode gebracht. Het verraad van T. Oema had de publieke opinie gewond, en toen Van Heutsz haar daarna door de Pers als Onderwerper èn Pacificator van Atjeh op den neus werd gezet, was zij gretig bereid hem de volle maat van heldenvereering te schenken, waartoe onze volksaard in staat is: men rookte Van Heutsz-sigaren, drie om een dubbeltje, en Van Kol zond hem, in Maart 1902, een telegram, waarin hij gevierd werd als Groot-Pacificator van Atjeh [2]).

Maar het is een zwaar lot, held te zijn! Eens triumfator, moet men al maar door triumfeeren; en eens Pacificator van Atjeh, blijft men, op straffe van zijn reputatie, verantwoordelijk voor elk relletje in dat gewest!

Juist die reputatie maakte Van Heutsz' positie zoo onaan-

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 49.
[2]) Vgl. *I. L. Ch. van Beetem: In Memoriam J. B. van Heutsz*, p. 7.

genaam. Want natuurlijk wist hij in zijn hart heel wel, dat de Atjehsche werkelijkheid niet met de Hollandsche voorstelling strookte; dat zelfs de Onderwerping nog niet geheel was afgeloopen en de Pacificatie nog nauwelijks begonnen was. Dàt hij het wist, dat hij het aanvankelijk ook tegenover den Landvoogd niet verzweeg, blijkt uit zijn schrijven van 20 April 1902, waarin hij over de geringe vorderingen der Pacificatie spreekt als over een bekende en erkende zaak [1]). In zijn rustige oogenblikken, wanneer hij wáár was tegenover zich zelf, zag hij ook heel wel in waar het paard gebonden stond; n.l. in dezelfde wei, waar men tevergeefs had gezocht naar het schaap met de vijf pooten.

De reden van de geringe vordering der pacificatie erkende hij dan, is „dat *allen* te eenzijdig zijn gevormd en te eenzijdig hebben gewerkt en daardoor — om het kort en bondig te zeggen — te veel militaire kronkels in hun hersens hebben" [2]). *Allen,* ik heb dit woord onderstreept: de erkenning, uit den mond van Van Heutsz, heeft een bijzonder gewicht; *allen* aan wie toen en in de volgende jaren het civiel bestuur was opgedragen. *Allen,* Van Daalen, Swart,[3]) Colijn,[4]) Van der Maaten, [5]) *allen.*

Was dit inzicht juist, dan diende dus de oplossing gezocht te worden in de versterking van het civiel element. Dit kon geschieden òf door onder de jongere officieren de mannen met een civielen knobbel naar voren te brengen, èn door stelselmatig naast elken militairen gezaghebber — van den Gouverneur af tot den onderafdeelingschef toe — een civielen berader en controleur te plaatsen.

Maar naar mate de tijd vorderde en de Pacificatie maar aldoor op zich liet wachten, veranderde Van Heutsz èn van stemming èn van inzicht. Altoos was hij wat wispelturig geweest; vaak gaf hij, zegt Snouck, „mondeling zeer besliste instructies, over welker naleving hij later, wanneer hij die

[1]) Vgl. *Bijlagen,* p. 6. [2]) Vgl. *Bijlagen,* p. 6.
[3]) Vgl. *Bijlagen,* p. 85. [4]) Vgl. *Bijlagen,* p. 48.
[5]) Van der Maaten zeker nog het minst. Hij stond bekend om de strengheid, waarmede hij alle excessen tegen ging. „Strengheid", teekende hij eens aan op een journaal, „sluit bezadigdheid niet uit."

vergeten was, zijn verwondering en ergernis te kennen gaf" [1]); maar nu werd hij bepaald onrustig. En het was niet alleen Snouck, die deze opmerking maakte. Ook Colijn, die hem dagelijks waarnemen kon, klaagde reeds in 1904 in vertrouwelijke briefwisseling, dat „de Generaal wat ongeduldig wordt en daardoor te haastig in bevelen en beslissingen, die dan vaak herroepen of veranderd moeten worden, kortom, dat hij niet geheel de oude meer is". [2]) Ook hem begon blijkbaar de tropenzon wat machtig te worden; hij moest, meende zijn adjudant, in Europa eens een kouden neus gaan halen.

De diepere oorzaak van die toenemende onrust was slechts enkelen ingewijden duidelijk. Een eervolle begrafenis in de Besognekamer was en is gemeenlijk het lot van den hoogen Indischen ambtenaar en militair. Grooter prijs dan het vicepresidium van den Raad voor den civielen, dan het Legercommando voor den militairen landsdienaar valt als regel van den Indischen levensboom niet te plukken. Maar destijds scheen het of er in den top een gouden appel te grijpen viel. Van der Wijck was als Landvoogd opgevolgd door een Generaal, Rooseboom. Lag het niet voor de hand, dat hij, in verband met de tijdsomstandigheden, ook door een Generaal zou worden opgevolgd? En waarom zou *de* Generaal, Van Heutsz, dat niet zijn? Zijn adjudant had goede betrekkingen met dien anderen geweldenaar, die *in patria* de coming man was . . . . .

Maar slechts als *Pacificator* van Atjeh zou hij een gooi naar dat hooge ambt kunnen wagen! Er was dus haast bij om een eind aan de zaak te maken.

En zoo kwam Van Heutsz met zijn lossen aard er geleidelijk toe, om de schuld van den geringen vooruitgang in de precies tegenovergestelde richting te zoeken, als waarin hij ze aanvankelijk had gezocht, n.l. in een *te veel* aan civiele bemoeienis, in een *te ernstig* nemen van de adviezen van Snouck, die de militaire actie, waarvan Van Heutsz in zijn hart alleen heil verwachtte, slechts belemmerden.

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 51.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 60.

Daar kwam nog iets bij, dat hem van de adviezen van Snouck afkeerig maakte: die adviezen raakten te veel aan de realiteit der dingen. Zooals wij zagen, was het Van Heutsz' „beginsel", het officieel en tegenover de moederlandsche buitenwacht te doen voorkomen, 1°. dat de Onderwerping voltooid, en de Pacificatie, volgens de „meest humane beginselen", flink op weg was, hoewel hij wist dat dit niet waar was; 2°. om de, tot voltooiïng der Onderwerping noodzakelijke, guerilla, *ongebreideld* haar gang te laten gaan, mits de onderaanvoerders slechts zorgden, dat de Generaal en de moederlandsche buitenwacht daarvan geen weet hadden.

Aan dit stelsel stond Snouck in den weg.

Snouck oefende een *dubbele* contrôle uit: 1°. critiseerde hij, wat er in de journalen gerapporteerd stond; 2°. controleerde hij, of de rapporten met de waarheid overeenstemden. Dit laatste deed hij door wat Van Heutsz „spionnage" noemde; door zich ook direct uit de Atjehsche maatschappij voorlichting te verschaffen.

Het is een teer punt, waarover wij ons geen oordeel aanmatigen, of die methode, waarvan ook Van Daalen, op Snouck's voorbeeld, gebruik maakte, *in abstracto* de juiste is; zeker is alleen, dat Snouck door Van Heutsz tot het gebruiken van die methode gedwongen werd.

Er wordt in onze bronnen een op zichzelf onbeteekenend voorval vermeld, dat volkomen duidelijk maakt, hoe de beide mannen van elkaar verwijderd raakten. Er was n.l. ergens een conflict ontstaan tusschen een controleur en een colonnecommandant, wiens „militaire hersenkronkels" op een gegeven moment zijn' civielen knobbel de baas waren geweest. „Op de vertoogen van den controleur", vertelt Snouck nu, werd (door Van Heutsz) „echter weinig acht geslagen en mijn (Snouck's) ernstig protest deels mondeling tot Generaal Van Heutsz gericht, deels als schriftelijke aanteekening op een journaal, *had alleen ten gevolge, dat ik sedert dien tijd van zulke excessen niet meer vernam*" [1])

Het is duidelijk, dat Snouck dientengevolge, als hij zijn taak

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 48.

wilde uitvoeren, wel genoodzaakt was van zijn „Oostersche" methode gebruik te maken. De kern van het zich toen reeds ontwikkelend conflict was, dat Snouck de waarheid wilde weten, terwijl de façade-politiek van Van Heutsz meebracht, dat hij de waarheid, althans officieel, *niet* weten wilde. Het gevolg was, dat de ruwe methode van oorlogsvoering uit het tijdperk van de Verovering, ook gedurende Van Heutsz' *zoogenaamde* Pacificatie, *ongecontroleerd*, en dus *ongebreideld* bleef voortbestaan.

En daarmee keerde Van Heutsz tot zijn uitgangspunt terug: want hij was eigenlijk nooit recht overtuigd geweest, dat een zachtzinniger optreden, zooals een civiel bestuur toch medebracht, grooter en spoediger resultaten zou geven, dan het rusteloos vervolgen en rusteloos slaan, dat *zijn* specialiteit was.

Dit tegen het einde van zijn bewind uit opportuniteit loslaten van Snouck's in het begin uit opportuniteit aanvaarde richtlijnen van beleid tastte eindelijk ook het *politieke* hoofdbeginsel van 1898, de verhouding tot de hoofden, aan.

De eerste oorzaak van de mislukking van ons Atjehbeleid vóór 1896 was, naar wij zagen, geweest, dat wij de onderwerping trachtten te bevorderen, door onderhandeling met voorname hoofden: de afval van T. Oema had dit stelsel voorgoed den nekslag toegebracht; men had toen eindelijk ingezien, dat men met de hoofden niet moest onderhandelen, maar ze moest slaan. Dit inzicht had uitdrukking gevonden in de bepalingen van Van Heutsz' Instructie en daardoor gebonden, had Van Heutsz de vijandelijke adat- en bende-hoofden, zoomede de Teungkoe's der Oelamapartij, al of niet bendeaanvoerder, steeds hardnekkig laten vervolgen en van hen onvoorwaardelijke onderwerping geëischt, zonder zich in te laten met onderhandelingen.

Maar hij had die politiek niet gevolgd uit beginsel en overtuiging, maar eenvoudig omdat ze hem in zijn Instructie was voorgeschreven en hij de in die Instructie geformuleerde beginselen van Snouck's nieuwe politiek om redenen van opportuniteit vóór zijn benoeming had omhelsd.

Doch naar mate Van Heutsz' ongeduld en onrust groeiden, begon ook zijn trouw aan die politiek en het daarmee correspondeerend voorschrift van zijn Instructie te wankelen.

De verleiding, om tot de oude politiek terug te keeren, werd vooral groot, toen na een hardnekkige vervolging einde December 1902 de Pretendent-Sultan zich per brief tot hem wendde, om te vragen, of hij, zoo hij zich onderwierp, al dan niet zou worden verbannen. Van Heutsz, zijn kans schoon ziende om zijn Atjeh-carrière met een éclatant succes te besluiten, liet den Sultan door den toenmaligen civiel-bestuurder van Sigli, Van der Maaten, per brief geruststellen. Dit was natuurlijk tegen den geest zijner Instructie en kwam in werkelijkheid neer op een onderwerping door onderhandeling.

De Landvoogd Rooseboom, wel onder invloed van Snouck, die toen wegens de Poeasa-maand te Batavia vertoefde en die natuurlijk een herhaling van de T. Oema-ellende vreesde, vroeg daarop telegrafisch aan Van Heutsz, of het der Regeering nog vrij stond om den Sultan desgewenscht te verbannen, welke vraag door Van Heutsz, eveneens telegrafisch, in bevestigenden zin werd beantwoord. Snouck, die Van Heutsz kende, ging echter, te Atjeh teruggekeerd, naar Sigli en vroeg en kreeg van Van der Maaten inzage van diens journaal, waaruit Van Heutsz' onwaarachtigheid zonneklaar bleek! [1])

Dit bracht de definitieve breuk; ontgoocheld en verbitterd trok Snouck zich naar Java terug.

Het jaar daarop werd „de Pacificator" naar Holland ontboden, om als Landvoogd naar Indië terug te keeren.

[1]) Vgl. Nota-Van der Maaten, 17 April 1938, p. 12. Ook: Snouck aan Rooseboom, Batavia, 26 Febr. 1903: „Vooreerst diene ter aanvulling van hetgeen tot dusverre dienaangaande bekend werd, dat blijkens journaal van den Hoofdofficier, belast met het civiele bestuur in de Pidië-streek van 12 Dec. 1902, gedurende de indirecte besprekingen, die tusschen ons bestuur en den Toeankoe plaats hadden, door dien Majoor — naar hij mij mondeling mededeelde, op telefonische machtiging van den Gouverneur van Atjeh — aan Béntara Tjoembo, den neef der meest geliefde vrouw des Toeankoe's werd gezegd, dat het Bestuur slechts dit kon beloven, dat de Pretendent niet verbannen zou worden. Minder dan eene maand nadat die toezegging geschiedde, kwam de Toeankoe tot ons. Ook zonder haar waren er drangredenen in overvloed, die hem noopten zich over te geven, zoodat niemand zal beweren, dat die belofte zijne komst bewerkt heeft; hoogstens kan zij die een weinig verhaast hebben. Daarom te meer is het te betreuren, dat men die belofte aflegde, want uit hetgeen ik reeds vroeger mededeelde en uit hetgeen ik thans in Atjeh observeerde valt af te leiden, dat het zeer wel mogelijk is dat nadere bevinding ons de wenschelijkheid der verwijdering des Pretendents uit Atjeh leeren zal.

VII.

Reeds kort na zijn benoeming tot Gouverneur van Atjeh ging Van Heutsz aan 't rondkijken naar een geschikten opvolger. Er waren onder de jonge officieren, die hij in zijn school had gevormd, ettelijke brilliante aanvoerders. Onder hen trad een viertal op den voorgrond: Van der Maaten, Colijn, Swart en Van Daalen. Elk hunner een eigen man; met eigen begaafdheid en eigen feilen; allen, zoo 't scheen, voor een grooten loopbaan voorbestemd. Doch reeds einde 1899 had Van Heutsz zijn keuze op Van Daalen bepaald.

Van Daalen was, in karakter, begaafdheid en habitus, vrijwel de absolute antipode van zijn chef. Het zou volmaakt onbegrijpelijk zijn, dat beide mannen ooit één dag, laat staan 8 jaar, met elkaar zouden hebben kunnen samenwerken, ware het niet, dat zij één enkel artikel van hun geloofsbelijdenis gemeen hadden; hetzelfde, fundamenteele, artikel, waarop ook de tijdelijke samenwerking tusschen Van Heutsz en Snouck was gebaseerd: wel te weten artikel één van de nieuwe politiek: „den vijand gevoelig slaan, zoodat *vrees* de Atjehers weerhoudt .... doorzetten, doorzetten, doorzetten!"

In Van Daalen's persoonlijkheid was het aangeboren karakter dominant; en dat karakter was de vrucht van langdurige keuze en tucht.

Ongelijk Van Heutsz stamde Van Daalen uit een officiersgeslacht, dat het Rijk in drie geslachten met onderscheiding had gediend. Zijn familie kwam uit het land rond de saamvloeiing der groote rivieren, dat ons volk zijn beste soldaten heeft geleverd.[1]) Een zoon uit een der takken was, na de omwenteling van 1795, als richter en raad in de regeering van Harderwijk geraakt; diens zoon was bij de omwenteling van 1813 tot luitenant der Jagers benoemd en in 't militaire vak blijven hangen: als kapitein-adjudant van de Militaire Academie werd hij befaamd door een onverbiddelijke gestreng-

[1]) Gorkum: Van Heutsz; Herwijnen: Van den Bosch; Tiel: De Kock; Brakel: Van Daalen.

heid, die nog in een cadettenlied voortleeft [1]). Diens zoon en naamgenoot, de onversaagde stafchef der tweede Atjeh-expeditie had zijn loopbaan afgesneden door de fameuze handweigering aan Loudon; cause célèbre met 's mans onbuigzamen trots als hoofdrol.

Diens zoon en naamgenoot, Van Heutsz' *designatus*, was voorbestemd in de Indische krijgsgeschiedenis de verpersoonlijking te worden van den ,,absoluten soldaat'' [2]).

De toploot van zijn geslacht; maar: een Indische jongen; het Makassaarsche bloed der moeders-moeder had de vaderkantsche inborst nog verhard, doch den onmetelijken trots zeer wondbaar gemaakt. Een mathematische geest; volstrekt eerlijk: volslagen verbeeldingloos; van de simpelste structuur; strakke lijnen; weinige kruispunten; enkele figuren. Tweemaal-twee-is-vier met onverbiddelijke logica on-onderscheidenlijk op de mathematische, organische en zedelijke wereld tot de ontstellendste consequenties toegepast. [3])

Hij was hard uit beginsel. Er was, meende hij, een tekort aan hardheid in de wereld. Onverzettelijk vasthouden aan een gestelden regel was voorwaarde van alle orde en orde was de grondslag van alle zedelijkheid. Hij, voor zich, dankte voor de genade, hard te zijn waar anderen zwichtten. Hardheid sloot wreedheid uit; wreedheid was zwakheid. Hardheid was middel tot een bepaald doel.

Snouck verweet hem een ,,diepe minachting'' voor den inlander; dat was niet geheel billijk. Hij bezat een groote genegenheid voor het Atjehsche volk, van welks aanleg hij

[1]) Vgl. *Haagsch Maandblad*, Jan. 1924. Afgedrukt in *Cremer's Autobiographie*.

[2]) De karakteristiek is van Van Heutsz uit zijn nadagen, toen de latere tegenstelling uitgeleefd en de vroegere waardeering herleefd was.

[3]) Een voorbeeld. Gouverneur beveelt: Atjeh *moet* toeristruiken planten; toeristruiken zijn nuttig voor Atjeh. Controleur rapporteert: toeristruiken lukken niet; rupsen vreten blaeren; winden breken takken. Hoofden zeggen, geen nut. Gouverneur kantteekent: ,,dat *moet* de controleur niet schrijven. Ik geloof *niets* van die verhalen. De toeristruiken op *mijn* erf hebben daarvan *geen* last''. Toepassing: alle behoorlijke toeristruiken hebben zich te gedragen als de toeristruiken van den Gouverneur; kweekers, oppassen . . . of . . .! Ander voorbeeld. Het dwangstelsel brengt mee, dat men leden van voorname families nu en dan wat preventief zet, om verwanten te dwingen den wil van de Kompeuinie te doen. Toepassing in Pidië: Gouverneur beveelt: ,,bruid in pot om den ijver te prikkelen van haren bruidegom''.

een hooge gedachte had. Maar die aanleg werd door de eigen politieke organisatie onderdrukt. Zijn minachting gold de Atjehsche hoofden, die hij een pest voor het volk achtte. Het was dus noodig de eigen organisatie en den eigen wil van dit zoo trotsche volk te breken. Redeneering, overtuiging baatten niet, eerst moest dit tuchtelooze volk blindelings leeren gehoorzamen aan hooger en beter wil, die van Nederland, dat hij vertegenwoordigde. Dit doel kon slechts door dwang worden bereikt. Daarom moest zijn Wil gevreesd worden. Daarom zou hij het een eer achten in de Indische historie bekend te staan als Atjeh's Dwingeland.

De keerzijde van deze hardheid was een groote zachtheid voor al wat klein, zwak en hulpeloos is. Hij was een minnaar van kinderen, dieren en bloemen. Daarmee verband hield zijn voorliefde voor de Atjehsche flora en landbouw. Bij geen van zijn expedities ontbrak den botanist, het trommeltje op den rug. Zijn eerste werk in nieuw gebied was altoos een grondonderzoek. „Snouck zou hier liefst Directeur van Onderwijs zijn geweest; ik van Landbouw."

Begrip voor anderer wezen ontbrak hem. Het wezen van den soldaat is, dat hij niet met de tegenpartij overlegt. Zijn wil richt zich eenzijdig en wordt eenzijdig gericht. Hij gehoorzaamt en doet zich gehoorzamen zonder vragen te doen of te gedoogen. Volgens dien regel handelend is hij vaak hardvochtig en onrechtvaardig geweest zonder het te weten of te willen.

De verhouding tusschen Van Heutsz en Van Daalen was aanvankelijk voortreffelijk. Van Heutsz was trots op den schitterenden leerling uit zijn school; Van Daalen dankbaar een chef te hebben, die zijn verdienste opmerkte en waardeerde. Bovendien had Van Heutsz aan den uiterst punctueelen Van Daalen een grooten steun, terwijl het verschil in rang zóó groot was, dat de gedachte, dat deze jonge man hem ooit naar zijn kroon als Atjeh-deskundige zou kunnen

steken, bij Van Heutsz eenvoudig niet opkomen kon. Langzamerhand trad echter een verkoeling in. Terwijl Snouck en Van Heutsz elkaar hoe langer hoe meer vermeden, begon de leergierige Van Daalen zich meer en meer bij Snouck aan te sluiten. De jonge officier had zich van zijn komst op Atjeh af met grooten ijver toegelegd op de kennis van taal en volk en had daarin, door aanhoudende studie, een zóó uitgebreide kennis verkregen, dat zelfs de leermeester, die in den omgang met den hoffelijken, militair-correcten jongen man groot behagen schiep, zijnerzijds nog heel wat op te steken vond. Omgekeerd had de discipel zich Snouck's Atjeh-catechismus terdege eigen gemaakt, en vooral den Zondag betreffende het „gevoelig slaan" scheen hem, naar de practijk te oordeelen, zoodanig in vleesch en bloed overgegaan, dat de verschrikte leermeester nu en dan droevig het hoofd schudden moest.

Juist echter die groote kennis werd de aanleiding tot de eerste verwijdering: Van Daalen miste den takt om Van Heutsz' ijdelheid te sparen en ontzag zich niet, om bij voorkomende gelegenheden tegenover Van Heutsz van zijn op grooter kennis berustend beter inzicht te doen blijken. Daarenboven kon Van Daalen niet nalaten over Van Heutsz' chevaleresk omspringen met de waarheid, dat hij in zijn hart verfoeide, te gekscheeren [1]).

Ook Van Daalen had reeds onder de oude bedeeling een ruime Atjeh-ervaring opgedaan. In 1883 als twintigjarige officier geworden, had hij er reeds in 1889 de Willemsorde 4 Klasse verworven. Van een detacheering in Nederland als Kapitein teruggekeerd, was hij, bij den Generalen Staf geplaatst, in 1896 naar Atjeh gezonden, waar hij aanstonds de aandacht van Van Heutsz trok en in 1898 de 3e Klasse en de eeresabel bijwon. Zijn echte loopbaan begon eerst, toen

[1]) Na een bespreking te velde had Van Heutsz eens een verhaal ten beste gegeven, dat, naar het oordeel der toehoorders, de grenzen van het geloofwaardige in zoo belangrijke mate overschreed, dat er, nadat de verteller geëindigd had, een pijnlijke stilte viel. Eindelijk nam de altijd zwijgende Van Daalen het woord en zei, met een milden glimlach van warme waardeering: „De Generaal kan zoo *heerlijk* liegen!" Dergelijke voorvallen deden natuurlijk aan de verhouding geen goed.

hij, na een kort verblijf op Java in 1899 voor de derde maal naar Atjeh teruggekeerd, daar Graafland als chef van de Maréchaussée opvolgde. Nu vond hij gelegenheid zijn aanvoerders-qualiteiten te toonen. Hij had een groot aandeel in de ontwikkeling van het stelsel van operaties met kleine, zeer bewegelijke brigades, waarvan hij zich gaarne het uitvinderschap toekende. Zijn tocht door het Atjeh-hoogland van Meulaboh over Tangsé naar Pidië werd een schoolvoorbeeld van het kunnen der nieuwe richting: veel bereiken met kleine macht. Bevordering bij keuze tot Majoor beloonde deze bijzondere prestatie.

Naarmate Van Heutsz hem belangrijker opdrachten toevertrouwde, groeide ook Van Daalen's militaire reputatie en spoedig werd hij algemeen erkend als de uitmuntendste colonneleider van Atjeh.

Dat alles wekte jaloezie en zooals altijd waren er gedienstige lieden, die het vuurtje aanstookten, zoodat, bij uiterlijke handhaving van de goede vetstandhouding, beide mannen tegen elkaar op hun hoede waren. Ja, zoo bekend was die jalouzie, dat tijdens Van Daalen's beroemden Gajotocht het kwade gerucht fluisterde, dat Van Heutsz zijn' mededinger de opdracht tot die uiterst moeilijke en gevaarlijke onderneming slechts gegeven had in de hoop dat hij, op de onvermijdelijke mislukking, den hals breken zou. Zulke geruchten berustten op niets; maar het feit dat zij geloofd werden, bewijst hoe moeilijk reeds toen de verhouding geworden was. Maar toen de berichten van 't slagen van den Gajotocht op het Gouvernementsbureau te Koeta Radja binnenliepen, had Van Heutz aanstonds verklaard, dat nu Van Daalen's opvolging vaststond.

Ook de Regeering was vroegtijdig op het aanduiden van een opvolger voor Van Heutsz bedacht. Natuurlijk verzocht Rooseboom na Van Heutsz in de eerste plaats het advies van Snouck. Deze voldeed aan dit verzoek in een 20 November 1903 gedagteekende, zeer lezenswaardige Nota. Deze Nota is vooral merkwaardig om haar uitgangspunt: er is,

op dit oogenblik, in Atjeh niemand, die geschikt is om Van Heutsz op te volgen.

Snouck was namelijk destijds van oordeel, dat, zoodra de Onderwerping van het geheele Gewest een voldongen feit zou zijn, een krachtig begin moest worden gemaakt met een bewuste Pacificatiepolitiek: en hiervoor was een man noodig met een andere vorming dan de officieren uit de school van Van Heutsz. M.a.w. Snouck dacht er precies eender over als Van Heutsz, die in April 1902 aan Rooseboom had erkend, dat al zijn menschen eigenlijk ,,te veel militaire kronkels in hun hersens" hadden, om met vrucht aan de Pacificatie te kunnen arbeiden. Beiden waren eveneens van oordeel dat, zoolang het bendewezen niet was uitgeroeid, de tijd voor een zuiver burgerlijk bestuur nog niet gekomen was; en dit zoo zijnde, schoot er niet veel anders over, dan uit den kring van de door Van Heutsz gevormde mannen een keus te maken. Ook naar Snouck's meening waren er slechts vier mannen, die in aanmerking kwamen: Van der Maaten, Colijn, Swart en Van Daalen.

Maar terwijl uit dit viertal de keus van Van Heutsz was gevallen op Van Daalen, den *primus inter pares* uit militair oogpunt, meende Snouck diens keuze uitdrukkelijk te moeten ontraden op grond van de volkomen afwezigheid bij dien voortreffelijken soldaat van den civielen knobbel, blijkende o.a. uit zijn optreden als civiel gezaghebber in Pidië, waarover Snouck eenige weken vroeger aan Rooseboom een boekje had opengedaan [1]).

Dit advies, door Rooseboom in den Raad van Indië gebracht, gaf aanleiding tot uitvoerige beraadslagingen, waarvan het verloop — de Raadsadviezen waren niet te onzer beschikking — ons niet volledig bekend is geworden. Zoover uit de collaterale briefwisseling kan worden opgemaakt schijnen aan de keuze van Van Heutsz' opvolger niet minder dan 5 of 6 Raadszittingen te zijn gewijd [2]). De stemming der

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 55/56.

[2]) 20 Nov. 1903; 29 Jan. 1904(?), 28 April 1904, 20 Nov. 1904, 29 Jan. 1905. Het definitieve advies moet zijn vastgesteld in de zitting van 28 April 1905, en bereikte Van Heutsz 5 Mei.

leden schijnt zeer verdeeld te zijn geweest; naast medestanders van Snouck, die Van Daalen's benoeming ontraadden, waren er ook die den candidaat van Van Heutsz, ondanks zijn gebreken, niet ongenegen waren.

Eigenaardig is, dat ook de Raad zich desondanks op het standpunt stelde, dat de invoering van zuiver civiel bestuur vooralsnog niet mogelijk was, zonder de groote kans te beloopen, het tot dusver gewonnene weer te zien verloren gaan, *en dat men derhalve in de eerste jaren nog meer behoefte zou hebben aan een Onderwerper dan aan een Bestuurder* — begrijp Pacificator — *van Atjeh* [1]).

Dit oordeel is van groot belang, als bewijs:

1°. dat de natuurlijk uitstekend geïnformeerde Raad volkomen overtuigd was, dat op het oogenblik van Van Heutsz' heengaan Atjeh volstrekt nog niet, zooals Van Heutsz de openbare meening poogde diets te maken, reeds gepacificeerd was;

2°. dat van den nieuwen Gouverneur in de *eerste* plaats nog de voltooiïng der Onderwerping verwacht werd.

Al deze overwegingen moesten er toe leiden, om Van Daalen den voorkeur te geven. Niettemin heeft de nieuwe Landvoogd zijn beslissing moeten nemen tegen het advies van den Raad in [2]).

Wat tot het definitieve advies van den Raad den doorslag heeft gegeven, is ons niet bekend. Vermoedelijk hebben Snouck's bezwaren ten slotte tóch te zwaar gewogen. Wat mede den doorslag mag hebben gegeven zal wel de vrees van de meerderheid van het college voor een puur militair gouvernement zijn geweest; nu de Onderwerper van Atjeh den Buitenzorgschen troon had bestegen, vond men het allicht veiliger, in Atjeh iemand anders te hebben, dan den man, die te Batavia als zijn militair *alter ego* werd beschouwd.

Zoo werd dan, bij G.B. van 6 Mei 1905 Van Daalen benoemd tot Gouverneur van Atjeh.

1) Vgl. Snouck Hurgronje aan Liefrinck, 12 Febr. 1905.
2) Vgl. *Bijlagen*, p. 75.

Van Daalen was door Van Heutsz, vóór zijn benoeming, nog eens vaderlijk vermaand, om „consequent voort te schrijden" op den door hem, Van Heutsz, „gevolgden weg", en te „besturen naar de door" hem, Van Heutsz, „toegepaste beginselen" [1]).

En inderdaad, Van Heutsz had gelijk: Van Daalen kende én die beginselen én hun toepassing „van a tot z *uit de practijk*" [2]).

En ook *wij* weten thans, wat er van de door Van Heutsz verkondigde „meest humane beginselen" bij de toepassing *in de practijk* terecht kwam!

Van Daalen aanvaardde zijn ambt met de bezieling van een hoog plichtsgevoel. Hij stond in de kracht van zijn leven; hem was, in deze benoeming, een groote ambitie vervuld; duidelijk zag hij zijn taak voor zich: de voltooiïng van Van Heutsz' werk *volgens de beginselen van 1898*.

Opvolger van Van Heutsz, was hij toch allerminst diens slaafsche navolger; een eigen man, had hij ook van zijn taak een eigen opvatting.

Reeds lang had hij, door aard en opvoeding aan de Academie een geloover in strenge tucht, zich geërgerd aan de langzame verwildering van het leger, die het gevolg was van den door Van Heutsz ingevoerden rimboestijl, welke hij voor de voornaamste oorzaak hield van de gruwelen, waarover in den tijd van Van Heutsz door Kapitein Y. en anderen werd geklaagd. De groote zelfstandigheid van de lagere aanvoerders, die aanvankelijk een groote kracht was geweest, had ten slotte tot allerlei misstanden , losbandigheid, wreedheid en gemakzucht geleid. Door de meeste bivakcommandanten werd niet uit den troep gehaald wat er uit te halen viel, doordat de officieren zelf te weinig patrouilleerden. Na den gang van zaken een poosje kalm te hebben aangezien, greep Van Daalen met strenge hand in. Terwijl Van Heutsz den localen bevelvoerders de grootst mogelijke ruimte voor eigen

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 161.
[2]) Van Daalen was lid van den staf der Pidië-expeditie, waar dit voorviel, vgl. *Bijlagen*, p. 43.

initiatief had gelaten, begon nu Van Daalen zooveel mogelijk alles zelf van uit Koeta Radja te regelen. Binnen enkele maanden was de tucht hersteld, maar sidderde het geheele Gewest onder een ijzeren greep.

Een der middelen tot herstel van de tucht bestond in een herstel van de model-tenu en bewapening. Onder Van Heutsz had men den troep te velde vrijwel alle vrijheid gelaten, die de aanvoerders wenschten te geven; het gevolg was dat een colonne dikwijls meer leek op een rooversbende, dan op een militair detachement. Om een voorbeeld te geven: het voorschrift wilde, dat de brigadecommandant zich normaal ophield bij den staart van zijn colonne; als officier was hij met den sabel en de revolver bewapend. Onder Van Heutsz was het gewoonte geworden, dat de officieren met de karabijn aan den spits van den troep liepen. Van Daalen maakte daaraan een eind. Hoever hij in dit opzicht ging, blijkt uit de volgende anecdote: Tijdens een rustpoos werd een aanslag op Van Daalen gepleegd. Scheepens redde hem door met een speerworp den man te treffen. Maar de speer behoorde niet tot de model uitrusting. Van Daalen's volgende dagorder luidde onverbiddelijk: er mogen geen speren meer gedragen worden. Hoe gevoelig Van Heutsz over dergelijke correcties op zijn geliefden rimboestijl was, blijkt uit zijn officieele correspondentie met Van Daalen, waarin hij met een onmiskenbare kribbeligheid betwist, dat er van een verwildering van den troep sprake zou zijn. „Zeker, er zijn nog militairen van den ouden stempel, die alles wat niet strookt met het begrip „maulhalten", en alles wat buiten het eng militair keurslijf valt, als losbandigheid qualificeeren, maar men moet ook in dit opzicht rekening houden met den tijdgeest" [1]).

Er waren ook vele oude misbruiken van administratieven aard, waardoor het land geldelijk werd te kort gedaan. Zoo was het b.v. van oudsher de gewoonte indien er te veel vivres waren gebruikt, deze onder een aangenomen, doch feitelijk valsch, hoofd te verantwoorden; kwam men b.v. vleesch te kort, dan werden aan het land eenige karbouwen in reke-

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 100.

ning gebracht, die bij het overtrekken van een rivier of op andere wijze heetten te zijn omgekomen. Zoo werd het door zuinig menagebeheer op gevangenen en dwangarbeiders gekweekt surplus door den troepencommandant eigenmachtig besteed.

Aan al deze afwijkingen van den strengen regel werd door Van Daalen, zonder overgang en zonder rekening te houden met de usance, in weinige maanden een onverbiddelijk einde gemaakt, waarbij harde klappen vielen. Het gevolg laat zich raden. Men vindt het zeer juist beschreven in een Nota, die de oud-Atjeh-officier en latere Generaal Van Marle op verzoek van De Savornin Lohman heeft samengesteld [1]).

„Dat de Generaal Van Daalen aan al die misbruiken een einde maakte is een eenvoudig bewijs van zijn onafhankelijk en krachtig karakter. Alleen hij ging te ver. Het surplus op gevangenen en dwangarbeiders moest teruggestort worden in 's Lands kas; proces-verbalen (over verdronken karbouwen etc.) werden niet meer gevoteerd; Atjehsche koelies voor vivrestransporten mochten niet meer ingehuurd worden dan met zijn voorkennis, waardoor de maatregel eenvoudig onmogelijk werd. In plaats van ooit eenige kans op voordeeltjes te hebben, had de soldaat dus schade. Dat de geest daardoor slecht werd, weerbarstig en alleen in toom gehouden door de vrees voor den IJzeren Man, laat zich denken. Onder die omstandigheden rukte men b.v. uit. Was men één of meer dagen op marsch, dan meldden zich een paar soldaten ziek, wat vroeger nooit gebeurde. Onwil — jawel, maar wie bewijst het? Daarmede was een niet-sterk officier spoedig een speelbal van den luim der soldaten. Toen vond van hooger hand het beginsel ingang: „bij goede officieren gebeurt zulks niet; het ziekmelden van soldaten onder weg is een maatstaf voor de bruikbaarheid der aanvoerders." Zoo werden de officieren de stootkussens voor den druk van boven en van dien van beneden".

De ontstemming steeg, toen Van Daalen besloot de bedrijvers van de door Van Heutsz steeds stilzwijgend ge-

[1]) Vgl. V. J. van Marle aan De Savornin Lohman, 8 Febr. 1908.

tolereerde wreedheden aan te pakken, waardoor hij „in de treurige noodzakelijkheid geraakte, klachten te doen opmaken tegen drie betrekkkelijk jeugdige luitenants [1])", die dus moesten boeten voor dingen, die tot dusver door anderen ongestraft waren gedaan." Helaas moest Van Daalen ervaren: „dat de Krijgsraad den hoogen ernst van het misdrijf niet heeft willen inzien, dewijl twee dezer officieren door dien Raad werden vrijgesproken, niettegenstaande het gepleegde feit wettig en overtuigend was bewezen. Mij rest nu niets anders dan de hoop uit te spreken, dat het Hoog Militair Gerechtshof meer rechtsbegrip zal ten toon spreiden, en het gepleegde misdrijf niet ongestraft zal laten . . ."

Het spreekt van zelf, dat deze maatregelen veel misnoegen wekten. „De neurastenie", zegt Van Marle, „nam zienderoogen toe." Vooral de oudere Atjeh-officieren, die in den rimboestijl waren opgevoed, en die nu plotseling hun dierbare vrijheid bedreigd zagen, voelden zich ongelukkig en wie kans zag om van Atjeh weg te komen, ging weg. Het gevolg was dat Van Daalen zich met jongere, maar ook minder ervaren medewerkers moest behelpen.

Moet erkend worden, dat Van Daalen's hand te hard was, dan mag men toch tevens niet uit het oog verliezen, dat deze moeilijkheid het gevolg was van den „janboel", die Van Heutsz had achtergelaten.

Zooveel voor de militaire gestie.

Niet minder groot waren de moeilijkheden van het civiel Bestuur. Van Heutsz had, met behulp van de door het boetestelsel van de bevolking verkregen bedragen, vooral ter hoofdplaats een bedriegelijke schijn van welvaart geschapen die, bij de algemeene bezuiniging en het solieder beheer van het Wegenfonds door Van Daalen, als een windbuil ineenzakte. Bovendien had de consumptie-huishouding der hoofdplaats veel te lijden van de vermindering van het aantal troepen. Het behoorde n.l. tot de fictie van de Pacificatie, dat men nu overal in den Archipel met minder troepen kon volstaan en

[1]) Vgl. p. 84.

zoo werden ook uit Atjeh zooveel mogelijk troepen weggenomen.

Natuurlijk verwekte dat de noodige ontstemming bij de meest Chineesche, maar toch ook wel Hollandsche handelaars, die hun geld in Atjeh hadden gewaagd. Maar dat alles bleef toch eigenlijk aan den buitenkant.

Waar het op aankwam was natuurlijk de verhouding tot de Atjehsche gemeente, en hier was en bleef het kernvraagstuk de betrekking tusschen benden en bevolking. Nu was het in de laatste jaren wel duidelijk geworden, dat de gezeten landbevolking, de Atjehsche boerenstand zelf, van het bendewezen hoe langer hoe minder moest hebben, ook al omdat, ten gevolge van te scherp militair optreden, hoe langer hoe minder aanzienlijke Atjehers zich met het bendewezen inlieten, zoodat de benden, ook in het oog der bevolking, steeds minder een religieus-politiek en steeds meer een crimineel karakter aannamen. Tevens was echter duidelijk geworden dat de werkelijke trait d'union tusschen de benden en de bevolking bij de hoofden lag.

Hierdoor werd Van Daalen genoopt het hoofden-probleem in zijn geheel, d.w.z. mede in verband met de betrekking tusschen centrale en locale hoofden en tusschen wereldlijke en geestelijke hoofden opnieuw onder de loupe te nemen.

Zooals wij zagen, was het een grondbeginsel van 1898 om geen zoete broodjes te bakken met de groote hoofden, maar Van Heutsz was, kort voor zijn heengaan, van dat beginsel afgeweken, door den Pretendent Sultan beloften te doen, die zijn verbanning onmogelijk maakten. Snouck had den Landvoogd nog eens uitdrukkelijk gewaarschuwd dat dit verkeerd was, en dat hij vreesde, dat zijn opvolger, Van Daalen dus, daar nog veel last van zou hebben en hoewel het nog niet tot openlijk verzet was gekomen had Van Daalen alle aanleiding om met dit legaat van Van Heutsz zeer weinig ingenomen te zijn.

Hoe echter moest zich de verhouding van het Bestuur tot de locale hoofden ontwikkelen? Twee richtingen waren

mogelijk: men kon zoo veel mogelijk gaan in de richting van direct bestuur of wel zoo min mogelijk.

Dat hing af van de opvatting die men had omtrent de bruikbaarheid dier hoofden als media van het Nederlandsch Gezag en omtrent de mate, waarin dit Gezag zich in de Atjehsche volkshuishouding zou dienen te laten gelden.

Een principieele beslissing over deze gewichtige vragen was nooit genomen; eerst vele jaren later zou het in zijn vollen omvang worden begrepen. Dat men het vraagstuk niet principieel aanvatte was zeer begrijpelijk; omdat, zoolang het bendewezen niet volkomen vernietigd was, er toch geen tijd en kracht voor de werken des vredes en een meer regelmatige bestuursvoering mogelijk was. Zoolang de verbinding tusschen bevolking en benden niet volkomen verbroken was, moest alle aandacht aan dit vraagstuk worden gewijd.

Dat nu juist de locale hoofden de trait d'union waren tusschen de benden en de bevolking maakte natuurlijk hun zaak niet beter. Natuurlijk kon van een goede betrekking met de Oelama-partij nooit sprake zijn, maar zulk een betrekking had zich wel kunnen ontwikkelen met de wereldlijke hoofden.

Van een bepaald systeem in de behandeling dier hoofden was onder Van Heutsz geen sprake geweest. De gedragslijn was volkomen opportunistisch. Veel werd overgelaten aan de locale gezaghebbers. Ook onder Van Heutsz werden zij bij elke gelegenheid beboet.

Onder Van Daalen kwam in de behandeling vooral van de oelèëbalangs meer systeem. Dat volgde uit de zeer bepaalde opvatting, die Van Daalen over de waarde dier hoofden had: hij geloofde ze in de eerste plaats de trait d'union van de gezeten bevolking met de benden; in de tweede plaats volslagen nutteloos; en in de derde plaats niet voor verbetering vatbaar: alleen een jong onder Nederlandsche leiding opgevoed Geslacht zou wellicht in de toekomst een bruikbaar instrument zijn van ons Gezag ten behoeve der bevolking. Het best vind ik Van Daalen's opvatting uitgedrukt in een korte aanteekening ten behoeve van een der civiele gezaghebbers, die meer den kant van laten zelfbesturen uitwilde.

„De oelèëbalang, en hierop zijn slechts zeer enkele uitzonderingen, leeft uitsluitend voor *zich zelf* en *niet* voor zijn land. Geld en geld is zijn eenige gedachte. Aan besturen doet hij niet veel, zoodat de civiel gezaghebber dat zeer goed afkan met de imeums en keutji's, hetgeen feitelijk *veel beter* is en niet meer werk geeft."

Deze opvatting bracht mee dat bij het geringste blijk van non-coöperatie van deze hoofden er niet geredeneerd en overtuigd werd, maar aanstonds scherp werd gecorrigeerd. Het was de uitgesproken bedoeling van Van Daalen om deze klasse van lieden „zoo gevoelig te slaan, dat zij door *vrees* weerhouden zouden worden" van het onderhouden van welke betrekking ook tot de benden.

Strijdig met de beginselen van 1898 of met zijn Instructie was dit niet; integendeel het was de consequente toepassing van het systeem-Snouck.

Het eenige wat anders was dan onder Van Heutsz, was de systematische onverbiddelijkheid waarmee dit stelsel werd toegepast. Dat dit ijzeren regime bij de patienten natuurlijk niet in den smaak viel, laat zich hooren; daar was het ook niet om te doen; ons is echter bij een stelselmatige contrôle door steekproeven niet gebleken, dat ook maar één ressort der aldus exemplaarlijk gecorrigeerde hoofden het centrum van een daadwerkelijk verzet is geworden. De hoofden *vreesden* den Gouverneur, en in hem het Nederlandsch Gezag. En zeker in Atjeh is vreeze het beginsel der politieke wijsheid.

Overigens is Van Daalen in zijn bestuursperiode de politiek van Van Heutsz, volgens de hem „van a tot z bekende *practijk*" onveranderd blijven toepassen: het eenige verwijt, dat men hem wellicht maken kan, is, dat hij het met *te groote* getrouwigheid heeft gedaan.

Onder de maatregelen die Van Daalen natuurlijk aanstonds genomen had, behoorde het afschaffen van de inzage door de pers van de journalen der gezaghebbers. Van het oogenblik af, dat er weer leiding uit Koeta Radja werd gegeven, moesten deze rapporten en de daarop gestelde beschikkingen en aan-

merkingen van den Gouverneur natuurlijk volkomen vertrouwelijk zijn. Het gevolg was dat de correspondenten nu weer terecht moesten komen bij particuliere berichtgevers; en het is begrijpelijk dat men deze vooral gemakkelijk vond bij de officieren en handelaars die het slachtoffer waren geworden van de groote schoonmaak, waaraan Van Daalen den door Van Heutsz achtergelaten janboel had moeten onderwerpen. En het is even begrijpelijk, dat deze berichtgeving nu niet bepaald zeer welwillend was. Zoo verging het Atjeh als een ziek lichaam, dat men zuiveringsmiddelen toedient: de vuile stoffen, in een vorig tijdperk opgehoopt, transpireerden naar buiten.

VIII

Nog geen jaar na Van Daalen's benoeming begonnen er in den Haag geruchten te loopen, dat de toestand op Atjeh achteruitging.

Zij vonden, deels, hun weg naar de *Nieuwe Courant*, deels naar de schrijftafel van den Minister. De achteruitgang van den *politieken* toestand zou het gevolg zijn van verkeerde *bestuurs*maatregelen. De zegslieden waren of werden vermoed te zijn officieren of oud-officieren. De verkeerde maatregelen zouden zijn: onbetaalde heerendiensten, overmatige belastingen, enz. Bij de schriftelijke gedachtenwisseling met de Tweede Kamer over de Indische Begrooting voor 1906 werd voor het eerst twijfel te kennen gegeven, „of het stelsel, waarnaar sedert 1898 de pacificatie wordt nagestreefd, in den laatsten tijd niet eene toepassing gegeven wordt, welke verbittering wekt en tot verzet prikkelt" [1]).

Fock had verklaard dat het richting geven aan het beleid op Atjeh gerust aan den Landvoogd kon worden overgelaten; maar zijn verweer had geen voldoening gegeven. Bij de mondelinge behandeling had Troelstra op 16 Nov. in de Kamer het denkbeeld geopperd, om „van den Haag uit" een onderzoek in te stellen door het zenden van een Regeerings-

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 79.

commissaris. „Dit heeft natuurlijk met de gemoedelijkheid en de eerlijkheid van den Gouverneur-Generaal niets te maken, maer houdt alleen verband met de begrippen die in Indië inheemsch zijn geworden." . . . ik meen dat het beter van hieruit geschieden kan, omdat ik vrees, dat wij er niet vast op kunnen rekenen, dat omtrent het oorlogvoeren met inlanders, in Indië dezelfde eischen van humaniteit gesteld worden."

Maar Fock weigerde zijn medewerking: „ik geloof niet, dat dit van de Regeering kan worden gevergd." Toch was hij zelf niet gerust. Hij wilde inlichtingen, en schreef daartoe, onder toezending van de *Nieuwe Courant*, uitvoerig aan Van Heutsz [1]). Natuurlijk kon Fock daarbij niet anders uitgaan dan van de door Van Heutsz verspreide voorstelling, alsof, bij zijn vertrek, op Atjeh alles „in orde" was, zoodat zijn vraag „of de leiding uit Koeta Radja nog wel *is*, wat zij onder U.E. als Gouverneur van Atjeh *was*", volkomen begrijpelijk is: indien er, als beweerd, achteruitgang was, kon deze alleen aan het beleid van den nieuwen gouverneur worden toegeschreven; beantwoordt Van Daalen als bestuurshoofd wel aan de in hem gestelde verwachtingen? Mocht dit niet het geval zijn, dan, veronderstelde de Minister, zou Van Heutsz tegen een vervanging van Van Daalen niet opzien.

Allermerkwaardigst is nu de houding van Van Heutsz bij de ontvangst van dit schrijven, die blijkt uit zijn schrijven aan den Legercommandant Van der Wijck. Men zou zeggen, dat er slechts een enkele houding geoorloofd zou zijn; de houding die Fock duidelijk had aangegeven; een objectief onderzoek naar de waarheid der beweringen; en vervanging *slechts* dan, wanneer de waarheid zou blijken.

Maar tot zulk een serieuze, objectieve behandeling is Van Heutsz niet in staat. Zijn kijk is zóó subjectief, dat hij Fock's bedoeling zelfs niet begijpt: hij doet het voorkomen, als zou Fock hem op grond van de berichten *feitelijk* in overweging hebben gegeven om Van Daalen als Gouverneur te ont-

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 79.

slaan [1]). Dit had Fock natuurlijk *niet* gedaan; hij had, in de eerste plaats, van Van Heutsz, als de man die het wist of te weten kon komen, wenschen ,,te vernemen, wat van dit alles moet worden geloofd" [2]).

Zijn bedoeling ,,was volstrekt niet om Kolonel Van Daalen van Atjeh weg te hebben" [3]); het was hem alleen om de *zaak*, een goed bestuur op Atjeh, te doen; aan die zaak moest, *maar alleen zoo noodig*, de persoon van den bestuurder worden opgeofferd.

Bij Van Heutsz spreekt echter alleen het persoonlijk element. Natuurlijk wist Van Heutsz zeer wel, hoe de vork in de steel zat. Hij wist dat Van Daalen, eerlijk en getrouw, maar met de hem kenmerkende uiterste gestrengheid en onmenschkundigheid zijn stelsel toepaste. Hij wist ook zonder Van Daalen gehoord te hebben, dat de artikelen in de *Nieuwe Courant*, over wier inhoud de minister inlichtingen begeerde, ,,overdreven en onjuist" waren [4]).

De zaak schijnt dus uiterst eenvoudig: er is, voor alles, een zakelijke vaststelling, een zakelijke contrôle van den toestand noodig. Tot deze contrôle had Van Heutsz zich trouwens bij Van Daalen's benoeming verplicht. Die contrôle zou geen moeilijkheid opleveren. Hij wist dat Van Daalen's rapporten de zuivere, zakelijke waarheid zouden inhouden. Van Daalen zou hèm geen telegrammen zenden, zooals hij, Van Heutsz, er in Jan. 1903 een aan Rooseboom verzonden had. Zijn rapporten en de journalen zouden gerust naast elkander kunnen worden gelegd. Hij zou zich desgewenscht die journalen in copie kunnen doen toezenden. Trouwens: hij wist wat Van Daalen's zwakke punten waren, b.v. zijn straffe toepassing van het boetestelsel. Hij zou desnoods alle boeteregisters kunnen laten overkomen. Er was niets, letterlijk niets, dat hij van Buitenzorg uit niet zou hebben kunnen controleeren. En ten slotte: hij zou Van Daalen desnoods, even hebben kunnen doen overkomen, evengoed als hijzelf,

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 85.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 80.
[3]) Vgl. *Bijlagen*, p. 87.
[4]) Vgl. *Bijlagen*, p. 95/96.

eenige maanden later, naar Atjeh zou overkomen. De zaak was er gewichtig genoeg voor: want indien voor iets, was hij op elke wijze, moreel, ambtelijk, politiek verantwoordelijk voor het beleid van den man, wiens benoeming hij, met volkomen kennis van zijn stellige beginselen en zijn onbuigzaam karakter, tegen het inzicht van den Minister en tegen het advies van den Raad van Indië had doorgezet.

Intusschen begonnen zich de gevolgen te openbaren van de namens Van Heutsz in strijd met zijne Instructie aan den Pretendent-Soeltan gegeven toezegging van niet-verbanning. De hooge verwachtingen, die Van Heutsz op zijn hulp en invloed had gesteld, waren geheel in rook opgegaan; reeds bij het heengaan van Van Heutsz had Colijn, zeker geen tegen Van Heutsz vooringenomen getuige, openhartig erkend: „De Sultan blijkt meer en meer een nietsnutter te zijn"[1]). Was hij dat maar gebleven! Doch al spoedig bleek hij de rol van T. Oema te willen spelen: hij misbruikte den invloed, dien hij had, niet vóór, maar tegen het Gouvernement.

Terwijl de politieke toestand in de afdeeling Groot Atjeh gedurende de jaren 1905 en '06 gunstig was te noemen, werd in het begin van 1907 een georganiseerde actie tegen het gezag op touw gezet. „De serie openlijke vijandelijkheden tegen het gezag begon in den avond van 6 Maart 1907 met de beschieting van de buitenwijken van Koeta Radja. Daarop volgde in den nacht van 7 Juni de aanval op het bivak te Seudoe en in den nacht van den 16den dier maand de raid op de koeta van Teukoe Radja Itam, den oelèëbalang der VI Moekims. In den namiddag van 5 September d.a.v. werd het bivak te Seudoe ten tweede male aangevallen". Aldus beschrijft Van Daalen ons den inzet van het vernieuwd verzet[2]).

Het is temidden van het uitbarsten van deze nieuwe vijandelijkheden, dat Van Heutsz Van Daalen plotseling verrast met een particulier schrijven, waarin hij vertelt het opper-

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 60.
[2]) Vgl. *Nota over den toestand van het Gouvernement Atjeh en onderhoorigheden bij het aftreden van den Civiel en Militair Gouverneur G. C. E. van Daalen in Mei* 1908.

bestuur onlangs te kennen te hebben gegeven, „dat gij (Van Daalen) de eenige kolonel waart aan wien ik — na generaal Rost van Tonningen — met vertrouwen het bevel over het leger zou durven toevertrouwen als een oorlog voor de deur stond" [1]).

Wat bracht Van Heutsz tot het schrijven van dezen brief op dit oogenblik? Van Heutsz heeft naderhand een verklaring gegeven, die hierop neerkomt, dat hij deze brief zou hebben geschreven uit „goeiïgheid" om Van Daalen te steunen in een onaangenaamheid, waarin hij door een verwant gebracht was en om te voorkomen, dat hij „zich zou laten verleiden om ontslag te vragen" [2]). Men mag aannemen, dat de „bedroevende geschiedenis" een aanleiding tot het schrijven van den brief is geweest. Maar de verhouding van beide mannen was nu niet zóó, en de Landvoogd was nu niet zóó weekhartig, dat de vertroosting van den Gouverneur het *doel* van zijn troostbrief zou zijn geweest. Van Heutsz moet een doel in het oog hebben gehad, dat ook zijn belang diende, en ter bereiking waarvan de troostbrief het middel was. Welk dit doel is blijkt uit den brief: Van Heutsz vreest Van Daalen's aftreden; zijn doel is dit aftreden te voorkomen. Doch, vraagt men zich af, waarom vreest Van Heutsz dit aftreden? Het loslaten van Van Daalen als gouverneur was immers reeds ruim een jaar geleden slechts een kwestie van tijd? Zijn opvolger staat toch klaar? Zijn heengaan, nu, vrijwillig, om particuliere redenen, vòòr het bijeenkomen der Staten-Generaal, zou toch èn voor den Minister èn voor den Landvoogd een uitkomst zijn?

Het antwoord ligt in den datum van den brief, 2 September. Een paar dagen vroeger had Van Daalen den Landvoogd moeten seinen, dat de Pretendent Sultan zich schuldig maakte aan hoogverraad. Bij dit bericht, voorafgegaan door andere tijdingen, die op een opleving van het verzet in het geheele gewest wezen, moet Van Heutsz den schrik om het hart zijn geslagen. Een herhaling van den afval van T. Oema scheen

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 107.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 197.

voor de deur te staan. En wie was het, die met schending van zijn Instructie en met terzijdestelling van het hoofdbeginsel van de nieuwe politiek van 1898 met dezen T. Oema II had aangepapt? Wie anders dan de, ook thans voor het Atjeh-beleid verantwoordelijke, Landvoogd?

En wanneer nu straks, wanneer de Tweede Kamer weer bijeenkwam, de Minister, onder den drang der omstandigheden, zou toegeven aan den reeds in 1905 geoefenden aandrang om, van den Haag uit, een Regeeringscommissaris naar Atjeh te zenden, om een onafhankelijk rapport uit te brengen over de vraag, of de opleving van het verzet wellicht te wijten was aan een afwijking van de beginselen van 1898, wat zou het antwoord zijn?

En daarom moest voorkomen worden, dat Van Daalen juist nu zich van Atjeh en van hem, Van Heutsz, zou losmaken. Van Daalen was immers *de* orthodoxe aanhanger van de beginselen van 1898, de ideeën van Snouck?

De afwijking van 1903, uit opportuniteit, van die beginselen, bleek nu een fout te zijn geweest; men moest tot die beginselen, vooral tot het hoofdbeginsel, terugkeeren, en de fout herstellen. En dat kon Van Daalen alleen. Want Van Daalen was, in Van Heutsz' opvatting, de man van het „gevoelig slaan", X. meer de man van de zachte hand; nu het bleek, dat er weer te „slaan" viel, moest Van Daalen voorloopig blijven. Blijven ook, om de fout van 1903 te bedekken: blijven dus als de vertrouwde uitvoerder van het hoofdbeginsel van 1898. En daarom was het *thans* opportuun Van Daalen door het uitzicht op het Legercommando tot blijven over te halen. Rost zou nog een jaar aanblijven: in dat jaar zou Van Daalen het, door zijn, Van Heutsz' beschermeling aangestookte nieuwe verzet hebben neergeslagen.

Het is deze gedachtengang die de, anders na al de strubbelingen van het vorig jaar onbegrijpelijke zinsnede in Van Heutsz' schrijven van 2 September verklaart: „*Aan U* **thans** de taak om het *door mij* te Atjeh ingezette werk te voltooien, aan U **daarna** de taak om het Indisch leger op te voeren tot het standpunt waarop het behoort te staan, etc.

Dat Van Heutsz de situatie juist had gezien, bleek uit Van Daalen's belangrijke antwoord van 18 Sept., dat niet den minsten twijfel liet wat, in geval van een enquête door een Regeeringscommissaris, zijn antwoord op de door de Tweede Kamer gestelde vraag zou zijn.

Hij begint op den voorgrond te stellen, dat Pacificatie geen wiskunde is en het daarom heel goed mogelijk is dat hij mistast. Maar wat Van Daalen gaat neerschrijven, zegt hij uit volle overtuiging te doen, nadat hij zich verzekerd heeft dat zijn afdeelingschefs zijn overtuiging deelden.

De eigenlijke oorzaak van de overvallen en rustverstoringen, die bijna overal in het gewest en „ongeveer in hetzelfde tijdperk" voorkwamen, is volgens Van Daalen niet de verkeerde bestuursvoering (zooals men in de Hollandsche kranten schreef) maar „voornamelijk" Toeankoe Mohamad Dawòt, „die nimmer met zijne positie tevreden is geweest, steeds zijn verloren gezag betreurde en naijverig was op het bestuursgezag." Nooit had hij naar Van Daalen's meening meegewerkt in de richting van de pacificatie. Hij verzamelde „allerlei slechte sujetten" om zich heen en probeerde zelfs met den Consul-generaal van Japan te Singapore contact te zoeken om zich van de medewerking van den Mikado te verzekeren. De geruchten hieromtrent had Van Daalen reeds in 1905 vernomen en werden „maar al te zeer bevestigd" toen de toeankoe werd gearresteerd. De gevonden brieven zouden hebben aangetoond dat het in het voornemen van den ex-Soeltan had gelegen, van Japan „een viertal oorlogschepen" te krijgen „om ons ter zee te bestrijden, terwijl hij dan het varkentje te land wel zou wasschen."

In hoeverre Van Daalen in deze opvatting het slachtoffer van intrigues is geweest, kunnen we niet beoordeelen. Deze z.g. gevonden brieven hoeven nog niets te bewijzen, ook al waren ze voorzien van het zegel des Soeltans, want dat zegel was ook voor anderen bereikbaar. Het is waarschijnlijk dat men hier aan een intrigue moet denken van Toeankoe Mahmoed en zijn vrouw Pòtjoet Meurah van Pidië. Deze

waren zeer gebeten op den Soeltan, omdat hij hun dochter als vrouw had verstooten. Bovendien konden ze een potje breken bij Van Daalen, en vermoedelijk stelde hij juist in deze twee lieden een te groot vertrouwen [1]).

Dat zij zich er intens mee bemoeiden, blijkt als Van Daalen het heeft over de betrouwbaarheid van Pólèm, daar men beweerde dat hij ,,plannen koesterde" om naar den vijand over te loopen. De vrouw Pòtjoet had zich met Polèm in verbinding gesteld en hem aangespoord trouw te blijven. Maar volkomen duidelijk is de rol van dit echtpaar niet. In ieder geval moet het voor Van Daalen buitengewoon moeilijk geweest zijn om den weg in dezen doolhof van intrigue te vinden [2]). Maar al deze moeilijkheden zouden hem bespaard zijn geworden, indien Van Heutsz niet te onzaliger ure de beginselen van 1898 ten aanzien van de betrekking tot de groote hoofden in den steek had gelaten.

Ook de rest der nog bestaande moeilijkheden schreef Van Daalen toe aan de kleine, locale hoofden. ,,Een overgroot deel der wereldlijke hoofden, n.l. de Oelèëbalangs, dat zich nog in geenendeele kan neerleggen bij den nieuwen, door ons geschapen toestand." Het aantal dat aan onze zijde staat en medewerkt zou volgens Van Daalen ,,uiterst gering" zijn. Daarnaast noemt hij de teungkoe's die hun eigenbelang dienen, d.w.z. ,,de voortzetting van de prang-sabil, zonder welke geen sabilbijdragen bestaanbaar zijn en zonder welke de invloed en de inkomsten van die teungkoe's beduidend zouden verminderen."

De Oelèëbalangs onderhouden ,,eenvoudig eene gewapende bende, onder aanvoering van een familielid of van een vertrouweling." De bende heeft dan de naam een bende moslemin te zijn, maar is niets anders dan het middel tot ,,ongehoorzaamheid aan het bestuur", om misdadigers aan de rechtspraak te onttrekken en om zich van ,,lastige tegenstanders, handelsconcurrenten", of persoonlijke vijanden te ontdoen. De ,,oogenschijnlijk onderworpen en bevriende hoof-

[1]) Uit particuliere mededeelingen.
[2]) Uit particuliere mededeelingen.

den" zijn schuld aan de vele moorden „op spionnen en andere lieden." Allen steunden zij weer den ex-Soeltan, waarvan de verwijdering op den duur de gunstige gevolgen zal vertoonen.

Aan het slot van zijn analyse komt Van Daalen tot de pessimistische conclusie, „dat wij hier strijden tegen den Islam en dat die strijd nog zeer lange jaren zal duren." Eerst wanneer we de vernietiging van de „meeste toonaangevende oelamageslachten" bereikt en den invloed van de kampong-geestelijken door oprichting van „een gewone school (zonder den Koran)" geneutraliseerd hebben, zal de pacificatie haar beslag hebben gekregen. Zonder financieelen steun van de Regeering was laatstgenoemde gedragslijn, waarvan Van Daalen op grond van Fransche ervaringen in Tonkin en Madagascar succes verwacht, evenwel niet te volgen.

Het lezen van dezen brief moet voor Van Heutsz een hard gelag zijn geweest. Want goed beschouwd kwam de inhoud hierop neer, dat de ware schuldige van den politieken achteruitgang in het gewest, niet de civiele bestuurder in het Gouverneurshuis op Koeta Radja, maar de Groote Heer te Buitenzorg in hoogst eigen persoon was. Maar zoolang het gevaar van den Regeeringscommissaris dreigde, was het voor dien Heer inderdaad de beste politiek, door volkomen homogeneïteit met den Gouverneur dat gevaar af te weren.

IX

Nauwelijks echter was dit gevaar aan de eene zijde bezworen, of het kwam aan een andere zijde met nieuwe hevigheid op.

In den radicalen hoek van de Tweede Kamer was men over Fock's weigeren van elk ernstig onderzoek naar het Atjehbeleid weinig gesticht; men had dus besloten, door een goedvoorbereiden aanval bij de Begrooting ditmaal zijn zin door te zetten. De leiding van den aanval berustte bij Thomson.

Men zou daarbij gebruik maken van de mededeelingen, die

een Atjeh-officier, Ter Beek, te goeder trouw aan zijn academievriend Thomson, had verstrekt. De opzet was, om den aanval tegelijk van twee kanten, in de Kamer en in de Pers, te doen loskomen.

De aanval werd ingezet met een scherpe afkeuring van het Atjeh-beleid in het Voorloopig Verslag over de Indische Begrooting voor 1908. Zij richtte zich voornamelijk tegen den persoon van Van Daalen, „uit wiens aanteekeningen op militaire journalen zou blijken, dat een ruw optreden bij hem instemming vond." Dit aanvalspunt was goed gekozen. Niet, dat de aanvallers het speciaal op Van Daalen gemunt hadden! Het doel van den aanval, de politiek geschoolde Colijn begreep het terdege [1]), was om, over het hoofd van Van Daalen heen, Van Heutsz en het stelsel van 1898 te treffen. Maar Van Heutsz was populair; een frontaanval tegen den Landvoogd zou niet gemakkelijk een meerderheid vinden. Maar het was, in politieke kringen, niet onbekend, dat Van Heutsz Van Daalen volkomen had gedekt; dit was trouwens door de mededeelingen van den Minister aan de Kamer bevestigd. Wanneer men er dus in slaagde Van Daalen te treffen, kon het wel niet uitblijven, of Van Heutsz zou de consequentie moeten trekken uit de afkeuring van een beleid, waarvoor hij de volle verantwoordelijkheid had aanvaard.

Fock, door het Voorloopig Verslag gewaarschuwd, begreep onmiddellijk het dreigende gevaar. De positie der Regeering was uitermate zwak; tot elken prijs moest verhinderd worden, dat de geheele linkerzijde inzake het Indisch beleid tegenover de regeering zou front maken. Men moest dus tot elken prijs de oppositie den wind uit de zeilen nemen. En dit kon het best geschieden, door thans het door Troelstra in 1905 geopperde plan van een onafhankelijk onderzoek der Atjehsche toestanden te verwerkelijken.

Alleen, dit plan mocht ditmaal niet van de Kamer uitgaan. Werd het plan uitgevoerd ten gevolge van eene beslissing van de Kamer, dan zou, bij een ongunstigen uitslag, de Minister zich niet aan zijn politieke verantwoordelijkheid kunnen

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 175.

onttrekken. Het besluit tot het instellen van een onderzoek mocht daarom niet van Kamer, maar moest van den Minister uitgaan. 14 October stelde de Minister zich daartoe in verbinding met den Landvoogd. De inhoud van dit eerste overleg is niet bekend. Men mag o.i. echter, gelet op de voorgeschiedenis bij voorbaat voor waarschijnlijk houden, dat Fock de zending van een Regeeringscommissaris zal hebben voorgesteld; immers het was juist op een onpartijdig onderzoek, dat de Kamer in 1905 had aangedrongen; en de Landvoogd, wiens politiek Van Daalen werd geacht toe te passen, en die zich voor zijn beleid verantwoordelijk had gesteld, kon moeilijk een onpartijdig beoordeelaar van zijn eigen stelsel worden geacht. Deze waarschijnlijkheid wordt tot een quasi-zekerheid bij vergelijking van de beide tusschen Minister en Landvoogd gewisselde telegrammen van 17 October [1]).

In het telegram van Van Heutsz wijst deze een onderzoek *in loco* naar Van Daalen's beleid af, als zoodanig kwetsend voor diens eergevoel, dat verwisseling van bestuur niet te ontgaan zal zijn. In het antwoord van Fock stelt deze den Landvoogd voor zelf te gaan; dit zal dan niet kwetsend voor Van Daalen behoeven te zijn. Hieruit volgt, dat het telegram van Fock, waarop Van Heutsz 17 October antwoordde, onmogelijk een verzoek tot gaan aan Van Heutsz kan hebben ingehouden; oorspronkelijk moet Fock, conform den vroegeren wensch der Kamer, de zending van een onafhankelijken commissaris hebben voorgesteld. Alleen door het zenden van een *onafhankelijk* commissaris zou hij de sociaal-democraten, die Van Heutsz onpartijdigheid niet vertrouwden, aan zijne zijde hebben gekregen, en dus zijn politiek doel: de verdeeling der oppositie, hebben bereikt.

Zulk een onpartijdig onderzoek was echter het ergste wat Van Heutsz zou kunnen overkomen, want daardoor zou zijn Janus-politiek der laatste jaren noodzakelijk aan den dag komen. Het zou niet verborgen kunnen blijven, dat er in de laatste jaren op een hoofdzakelijk punt van de beginselen van 1898 was afgeweken, maar evenmin dat zulks niet door

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 119/120.

den huidigen maar door den vorigen Gouverneur was geschied, als direct gevolg waarvan nu Van Daalen in narigheden als de jongste beschieting van Koeta Radja zat. Een onafhankelijk onderzoek zou, dit vatte Van Heutsz omdat hij den werkelijke toestand op Atjeh kende en begreep, met bijna mathematische zekerheid zijn heengaan ten gevolge hebben. Niet „het eergevoel van Van Daalen", die volstrekt niet geraadpleegd was, maar het belang van Van Heutsz verbood dat een onafhankelijk onderzoek zou worden ingesteld: Van Daalen's eergevoel werd slechts als windscherm voor Van Heutsz' positie gebezigd.

Fock kon natuurlijk geen Regeeringscommissaris zenden zonder toestemming van Van Heutsz, zonder een Landvoogdcrisis uit te lokken, wat allerminst de bedoeling was. Bij diens weigering bleef de eenige mogelijkheid, dat Van Heutsz zelf zou gaan.

Daartoe is Van Heutsz wel bereid: door zelf te gaan houdt hij de zaak in de hand, en is hij in elk geval zelf gesauveerd. Hij verklaart zich dus, 20 October, in beginsel bereid om te gaan. Maar bij nadenken voelt hij tòch een bezwaar: wanneer hij nu Van Daalen dekt, en de Tweede Kamer keurt dat dekken af, dan moet hij tóch aftreden: 21 October stelt Van Heutsz zijn gaan daarom afhankelijk van de voorafgaande zekerheid, dat de Kamer bij voorbaat verklaart dat zij door zijn persoonlijk bezoek volkomen bevredigd zal zijn [1]).

Fock moet bij de ontvangst van dit telegram geglimlacht hebben. Het toonde inderdaad bij Van Heutsz een verbazend politiek onbegrip. Alsof de Kamer zich, ongeacht den uitslag van het onderzoek, bij voorbaat daarbij zou kunnen neerleggen!

Bovendien, seinde Fock omgaand terug, mag de reis in geen geval op wensch en aandrang van de Staten-Generaal geschieden: de beste vorm zou wel zijn, dat Van Heutsz zich spontaan aanbood om zelf te gaan; dat zou een ambtelijk

[1]) Vgl. *Bescheiden*, p. 121. De beide telegrammen van 23 Oct. 1907 zijn abusievelijk in de verkeerde volgorde afgedrukt; dat van Fock moet het No. LX, dat van Van Heutsz het No. LIX dragen.

initiatief zijn tot een ambtelijk onderzoek. Zoo hoopte Fock ook zichzelf buiten politieke verwikkelingen te houden. Maar Van Heutsz voelde zich allerminst veilig en herhaalde 25 October dat hij voor een aanbod zijnerzijds niets voelde en alléén kon gaan, indien uit de discussies bleek, dat „in mijn persoonlijk oordeel, na plaatselijke bevinding, door de Kamer voldoende vertrouwen wordt gesteld" [1]). Had Van Heutsz die verklaring gekregen en dus Van Daalen kunnen handhaven zonder risico voor zich zelf, dan zou hij, zonder den geringsten twijfel van Atjeh zijn teruggekomen met een brallend rapport in den trant van zijn brief aan Van Daalen van 5 Oct.: „het Atjeh-beleid is bij Van Daalen in bekwame en krachtige handen en het wordt, dunkt mij, hoog tijd, dat de snaterende Kamerleden eens duchtig op hun plaats worden gezet" [2]). Het is namelijk altijd gemakkelijk moedig te zijn tegen een macht, die zichzelf gebonden heeft. Maar natuurlijk dacht de Kamer er niet aan, om zich op de gevraagde manier te binden.

Doch Fock, de ervaren parlementariër, wist hem een andere en veiliger weg te wijzen om aan zijne verantwoordelijkheid te ontkomen. Er was een groep in de Kamer, die den Landvoogd tot elken prijs wilde behouden, maar toch ook wel eens een ernstig onderzoek op Atjeh wilden zien ingesteld. Deze groep, die voornamelijk bestond uit de meer conservatieve vleugel van de linker-zijde, had een middel aangegrepen om de kool en de geit te sparen, door het vermoeden te opperen dat Van Daalen's beleid zou afwijken van Van Heutsz stelsel als Gouverneur van Atjeh. De Kamer had dus volgens Fock de door Van Heutsz bij de discussies verlangde uitspraak reeds in het Voorloopig Verslag gegeven. En wat betreft de quaestie van het initiatief: men zou de kerk in 't midden laten, en verklaren, dat Van Heutsz zich, „naar aanleiding van het overleg tusschen Minister en Landvoogd bereid had verklaard" te gaan. In dien zin werd de Koninklijke machtiging gevraagd, die 4 November afkwam. Van Heutsz

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 122.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 119.

liet zich sussen. Want hij begreep, dat hij op deze manier het heft in handen kreeg en, naar gelang het opportuun was, in staat zou zijn Van Daalen òf in den steek te laten òf te handhaven.

Zoo had dan ook No. 2 van de verantwoordelijke staatslieden zijn verantwoordelijkheid gedekt.

Het blijft echter zeer de vraag, of de voorstelling waarmee Fock Van Heutsz' tegenstand wist te overwinnen, volkomen juist is geweest. Een uitlating, zelfs van een meerderheid, in het Voorloopig Verslag, is nog lang niet altoos de meerderheid in de Tweede Kamer. En er waren buiten kijf in de Kamer twee partijen, waarvan de eene, over het hoofd van Van Daalen heen, Van Heutsz, althans het stelsel van 1898 te lijf wilde, terwijl de andere Van Heutsz in elk geval begeerde te handhaven, desnoods met opoffering van Van Daalen.

Het oorspronkelijk voorstel van Fock kwam tegemoet aan hen, die, door een onafhankelijk onderzoek, Van Heutsz te lijf wilden. Deze nu zouden nu door de zending van Van Heutsz uitteraard niet bevredigd zijn. Het was dus zaak, thans den steun te verwerven van hen, die Van Heutsz wilden redden door de voorstelling eener mogelijke „afwijking" van zijn stelsel.

Bij de mondelinge behandeling van de begrooting in de Tweede Kamer werd de aanval in eerste instantie beantwoord door Fock, die het beleid van Van Daalen op krachtige en waardige wijze verdedigde, en zijn rede besloot met de mededeeling van de besloten zending van den Landvoogd.

Zooals te verwachten viel was de oppositie met deze oplossing allerminst tevreden. In een rustige repliek zeide Van Kol te hopen, dat de meerderheid van de Kamer het met hem eens zal zijn „dat een ernstig en onpartijdig onderzoek onverbiddelijk noodzakelijk is." Hij acht een onderzoek door Van Heutsz niet voldoende omdat het niet vrij kan zijn van partijdigheid en hij haalt hierbij 's Ministers woorden aan: „dat Van Heutsz erheen gaat, maar aan de wreedheden niet gelooft." Volgens Van Kol zal de Gouverneur Generaal naar

Atjeh gaan om een oordeel te vellen over zijn stelsel, over zijn werk, om feiten na te sporen die onder zijn G.G.-schap zijn voorgekomen en waarin zijn vrienden betrokken zijn. „Zou het daarom niet beter zijn," zoo vraagt Van Kol, „dat men daarheen zond andere personen, die vrij van elken band en vooropgestelde meeningen, alleen zóó onpartijdig kunnen oordeelen?" En hij spreekt de hoop uit dat de motie die hij zal indienen, gesteund zal worden door een groot deel der Kamer.

Deze motie luidde: „de Kamer, van oordeel, dat naar het optreden onzer troepen in Atjeh en onderhoorigheden een onpartijdig onderzoek dient te worden ingesteld en de schuldigen eventueel behooren te worden gestraft, met overlegging der rapporten omtrent een en ander aan de Kamer, gaat over tot de orde van den dag," en werd ondersteund door de heeren Troelstra, Hugenholz, Ter Laan, Schaper, De Stuers en Thomson.

Fock was van de komst dezer motie op de hoogte en gezien den inhoud der telegrammen tusschen hem en Van Heutsz gewisseld, mocht het wantrouwen dat deze motie uitsprak in het beleid van den Gouverneur-Generaal niet tot de basis worden waarop het onderzoek ging plaats vinden. Hij wist IJzerman te bewegen tot het indienen van een tweede motie, die luidde: „de Kamer, vertrouwende dat de Gouverneur-Generaal omtrent het optreden van onze troepen in Atjeh een onpartijdig onderzoek zal *doen* instellen, en dat de resultaten van dat onderzoek zoo spoedig mogelijk aan de Kamer zullen worden overgelegd, gaat over tot de orde van den dag." Deze motie werd ondersteund door de heeren Lely, Goeman Borgesius, Pierson, Duymaer van Twist, Verhey, De Waal Malefijt en Van Citters.

Er ontspon zich nog eenige discussie over deze motie's, waarbij Schaper beweerde, dat de motie-Van Kol ten onrechte als een motie van wantrouwen in den Gouverneur-Generaal werd beschouwd omdat die motie al geredigeerd was vóórdat de Minister den Gouverneur-Generaal in het debat had gebracht en van een onderzoek door dezen had ge-

sproken. Bovendien achtte hij Van Kol's verklaring: dat de motie niet als motie van wantrouwen is bedoeld, tegenover Van Heutsz voldoende.

Fock was het evenwel met De Waal Malefijt eens, dat de motie Van Kol wantrouwen uitspreekt in den Gouverneur-Generaal, „Al lag die motie ook klaar voordat ik gesproken had, ze is niet vóór dien tijd ingediend." De Minister Fock kon een dergelijke motie met een dergelijke interpretatie niet aanvaarden, en hij stelde zich achter de motie IJzerman, die zonder hoofdelijke stemming werd aangenomen.

Het geheele debat had sterk onder den invloed gestaan van de ongeveer gelijktijdige verschijning van een serie, Wekker onderteekende, artikelen in de *Avondpost*, die gebaseerd waren op de door Ter Beek aan Thomson vertrouwelijk mede-gedeelde gegevens, en òf door Thomson geschreven òf door hem, door mededeeling dier gegevens, geïnspireerd waren: een misbruik van vertrouwen dat Ter Beek tot een zeer soldateske, maar niet onverdiende reactie tegen Wekker-Thomson verleidde [1]).

Men heeft vaak gemeend, dat deze artikelen op de beslissing tot het instellen van een onderzoek van grooten invloed zijn geweest; uit onze stukken blijkt echter, dat dit geenszins het geval is: het besluit was genomen, eer het eerste artikel verscheen. Op het onderzoek zelf hebben ze geen invloed gehad: voor ingewijden was het n.l. aanstonds duidelijk, dat ze voor het grootste deel handelden over zaken, die vóór het optreden van Van Daalen, en dus onder Van Heutsz hadden plaats gevonden.

Maar wel hebben ze de openbare meening, die niet zoo scherp onderscheidt, sterk beïnvloed. Voor de opspraak, waarin ze het Indische Leger hebben gebracht, behoort niet Van Daalen, die de tucht met krasse middelen heeft hersteld, maar de onserieusheid van Van Heutsz verantwoordelijk worden gesteld. Want een eenvoudige vergelijking van de Wekker-artikelen en de Nota-Six, waarin de beschuldigingen van Kapitein Y. zijn samengevat leert, dat men hier wel niet

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 200.

met dezelfde, maar met volkomen gelijksoortige feiten te doen heeft. Had Van Heutsz van de hem door Idenburg geboden gelegenheid gebruik gemaakt, dan zou er reeds in 1903 krachtig kunnen zijn ingegrepen, en zouden de noodige verbeteringen zonder opspraak voor den naam van het leger kunnen zijn aangebracht. Door de misbruiken oogluikend te laten voortbestaan, moest te eeniger tijd een uitbarsting volgen — en nu volgde zij, toevallig, op een oogenblik, waarop zij niet de reputatie van den schuldige trof, maar die van den man, die de misbruiken meedoogenloos had pogen te onderdrukken.

Deze onserieuse behandeling van vroegere klachten verontschuldigt ook tot op zekere hoogte de houding van Thomson. Toen Thomson, in een der sectiën van de Tweede Kamer, bij de voorbereiding van de Begrooting van Koloniën de later in de Wekker-artikelen gepubliceerde feiten mededeelde, verzette De Savornin Lohman zich tegen de opname in het Verslag, voordat de beschuldigden waren gehoord. „Hoe kan dat?" vroeg Thomson. „Wel, doe als ik", zei Lohman, denkende aan het geval Y, „geef ze eerst aan den Minister, en laat die een onderzoek instellen."

„Dat geeft toch niets," antwoordde Thomson, en ging zijns weegs.

Hij had, helaas, gelijk. En van dit treurig gelijk moet de ware geschiedenis de schuld leggen op Van Heutsz.

X

Op 25 November arriveert de Landvoogd te Koeta Radja. Hij wordt vergezeld van den Legercommandant Rost van Tonningen, den Algemeenen Secretaris Van Rees, en den Secretaris Koster. Als tolk is medegekomen de Kapitein Veltman.

Komt Van Heutsz met de bedoeling een onpartijdig onderzoek in te stellen? Zoo ja, waarnaar? En waren de onderzoekers bevoegd en onpartijdig?

Vreemde vragen; maar die toch moeten worden gesteld. Vooral de eerste vraag vereischt een nauwlettend onder-

zoek. Zij schijnt bijna een insinuatie; maar zij wil het toch waarlijk niet zijn. Wij hebben, als historicius, nu eenmaal rekening te houden met het feit, dat objectiviteit een artikel was, dat in de geestelijke bagage van den Generaal ontbrak, en als het dies blijken zou, dat hij ditmaal werkelijk een onpartijdig onderzoek zou hebben verlangd, zou dit iets zòò abnormaals zijn, dat wij genoopt zouden zijn, er iets achter te zoeken.

Gewoonlijk immers bepaalde Van Heutsz in dergelijke gevallen zijn meening bij voorraad; en zoo moeten wij onze vraag eigenlijk zóó inkleeden: wilde Van Heutsz op 't moment dat hij zijn inspectiereis begon, in zijn hart Van Daalen kwijt? Begin 1906 was hij nog niet van plan hem „*dadelijk* in den steek te laten". Maar sedert waren meer dan anderhalf jaar verloopen. Achtte hij thans het oogenblik gekomen?

Deze vraag moet, o.i., in ontkennenden zin worden beantwoord. Wij hebben reeds de zielkundige wending verklaard, die Van Heutsz op 2 September opnieuw Van Daalen tot den aangewezen voltrekker van zijn Atjeh-politiek deed verklaren. In de oorzaak van die wending was sedert geen wijziging gekomen. Slechts mag er een aarzeling geweest zijn, toen Fock's aandrang om zelf naar Atjeh te gaan dreigde zijn eigen positie, door een mogelijk afkeurend votum, zoo hij Van Daalen bleef dekken, onzeker te maken. Maar sedert hij dit gevaar denkbeeldig wist, was elke beweegreden om op zijn standpunt van 2 September terug te komen, vervallen. Hij zag de zaken weer geheel zooals hij ze 2 September had gezien. Van Daalen was *de* aangewezen Legercommandant; X *de* aangewezen Gouverneur, die den overgang tot het zuiver Civiel Bestuur zou voorbereiden. Maar Rost van Tonningen zou nog een jaar blijven; Van Daalen kon dan dat jaar nuttig besteden om het door den Sultan aangestookte nabrandje uit te trappen; ook nu scheen waar: „over een jaartje zal ieder *eerlijk* beoordeelaar overtuigd zijn, dat Van Daalen's handhaving te Atjeh in het belang van Nederland is geweest" [1]).

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 103.

In verband met dit standpunt had Van Heutsz — en het typeert zijn volslagen gebrek aan objectiviteit — nog vóór het onderzoek was begonnen „principieel reeds zoo goed als uitgemaakt", dat Van Daalen „gehandhaafd zou blijven" [1]).

Er is geen enkele reden, om aan de juistheid van dit bericht te twijfelen: het stemt volkomen overeen met al hetgeen onze overige stukken omtrent Van Heutsz leeren.

Er was, bovendien, nog een ander motief, sterker dan alle andere, om Van Daalen's aanblijven, op dit oogenblik, voor Van Heutsz wenschelijk te maken: ondanks hun persoonlijke antithese was Van Daalen toch altoos, in de oogen van de openbare meening, zijn, Van Heutsz', man gebleven. Terecht kon Van Daalen zeggen, dat hij veel aan den Generaal, maar de Generaal ook veel aan hem, Van Daalen, te danken had; de roem van Van Daalen had den roem van Van Heutsz' tijdperk verhoogd; slaagde Van Daalen, en alleen *zijn* slagen was zeker! om dit laatste verzet te fnuiken, dan zou de definitieve pacificatie van het gewest zijn landvoogdelijk tijdperk roemrijk afsluiten. Liet hij Van Daalen, na en tengevolge van een gehouden onderzoek, thans heen gaan, dan zou dat heengaan ook zijn, Van Heutsz' prestige niet onaangetast laten. Reden te over voor de „principieele" beslissing!

Onder die omstandigheden behoefde het onderzoek niet serieus te zijn. Het kon zich beperken tot een eenvoudige inspectie, die niet dieper behoefde te gaan, dan inspecties plegen te gaan: het doel zou, in overeenstemming met Van Heutsz' oorspronkelijke opzet, slechts zijn: „bevrediging van de door onbevoegden bewerkte openbare meening". Minder plechtig gezegd: een werkje *pour la galerie*.

Deze opvatting was, trouwens, minder laakbaar dan zij schijnt. Al was Van Heutsz' reis, formeel, niet het gevolg van een opdracht of aandrang van de Staten-Generaal, bij de uitvoering van zijn, op machtiging van de Kroon opgevatte taak mocht en moest hij rekening houden met de in de Volksvertegenwoordiging tot uiting gekomen wenschen,

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 201.

in 't bijzonder ook met de motie IJzerman. Men mocht niet vergeten, dat het geen wantrouwen in het civiel bestuur was geweest, dat nu laatstelijk in de Kamer tot uitdrukking was gekomen, maar onrust over de door Wekker beweerde „gruwelen". De motie Van Kol, die de bedoeling der oppositie uitdrukte, had dan ook uitsluitend een „onpartijdig onderzoek naar het optreden *onzer troepen* in het Gewest verlangd; en de motie van IJzerman, die reeds wist dat Van Heutsz zelf zou gaan, had het algemeene verlangen, dat Van Heutsz niet zou optreden als rechter in eigen zaak (want zóó beschouwde men het Atjehsch leger onder Van Daalen) uitgedrukt, door de verwachting, dat Van Heutsz een onpartijdig onderzoek zou *doen* instellen. Het was uit deferentie voor dit algemeen verlangen, dat Van Heutsz het onderzoek naar de „geuite beschuldigingen van gepleegde wreedheden door de troepen en het al dan niet aandrijven van den Generaal daartoe" geheel zelfstandig [1]) aan Rost van Tonningen had overgelaten. Van Heutsz placht zich later op dat overlaten, als een bewijs van zijn onpartijdigheid, niet weinig te laten voorstaan: „Geen enkel officier of minder militair heb ik terzake persoonlijk ondervraagd!" [2]).

Maar daarop kon Van Heutsz zich alleen laten voorstaan tegenover menschen, die van de militaire verhoudingen niet het allergeringste begrip hadden. Men stelle zich maar eens den Landvoogd voor, ergens in Pidië een Ambonneeschen fuselier ondervragende of de Gouverneur hem wel eens had „aangespoord" tot het onnoodig afmaken van gewonden! Men ziet het van hier!

Daarenboven: Van Heutsz wist natuurlijk evengoed als Van Daalen, dat het juist Van Daalen was, die „met enorme inspanning" een „einde had gemaakt aan den janboel" [3]), die de oorzaak van zooveel uitspattingen was geweest, en dat „het gros" van Wekker's „overdreven en onjuiste verhalen", waarop men Van Daalen nu was gaan aanvallen, onder diens voorgangers was voorgevallen [4]), zoodat de Land-

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 156. [2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 156.
[3]) Vgl. *Bijlagen*, p. 134. [4]) Vgl. *Bijlagen*, p. 135.

voogd zeer bepaalde redenen had, om het door de Kamer verlangde onderzoek naar de „gruwelen" niet àl te grondig en uitgebreid te maken.

Naast dit, uit den drang der openbare meening voortgevloeide „onpartijdige onderzoek" naar de militaire gestie, was het door Van Heutsz zelf in te stellen onderzoek naar de civiele bestuursvoering meer een persoonlijke liefhebberij. Het was echter volkomen begrijpelijk, dat Van Heutsz, nu hij, om de zending van een Regeeringscommissaris te ontgaan, zelf tot de reis had besloten, van de gelegenheid gebruik wilde maken om eens enkele van de in de briefwisseling van den laatsten tijd behandelde onderwerpen: boetestelsel, heerendiensten, met Van Daalen door te praten.

De gekozen begeleiding was dan ook voor dezen opzet: een pro-forma militaire inspectie en een conferentie over enkele den Landvoogd persoonlijk bekende civiele bestuursaangelegenheden, ruim voldoende.

Ware het anders geweest, en zou men bedoeld hebben een reëel, diepgaand onderzoek naar Van Daalen's militair en civiel beleid in te stellen, dan ware een dergelijke keuze van enquêteurs hoogst onverantwoordelijk geweest. Immers, het kon door niemand, die op de hoogte was, worden betwijfeld, dat Rost, Van Rees en Koster voor een reëel onderzoek van dat beleid volslagen onbevoegd waren.

Wat Rost betreft, Van Heutsz moest er later zelf nog om lachen: „die arme Rost van Tonningen, *die nooit iets met Atjeh te maken had*" . . . Zeker was hij voor een serieus onderzoek van het zoo uiterst specifiek militair Atjeh-beleid wel de minst aangewezen man.

En wat Van Rees en Koster betreft stond het al niet beter geschapen. Een van de beste kenners van Atjeh, Colijn, zag zich genoopt het na afloop der enquête rondborstig aan Van Heutsz te zeggen: „de taak is hen te zwaar geweest: ze kenden het *vraagstuk* niet"[1]). Dat een onderzoek van drie ondeskundigen niet zeer overtuigend zou kunnen zijn, laat zich verstaan.

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 175.

Nog onverantwoordelijker zou, ware een serieus onderzoek bedoeld, de keuze van den tolk zijn geweest. De kapitein Veltman behoorde oorspronkelijk volstrekt niet tot de vijanden van Van Daalen. Integendeel telde hij onder diens vurigste bewonderaars: in 1904 had hij zich tegen Van der Maaten eens geuit: „Niet Van Heutsz, Van Daalen is mijn oorlogsgod." Maar Veltman was een voorbeeld, hoe Van Daalen zich, op volkomen noodelooze wijze, vijanden maakte. Veltman was een joviaal man, prettig causeur, en goed kameraad, maar zooals met welbespraakte menschen meer voorkomt, in zijn rapporten wat breedsprakig, wat de kortaangebonden Van Daalen dan op Veltman's journalen met soms hoogst amusante, doch voor het slachtoffer uiterst irritante kantteekeningen poogde te rectificeeren [2]).

Het was zoo erg niet bedoeld, want Van Daalen mocht Veltman wel, maar het zware Atjehsche leven maakt prikkelbaar en zoo was Veltman het dienen van zijn oorlogsgod na enkele maanden zóó moe geworden, dat hij er met verlof naar Nederland van door was gegaan, waar hij, op een althans destijds niet geheel doorzichtige wijze, met de verwekkers van het Wekker-schandaal in betrekking had gestaan. Deze wrijving, hoewel bijgelegd, was den Landvoogd bekend, en de eerlijke Rost had Veltman daarom niet willen meehebben; natuurlijk moest de tolk, die een zoo kiesche taak te vervullen kreeg, iemand zijn die tegenover Van Daalen volkomen onbevooroordeeld stond.

Maar Van Heutsz had dit bezwaar onbeteekenend geacht, juist omdat toch reeds „principiëel zoo goed als uitgemaakt was, dat Van Daalen gehandhaafd zou blijven", en het onderzoek dus tóch maar een schijnvertooning zou zijn.

Aanvankelijk verliep nu alles volgens den opzet. Rost, die een brave kerel was, en zich volkomen onbevoegd wist, speelde zijn rol, zooals zij bedoeld was. De Wekker-artikelen welker inhoud het onderwerp moest uitmaken van het door de Staten-Generaal verlangde „onpartijdig onderzoek", werden

[1]) Particuliere mededeeling.
[2]) Particuliere mededeeling. B.v. „Veltman moet niet te veel schrijven." „Begint kapitein Veltman *nu al* verhalen te doen? *Daden* en geen verhalen! enz. enz.

aan Van Daalen ter beantwoording toevertrouwd, iets wat met veel succès ook had kunnen geschieden, zonder dat de Legercommandant er speciaal voor naar Atjeh kwam. Ze werden later door Veltman te Batavia verder ontleed tot niet geringe voldoening van den Landvoogd [1]), wien deze beschuldigingen dan ook meer aangingen dan Van Daalen. Overigens gedroeg zich Rost, zooals een gentleman zich gedraagt, wanneer hij zich geplaatst ziet in de onaangename positie, te worden belast met een onderzoek naar vage onachterhaalbare feiten, waarvan hij weet dat ze, indien bewijsbaar, ten laste komen, niet van zijn beschuldigden inferieur, maar van zijn mede-enquêteerenden superieur: hij hield zich op de vlakte. —Waar hij, in Atjeh en op de Onderhoorigheden, op plaatsen kwam, waar bezetting lag, nam hij parade af, dronk den eerewijn, luisterde naar het Wilhelmus, en toonde zijn goedaardigheid door diepgaande informaties bij de jongere officieren: „Is U getrouwd? Hoeveel kinderen hebt U?" [2]). Gruwelen kwamen bij dit onderzoek niet aan het licht.

En daarbij bleef het.

Thuis gekomen schreef Rost een onbeteekenend verslag, dat hij deed voorafgaan door een geleerde inleiding over „oorlogs- en pacificatie-noodzaak" die door Van Heutsz, als inopportuun, werd afgekeurd en die het dus niet tot publicatie heeft gebracht [3]).

Zooveel voor het onderzoek naar de militaire gestie, — het eigenlijk doel van de reis.

Geheel anders was de samenkomst tusschen Van Heutsz en Van Daalen verloopen. Wij beschikken nopens deze, uit

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 202.

[2]) Particuliere mededeeling.: „Toen op de terugreis naar Batavia de Legercommandant aan Van Rees zijn verlangen kenbaar maakte om direct na aankomst het verslag te concipieeren maakte Van Rees een grapje met te zeggen: „Dat kunnen we wel onmiddellijk doen, en hij gaf verder te kennen dat dit verslag in een oogwenk gereed zou zijn.

Toen Rost van Tonningen verwonderd vroeg hoe hij dat mogelijk achtte zei Van Rees: wel uw onderzoek heeft zich beperkt tot de vraag: „bent U getrouwd en heeft U kinderen." "

[3]) Vgl. *Bijlagen*, p. 190.

den aard der zaak zeer vertrouwelijke, besprekingen, waarvan geen notulen schijnen te zijn gehouden — ze zijn ons althans onbekend gebleven — over een zeer waardevolle bron, in het verslag dat Van Heutsz ervan in een particulier schrijven aan Idenburg heeft gegeven.

Bij deze besprekingen was meestal, als derde persoon, de Algemeen Secretaris Van Rees aanwezig.

En het is deze ambtenaar, die door zijn invloed op Van Heutsz de beslissing heeft geforceerd.

Van Rees behoorde tot een bekende B.B.-familie, waarvan een lid het tot Landvoogd heeft gebracht. Evenals zijn vader stond hij bekend als heerschzuchtig maar zeer bekwaam. De Algemeene Secretaris had de komst van den Atjehschen geweldenaar op den Buitenzorgschen troon natuurlijk met eenige bezorgdheid tegemoetgezien; maar na enkele maanden kon Van Rees de bezorgden geruststellen: ,,We hebben hem al" [1]). De zaak was, dat Van Heutsz, zelf weinig geschoold, meer dan anderen genoodzaakt was, altoos te steunen op een of anderen geestelijk superieuren adjudant, terwijl zijn groote gezonde verstand hem dan vaak hielp om de goede en meest practische onder de hem voorgeslagen oplossingen te vinden. Zoo onderging hij, op Atjeh, lang den invloed van Colijn, en zoo was hij op Buitenzorg al spoedig onder de betoovering van Van Rees, een van de weinigen met wien hij ook na zijn aftreden in Zuid-Frankrijk vertrouwelijk bleef verkeeren.

Van Rees nu was een echte, sterk ethisch georiënteerde B.B.-man. Het B.B. had het langdurig militair bestuur op Atjeh reeds jaren lang met leede oogen beschouwd; en de stemming was er niet beter op geworden door de ambtelijke en halfambtelijke inlichtingen, die Veenhuyzen omtrent Van Daalen's groote gestrengheid uit Atjeh had overgebriefd en overgebracht. Er bestond daardoor bij Van Rees een vooroordeel tegen Van Daalen, dat vermoedelijk oorspronkelijk geheel onpersoonlijk geweest is, en eenvoudig voortvloeide uit de traditioneele tegenstelling tusschen het burgerlijk en

[1]) Historisch.

het militair bestuur, die zich sedert 1898 juist in en over de Atjeh-aangelegenheden sterk had toegespitst. Volkomen onbewust zal deze reis door Van Rees dus met vreugde zijn begroet, als een zeldzame gelegenheid, nu eens het civiel gezag in dat uit B.B. oogpunt nog altoos buitenissige gewest een flink stootje naar voren te geven, en daar eindelijk eens „normale toestanden" te scheppen. Daarbij kwam natuurlijk dat hij in Van Daalen alleen zag en wilde zien, de civiele Gouverneur, en niet begreep, dat Van Daalen, ook in de uitoefening van zijn civiel bestuur, toch, tot in zijn omgangsvormen toe, de absolute soldaat bleef.

Het voorgenomen „overleg" tusschen Van Heutsz en Van Daalen had nu het volgende dramatische verloop.

Gedurende de beide eerste dagen van het verblijf van den Landvoogd te Koeta Radja — *dus voordat er omtrent de wijze van bestuursvoering eenig onderzoek had plaats gehad* „begon" Van Heutsz, op zijn gewone informeele manier, met Van Daalen „te praten over de hoofden, den algemeenen toestand, de wijze van optreden, de verdere noodige maatregelen, enz. enz. in aansluiting van hetgeen reeds vanuit Buitenzorg over heerendiensten, boete-oplegging, keuze gezaghebbers, enz. geschreven was", met de bedoeling om dan, „na gepleegd overleg, noodig gebleken regelingen ter verbetering te treffen".

„Maar", — en nu laten wij den Landvoogd eerst geheel uitspreken — „na twee ochtenden praten moest ik van die behandelingswijze afzien, omdat Van Daalen bij herhaling zelfs op zeer ongepaste wijze, liet hooren, dat, naar zijn oordeel hij alleen de zaken en toestanden begreep en kende, dat zijn wijze van optreden de eenige goede was, dat hij het, hoewel hij niet nader was teruggekomen op de door mij uit Buitenzorg schriftelijk gemaakte opmerkingen, toch in geen enkel opzicht kon toegeven, dat hij ongelijk had, dat hij over de wijze, waarop de pacificatie moest worden verkregen, in vele opzichten met mij van meening verschilde en ten slotte te kennen gaf dat, als naar aanleiding van door mij aan te

geven maatregelen hier en daar verbetering mocht komen, hij tòch zou zeggen, dat zulks te danken was aan zijne wijze van optreden tegen den ex-Sultan en diens verbanning van Atjeh. Dit laatste zeide hij zelfs tot tweemaal toe."[1])

„De heer Van Rees ergerde zich uitermate aan Van Daalen's houding en gaf mij bij thuiskomst rondweg te kennen, dat hij zich verbaasde over mijne kalmte tegenover die houding *en niet begreep, dat ik hem* niet het zwijgen had opgelegd, of *niet op staanden voet in zijne betrekking ontsloeg*"[1]).

Van Heutsz antwoordde, „dat daardoor de goede zaak niet zou worden gediend", maar besloot, op grond van die „*houding*" af te zien van verder overleg en persoonlijk alles op alle Onderafdeelings-hoofdplaatsen en zoo noodig ook elders op te nemen en na te gaan en dan oordeel te vellen"[2]).

Wat blijkt nu uit dit relaas?

In de eerste plaats het merkwaardige feit, dat reeds vóór eenig onderzoek had plaats gehad, door Van Rees op het ontslag, op staanden voet liefst, van Van Daalen is aangedrongen, op geen anderen grond, dan dat de Gouverneur, omtrent de *oorzaak* en de *remedie* van de politieke onrust in zijn gewest, zijne meening openhartig gezegd en tegenover de afwijkende meening van den Landvoogd gehandhaafd had.

Natuurlijk dat Van Heutsz te verstandig was, om aan Van Rees' aandrang tot ontslag op staanden voet gehoor te geven: het zou voor den Landvoogd slechts een blamage geworden zijn; maar men behoeft de menschelijke natuur in 't algemeen, en de ijdelheid van den Pacificator van Atjeh in 't bijzonder slechts weinig te kennen, om te begrijpen, dat vanaf dat oogenblik, dus vóór dat Van Heutsz iets meer wist, dan hij op Buitenzorg geweten had, Van Daalen's ontslag (om Van Heutsz' uitdrukking vóór zijn afreis te hernemen) „principiëel reeds zoo goed als uitgemaakt was." Na dit persoonlijk conflict zou het, menschelijkerwijze gesproken, bevreemdend

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 160.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 161.

zijn, indien het zakelijk onderzoek niet de noodige feiten zou hebben opgeleverd, om dit ,,principieel uitgemaakte'' ontslag met redenen te omkleeden.

Wij zullen dus goed doen, deze persoonlijke botsing te beschouwen als het wezenlijkste moment in de slotphase van de verhouding van beide mannen. En dit noopt ons, den geestelijken achtergrond te ontdekken van dit, wat het uiterlijke verloop betreft, door Van Heutsz in de hoofdlijn wel naar waarheid weergegeven onderhoud.

Men dient daartoe, in Van Daalen's houding, het formeele en materieele element scherp te onderscheiden.

Het is militair gebruik, als tegenwicht tegen den volstrekten plicht tot gehoorzamen, dat de mindere het recht heeft zijn meening met volstrekte openhartigheid te uiten, tot tijd en wijle de meerdere zijn beslissing genomen en zijn bevel gegeven heeft: daarna past slechts zwijgen en gehoorzamen. Van Daalen zelf, bij al zijn strengheid, was gewoon dit recht aan zijn minderen in ruime mate te geven [1]) en eischte het ook zelf van zijn meerderen op [2]).

De plicht tot gehoorzamen brengt echter geenszins mede, dat men het met het gegeven bevel en met de motiveering daarvan, eens moet zijn en Van Daalen had redenen te over om op de meest uitdrukkelijke wijze vast te leggen, dat dit *in casu* volstrekt het geval *niet* was.

Welke waren die redenen?

Het was voor Van Daalen van groot belang, dat de enquête op ordelijke wijze, en over de punten in quaestie, plaats vond.

Welke vraagpunten waren bij het onderzoek betrokken?

De enquête was uitgelokt door de Staten-Generaal, die een onderzoek naar de gruwelen wenschten. Maar over dat punt kon er tusschen Van Heutsz , Van Daalen en Rost geen

[1]) Vgl. Van Daalen aan Mollinger, 1906: ,,Ik merk den C.G. op, dat ik aan een *ieder* toesta zijne meening te zeggen, doch dat men steeds in 't oog moet houden, dat *ik* alleen te bevelen heb.''

[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 108.

conflict bestaan. Ze wisten te wèl waar dat paardje gebonden stond.

Bovendien had men *in patria* de voorstelling doen ingang vinden, dat de achteruitgang van den *politieken* toestand, het weer oplaaien van het verzet, het gevolg was van verkeerde *bestuurs*maatregelen. Het eerste was die gedachte aan Fock gesuggereerd in den brief van Bosch [1]), die Fock particulier aan Van Heutsz had geresumeerd. Daarna was zij geformuleerd in het Voorloopig Verslag over de Begrooting van Koloniën voor 1906, waar „twijfel werd te kennen gegeven, of aan het stelsel, waarnaar sedert 1898 de pacificatie wordt nagestreefd, in den laatsten tijd niet een toepassing gegeven wordt, welke verbittering wekt en tot verzet prikkelt en gaandeweg was de vraag voor velen geen vraag meer, maar reeds half een feit geworden: het oplaaien van het verzet was het gevolg van afwijkingen van het stelsel van 1898.

Waar nu Van Heutsz kwam, niet in opdracht van de Staten-Generaal, maar als daartoe bijzonder gemachtigd lasthebber van de Kroon, was het punt van onderzoek dus dit: is er afwijking van de beginselen van 1898 en zijn deze afwijkingen de oorzaak van het verzet?

Maar de losse Van Heutsz dacht niet aan een serieus onderzoek; aanstonds was hij maar met allerlei voorstellen „tot verbetering" voor den dag gekomen. Was Van Daalen een jabroer geweest, dan zou hij in die procedure met een zuurzoet lachje hebben berust, en dan zou er, eenige dagen later, een telegram naar Den Haag zijn gegaan: dat de Landvoogd, inderdaad, op eenige punten afwijkingen van zijn beproefde stelsel had moeten constateeren, maar dat hij nu, na bespreking met den Gouverneur, eenige maatregelen tot herstel getroffen had, waardoor de toestand nu wel binnenkort verbeteren zou. En wanneer dan de toestand inderdaad verbeterde, zou men in Holland met een diepen zucht van verlichting hebben gezegd: gelukkig dat we op Buitenzorg iemand hebben, die de Atjehzaken beheerscht; flink, dat hij dien dollen Generaal op Koeta Radja eens mores heeft geleerd!

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 76.

Maar Van Daalen was een *karakter*. Hij wenschte niet de *souffre douleur* van den Landvoogd te zijn.

De beginselen van 1898, het stelsel van Van Heutsz wanneer men het dan zoo wilde noemen, was vastgelegd in zijn Instructie. De bewering, dat hij zich een afwijking van het stelsel-Van Heutsz zou hebben veroorloofd, kwam dus neer op een verwijt, dat hij, Generaal Van Daalen, de hem gegeven bevelen niet zou hebben nagekomen. En dat was voor den absoluten soldaat het ergste verwijt dat hem treffen kon. Hij was zich ten volle bewust zijn Instructie steeds met de strengste plichtsbetrachting te hebben uitgevoerd [1]) in den geest van Van Heutsz: „In geen enkel opzicht werden door mij nieuwe bestuursbeginselen toegepast; ik volg geheel de werkwijze van Generaal Van Heutsz." [2])

Maar de zaak lag nog veel dieper. Tusschen de beide mannen stond, onuitgesproken, een Geheim.

Er *had* inderdaad een afwijking, en een zeer ernstige en onverantwoordelijke afwijking van de Instructie plaats gehad, waarvan velen fluisterden, doch maar weinigen het rechte wisten. Maar die afwijking was niet geschied door den man, van wien de Landvoogd nu vorderde, dat hij als een stout kind op het zondaarsbankje zou gaan zitten om zijn predicatie aan te hooren, maar door den Gouverneur Van Heutsz. Het was *die* in 't geheim gepleegde afwijking geweest, die de oorzaak was geworden van de breuk tusschen Van Heutsz en Snouck, en die het gevaar had geschapen, waarvoor Snouck Rooseboom zoo ernstig gewaarschuwd had:

„De aanwezigheid van den Pretendent in Atjeh (is) een blijvend gevaar, dat door de opvolgers van den tegenwoordigen Gouverneur uit den aard der zaak meer zal worden gevoeld dan door anderen" [3]).

[1]) Alleen omtrent de politieke verbanningen binnen het gewest (naar Sabang) zou op goede gronden kunnen worden beweerd, dat zij buiten Van Daalen's boekje gingen. Maar ook op dit punt volgde hij slechts een door Van Heutsz gegeven voorbeeld.

[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 89.

[3]) Vgl. Snouck aan Rooseboom, Batavia, 28 Febr. 1904.

En nu was dat gevaar een werkelijkheid geworden, en sloegen de vlammen van het verzet door den Sultan aangeblazen, weer overal uit. En nu die politieke onrust tot een enquête had geleid, nu eischte de schuldige van den man die de gevolgen van den misstap te dragen had, dat hij zich die schuld zou laten aanleunen om de figuur van den Landvoogd te redden!

Maar Van Daalen was een *karakter*. Onverbiddelijk herhaalde hij zijn waarheid: de *eenige* oorzaak van den slechten politieken toestand is het stoken van den Sultan; de *eenige* remedie, diens verbanning. En de ijskoude blik uit dat barre gelaat flitste den Landvoogd minachtend toe:

„Niet *ik*, maar *gij* zijt de schuldige!"

Den volgenden morgen begon de tournée. Eerst werd de Atjeh-vallei bezocht. In de XII Moekims gaf het voor den dag komen van een in Van Heutsz' tijd niet bestaand boeteregister opnieuw aanleiding tot een korte vinnige woordenwisseling over het principieële punt[1]). Overigens liep de Inspectie tot in Pidië niet onbevredigend af. Hier echter, waar Van Heutsz op hem vanouds bekend terrein was, kreeg hij den indruk, dat de hoofden misschien meer zouden loslaten, indien hij ze buiten tegenwoordigheid van Van Daalen hoorde. Hij nam daarom het besluit het onderzoek zonder den Gouverneur voort te zetten.

Alleen vergezeld van den assistent-resident en zijn secretarissen vervolgde de Landvoogd nu zijn reis door de Onderhoorigheden.

De Atjehsche hoofden en de Civiele Gezaghebbers hadden natuurlijk al spoedig dóór waar de schoen wrong.[2]) Maar de vrees voor Van Daalen zat er diep in: en ze wisten niet zeker hoe Van Heutsz begeerde dat ze zouden spreken. Ze zwegen dus. Anders ging het bij de Civiel-Gezaghebbers. De meesten hunner hielden dapper de zijde van hun chef; maar een paar

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 162.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 57: „wanneer men in Atjeh toont iemand te zoeken, dan zijn er dadelijk gedienstige vijanden genoeg om de wapens voor zijn afmaking te leveren."

die Van Daalen had moeten terechtwijzen, namen hun kans waar, om hun schuld op den Gouverneur te schuiven: Dit was o.a. het geval in Tapa, Toean [1]). Maar wat het voornaamste was: heel de verdere reis kon nu de man, die het, reeds voor het onderzoek begon, op Van Daalen's ontslag had toegelegd, zonder tegenwicht zijn invloed op den Landvoogd uitoefenen: „het gáát zoo niet, het gaat zoo niet Excellentie!" leuterde het, heel den weg door, in 's Landvoogds ooren [2]).

Van Heutsz begon het nu zèlf te gelooven. In de zwoele dekhut van den Gouvernementsstoomer schoot overnacht het ethisch beginsel als een wonderboom op in zijn hart.

En, zooals een populair staatsman betaamt, droeg hij het nieuwe beginsel nu ook aanstonds onder den volke uit.

„Betrouwbare schrijvers verhalen, dat tijdens dat bezoek aan Atjeh, een jonge Atjeher gedurende het thee-uur aan boord van den Gouvernementsstoomer kwam, waarop Van Heutsz zich bevond, om genade te vragen voor zijn vader, die *waarschijnlijk* [3]) ten onrechte verbannen was. Zijn achtergebleven moeder en hij hadden niet te eten. Direct gaf Van Heutsz hem uit eigen beurs 25 gld., zegde een ernstig onderzoek toe, *en toen de Atjeher al op de valreep was, riep Van Heutsz hem nog eens terug en haalde zelf nog een blikje koekjes voor hem*" [4]).

Uit deze schoone daad, zegt de officieele biograaf, „die in alle oprechtheid gemeend was, blijkt hoezeer de Landvoogd doordrongen was van ware humanitaire gevoelens".

Zoo is het. Bij de gracie eener late bekeering was nu Janus de Ethicus voor de historische volkskeuken gaar.

Teruggekeerd te Koeta Radja, hadden Van Heutsz en Rost een bespreking met Van Daalen over legerzaken. Na afloop daarvan deelde Van Heutsz Van Daalen mee, dat hij op 24 December een dergelijke bespreking met hem zou hebben

[1]) Vgl. *Aanhangsel*.
[2]) Particuliere mededeeling.
[3]) Ik cursiveer. N.
[4]) Vgl. *J. L. Ch. van Beetum: In Memoriam J. B. van Heutsz*, s.a., p. 8.

over de „bestaande orde van zaken" in het gewest. In verband daarmee werd een agenda opgemaakt van de bij die bespreking te behandelen aangelegenheden. Dit documentje [1]) dat wij *in verso* reproduceeren, bevat dus *al* de aangelegenheden, die, tot op het oogenblik van terugkeer te Koeta Radja de Landvoogdelijke hervormingsdrift hadden aangeblazen. Het zijn, zooals men ziet, louter onbenulligheden.

Intusschen was de Reis-Secretarie aan 't werk getogen. Met vlijt had zij uit de journalen een bloemlezing van martiale kantteekeningen gegaard, die haar papieren hart deed opkrullen in den gloed van haar verontwaardiging.

En des avonds had Van Rees ze den Landvoogd voorgelegd: zie eens: hier een bruid in de pot [2]), dáár een hoofd geïnterneerd, ginds een hah-gantjeng in het Wegenfonds gestort! En waarachtig, het is *waar* dat hij tot wreedheid aanspoort: zie hier Excellentie! nee *hier*, het uitdrukkelijk bevel om de vreedzame landbouwers, die een bende bij de nadering van een patrouille waarschuwen, zoo maar neer te schieten! [3]). Heusch „Excellentie! het gáát zoo niet, het gáát zoo niet!"

Van Heutsz, nog opgewonden over een altercatie die hij dien middag met Van Daalen had gehad, luisterde.

Het stormde in zijn hart.

Onder de besluiten die Van Rees hem, dien avond, ter teekening had voorgelegd was ook het op aandrang, eisch bijna van Van Daalen te nemen besluit tot verbanning van den Sultan: oorzaak, volgens hem, van de politieke onrust; zijn handteekening zou de erkenning van zijn nederlaag zijn [4]).

[1]) Archief Van Daalen.
[2]) Vgl. p. 59, noot 3.
[3]) Van Daalen was gewoon er streng de hand aan te houden, dat de waarschuwers van de benden, als hebbende gemeenschap met den vijand, zonder genade werden neergeschoten. Deze strengheid hield verband met zijn principiëele inzicht in het hoofdvraagstuk der Pacificatie, en was in overeenstemming met het oorlogsrecht. Bij het geven van dit bevel verwees Van Daalen, conscientieus als hij was, dan ook den jongeren officieren vaak naar Den Beer Poortugaal. Door Van Rees, die van oorlogsrecht geen benul had, werd dit beschouwd als „aansporing tot ruw optreden". Een treffend bewijs voor de waarheid van Colijn's bewering, dat Van Rees „het vraagstuk niet kende". Maar Van Heutsz wist beter!
[4]) Het G. B. tot verbanning van den Sultan is gedateerd Koeta Radja, 24 Dec.; en is dus geslagen op denzelfden dag als de brief aan Van Daalen is geteekend.

Punten van bespreking 24/12

1. Afschaffing der gedwongen transport-diensten in de Onderhoorigheden –

2. ~~Gelegenheid tot spelen [illegible] af eerstool. Zende [illegible] uitsluitend ter onderaf-deelingshoofdplaats~~

landschaps (en oelebalangs)
3. ~~[illegible]hoofden) mij [illegible] per tram [illegible] doorreizen,~~ zij 1e kl., een volgeling 3e kl.

4. ~~Traktementen [illegible] over [illegible] Gouvernementsrekening nemen. Dadelijk voorstellen als tijdelijke maatregel.~~

5. ~~Segli wordt niet gesloten voor alg: handel.~~

6. ~~Kapt. v. Raesfeld [illegible] kan geen civiel gezaghebber blijven, ook niet te Poelo Raja.~~

7. ~~Gouverneur stelle geld beschikbaar voor [illegible] Vanaf Januari hiervoor niets meer te betalen uit wegenfonds.~~

8. ~~[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] opheffen; de woning verhuren.~~

9. ~~Kapt. Witen niet meer in [illegible].~~

10. ~~Toelage Luit. Watrin uit wegenfonds moet ophouden.~~

11. ~~[illegible] v. d. Bohe: [illegible] onvermijdelijke~~

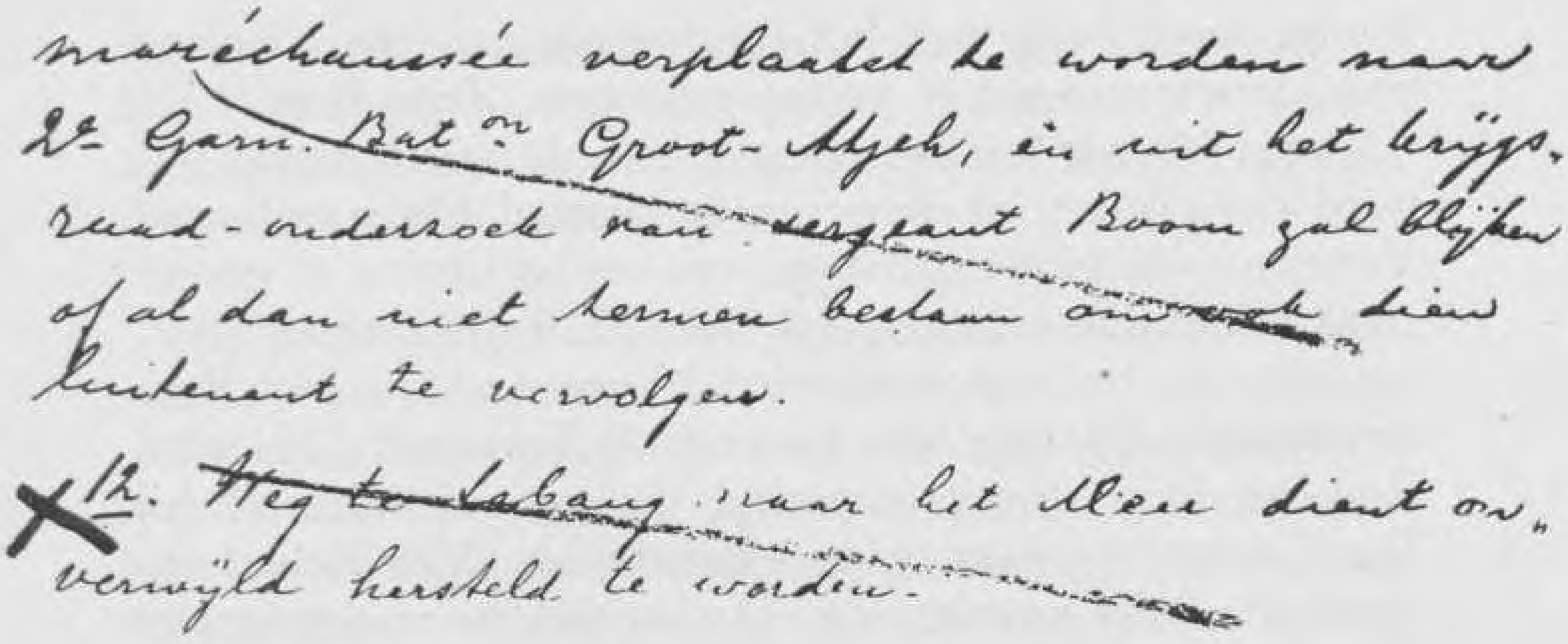

maréchaussée verplaatst te worden naar 2e Garn. Batn. Groot-Atjeh, en uit het krijgsraad-onderzoek van sergeant Boom zal blijken of al dan niet termen bestaan om ook dien luitenant te vervolgen.

X 12. Weg te Sabang naar het Meer dient onverwijld hersteld te worden.

Maar een nòg dieper nederlaag stond voor de deur. Ook voor Janus-Van Heutsz was eindelijk het oogenblik gekomen, dat ééns komt in elk leven, dat op een leugen is gebouwd: hij moest kiezen tusschen de beide facies van zijn Janusgestalte. Tusschen zijn levend gelaat en zijn masker. Tusschen zijn echte leven en zijn schijn-bestaan. Zijn figuur als de slordige vechtjas, die hij eigenlijk was, en zijn figuur als de humane Landvoogd, dien hij voorstelde.

Maar Van Heutsz was wel een „soldat de fortune", maar geen „homme de caractère". Hij beheerschte niet zijn positie, maar werd door zijn positie beheerscht. Hij was bang voor een smet op zijn gouden jas. Wat, indien hij der waarheid getuigenis gaf, zou er terechtkomen van zijn *prestige* als de humaanste der Landvoogden?

Daarom kòn hij niet meer terug naar de Waarheid. Hoe kon hij tegen Van Rees in den goeden ouden rimboestijl zeggen: Beste brave pennelikker! dat weten jelui op Buitenzorg natuurlijk zoo niet, maar al die dingen zijn hier gebruik. Dat alles heb ik óók gedaan! Het ensemble van al die maatregelen vormt juist de *kern* van het stelsel van 1898!

Zoo verkoos hij de Leugen. En dat beteekende Van Daalen's ontslag.

Van Rees gloriëerde. Vroeg in den morgen was hij met

Koster reeds bezig met het concipëeren van een ellenlang stuk. Iedereen werd er buiten gehouden. Zelfs Rost.

Tegen één uur was het concept gereed. Nog een paar uur werd aan wijzigen en overschrijven besteed. Om 3 uur werd Veltman even binnengeroepen, om een inlichting te geven: „waar zaten die vrouwen ook weer?". Een correctie werd aangebracht. Het stuk was gereed. Nogeens waagde Van Rees een onmiddellijk ontslag te forceeren.[1]) Tevergeefs! Nu werd Rost ingelicht. Brave kameraad die hij was, verzocht hij Van Daalen te mogen gaan voorbereiden. Van Heutsz accepteerde. Wie weet of Van Daalen niet onder den eersten indruk uit eigen beweging het veld zou ruimen! Dat zou „alle openbaar schandaal coupeeren".[1]) Rost vertrok.

Nu legde Van Rees Van Heutsz het stuk voor.[2])

Doodsbleek en zichtbaar ontroerd teekende de Landvoogd, met een „in Godsnaam", het onrechtvaardige vonnis van den man, wien hij mede zijn schoonste Atjeh-lauweren dankte.

Vlug opstaande, liep hij naar de galerij, en riep om een glas sherry.

Er was inderdaad iets weg te spoelen.

Op het Gouvernementskantoor, alleen, wachtte de Gouverneur.

Doch de Landvoogd daagde niet op. Eindelijk, tegen drieën, verscheen Rost met zijn boodschap en zijn goedbedoelden aandrang om met verlof te gaan. Maar Van Daalen doorzag Van Heutsz bedoeling en liep er niet in, Rost vertrok onverrichter zake. Kort daarop arriveerde een zwaarwichtige brief[3]), waarin, onder een vloed van vage woorden, werd vastgesteld: 1°. dat de politieke toestand in sommige streken was achteruitgegaan (wat niemand betwistte); 2°. dat „de hoeksteen van het door Van Heutsz beoogde pacificatiestelsel was miskend; 3°. dat tal van ingrijpende wijzigingen noodig waren om den rechten weg

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 165.
[2]) Particuliere mededeeling.
[3]) Vgl. *Bijlagen*, p. 125.

terug te vinden, waarvan de Gouverneur was afgeweken. — Het Voorloopig Verslag van 1906 in briefvorm. De tegenaanval, naar de eischen der kunst, op Van Daalen's agressie tijdens het eerste onderhoud.

Het papier is geduldig, en tegen zulke onbewezen beweringen is verweer onmogelijk.

Gelukkig biedt echter de brief zelf een afdoend middel om de waarheid van 's Landvoogd's bewering te toetsen: hij bevat namelijk de formuleering, in veertien Punten, van de ingrijpende wijzigingen, die Van Heutsz noodig achtte, om den „rechten weg", het stelsel van 1898, terug te vinden.

Was Van Daalen nu inderdaad van zijn Instructie, belichaming van dat stelsel, afgeweken, dan zouden deze Punten natuurlijk verwijzingen naar, aanscherpingen van, toevoegsels tot de door hem geschonden artikelen dier Instructie moeten bevatten.

Maar dat is geenszins het geval. *De veertien in den brief van 24 Dec. 1907 vervatte punten vormen een volkomen nieuwe Instructie, die principieel derogeert aan de sedert 1898 erkende en zoowel door Van Heutsz als door Van Daalen toegepaste bestuursregels en bestuurspractijken:*

Onder den valschen schijn van een terugkeer tot het patentstelsel 1898 had Van Heutsz een geheel nieuw stelsel ingevoerd.

Dit schijnt een stoute stelling.

Gaarne geven wij daarom, eer wij tot bewijs overgaan, het woord aan één van het viertal, dat voor de opvolging van Van Heutsz als Gouverneur van Atjeh in aanmerking is gekomen, Generaal Van der Maaten, die èn onder Van Heutsz èn onder Van Daalen de toepassing van het stelsel (if any) heeft meegemaakt en het zelf heeft toegepast:

„De brief van den G.G. van 24 Dec. 1907, nog te Koeta Radja aan Van Daalen ter hand gesteld[1]), laat aan hypocrisie niets te wenschen over, daar de feiten, bedoeld in de

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 125.

punten 1 [1]), 2, 3, 6, 7, 8, 12 en 13 evenzeer voorkwamen onder Van Heutsz, toen die nog Gouverneur van Atjeh was, terwijl de maatregelen voorgeschreven in de punten 9, 10 en 11 evenzoo onder hem waren verboden, terwijl hetgeen in punt 14 wordt bedoeld, voor wat de bivak-commandanten aangaat, in de zeer verwijderde gebieden, niet altijd te vermijden was en ook onder Van Heutsz voorkwam" [2]).

Vordert men, van de juistheid van dit gezaghebbend oordeel, nochtans het feitelijke bewijs?

Een bewijs op *alle* punten zou ons te ver voeren. Wij kiezen er één: — *ex ungue leonem!* — het gevangenzetten van vrouwen van hoofden, enz. ter bereiking van politieke oogmerken.

Aan één geval van dien aard had de humane Landvoogd zich op zijn inspectiereize geërgerd: te Tapa Toean had hij twee, ter bevordering van een politiek oogmerk (den terugkeer van een bendehoofd) onschuldig gevangengezette aanzienlijke vrouwen aangetroffen [3]).

Deze maatregel werd nu bij art. 1 van de nieuwe Instructie verboden. Is dit verbod nu inderdaad, zooals Van Heutsz in hoofde van zijn brief doet voorkomen, „een ingrijpende wijziging", „onvermijdelijk om den rechten weg", het stelsel van 1898, „terug te vinden", waarvan Van Daalen was „afgeweken?"

Men leze slechts de briefkaart, die Van Heutsz in 1899 aan Snouck Hurgronje zond: „T. Bentara Keumangan is hier en probeert weer met voorloopige betaling van *f* 5000 zijn lieve Potjoet los te krijgen. Ik heb geweigerd hem te ontvangen, zoolang geen *f* 25.000 betaald zijn" [4]).

Het verbodene in Punt 1 gecombineerd met het verbodene in Punt 7 [5]) door den stichter van het stelsel van 1898, Gouverneur van Heutsz in hoogst eigen persoon!

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 127/8.
[2]) Vgl. Nota Van der Maaten, 17 April 1938.
[3]) Vgl. *Bijlagen*, p. 163.
[4]) Vgl. *Bijlagen*, p. 5.
[5]) Vgl. *Bijlagen*, p. 127/8. Punt 7 bevatte het verbod van het opleggen van politieke en administratieve boeten door het administratief Gezag. Ook deze maatregel

En welk een nobele combinatie: dit vasthouden van de vrouw van een hoofd, om haar man de betaling van een enorme boete af te persen!

Overigens: het is waarlijk niet noodig voor de bewijsvoering gebruik te maken van vertrouwelijke bescheiden. De gedrukte verslagen uit Van Heutsz' tijd wemelen van voorbeelden! [1])

Het bovenstaande biedt nu ook de afdoende verklaring, waarom Van Heutsz het „verkieselijk" heeft gevonden de plaat te poetsen, zonder Van Daalen nog onder de oogen te komen.

Zij zou niet *aangenaam* geweest zijn, die voorgenomen bespreking, wanneer Van Daalen op de hem eigen hautaine, ijskoude manier Zijner Excellentie zou hebben meenen te mogen opmerken, dat Zij, met deze nieuwe Instructie, *Haar eigen stelsel afschafte.*

was geenszins „een ingrijpende maatregel tot redres van een „afwijking", door Van Daalen, van „den rechten weg": het boete-stelsel vormde een intrinsiek bestanddeel van het stelsel van 1898. Bovendien was het voor Van Heutsz volstrekt onnoodig om naar Atjeh te komen om het daar te ontdekken en af te schaffen. Want de scherpe toepassing van dat stelsel door Van Daalen was bekend (vgl. *Bijlagen*, p. 101); die toepassing was reeds verzacht (vgl. *Bijlagen*, p. 101); en tot de algeheele afschaffing tegen een bepaald tijdstip was reeds besloten (vgl. *Bijlagen*, p. 103). Deze geheele z.g. „ingrijpende maatregel" was dus het intrappen van een open deur.

[1]) Vgl.: K.V. 1903, kol. 22: „. . . zijne te Koeta Radja geïnterneerde vrouw en dochter zijn daarop in vrijheid gesteld".

K.V. 1903, kol. 26 t.a.v. Pidië: „Intusschen was de eerste vrouw van den pretendent Teungkoe Poetròë, moeder van Toeankoe Ibrahim, den 26sten November door den onderluit. H. Christoffel in Peusangan gevangen genomen. Zij kwam den 4den Dec. te Sigli aan en werd aldaar geïnterneerd". . . . „den 25sten December, gelukte het majoor K. van der Maaten om Pòtjoet Tjòt Moerong en Toean Loe Ibrahim, die zich in Peureula hadden schuilgehouden, in Lam Meulò gevangen te nemen. Ook zij werden te Sigli geïnterneerd". Persoonlijk begaf Van Heutsz zich naar Sigli en liet den Pretendent meedeelen door de volgelingen van Pòtjoet Tjòt Moerong en T. Bén Tjoembo, dat, zoo hij zich niet na een maand zou hebben onderworpen P.T.M. en Toeankoe Ibrahim in de gevangenis te Koeta Radja zouden worden gezet en waarschijnlijk worden verbannen.

K.V. 1903 kol. 30 t.a.v. Bambi en III Moekims Oenòë . . . waar den 5den Febr. 1902 T. Moeda Dalam door T. Mat Seuman werd opgelicht en medegevoerd. Dit was een wraakmiddel „omdat hij ons de vrouw en het zoontje van T. Mat Seuman in handen had gespeeld".

K.V. 1903, kol. 30 t.a.v. III Moekims Gigiëng waar T. Madjid, die voortvluchtig was geweest, bij zijn spoedige terugkeer beweerde, dat hij door den vijand was meegenomen, „waarom hij voorloopig te Koeta Radja is geïnterneerd".

K.V. 1903, kol. 30 t.a.v. Lho' Seumawé, waar T. Moeda Peudada zich meldde, na rusteloos achtervolgd te zijn en „nadat een zijner vrouwen door den onderluitenant Christoffel was gearresteerd".

En daarom bepaalde Van Heutsz er zich toe, zijne beslissingen inzake de door hem zelf opgemerkte punten, op de reeds gemaakte agenda voor de bespreking op 24 Dec. te doen aanteekenen en dit papiertje[1]) den Gouverneur bij zijn vertrek op Kerstdag in handen te stoppen.

Ook als Landvoogd was Van Heutsz de rimboestijl trouw gebleven.

Inderdaad, het wás *verstandiger* maar gauw huistoe te gaan en een rapport te schrijven, op welks inhoud de betichte „door ambtelijke en militaire verhoudingen gedwongen" was te blijven zwijgen [2]). Het werd „zeer breed en met veel zorg en omslag ineengezet door Mr. Koster, onder leiding van Mr. Van Rees [3])." Geen wonder: de waarheid is kort en vereischt niet veel omslag. Ondanks die zorg voelde men zich ook op het Plein niet heelemaal gerust, en zond nóg een redacteur: natuurlijk, haastte Fock zich uit te leggen, *„niet* met het oog op den inhoud,maar met het oog op den vorm"! [4]): het Plein hechtte destijds veel aan litteraire elegantie. Maar zoo was het nòg niet goed: Heemskerk, die van niets minder hield dan van cabaal, telegrafeerde dat de documentatie niet gepubliceerd mocht worden [5]).

Zoo verscheen ten slotte een rapport, waaraan niemand een touw kon vastmaken. De pers, die vermoedde, genomen te worden, ontving het „met tegenzin" en weigerde, naar Thomson in Nov. 1908 in de Kamer constateerde, zelfs aanvankelijk het te accepteeren. Men vreesde een mystificatie.

Twee mannen echter doorzagen het geval onmiddellijk.

De eerste was Snouck: „De Atjeh-enquête heeft mij eerst geërgerd, omdat ik er niets dan een onware farce in zag; maar nu mij blijkt, dat de G.G. één der mannen, aan wien hij zóó veel van zijn succes te danken heeft, offert aan de publieke opinie om zichzelf met een schijnheilig gebaar te sauveeren, nu is het mij waarlijk tot in de keel gestegen" [6]).

[1]) Vgl. Reproductie op p. 104/5, *juncto Bijlagen*, p. 165.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 152.
[3]) Vgl. *Bijlagen*, p. 141.
[4]) Vgl. *Bijlagen*, p. 124.
[5]) Vgl. *Bijlagen*, p. 145.
[6]) Vgl. *Bijlagen*, p. 146.

De tweede was De Savornin Lohman, die juist in die dagen een afdruk in handen had gekregen van het *factum* waarmee Van Heutsz in 1903 *zijn* enquête had gesaboteerd: „Indien het door den G.G. gedane onderzoek tegenover Generaal Van Daalen even objectief is geweest, als dat van den Gouverneur van Atjeh tegenover zijn officieren en manschappen, dan stellen wij daarin al bitter weinig vertrouwen!" [1])

En het eindvonnis, waarbij de historicus, na kennisneming der bronnen, zich moet aansluiten, werd reeds toen door den scherpzinnigen De Stuers geveld: „De Kamer bedrogen, de opvolgende Ministers bedrogen, de Gouverneur-Generaal zich zelf bedriegende en dat jaren lang . . ."

„Ik wensch alleen", schreef Van Daalen, „dat men in Nederland rechtvaardig over mij zal oordeelen" [2]). Wij zullen thans een poging wagen, in ons antwoord op de in de Inleiding gestelde vragen [3]) aan dezen billijken wensch te voldoen:

1. Principiëele afwijking van het Stelsel-Van Heutsz (1898), zooals dit was belichaamd in zijn Instructie, heeft gedurende het bewind van den Gouverneur Van Daalen *niet* plaats gehad. De strenge toepassing van dit stelsel was een noodzakelijk gevolg van zijn bekende inzicht en karakter.

2. Die strenge toepassing was den Landvoogd volkomen bekend. Hij bezat alle middelen om zich te Buitenzorg van het bestuursbeleid tot in de kleinste onderdeelen volledig ingelicht te houden. Hij heeft daartoe, ondanks zijn belofte, geen bijzondere maatregelen genomen.

3. De op instigatie van den Minister van Koloniën door den Landvoogd gegeven bevelen tot matiging, resp. wijziging van het Stelsel, resp. de Instructie, zijn door den Gouverneur Van Daalen op een zoodanige wijze uitgevoerd, dat hij gerechtigd was tot de overtuiging, dat zijn beleid was in over-

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 149.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 135.
[3]) Vgl. p. 6.

eenstemming met den verklaarden wil van zijn lastgever.

4. De Instructie van 24 December 1907 was een principiëele wijziging van het bestaande stelsel, de inauguratie van een nieuwe politiek onder het valsche voorwendsel van een terugkeer tot het oude stelsel.

5. De Gouverneur Van Daalen is ten onrechte veroordeeld op grond van een beweerd afwijken van het Stelsel Van Heutsz.

6. De Landvoogd was moreel, bestuurlijk en politiek verantwoordelijk voor het beleid van Gouverneur Van Daalen.

7. De Gouverneur Van Heutsz is door schending van zijn Instructie de oorzaak van het niet-verbannen van den Pretendent-Sultan. Deze is de aanstoker van de opstootjes van 1907. De Landvoogd Van Heutsz is verantwoordelijk voor de gevolgen van de daden van den Gouverneur Van Heutsz. De Landvoogd Van Heutsz is dus verantwoordelijk voor den achteruitgang van den politieke toestand in 1907.

8. Van Heutsz heeft zijn verantwoordelijkheid *ex* punten 6 en 7 gedekt door opoffering van Van Daalen.

Ook dit Indische drama heeft, als gebruikelijk, zijn Hollandsch naspel gehad. Het valt buiten het kader, dat wij ons hebben gesteld; voor de koloniale geschiedenis biedt het weinig van belang. Wij kunnen het daarom buiten beschouwing laten; wie er belang in stelt kan in onze bronnen zijn gading vinden; de stukken spreken voor zich zelf.

Slechts twee kantteekeningen.

De eerste naar aanleiding van Van Daalen's „wantrouwen in de eerlijke bedoeling" van Idenburg [1]).

In zulk een oordeel openbaart zich het volslagen onbegrip van Van Daalen voor het wezen der politiek. Politiek was voor hem knoeien. Dat er ook een eerlijke politiek bestaat was voor hem ondenkbaar. Het is een geborneerdheid, die typisch militair schijnt te zijn, maar waarin deze absolute soldaat

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 196.

wel extra-geborneerd was. Idenburg was wel geen sterk, maar een volstrekt eerlijk en bovendien zeer wijs man. Hij begreep van de waarheid achter de zaak veel meer, dan hij aan Van Daalen deed blijken. Dat zag Snouck, met zijn aardige beschouwing over de ,,eigen levenssfeer van Minister en Koningin" [1]) en ,,regeeren is schipperen" [2]) heel wat beter in! Er is reden om aan te nemen, dat het Idenburg is, die, volkomen bewust hoe de vork in den steel zat, Van Daalen met een zoet lijntje door de stormzône heeft heengeschipperd. [3]).

De tweede opmerking naar aanleiding van Van Heutsz' oordeel over Van Daalen na diens aftreden. Dat er bij de onevenwichtigheid van 's Landvoogd's karakter na het voorgevallene aan Van Daalen niets goeds meer zou overblijven, spreekt van zelf. Wit was nu zwart geworden.

Maar er is in Van Heutsz' afkammerij één punt dat de aandacht verdient. Van Daalen, bij Idenburg aanspraak makende op het legercommando, beriep zich erop, dat Van Heutsz hem daartoe de eenig-geschikte geoordeeld had, zoodat, indien een ander benoemd werd, ,,feitelijk een ongeschikte" zou worden benoemd [4]).

Van Heutsz ontkende dit. Leg nu zijn ontkenning naast zijn brief waarop Van Daalen zich beriep, en gij bezit de maat van Van Heutsz' objectieve betrouwbaarheid:

Van Heutsz aan Van Daalen. 2 Sept. 1907.	Van Heutsz aan Idenburg. 21 Juli 1909.
[Als Opperbevelhebber gaf ik het Opperbestuur te kennen] ,,dat Gij de eenige Kolonel waart aan wien ik, na Generaal Rost van Tonningen, met vertrouwen het bevel over het leger zou durven toevertrouwen als een oorlog voor de deur stond" [5]).	Brieven van mij, dat hij de eenige zou zijn, geschikt voor legercommandant, bezit Van Daalen niet . . . om hem op te monteren (heb ik) gezegd, ,,dat ik hem den aangewezen man achtte om Generaal Rost van Tonningen, die in 1909 dacht af te treden, op te volgen" [6]).

[1]) Vgl. *Bijlagen*, p. 192.
[2]) Vgl. *Bijlagen*, p. 197.
[3]) Particuliere mededeeling.
[4]) Vgl. *Bijlagen*, p. 196.
[5]) Vgl. *Bijlagen*, p. 107.
[6]) Vgl. *Bijlagen*, p. 197.

Wellicht zal men opmerken dat Van Heutsz alleen gesproken heeft over het legerbevel *bij oorlogsgevaar*. Maar wat te denken van een Opperbevelhebber, die, uit gekrenkte ijdelheid, een Legercommandant benoemt dien hij, als een oorlog voor de deur stond, het leger niet zou durven toevertrouwen?

Tast dit alles Van Heutsz' grootheid aan? In geenen deele. Historische grootheid is niet altoos moreele grootheid, en ook de menschelijke, al te menschelijke Van Heutsz blijft groot. Zijn grootheid ligt op een ander plan, dan dat van zede en recht.

Snouck en Van Daalen waren, hoezeer elkander waardeerend, toch antipoden. Beide verbeelders, de eerste van het civiele, de laatste van het militaire bestuursbeginsel. Die twee beginsels, volkomen doordacht, sluiten elkaar uit. Daarom heeft Snouck Van Daalen's benoeming ontraden en Van Daalen, benoemd, Snouck's bijstand niet begeerd. Zij hebben 't van elkaar begrepen.

Maar beiden waren heele mannen. En daarom moesten ze beiden met Van Heutsz in een gelijksoortig conflict geraken.

Ook[1]) in de verhouding Van Daalen-Van Heutsz kwam, ten slotte, beginsel tegenover beginselloosheid, vaste zakelijke overtuiging tegen vlottend persoonlijk opportunisme te staan.

En beginsel en beginselloosheid verdragen elkaar niet.

En waar nu —

„es ist im Leben häszlich eingerichtet"

— ook in het openbare leven het karakter niet altoos bovendrijft, behoeft het geen verwondering te wekken, zoo ook in dit conflict de twee karakters het tegen den opportunist hebben afgelegd.

Wellicht is dat zelfs, uit hooger gezichtspunt beschouwd, goed. De staatkundige ontwikkeling zou wellicht al te stroef gaan, wanneer er niet nu en dan opportunisten waren als Van Heutsz, die, in schijn vasthoudend aan hun beweerd „stelsel", zonder blikken of blozen over stag gaan, om een

[1]) Vgl. p. 33.

geheel anderen koers in te stevenen. Zulke opportunisten zijn vaak uiterst bruikbaar, en hun bruikbaarheid vindt terecht uitdrukking en belooning in de breede plaatsen, die zij in het maatschappelijk leven en in de officiëele geschiedenis innemen.

Doch de genegenheid gaat toch uit tot de karakters. En *zij* alleen houden, in de ware geschiedenis, stand.

Wagen wij, tot besluit, een poging tot kortbondige karakteristiek van de drie groote persoonlijkheden, wier onderlinge strijd wij trachtten te verklaren:

Van Heutsz: grootste naam: verbeelder der épopée.
Snouck Hurgronje: diepste geest: boodschapper der nationale gerechtigheid.
Van Daalen: sterkste wil: Eerste Degen des Rijks.

AANHANGSEL

Ten gevolge van de omstandigheid, dat de feiten, („de documentatie"), waarop het Verslag van Van Heutsz berust, niet is openbaar gemaakt, is het voor de Geschiedenis nog steeds ondoenlijk, om de juistheid van het over Van Daalen's bestuursbeleid gestreken vonnis aan het bewijsmateriaal te toetsen. Dit materiaal moet, hoofdzakelijk, vervat zijn in Van Daalen's aanteekeningen op de journalen der civiele gezaghebbers: immers Van Heutsz zelf verklaart, (vgl. *Bijlagen*, p. 162) dat de kennisneming van die aanteekeningen zijn oordeel heeft doen omslaan. Uit deze journalen, mitsgaders de „ergerlijke aanteekeningen" is later een bloemlezing gemaakt, die door Veltman (n.b. een der civiel-gezaghebbers, die, door die aanteekeningen gekrenkt, Atjeh verlaten hadden!) (vgl. *Bijlagen*, p. 200/1) onder verschillende hem opgegeven rubrieken is gesorteerd. Deze sorteering was tot documentatie van het Verslag bestemd. Het heeft daarom bij mij een punt van ernstige overweging uitgemaakt, of ik verlof zou verzoeken tot gebruikmaking, resp. publicatie van dat uit den aard der zaak door Van Heutsz aan den Minister van Koloniën overgelegde uittreksel. Ik heb ten slotte gemeend, dien weg niet te moeten bewandelen. En wel om de volgende redenen. Publicatie van het geheele omvangrijke materiaal is, om finantiëele redenen, uitgesloten, terwijl een keuze mijnerzijds aan derden niet den waarborg van volstrekte deskundige onpartijdigheid zou bieden. Te eerder meende ik tot dit besluit te mogen komen, omdat zich de te mijner beschikking staande bronnen zich leenden tot een steekproef, die alle gewenschte waarborgen van objectiviteit oplevert. Van Heutsz heeft n.l. zelf begrepen dat het plotseling volkomen omslaan van zijn oordeel over Van Daalen toch wel een heel zonderlingen

indruk moest maken, wanneer het niet door zeer overtuigende feiten aannemelijk werd gemaakt. Hij heeft zich dan ook verplicht gevoeld dat oordeel tegenover den nieuw-optredenden Minister Idenburg (tegen wiens advies in hij Van Daalen's benoeming had doorgezet) te motiveeren, door eenige feiten te noemen. Men mag zonder meer aannemen, dat Van Heutsz dus tegenover Idenburg de staaltjes zal hebben geciteerd, die, z.i., de meest ergerlijke waren. Van deze staaltjes (vgl. *Bijlagen*, p. 161/3) hebben wij er één reeds behandeld [1]). Het andere doen wij hier volgen:

„In Tapa Toean trof ik den oeleebalang van Troemon, een jongmensch van ruim 20 jaren, in de gevangenis als een gewone misdadiger. Op mijne vraag aan den Gezaghebber, waarom dat hoofd gevangen zat, gaf deze te kennen, dat hij daar gevangen gezet was onder zijn voorganger (Reedijk) op last van den Gouverneur en dat deze nu aan hem opgedragen had gegevens te leveren dat hij T. Tji Troemon zou kunnen doen verbannen. Ik kan echter aan deze opdracht onmogelijk voldoen, vervolgde de Gezaghebber (Kapitein Baretta), want de man is onschuldig. Ook heeft hij thans beri-beri gekregen."

Deze mededeeling is in meer dan een opzicht voor ons doel — objectieve verificatie — uitermate geschikt.

1°. Zij stelt ons in staat de beteekenis na te gaan van de geheimzinnige insinuatie van Veltman (*Bijlagen*, p. 201) „dat indien alle civiele gezaghebbers geweest waren als overste Van Rietschoten en Geertsema Beckering het heel anders zou afgeloopen zijn. Die andere civiel-gezaghebbers wilden immers de schuld op iemand anders gooien, [van] wat zij verknoeiden."

2°. Zij stelt ons in staat een tweede steekproef te nemen van de objectieve betrouwbaarheid van Van Heutsz. Immers, het feit dat Van Heutsz hier mededeelt, moet te vinden zijn in de journalen.

Toen dan ook Idenburg, bij een vertrouwelijke bespreking Van Daalen niet-officieel (d.i. zonder zijn zegsman te noe-

[1]) Vgl. p. 108/9.

men) o.a. de quaestie van Troemon aanhaalde, was Van Daalen's onmiddellijke *reparti*, dat dit leugen was, en dat hij Idenburg zulks aanstonds uit de journalen bewijzen kon, wat hem werd toegestaan.

3°. Zij stelt ons in staat tot een zelfstandige beoordeeling van een der bestuursdaden van Van Daalen, die tot zijn veroordeeling den doorslag hebben gegeven.

Wat nu Van Daalen, door eenvoudige vergelijking van het verhaal van Van Heutsz met zijn aanteekeningen op de journalen kon aantoonen, komt op het volgende neer:

De oeleebalang van Troemon, T. Nasjroedin, behoorde tot de te Koeta Radja opgevoede hoofdenzonen, van wie Van Daalen een betere houding tegenover het Gouvernement verwachtte. Nauwelijks had hij zijn vader opgevolgd, of hij bleek onbetrouwbaar op het essentieele politieke punt: de medewerking met het Bestuur bij de opsporing der benden. Een der laatste en lastigste bendehoofden in die streken was T. Bén Blang Pidië, die in betrekking stond tot een ander, minder belangrijke kwaadwillige, Nja Mamat. De civiel-gezaghebber Reedijk had nu in Mei 1907 aan Van Daalen gerapporteerd, dat de oeleebalang aan den Kapitein Van Harencaspel, te Tapa Toean had medegedeeld, dat T. Bèn Blang Pidië zich reeds eenigen tijd in de Alaslanden schuil hield, terwijl hij aan den machinist van een Gouvernementsstoomboot bijzonderheden omtrent de verhouding van Nja Mamat tot T. Bèn Blang Pidië verteld had. Hieruit bleek, dat dit hoofd over inlichtingen omtrent den vijand beschikte, die hij echter aan den civiel-gezaghebber van zijn landschap verzweeg, waarmee hij dus in zijn *eerste* verplichting als bondgenoot van het Gouvernement tekortschoot.

Daarover geïnterpelleerd, had hij zich verontschuldigd door op te merken, dat het hier benden betrof, die zich buiten zijn landschap ophielden. Toen kort daarop echter djahats in zijn eigen landschap verschenen, en hij ook daarvan verzuimde bericht aan het Bestuur te geven, stelde Reedijk voor, onder nadere goedkeuring van den Gouverneur, binnenkort het genoemde hoofd te Sigli te interneeren. Van

Daalen besliste echter, 1°. dat het hoofd in arrest moest worden gesteld; 2°. dat hem namens den Gouverneur moest worden aangezegd *dat hij kans liep op politieke verbanning* indien hij niet zorgde dat zijne onderhoorigen juiste inlichtingen omtrent de benden aan het Gouvernement gaven; 3°. dat de C.G., voor die eventualiteit, de noodige gegevens bij elkaar moest zoeken. Dit was dus een volkomen normale procedure: het hoofd, dat onder verdenking stond van een ernstig politiek delict, was, hangende het onderzoek, in preventieve hechtenis gesteld. Het toeval wilde echter, dat, toen de sub 3 genoemde opdracht werd gegeven, Reedijk juist op het punt stond overgeplaatst te worden, zoodat de opdracht thans op den nieuwen C.G., Baretta overging. Baretta wist natuurlijk persoonlijk van de zaak niets af, en had zich dus bij zijn rapport òf op de, in de journalen van zijn voorganger vastgelegde, feiten moeten beroepen, òf moeten zeggen, (niet dat de man onschuldig was), maar dat het getuigenbewijs voor het ten laste gelegde, door de bovenvermelde omstandigheden thans niet meer te leveren was, zoodat het hoofd, wegens gebrek aan bewijs zou moeten worden vrijgelaten. Hij deed geen van beide: van 15 September af, toen hij reeds in functie was, tot ca. 15 December, toen Van Heutsz kwam, liet hij de zaak loopen en verwaarloosde zijn arrestant zoo, dat deze beri-beri kreeg. Nu trachtte hij natuurlijk de schuld op Van Daalen te werpen; Van Heutsz accepteerde het verhaal, en verdween van Atjeh zonder Van Daalen zelfs de gelegenheid tot verdediging te hebben gegeven. Dat hij het desniettemin, zòò als hij het gehoord had, aan Idenburg overbriefde, was des te ergerlijker, omdat hij sedert ruimschoots gelegenheid had gehad om af te koelen, en de journalen, waaruit de juiste toedracht bleek, te zijner beschikking stonden. Maar, zooals Snouck het uitdrukte, Van Heutsz nam het met de waarheid niet zoo nauw.

BIJLAGEN

I

VAN DER WIJCK[1]) AAN SNOUCK HURGRONJE, 4 Dec. 1896[2]).

[Inliggend] vindt U hetgeen de Minister betreffende Atjeh heeft gezegd. Met veel genoegen las ik het voorkomende op blz. 5, alwaar de juistheid Uwer inzichten thans openlijk erkend wordt . . . . . [3])

[1]) Gouverneur-Generaal.
[2]) Uit Buitenzorg.
[3]) Minister Bergsma citeert een passage uit Snouck Hurgronje's Verslag omtrent de religieus-politieke toestanden in Atjeh, waar Snouck concludeert: „Het zeer gevoelig slaan, zoodat vrees de Atjehers weerhoudt van de gevaarlijke aansluiting aan die bendehoofden, is een conditio sine qua non van het herstel der rust in Groot Atjeh" enz. en de Minister erkent: „De gunstiger toestand in Groot-Atjeh, nadat in 1893 tijdelijke versterkingen buiten de geconcentreerde stelling waren opgericht en de loop der gebeurtenissen van den laatsten tijd, die hiervoren werd vermeld, stellen de zienswijze, in de boven aangehaalde regels nedergelegd op zoo verrassende wijze in het gelijk, dat ook gunstige resultaten van blijvenden aard verkregen zullen worden, wanneer de staat van zaken, die thans uit den drang der omstandigheden geboren is, gedurende een voldoenden tijd wordt bestendigd." (Memorie van Antwoord, 1896).

II

VAN HEUTSZ AAN SNOUCK HURGRONJE, 12 Jan. 1897[1]).

. . . . . Al naar gelang de veiligheid en orde toenemen moet het civiele bestuur in de Atjehvallei door krachtig en rechtvaardig optreden de bevolking onder geregeld bestuur brengen. [Dit moet geschieden] door bemiddeling van de sagi- en voorname moekimhoofden, die zich geleidelijk zullen onderwerpen als hun maar geen enkel oogenblik rust wordt gelaten, noch in het aangrenzend heuvelland, noch in Pedir . . . . . Als wij zóó optreden en tevens de macht, die de scheepvaartregeling verschaft, krachtig drukken op hen, die niet gewillig onze bevelen volgen, zal men spoedig leeren begrijpen, dat het voordeeliger is ons als vriendschappelijk overheerscher dan als vijand tegenover zich te hebben.

Verhoogde heffing, als straf, op den invoer; onthouding van licenties voor den invoer van opium, waarvan wij alle voordeelen aan ons kunnen trekken; boete op te brengen van de rijkdom des lands, (goud, zijde, rijst, vee enz.); niet branden — jonge, wat zullen de gegoede Federaties XII en VI spoedig buigen! . . . .

. . . . . Doorzetten, doorzetten, doorzetten, geen dag verliezen, den vijand nimmer op verhaal laten komen; dat moet onafgebroken onze leus zijn. U weet dat nog beter dan ik . . . . .

[1]) Uit Koeta Radja.

III

VAN LANGEN AAN SNOUCK HURGRONJE, 19 Febr. 1897 [1]).

..... Gisteren uw brief van 10/2[2]) ontvangen, die mij weinig heeft bevredigd, omdat, als ge met uw stelsel Groot-Atjeh onderworpen wilt zien, er onafgebrokene voortvarendheid moet worden betracht in het vervolgen van den vijand. Voortgaande zooals wij thans doen, komen we er niet, al is ook de basis gelegd voor een beteren gang van zaken. Het laatste moet door daden duidelijk in 't oog springen, maar als die ontbreken, dan falen ook de bewijzen er voor. Ge moet daarom zorg dragen, dat de meer actieve elementen onder ons spoedig de overhand krijgen en niet onder opzien tot Allah met uwe handen berustend in den schoot zitten, want anders wordt 't weder een desolate boel.

[1]) Uit Koeta Radja. — D. W. F. van Langen, kapitein bij het 2e Depot Bataljon. Hij kreeg op 14 Aug. op verzoek eervol ontslag.
[2]) Niet aangetroffen.

IV

VAN HEUTSZ AAN SNOUCK HURGRONJE, 24 Aug. 1897 [1]).

..... Als ik in 1898, als de Pedirexpeditie doorgaat, niet meer te Atjeh mocht zijn, wendt U dan, in Godsnaam, uw invloed aan om het verbranden van kampongs per sé te doen verbieden .....

[1]) Uit Koeta Radja.

V

VAN DER WIJCK AAN SNOUCK HURGRONJE, 25 Sept. 1897 [1]).

..... Ik verzeker U dat, indien Overste Van Heutsz niet met zulke eerlijke mannen te doen had gehad als Kolonel Van Vliet [2]) en Generaal Vetter [3]), zijne militaire carrière reeds gesloten ware geworden, want aan hen beiden heeft hij het te danken, dat zijne karaktergebreken niet in tel kwamen bij zijn goede eigenschappen als troepenaanvoerder ..... Ik hoop, dat Generaal Swart [4]), bij nadere kennismaking met Van Heutsz, dezen gunstig zal beoordeelen en dat hij t.z.t. geschikt zal worden geacht voor Gouverneur van Atjeh .....

[1]) Uit Buitenzorg.
[2]) Gouverneur van Atjeh van Nov. 1896—Mei 1898.
[3]) Gouverneur van Atjeh van April 1896—Juni 1896.
[4]) De toenmalige Legercommandant.

VI

VAN HEUTSZ AAN SNOUCK HURGRONJE, 3 Febr. 1899 [1]).

. . . Zijne [2]) wijze van omgaan met inlandsche hoofden laat soms te wenschen over, waardoor hij ze van zich vervreemdt, heeft weinig tact om ze te leiden en te vormen en doet daarvoor ook geen moeite . . . . .

[1]) Uit Koeta Radja;
[2]) Zijne: versta: Van Daalen's. — Uit het verdere schrijven blijkt, dat deze passage eene fragment is uit een conduite-beoordeeling, door Van Heutsz aan den Legercommandant gegeven.

VII

VAN HEUTSZ AAN SNOUCK HURGRONJE, [1899] [1]).

. . . . . T. Bentara Keumangan is hier en probeert weder met voorloopige betaling van *f* 5000 zijn lieve Potjoet los te krijgen. Ik heb geweigerd hem te ontvangen zoolang geen *f* 25000 betaald zijn . . . . .

[1]) Uit Koeta Radja, per briefkaart; s.d.

VIII

VAN HEUTSZ AAN SNOUCK HURGRONJE, 7 April 1900 [1]).

. . . . . dat mijns inziens het allerbeste was om kapitein Van Daalen binnenkort bij keuze te bevorderen tot majoor, daarna een korte tijd bij den troep te laten dienen om zijne geschiktheid voor den hoogeren rang te bewijzen (dat wordt tegenwoordig geëischt), hem daarna chef van den staf te Atjeh te maken en dan te laten opleiden tot Gouverneur. Wat dunkt U hiervan? . . . . .

[1]) Uit Koeta Radja.

IX

VAN HEUTSZ AAN SNOUCK HURGRONJE, 2 Jan. 1902 [1]).

. . . . . Verder heb ik met een eenigszins grooten omhaal van woorden beleefd te kennen gegeven, dat ik geen legercommandant meer worden wil. Ik zou er niet meer voor deugen om in zoo'n departementalen tredmolen te loopen en ik heb allerminst zin om aan het hoofd te staan van een leger dat, naar mijn oordeel, zoo slecht in elkander zit als het onze . . . . .

. . . . . De . . . . [2]) werd goed beoordeeld door den colonnecommandant

[1]) Uit Koeta Radja.
[2]) Vulgo: Koenraad de Overtollige.

Van der . . . . (ik kende hem niet) en nadat ik hem gezien had, heb ik aangeteekend, dat hij een leeghoofd was, die vooral niet meer mocht worden dan hij toen was . . . . .

X

VAN HEUTSZ AAN ROOSEBOOM, 20 April 1902 [1]).

. . . . . De reden hiervan [n.l. van de geringe vordering der pacificatie, N.] is, dat allen te eenzijdig zijn gevormd en te eenzijdig hebben gewerkt en daardoor — om het kort en bondig te zeggen — te veel militaire kronkels in hun hersens hebben . . . . .

. . . . . dat onverwachte vervanging noodig is op een tijdstip, dat Overste Van Daalen niet benoemd kan worden en er geen andere aangewezen candidaten beschikbaar zijn. In dit geval zou ik, boven alle andere opper- en hoofdofficieren, thans de voorkeur geven aan Generaal Van der Wijck . . . . .[2])

. . . . . Immers, al kan alsdan Overste Van Daalen nog niet benoemd worden, toch zou hij den Generaal Van der Wijck kunnen worden terzijde gesteld . . . . .

[1]) Uit Koeta Radja.

[2]) Een oudere broeder van den afgetreden Landvoogd, wien Van Heutsz zijne benoeming dankte.

XI

KEMPERS [1]) AAN DE SAVORNIN LOHMAN, 3 April 1903.[2])

Het zij mij vergund U hierbij de jongste speciale beoordeeling van mijnen vriend Y., voor zoover dit oordeel ongunstig luidt, met zijne daarover ingediende Memorie van Rechtvaardiging ter kennisneming aan te bieden.

Ik ontving die stukken namens Y., door tusschenkomst van kol. Schoch, te Apeldoorn.

Y. overdrijft in zijne beschrijvingen en oordeelvellingen niet. Ik onderschrijf voor zoover ik er persoonlijk kennis van kreeg al zijne beschouwingen omtrent toestanden en personen te Atjeh en in het Leger. Reeds jaren geleden sprak ik mij in Den Haag op overeenkomstige wijze uit. Een leger is een Christen-leger met duivelsche elementen of het is een Duivelenleger met Christen-soldaten er onder gemengd.

[1]) M. G. J. Kempers; diende 1892/6 te Atjeh als Kapitein bij de Vesting-artillerie; 3 Mei 1901 als zoodanig gepensioneerd.

[2]) Uit Harderwijk, waar de schrijver thans Burgemeester is.

Zoo was het in Zuid-Afrika, en zoo is het (en was het sedert jaren) op Noord-Sumatra.

Daaraan valt voor ons niet veel te verhelpen. Christus zelf alleen kan dat. Ook hier heeft het er veel van of de macht van den Overste dezer wereld zegeviert. „Het leger voor Christus veroveren", zooals Y. schrijft in het laatste orgaan-nummer, ik acht het onnoodig het uit te spreken. Ieder onzer doe wat hem in eigen kring en uit den aard van zijn plaats en zijn roeping door God gegeven wordt om te doen. Verder gaan, we kunnen het niet. Daarom is Y. niet op zijn plaats. Hij vergeet deze hoofdzaak te bedenken of te erkennen, dat bij de geheele inrichting van maatschappij en staat en samenleving geldt: de patroon beoordeelt of hij een werkkracht gebruiken kan. Niemand wil werken met door hem onbekwaam geachte krachten. En niemand wordt daartoe gedwongen, dan wellicht .... de Minister.

Maar overigens — ik zie op dien grond weinig licht in de militaire toekomst van Y. Het gunstigst oogenblik zou anders er wel zijn om iets voor hem te doen, nu de nieuwbenoemde Legercommandant, de Luit. Gen. Boetje, nog onder het persoonlijk bereik is. Eene civiele betrekking aan het Indische Departement van Oorlog te Batavia, acht ik voor zoover mijn oordeel gaat, nog het eenig mogelijke. Hoofdcommies aan het Bureau Militaire Zaken aldaar, of Bibliothecaris der zeer goede en uitgebreide Dep.'s Bibliotheek (thans nog, als bijbaantje! waargenomen door een betrekkelijk jong, en telkens wisselend officier) schijnt mij voor hem te creëeren. En dan kan het Indisch Legerbestuur (vooral in de eerste betrekking) veel aan Y. hebben.

BIJGEVOEGD:

(MEMORIE VAN RECHTVAARDIGING VAN DEN KAPITEIN Y. Febr. 1903[1])

Gebruik makende van de bevoegdheid aan de officieren toegekend om zich tegenover Uwe Excellentie[2]) te rechtvaardigen waar zij vermeenen, dat een hen getroffen hebbende beoordeeling onjuist of onbillijk moet genoemd worden, heb ik de eer het ondervolgende onder U.E.'s aandacht te brengen.

In kolom 4 mijner beoordeelingslijst werd o.m. opgenomen: Militair gedrag laat een enkele maal te wenschen over. Dient te velde onpractisch, met weinig energie, voortvarendheid en doorzicht.

. . . . [3])

Ik heb me reeds veel moeite gegeven om na te gaan in welk opzicht ik „onpractisch" geweest ben, althans in den goeden zin van het woord

[1]) Uit Tjimahi.
[2]) De Legercommandant.
[3]) Passage, waarin Y zich al in 't Atjeh gebeurde weer voor den geest haalt.

en het is mij niet mogen gelukken het antwoord daarop te vinden. Denk ik echter aan hetgeen men te Atjeh practisch noemt of aan datgene wat de Hoogste Autoriteit aldaar zooal als practisch beschouwt, ja, dan moet ik voor den dienst op Atjeh al ,,heel onpractisch" wezen want: het zou mij niet mogelijk zijn te handelen zóó als op Atjeh gehandeld wordt, tengevolge van,, de wijze waarop", in het tegenwoordige stelsel, naar de onderwerping van het Atjehsche volk wordt gestreefd en waardoor wij dikwerf vervallen tot daden, waarvoor elk weldenkend mensch zich diep zou schamen; mijn begrip van eer en de stem van mijn geweten verzetten zich ten sterkste tegen de ,,Atjehsche practijk".

Ik word thans tot mijn grooten spijt gedwongen tot de behandeling van een onderwerp dat ik liever onbehandeld had gelaten, waar het de verdediging van mijn persoon betreft, maar dat ik hier toch onder de oogen moet zien, omdat ik mij overtuigd houd ,,dat in het diepe verschil van inzicht tusschen den Civielen en Militairen Gouverneur en mij, aangaande, ,,de wijze waarop" het tegenwoordig stelsel der Atjehonderwerping wordt uitgevoerd, welk verschil van inzicht aan den Generaal zeer goed bekend is, de aanleiding moet gezocht worden tot de schijnbaar vernietigende ,,speciale" beoordeeling, die mij heeft getroffen".

Voor ik verder ga dien ik echter te stipuleeren, dat de kapitein Y niet anders dan groote achting kan hebben voor vele der buitengewone militaire- en andere eigenschappen van den Generaal van Heutz[1]) doch dat het hem niet mogelijk is blind te zijn voor de ontzettende gevolgen, die de toepassing der consequentien van des Generaals levensbeschouwing bij de ,,uitvoering" der Atjehonderwerping noodzakelijk hebben moest. Daardoor kon ik niet arbeiden naar den wensch van den Generaal en omgekeerd kon de Generaal mijn arbeid niet anders dan ,,onpractisch" noemen. Als ergens de betrekkelijke waarde van het bewijs ,,practisch" aan het licht kon komen, dan is het hier! Het is mij zeer goed bekend, dat veel van hetgeen nu nog te Atjeh geschiedt, en het daglicht niet zien mag, tegen den wensch van den Civiel en Militair Gouverneur aldaar plaats heeft, en ook dat Z.E. veel heeft moeten aanvaarden wat bij zijn optreden als zoodanig bestond. Ook weet ik heel goed hoe de Generaal aan het noodeloos branden een eind heeft gemaakt, doch aan den anderen kant zie ik zeer goed in hoe des Generaals levensbeschouwing Z.E. veel deed behouden en toepassen of oogluikend toestaan dat mij al even verwerpelijk, zoo niet nog verwerpelijker, dan noodeloos branden voorkomt. Ik heb ook niet kunnen nalaten mij te verzetten tegen het propageeren der te Atjeh heerschende denkbeelden, tegen de opvatting die helaas maar al te velen op Atjeh hebben van het ,,practisch" handelen, deels als gevolg van des Generaals eigen bevelen[2]) of uitlatingen, deels als gevolg van het voorbeeld der op Atjeh meest naar

[1]) De Gouverneur van Atjeh.
[2]) Vgl. No. XV.

voren tredende personen (des Generaals beste dienaren), deels als gevolg van gebrek aan rechtsbewustzijn, gevoel voor menschenwaarde en naastenliefde, of van gebrekkige zedelijk-militaire opleiding. Ik heb dat steeds ,,vrijuit" gedaan, waar dat pas gaf en zulks voor mijne chefs niet verborgen; evenmin als voor mijne kameraden of ondergeschikten en steeds heb ik in de gesprekken hierover, met wien dan ook, het laatste woord mogen houden. Ik heb daarbij nimmer, ,,steenen" geworpen op mijne medeofficieren, want ik ben er mij levendig van bewust, dat het geen ,,verdienste" van mij is als ik zoo geheel anders denken mag dan zij, en ik gevoel diep mijn eigen aandeel in de schuld die ten deze het officierskorps als zoodanig draagt, ten gevolge van de levensbeschouwing die daarin helaas verreweg de overheerschende is, doch ik heb aan den anderen kant ook weer nimmer nagelaten te betuigen, dat het anders kon, dat het anders moest kunnen. Veel van hetgeen op Atjeh gebeurde was mij bekend, deels uit de waarneming in 1896/97, deels uit het over dien oorlog geschrevene voor en na dien tijd, maar toch wist ik nog lang niet alles toen ik onlangs te Atjeh aankwam, doch moest ik al spoedig op eene bijeenkomst waarin het oorlogsrecht behandeld werd, vernemen ,,dat daar nog altijd dingen geschiedden, die de officieren elkaar niet dan in het diepste geheim durfden vertellen!" Heel veel, veel meer dan mij lief was, heb ik daar later bij verschillende gelegenheden van moeten vernemen en maar al te zeer werd ik in den korten tijd van mijn verblijf te Atjeh bevestigd in mijne meening ,,dat het aldaar helaas nog altijd zeer barbaarsch toegaat". [1]) Mij komt de wijze van handelen zeer ,,onpractisch" voor, hoeveel momenteel succes men daarmede ook moge behalen. Waar aan het recht en de menschelijkheid geweld werd aangedaan, volgde nog immer de straf. Hier zal vreeselijke straf volgen, als we niet omkeeren, en dan spat al het tegenwoordig zoo luide toegejuicht ,,practische" als een zeepbel uiteen.

Ik vraag toch in gemoede: hoe kan men Zegen verwachten op zijn werk als: het gebruik van verboden, althans niet erkend, oorlogstuig bij den aanval op versterkingen, (2)[2]) dan wel het in hinderlaag opwachten van personen, die de lijken hunner gesneuvelde makkers komen weghalen, (3) of het zonder sommatie doorschieten van huizen, (9) of wel het doorgaans maken of het doorloopend als in gewapend verzet zijnde blijven beschouwen van die Atjehers die zich ver van het tooneel van den strijd met vrouwen en kinderen in het gebergte terugtrokken, (4) en het op grond van dien zooveel mogelijk opruimen van die ongelukkigen met hun ellendige hutten en hun schralen oogst, (5) als men Atjehers prest om koeliediensten te verrichten bij ondernemingen tegen hun eigen landgenooten of landshoofden, hen zoodoende bovendien

[1]) Noot van Y: De laatste telegrammen doen hopen, dat de kentering, die komen *moet*, is begonnen.

[2]) De cijfers verwijzen naar een mij onbekend stuk.

blootstellende aan de wraak dier laatsten, die zich geen rekenschap kunnen geven hoe die menschen zich tot onze helpers konden verlagen, van 100 % dooden (6) als „practisch" wordt aangenomen, of het dooden waar gevangen genomen kon worden, (7) dan wel het afmaken van onmogelijk of lastig medevoerbare gevangenen, (8) of het gebruiken van tot een soort dumdums ingerichte patronen, (10) of het opsluiten in barbaarsche „kooien", (11) dan wel het toepassen van hongerkuur of zweepslagen, ten einde achter berichten te komen, of het vernederend behandelen van hoofden en bevolking, (12) als „practisch" wordt beschouwd? Zoo ook wanneer men zeer „practisch" heet te handelen als men het bijna onmogelijke van de krachten der soldaten eischt; (13) met hen uitrukt zonder voldoende voeding, (14) en verpleging, (15) dan wel vooruitwetende dat die ontzettend veel te wenschen zullen overlaten; (14) als men straffen op hen toepast die de Wet niet toelaat of kent, (17) waaraan men gehoorzaamheid heeft gezworen; als men dwangarbeiders laat sterven langs den weg (18), of zoodanig overbelast, dat ze omkomen van uitputting; als men doorloopend „de waarheid" verminkt in rapporten en verslagen (19); als men na zelf alle gevoel van menschelijkheid tegenover den Atjeher uitgeschud te hebben, (20) dat gevoel ook uitbluscht bij zijn minderen, en hun moordlust aanwakkert, (21) ten einde maar wat meer Atjehers op te kunnen ruimen, vaak met vrouwen en kinderen er bij, (22) en hen dan nog uitmakende voor roovers of kwajongens of sloebers op den koop toe! Als men dat alles als „practisch" aanneemt of beschouwt of toelaat, ja, dan moet het wel heel „onpractisch" van mij geweest zijn dat ik het, waar het pas gaf, tegen die practijken opnam; dat ik er met mijne chefs en met den Generaal of met diens adjudant breedvoerig over sprak, dat ik er nog tegen waarschuw waar het pas geeft, zooals thans.

Dan moet ik ook als bivakcommandant te Pendada, „heel onpractisch" hebben gehandeld, nadat ik, persoonlijk voor zulk een „afmakerij" gestaan hebbende, (23) er tegen waarschuwde, zeggende dat ik die handelingen voortaan zou qualificeeren als „moord" en voorts alles deed wat ik doen kon om herhaling te voorkomen. Ik moet erkennen, dat dit, met het strenge verbod ook maar iets te rampassen, (24) op den troep drukte en hem huiveriger dan tot nog toe deed worden om het werk der „arrestaties" te verrichten, (25) waartoe de infanterie trouwens nooit goed geschikt worden kan, omdat zij voor dat politiewerk niet opgeleid noch bewapend is, noch er voor bezoldigd wordt. Toch had ik de voldoening op deze wijze van eenige Atjehers (26) het leven te kunnen redden die anders stellig „neergelegd" zouden zijn. Men moge dit nu „onpractisch" noemen; ik ben overtuigd dat het zeer „practisch" van mij was—behalve voor mijn eigen persoon en mijne toekomst misschien, — omdat ik zoodoende behalve gestrengheid, ook liefde, vriendschap en medelijden met den Atjeher toonende, diens vertrouwen won . . . . .

XII

NOTA-SIX, ca. Mei 1903[1]).

a. In het bivak te Pendada was een z.g. kooi zijnde de ruimte, waarin de Atjehsche gevangenen waren opgesloten. Deze was pl.m. 4 M. lang, bij 3 M. breed en 1 M. hoog, boven, beneden en terzijde omwand met gevlochten prikkeldraad waarover beneden een peloepoevloer. In de kooi kon zich nooit iemand oprichten en gebeurde het vaak dat nieuwelingen bij het binnenkomen zich het hoofd openstootten aan de scherpe prikkels. Gelukkig was de kooi nooit heel vol. De op deze wijze ingerichte, zich te Panté Lhong bevindende kooi was echter soms zeer overvuld. Geen wonder dan ook, dat verscheidene van de kooibewoners zwaar ziek werden en ontzettend leden als zij b.v. na langer verblijf daarin plotseling 6 à 7 uur moesten marcheeren om elders te worden heengebracht. In sommige tijdelijke bivaks moeten de ,,kooien" nog erger zijn en geweest zijn en ook op de in die kooien opgesloten gevangenen wel eens de hongerkuur zijn toegepast, om ze tot een of andere bekentenis te dwingen.

Naar verzekerd werd zouden de Atjehers bij het opruimen van door ons verlaten bivaks de ,,kooien" sparen om die aan hunne kinderen te toonen als stomme getuigen van wat hun vaders, dikwijls onschuldig, door ons hebben moeten lijden.

b. Geklaagd wordt ook over wat men noemt ,,lichtvaardige menschenafmakerij", waaromtrent o.a. het volgende wordt beweerd: Uit gesprekken met officieren over deze en dergelijke onderwerpen gevoerd, blijkt ook in verband met de uitlatingen van het Kader glashelder: 1e. dat er thans te Atjeh nog zeer veel noodeloos wordt afgemaakt vooral door maréchaussée; 2e. dat er, voornamelijk door de maréchaussée, nog vrij veel wordt geroofd (gerampast); 3e. dat de verslagen vijanden nog heel vaak en geheel onnoodig worden verminkt; 4e. dat nog verscheidene ongewapende Atjehers door de onzen worden omgebracht.

Vooral op het laatste punt wordt zwaar gezondigd. Zoo zou indertijd een hooggeplaatst officier, colonnecommandant, belet moeten zijn om 3 gevangenen te doen afmaken. Zoo zou zich op eene bepaalde plaats een bivakcommandant bevonden hebben (of bevinden) die geen ge-

[1]) De Kapitein Y. had aan De Savornin Lohman in een reeks brieven opening gedaan van verschillende z.i. bestaande misstanden in Atjeh. Lohman - vgl. No. XCI - had die brieven medegedeeld aan Idenburg. Deze had er door den Raad-Adviseur, Jhr. J. D. Six, chef der Afd. Militaire Zaken een nota uit laten opstellen. Het hier gepubliceerde stuk is een afschrift, dat door Van Heutsz als bijlage van No. XCI aan Lohman werd toegezonden. Dit afschrift draagt in hoofde het volgende opschrift: ,,Lasterlijke aantijgingen van een niet genoemd officier (gebleken te zijn Kapitein Y) gezonden aan een (mede niet genoemd) invloedrijk Kamerlid (later gebleken te zijn Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman).

vangenen wilde zien en die een binnengebrachte gevangene aan den overkant der rivier aan een bamboestoel liet binden en door de wacht fusilleeren; zoo wordt onder officieren vertrouwelijk doch openlijk tevens van een officier verhaald, hoe hij gevangen Atjehers onthoofdde. Zoo van een civiel gezaghebber hoe hij ouden van dagen, kinderen en ook vrouwen — waaronder een hoeloebalangvrouw — met de zweep ranselde, zoolang tot zij loslieten, wat hij van hen weten wilde. Zoo wordt een civiel gezaghebber in alle stilte beschuldigd van het onthoofden van kampongbewoners, als straf voor beschadigingen aan de telefoongeleidingen in die buurt herhaaldelijk voorkomende, enz. enz.

Ook het schieten door de huizen, zonder voorafgaande sommatie, zou nog veelvuldig voorkomen. Een luitenant zou er zich op durven beroemen, dat hij bij eene nachtelijke omsingeling en doorschieting van een huis, waarin men wist dat zich een kraamvrouw bevond, deze vrouw met haar zuigeling en twee vroedvrouwen had gedood. Ook moet het gebeurd zijn, dat na de omsingeling en doorschieting van een huis, waarin zich z.g. djahats (kwaadwilligen) bevinden, behalve een paar van deze, ook twee vrouwen waren gedood en een vrouwelijk kind was verwond en dat het laatste toen door een sergeant bij een beentje gepakt, aan de trap neergegooid en middels een geweerschot afgemaakt werd, het zoogenaamde genadeschot, waarvan ook schromelijk misbruik wordt gemaakt. En dit moet niet het eenige geval van dien aard zijn.

c. Op eene bijeenkomst van officieren van het 2e Garnizoens-Bataljon van Atjeh en Onderh.[1]) zou men bij behandeling van het oorlogsrecht tot de conclusie zijn gekomen dat wij, in waarheid, op Atjeh niet beter handelen dan de Engelschen dat in Zuid-Afrika zouden hebben gedaan. Bij die conclusie moesten allen zich neerleggen, hoewel sommigen onze handelingen nog flauwtjes trachten te verdedigen op grond van oorlogsnoodzaak en ook nog enkelen het verschil in vijand als verschoonende en verzachtende omstandigheid bij brachten. Daartegenover stond echter de niet weerlegde bekentenis van anderen: dat er te Atjeh nog altijd dingen gebeuren die de officieren elkaar niet dan onder groote geheimhouding durven mededeelen.

Welke de laatstbedoelde handelingen waren is moeilijk te weten te komen, doch de eerstbedoelde handelingen bestonden uit: ,,het meer dan noodig afmaken van verdedigers van bentings en van vluchtelingen, gewapend en ongewapend, het afmaken van gevangenen, van vrouwen en kinderen, het door pijniging brengen van gevangenen tot het verschaffen van inlichtingen, het rooven van goederen, kostbaarheden, enz., het nog somwijlen vernielen van huizen en kampongs.

d. Ook wordt gewezen op het in hinderlaag opwachten van personen, die de lijken van gesneuvelde makkers of meer dan makkers, komen begraven, op het gebruiken van verboden oorlogstuig bij de bestorming

[1]) 14 Juni 1903.

van versterkingen, op het vernielen van ladangs en van hutten der uitgewekenen, onverschillig of zij zich al dan niet als vijand gedragen, op het afmaken van die personen, ook al zijn ze niet gewapend.

Eindelijk zouden er — thans gelukkig ondanks verbod — meer vrouwen en kinderen worden afgemaakt dan men durft te onderstellen, want dergelijke afmakingen zouden in de journalen verzwegen worden.

e. Naar beweerd wordt zou er bij de officieren, in de eerste plaats bij de hoogst geplaatsten, geen hart voor hun ondergeschikten worden aangetroffen. De aanhoudende gezagsondermijning, gepaard met verwaarloozing van de zorg voor den soldaat — die voor dezen het meest tastbaar uitkomt in het b.v. weken, soms maanden lang moeten wachten op de uitbetaling der hem aankomende soldij, na terugkeer van eene onderneming, het eerst maanden na dato uitreiken van aankomende vernieuwingen van kleeding, enz. zou bedenkelijke ondermijning van de discipline veroorzaken en — in verband met de luchthartige levensopvatting der officieren — van den troep op Atjeh, eensdeels nog willige, deels vrij onwillige bende maken, waarin de drankzucht met de speelzucht en de ontucht hoogtij vieren.

f. Wat de dwangarbeiders aangaat het volgende:

In de Gajolanden, waar officieel bij den eersten tocht b.v. 47 man verdwenen, zou dat aantal in werkelijkheid ruim 80 hebben bedragen. Dat de menschen niet gevlucht zijn, zou duidelijk blijken o.a. uit de verklaringen van officieren, die den tocht hebben medegemaakt. De wijze, waarop de colonnecommandant[1]) zich over de 47 heeft verantwoord daargelaten, zou afgescheiden van de meerdere of mindere waarde dier in elk geval aangenomen verantwoording, de vraag rijzen of de fout niet eerder moet gezocht worden in het op goed geluk uitzenden onder, — dan in het op onbarmhartige wijze gebruiken door — zulke personen.

Het toen gebeurde, waaronder ook moet gerekend worden het voorgevallene met den Amboineeschen marechaussée Lerghong heeft zoo nadeelig gewerkt en werkt nog zoo nadeelig, dat een officier die zich niet geheel geschikt gevoelde voor het doen van zulke zware tochten, zou gezegd hebben: dat hij nooit onder dien persoon een tocht zou willen meemaken, „omdat hij in staat is mij ook uit de tandoe te laten gooien als ik hem hinder''. De vraag of er werkelijk uit de tandoe gegooid is kan hier onbesproken blijven, dat doet hier niets ter zake, geconstateerd worden hier alleen gevoelens in het officierskorps. Men vrage nu niet hoe onder de minderen gesproken wordt.

g. Zoo zou ook, met het oog op het niet terecht komen van 25 gepreste Atjehsche dragers bij een der laatste Gajo-tochten[2]) de vraag rijzen of het utiliteitsbeginsel op Atjeh niet zeer leelijke parten speelt,

[1]) Van Daalen, belast met het bevel over een marechaussée-colonne tot achtervolging van den pretendent-sultan in het Gajoland. Sept.-Nov. 1901.

[2]) Onder Colijn, 28 Juni - 1 Sept. 1902.

zelfs aan personen, die het op grond van hun „belijdenis" niet in dien zin mogen huldigen.

h. Overigens wordt beweerd, dat de dwangarbeiders ook als geval van een ongenoegzaam aantal — doorloopend te zwaar worden belast en onbarmhartig worden gebruikt.

i. Vermeld wordt het geval van een dwangarbeider, die binnen 2 dagen van uitputting overleed. De man die kort geleden door den vijand gewond en pas hersteld verklaard was, had met een lotgenoot een enorm pak officiersgoed gedurende 6 uur gedragen en zakte — in het bivak aangekomen — ineen. Hij verklaarde zich vóór den afmarsch ziek te hebben gemeld, doch een — ook als harteloos bekend staande — dokter had hem „dienstdoen" gegeven.

XIII

VAN HEUTSZ AAN SCHEUER[1]), 27 Juli 1903 [2]).

De Minister van Koloniën ontving van een invloedrijk Kamerlid eenige in eene Nota[3]) neergelegde mededeelingen omtrent de ruwe en wreede wijze waarop door officieren en troepen in Atjeh werd en wordt opgetreden en verzoekt daaromtrent inlichtingen.

Eenige afschriften van die ontvangen mededeelingen voeg ik hierbij, met verzoek een exemplaar daarvan te willen zenden aan ieder der commandanten van de veldbataljons, aan de commandanten der divisiën maréchaussée, den commandant der troepen ter Oostkust van Atjeh, den Colonnecommandant te Meulaboh, den postcommandant te Tapa Toean en een aan den commandant van het 2e Garnizoensbataljon.

Wat den laatste betreft, zij opgemerkt dat het niet is aan te nemen dat op eene in dienst gehouden vereeniging van officieren zulke ernstige beschuldigingen zijn geuit als kletspraatjes aan een kletstafel en ook niet dat officieren dergelijke ergelijke handelingen als hun bekende feiten zullen hebben besproken, zonder dat daarvan door den Leider der Vereeniging aan Hoogerhand kennis is gegeven, aangezien toch ieder officier te Atjeh weet, dat dergelijke handelingen streng verboden zijn en waar zij in strijd met het strenge verbod toch plaats hebben en ontdekt worden, streng worden gestraft.

En daar eindelijk ook niet is aan te nemen dat van dergelijke besprekingen geen aanteekening is gehouden in de Notulen, zoo zal de korpscommandant een afschrift van die Notulen hebben over te leggen c.q. voorzien van toelichtingen. Overigens is het mijn wensch dat de korps- en divisiecommandanten bij de officieren van hun korps (divisie) een geheim onderzoek instellen en kort en zakelijk hunne bevindingen

[1]) A. H. W. Scheuer, Kolonel, Militair Commandant van Atjeh en onderhoorigheden.
[2]) Uit Kota Radja. — Geheime Dienstnota.
[3]) Vgl. No XII.

rapporteeren. Kletspraatjes, lasterlijke aantijgingen (waartoe ik reken te behooren alles wat gewoonlijk de onbekende ploertige „men" zegt of meent gehoord te hebben) moeten achterwege blijven. Uitdrukkingen als voorkomen in de mededeelingen van het invloedrijke Kamerlid (zoo zou indertijd; ook moet het gebeurd zijn; naar beweerd wordt; zoo zou ook enz.) zijn mij mede een walg en mogen ook niet voorkomen.

Is het waar dat hier en daar door de tallooze kleine patrouilles, gecommandeerd door jonge officieren en door Europeesche en ook wel Inlandsche onderofficieren, is of wordt opgetreden in strijd met de door mij steeds verkondigde en bevolen humane beginselen en voorschriften — zie o.a. de laatst uitgegeven commandementsorder van 15 Mei 1902 N° 69, die met opzet gedrukt en algemeen verspreid is — dan moeten mij thans feiten en namen worden genoemd en kan alsnog tegen de bedrijvers van ruwheid en wreedheid streng bestraffend worden opgetreden.

Is het echter niet waar (mij zijn slechts twee gevallen gerapporteerd en beide keeren zijn de overtreders voor den Krijgsraad getrokken), dan blijkt uit de ontvangen mededeelingen de noodzakelijkheid dat aan de officieren ernstig wordt onder het oog gebracht, dat groot kwaad wordt gesticht door het onder elkander of in gezelschap hier en daar vertellen van allerlei praatjes, dewijl tot oordeelen onbevoegden, maar vooral lasteraars en ander tuig daarvan allicht misbruik maken, om den goeden naam der officieren en van het leger te besmetten.

Ik stel eene spoedige behandeling op prijs, aangezien de Minister gaarne antwoord wenscht te hebben voor de behandeling in de Staten Generaal van de aanstaande Indische begrooting.

XIV

COLIJN AAN VAN HEUTSZ, 8 Aug. 1903 [1]).

Naar aanleiding van de mij verleende opdracht in Uwe Nota Geheim dd. 27 Juli j.l., heb ik de eer het navolgende onder de aandacht van Uw Excellentie te brengen.

Ik vermeen te mogen aanvangen met een betuiging van leedwezen dat ik van mijnen zoo uiterst krap toegemeten tijd nu nog uren moet besteden aan de behandeling van een stuk, dat door de lichtvaardigheid waarmeê het werd saamgesteld een weinig ernstigen indruk op mij gemaakt heeft. De enkele dagen per maand die ik beschikbaar heb voor de afhandeling van zaken te Lho Seumawé, nopen mij dagelijks tot in het

[1]) Behalve aan Scheuer, had Van Heutz, bij directe opdracht, ook een exemplaar van de Nota-Six om inlichtingen doen toekomen aan zijn adjudant Colijn, die destijds het bestuur voerde over de onderafdeeling Lho Leumauwé.

zeer late avonduur — zonder verpoozing — werkzaam te zijn en het mag, minstens genomen, zeer onaangenaam heeten, dat de groote onbekende „men" nu dwingen gaat tot het verrichten van Sisyphus-arbeid bovendien. Niet anders mag men dit werk noemen.

Want wie meenen mocht dat de lasteraar „men" zich overtuigen laat, vergist zich grootelijks.

Aan het slot zal ik daarvan het bewijs leveren.

De bron waaruit het invloedrijke Kamerlid putte valt te gissen doch kan bij gemis aan zekerheid dienaangaande niet genoemd worden. Het doet ook weinig ter zake, wijl het stuk zelf het bewijs levert, dat de berichtgever een man is die bogen kan op de meest souvereine onbevoegdheid tot oordeelen die zich denken laat.

Door de geheele Nota toch ademt een gemis aan inzicht in het karakter van den guerillakrijg, die verbazing wèkt niet alleen, maar tevens stemt tot nadenken, wijl het andermaal bewijst dat de voorbereiding van het leger tot den oorlog niet in ieders handen veilig is.

De Nota toch bevat niet alleen een — overigens zeer vage — aanduiding van voorgevallen onrechtmatigheden, maar er komen ook beschouwingen in voor, waaruit blijkt, dat de eischen die aan de officieren en den troep gesteld moeten worden, ten eenenmale vreemd zijn gebleven aan den man, die de gegevens verstrekte.

En hieruit vloeit voort het oordeel dat te Atjeh het Recht ondergeschikt zou zijn gemaakt aan de Utiliteit.

Daarin schuilt de kern van het geheel en alle punten van aanklacht kunnen tot deze stelling worden teruggebracht. Op grond mijner 8-jarige Atjeh-ervaring, zoo goed als uitsluitend doorgebracht bij den troep en steeds in zeer nauwe aanraking er mêe, acht ik mij gerechtigd tot verweer, waar mij persoonlijk een aanbidding van het Utilteitsbeginsel wordt toegedicht.

Ad. a. De z.g. „kooien" op Atjeh bestonden niet alleen in de bivaks Pendada en Panté Lhong, maar in alle uitgezonderd één, en ze bestaan nog. In die kooien worden opgesloten alle krijgsgevangenen, die tegen betaling van een losprijs in geld of geweren de vrijheid herkrijgen, alle verdachten, uitgezonderd de aanzienlijk hoofden van wie een waarborg (ha gantjeng) wordt geëischt, en verder de preventief gevangenen, die een veroordeeling wegens misdrijf tegemoet gaan. Die „kooien" waren uitmuntende inrichtingen want immers spreekt het, voor ieder die zien en hooren wil, van zelf, dat het onmogelijk is in elk bivak voor deze personen gevangenissen te gaan bouwen. De gevangenen onder te brengen in barakken als waarin de troep gelegerd was zou een marteling zijn geweest daar somwijlen voor één of twee dagen wel eens een grooter aantal gevangenen binnenkwam dan waarop gerekend kon zijn bij den bouw.

In afgesloten barakken zou overvulling, die sporadisch zeer zeker voor

korten tijd voorkwam, nadeelig op de gezondheid hebben gewerkt; in de aan de zijden open kooien was dit niet het geval. En het mag zeker gehoord worden dat nog dezer dagen, nu de gevangenis te Lho Seumawé te klein bleek, een zeer conscientieus officier van gezondheid de kooien uit een hygienisch oogpunt voortreffelijk achtte, toen ik met hem de middelen voor tijdelijke uitbreiding beraamde. Indien het voorts geoorloofd is hier namen te noemen dan mag ik er zeker wel op wijzen, dat de socialistische afgevaardigde voor Enschedé — de Heer van Kol — bij zijn reis door Atjeh ook meerdere van die kooien zag en met mij van oordeel was, dat zij voor het beoogde doel zeer geschikt waren.

Tot de details terugkeerend ben ik letterlijk verbaasd over het waarnemingsvermogen van den berichtgever ten opzichte der kooien te Pendada en Panté Lhong. Althans voor zoover de laatste betreft die ik meermalen zag. Ze was zóó ruim dat daar van overvulling geen sprake kon zijn. Die van Pendada heb ik toevallig nooit bijzonder in oogenschouw genomen en kan ik dus de juistheid der afmetingen niet nagaan. Bij onderzoek en navraag is mij echter gebleken, dat de kooi te Pendada inderdaad te laag was om er zich vrij in te bewegen. Ze is verbeterd door den kapitein Y. Wat echter de kooi te Panté Lhong betreft gold dit euvel zeer beslist niet en het is mij een raadsel hoe men beide kooien op een lijn kan stellen.

„De op deze wijze ingerichte . . . .", zich te Panté Lhong bevindende kooi was echter soms zeer overvuld, aldus drukt hij zich uit. Welnu, de kooi te Panté Lhong was en is instede van 1 M. minstens 2,5 M. hoog, gerekend van den vloer tot aan de daarmede evenwijdig loopende ijzerdraadafsluiting boven de hoofden.

Hier is erger dan overdrijving, hier is onwaarheid aan het woord.

Wat de toepassing van hongerkuur op de gevangenen betreft, mij zijn daarvan geen gevallen bekend.

En wat ten slotte betreft de rol van „stomme getuigen" die de kooien zouden vervullen om het nageslacht te toonen wat de vaderen, dikwijls onschuldig, van ons te lijden hebben gehad, deze gevoelsuiting vermag hoogstens een glimlach te voorschijn te roepen. Eerstens wel omdat er in de jaren dat de kooien hun ingang vonden nog maar een enkel bivak is opgeheven waar een kooi was en bij de opheffing bleef staan. En in die enkele mij bekende gevallen heeft de practische vijand zich gehaast ten spoedigste beslag op het ijzerdraad te leggen dat soms tot diep in de bergen — evenals gestolen telefoondraad — werd teruggevonden. Zelfs het „dikwijls onschuldig" vermag mij niet te roeren. De ervaring leerde dat zachtmoedigheid vaak zich openbaarde waar gestrengheid op hare plaats zou zijn geweest. Dat een enkele maal onschuldigen tijdelijk in die kooien terecht kwamen, wie, die den Atjehschen landaard kent en de lichtvaardigheid waarmede soms ernstige doch volkomen ongegronde beschuldigingen worden uitgebracht, vaak met geen ander

doel dan om de tijdelijke afwezigheid van den aangeklaagde te benutten tot roof, tot schennis der eerbaarheid of andere slechte plannen, zal dit willen ontkennen?

Zelfs erger nog zou men kunnen vermelden.

Of kwam het niet voor — al was het bij mijn weten dan ook slechts 2 maal — dat met de duurste eeden iemands schuld werd bezworen, zoodat men tot arrestatie overging terwijl er — zooals later bleek — geen zweem van schuld zelfs was?[1]) En was het niet toen, dat de onschuldige zich gewapend verzette en neergelegd moest worden? Maar immers mag men niet anders spreken dan van opzettelijke kwade trouw, wanneer men dit zou willen aanduiden als het neerschieten van weerlooze, onschuldige menschen.

Zóó en niet anders, staat het ook met het lijden in de kooien.

Dat lijden, dat geen lijden is, en „dat dikwijls onschuldig" dat neerkomt op enkele gevallen, die in eene inlandsche maatschappij, waar men in het algemeen (op Atjeh natuurlijk in 't bijzonder) vlugger tot preventieve hechtenis moet overgaan dan in Europa, wekt ernstigen twijfel òf aan het gezond verstand van dien berichtgever òf aan zijn eerlijkheid.

Ad. b. Geklaagd wordt over lichtvaardige menschenafmakerij; in een viertal punten wordt dit nader omschreven.

In de eerste plaats wordt gezegd dat er te Atjeh nog zeer veel noodeloos wordt afgemaakt, vooral door de marechaussée. Het is niet geheel duidelijk wat de berichtgever bedoelde. Heeft hij willen zeggen, dat er onnoodig gewonden soms werden afgemaakt, òf dat men een eigenmachtige uitbreiding gaf aan de bevelen van den Gouverneur Generaal omtrent wie wèl en wie niet als vijand moeten worden beschouwd? Beide gevallen zouden even afkeurenswaardig zijn. In het laatste geval zou bovendien een bedenkelijke verslapping der krijgstucht aan den dag zijn getreden, die stof tot ernstig denken gaf.

Gelukkig is mij geen enkel geval bekend, waarvan zulks gezegd kan worden. Veeleer ben ik geneigd aan te nemen, dat uit te ver gedreven zachtmoedigheid zeer besliste vijanden vaak den dans ontspringen.

En persoonlijk heb ik het meermalen ervaren, dat officieren, in weinig bezochte streken komende, het verbod op het dragen van wapenen niet in zijn vollen omvang toepasten, omdat zij twijfelden of het verbod wel algemeen bekend was. Een twijfel die in de meeste, zoo niet alle, gevallen meer pleitte voor het goede hart dan voor het doorzicht van den betrokken officier, maar die tevens bewijst dat de uitvoering van de gegeven bevelen berust bij personen, die daaraan allerminst onnoodige uitbreiding g even.

Natuurlijk worden de meer ervaren marechaussée, officieren minder de dupe van verkeerde inzichten dan anderen en zoo gezien is het mis-

[1]) Zulk lichtvaardig beschuldigen komt overigens niet alleen te Atjeh voor. Vgl. Kol. Tijdschrift, Juli 1938, pag. 490, waaraan Van Vuuren geheel ten onrechte de execuie van Teukoe Thji Toenong wordt verweten.

schien waar, dat de marechaussée meer vijanden neerleggen dan de infanterie. Maar in elk geval is het een door niets bewezen beschuldiging dat ze zeer veel noodeloos menschen afmaken.

Iets anders is het, en dat heeft de berichtgever allicht bedoeld, met het afmaken van gewonden. Hoe hard het ook klinkt, het komt voor, doch men wachte nu hieruit de zegevierende conclusie te trekken dat de berichtgever van het invloedrijke Kamerlid gelijk heeft. Hij stelt de zaken zoo weinig volledig, zoo weinig eerlijk voor, dat ik niet aarzel die voorstelling leugenachtig te noemen. Onmiskenbaar waar is het dat ons zelden gewonden in handen vallen, maar ware de berichtgever een officier geweest met oorlogservaring, hij zou onmiddellijk de juiste oorzaak hebben kunnen aanwijzen en niet spreken van gruwelen.

De guerilla krijg — zooals die thans te Atjeh gevoerd wordt — wordt beheerscht door het element der verrassing. Openlijke gevechten komen slechts bij hooge uitzondering voor. De vijandelijke benden trekken zich meestal diep in het gebergte terug, kappen daar een stuk bosch open, planten er rijst, djagong, suikerriet, tabak enz., kortom houden zich koest voor korten tijd en dalen naar de vlakte af om allerlei euveldaden te plegen, zoodra zij door ons met rust gelaten worden. Daarom moeten zij rusteloos worden opgespoord. Dit eischt niet alleen veel, zeer veel energie, maar ook gezond verstand; het openlijk naar zoo'n schuilplaats marcheeren is gekkenwerk. De vijand houdt nimmer stand als men aanvalt en een openlijke aanval over een pas gekapte ladang geeft hem altijd de gelegenheid zich met al zijn geweren en andere wapens uit de voeten te maken. Daarom moet men hem verrassen. Die verrassing is intusschen nooit volkomen; men nadert in kleine troepen den rand van de ladang en wordt ontdekt. Er vallen enkele schoten, alles beweegt zich zoo veel mogelijk naar voren, de officieren vooraan, en men opent het vuur op de mannelijke vluchtelingen, die men niet achterhalen kan en gevangen nemen, ja men jaagt die vluchtelignen soms nog uren na om hen onder schot te krijgen. Daarbij worden herhaaldelijk ook vrouwen getroffen, die zich bij de mannen ophouden en met deze vereenigd op de vlucht gaan. Niet nu en dan, maar herhaaldelijk komt het voor. Dit alles klinkt nu zeer hard, maar is onvermijdelijk gevolg van de toestanden in onze Indische oorlogen.

En het is volkomen analoog aan wat we in Europa zien gebeuren. Het beginsel dat de eerste klap een daalder waard is, geldt daar evengoed als hier; de eisch van een krachtige vervolging klemt er niet minder sterk en ook daar zou men een bezet dorp zijn projectielen niet sparen ook al ziet men dat er vrouwen en kinderen in waren.

En zou men soms denken dat een bevelhebber het vuur zou doen staken op een vijandelijk doel dat bescherming zocht onder een Roode Kruisvlag? Immers neen!

Maar ook wij kunnen en mogen ons niet door allerlei nevenover-

wegingen laten beheerschen. Als we niet zouden kunnen vuren omdat er vrouwen bij een bende of op een ladang waren, dan konden we evengoed thuisblijven en ons de moeite van zeer zware marschen en de voortdurende daaraan verbonden ontberingen besparen.

Want de Atjeher verschuilt zich niet ongaarne achter de vrouw. En het meermalen door mij aanschouwde tooneel van een vrouw die met haar lichaam den man dekt schrijve men vooral niet toe aan verheven oorzaken, want het is niets anders dan speculatie op onze teerhartigheid. Een vertrouwen dat ook bijna nooit wordt beschaamd! Neemt men nu de wijze van ageeren, zooals ik die kort aanstipte, in aanmerking dan blijkt: 1e de eerste schoten zijn vaak à bout portant en dus doodelijk; 2e de volgende schoten worden afgegeven op vluchtelingen vaak onder gelijktijdig voorwaarts gaan, zoodat het resultaat gebrekkig waargenomen wordt; 3e het projectiel van ons geweer mist de noodige stopping power, zoodat reeds aangeschoten lieden blijven doorloopen.

Onwetend vuurt men dus op gewonden tot zij er bij neervallen, maar dan zijn zij gewoonlijk door 5 of 6 kogels getroffen en treedt de dood onmiddellijk in. De gewonden zouden straks na $^1/_4$, ½ of een vol uur ook neergezegen zijn, maar men is met de verwondingen onbekend, wijl de gewonde, zelfs de zwaar gewonde, blijft doorloopen. Persoonlijk zag ik een Atjeher met 2 doordringende schoten in beide longen benevens een schot door den mond, den dag na zijn verwonding nog vrij flink loopen en een ander zag ik, die met 5 schoten in de borst nog een handgemeen aanging.

Wanneer men op dit alles let behoort er meer dan gewone lichtvaardigheid toe om met een groot woord en een algemeene uitdrukking den staf te breken over onze wijze van optreden. Wie klagen wil, beginne dan toch met te onderscheiden! Of er dan nooit een gewonde noodeloos wordt afgemaakt? Wie, die ook maar eeniger mate den menschelijken hartstocht heeft leeren kennen zou er aan willen twijfelen?

Het komt nu en dan voor, maar is, naar mijne innige overtuiging, niet te verhinderen. De geschiedenis der Europeesche oorlogen levert menig leerrijk voorbeeld tot welke hoogte van uitspatting op dit gebied, de hartstocht soms stijgt. Bij beschaafde volkeren dus! Hoeveel te meer dan waar wij genoodzaakt zijn te vechten met soldaten waarvan sommige elementen — ik denk hier aan de Alfoeren — hun koppensnellersaard niet zagen te loor gaan door het vernisje van beschaving, wat hen ten deel viel.

Het is onmogelijk elke uitspatting tegen te gaan. Het zeer snel wisselen der gevechtsmomenten eischt niet alleen, dat de ondergeschikte officieren vooraan zijn, maar vergt zeer beslist, dat zelfs de colonnecommandant zich bij de spits zijner colonne ophoudt. Daar behoort hij te zijn, wat achter hem gebeurt, mag hem slechts matig boeien en

daardoor kan hij er nooit aansprakelijk voor zijn, indien de zonde der moordzucht zich bij enkele zijner weinig beschaafde ondergeschikten uit in het afmaken van een gewonden vijand. Wilde men hem dus verantwoordelijkheid opleggen, men zou hem binden aan den staart zijner colonne in stede van aan het hoofd. En dan nog zou hij het bij den strijd in bedekt terrein niet kunnen beletten.

Nu onlangs sprong een gewonde vijand plotseling overeind en zou den officier, patrouillecommandant, zeker gedood hebben als niet een mindere de slagen met de klewang met zijn lichaam had opgevangen. Die mindere was een dwangarbeider, naar ik meen. Dit is een voorbeeld uit tientallen. Wie zal nu uitmaken of er wettige zelfverdediging dan wel moordzucht in het spel was bij het afmaken van een gewonde?

Ik erken dus dat er, deels ten gevolge van onze gevechtswijze tegenover den Atjeher, waardoor het individu veel aan zich zelf overgelaten is, deels door het lage peil van beschaving der Inlandsche landaarden in het Leger, nu en dan noodeloos een gewonde vijand wordt afgemaakt. Dat geschiedt dan ondanks de van hoogerhand bij herhaling uitgevaardigde bevelen en laat zich voor een goed deel verklaren uit de omstandigheid dat toegevendheid tegenover gewonden door kameraden vaak met den dood of zware verwondingen bekocht werd. Dat zeer veel noodeloos wordt afgemaakt klinkt — in mijn ooren — als een onwaarheid en geeft zooals het daar zonder eenige toelichting gezegd wordt een beslist leugenachtig beeld van den toestand.

Door bij de opleiding van den soldaat ook de zedelijke vorming ter hand te nemen zal men wat er nog verkeerd is geleidelijk zien verdwijnen. Aan Atjeh mag men de onvoldoende zedelijke vorming niet wijten; daar heeft men den man te aanvaarden en te gebruiken zooals hij is en zooals hij uit de vredesgarnizoenen gezonden wordt.

In de tweede plaats klaagt de berichtgever over rooven (rampassen). Helaas, is het — ondanks alle pogingen — nog niet gelukt aan dit euvel paal en perk te stellen.

De inlander ziet daarin over het algemeen volstrekt geen kwaad en de dwangarbeiders, voor zeker 90 % dieven van professie, zijn ware virtuosen in het rampassen. Het bestaan van dit kwaad dient erkend, het is zelfs algemeen, wel niet meer in de bewoonde kampongs, maar toch op de ladangs waar de verlaten huizen achter den rug der officieren worden leeggehaald. En eveneens moet erkend dat lang niet alle aanvoerders alle krachten inspannen om deze de tucht ondermijnende handelingen tegen te gaan.

Ten derde wordt het verminken van verslagen vijanden ter sprake gebracht. Ook dit kwam sporadisch wel eens voor na een hevig gevecht. Zoo kostte het mij bij het binnendringen in de stelling op den Boer Inö-n-rörö (Intem Intem gebergte in de Gajolanden) den 21 sten Augustus a.p. moeite het te verhinderen. Vooral op de Amboineezen moet dan

gelet worden. De hevige graad van opwinding, die bij deze landaard in het gevecht soms tot woestheid stijgt is oorzaak van het euvel dat echter tegenwoordig, door het niet meer voorkomen van gevechten als ik bedoel, tot de geschiedenis behoort. En ook hierin oordeele men tenslotte met verstand. De hemeltergende verminkingen waaraan onze gesneuvelden bloot stonden als zij in 's vijands handen vielen, hebben vaak groote verbittering gewekt en tot repressailles gevoerd die men afkeuren moet, maar niet zoo maar uit de hoogte vonnissen mag.

Ten vierde — en hierop wordt scherpen nadruk gelegd — zouden verscheidene ongewapende Atjehers, o.a. krijgsgevangenen, door de onzen worden omgebracht.

Het mag een daad van verdienste genoemd worden, wijl getuigend van groote zelfbeheersching, indien men antwoordt op de vuige anonyme aantijgingen die hier ten beste worden gegeven. Ik mag mij niet vleien zóóveel zelfbeheersching te bezitten. De berichtgever vindt mij onmiddellijk aan zijne zijde indien hij waar kon maken, wat hij beweert en niet scherp genoeg zou men die, den mensch verlagende beestachtigheden, kunnen geeselen. Maar even laag als de daad zelf zou zijn, is ook de ongegronde aantijging en het getuigt van een ernstig gemis aan gevoel omtrent hetgeen al of niet betamelijk is, dat een invloedrijk Kamerlid zich er toe heeft willen leenen dergelijke beschuldigingen tegen het Leger uit te brengen zonder daarbij aan zijn berichtgever namen te vragen en die te openbaren.[1]) Want nu treft allen wat slechts voor zeer enkelen zou kunnen gelden. Er wordt toch slechts gewezen op 4 of 5 personen!

Geen anonyme laster derhalve. Voor den dag met namen dat mag geeischt!

Ad. c. Omtrent het hier meegedeelde kan ik geen inlichtingen geven.

Ad. d. Het opwachten van de personen die de gesneuvelden eener bende zouden komen begraven geschiedt meermalen. Persoonlijk heb ik herhaaldelijk last gegeven tot het uitstellen van hinderlagen bij de lijken der gevallenen; vaak zonder, dikwijls ook met succes. De bedoeling van al dergelijke handelingen is den vijand de grootst mogelijke verliezen toe te brengen, noodzakelijke voorwaarde om den krijg te beeindigen. Den vijandelijken tegenstander kan men door manoeuvreeren nooit ter wereld onderwerpen; men moet zijn strijdkrachten vernietigen.

Het middel is niet ongeoorloofd, want wanneer ongewapende kampongbewoners het verzoek doen de lijken te mogen begraven, wordt dit natuurlijk ingewilligd. Zacht is het middel niet, maar de oorlog is ook hard.

Dat de handeling in strijd zou zijn met het oorlogsrecht kan ik niet

[1]) Y noemde geen namen voordat hij niet de collega's officieren maar het stelsel verantwoordelijk achtte.

toegeven. De tegenpartij vroeg toch geen vergunning het te doen!!

Met „verboden oorlogstuig" wordt zeer waarschijnlijk gedoeld op het gebruik van dynamietpatronen in stede van handgranaten, die wèl geoorloofd zijn. Ik vermag het verschil niet in te zien, temeer niet nu de granaten met brisante springmiddelen ook tegen levende doelen worden aangewend. Het is een haarkloverij!

Het vernielen der hutten in de ladangs is een bevel en kan ik er verder over zwijgen.

Alleen dit nog, dat het „goed" vernielen nog wel te wenschen overlaat, wat jammer is. Immers de grondige opruiming dezer vijandelijke bivaks — want in het wezen der zaak zijn de ladangs niets anders — is voorwaarde van beëindiging van de Atjehonlusten. Wat in de ladang huist is vijandig en gedraagt zich als zoodanig. Ongewapenden zag ik daar nooit en ik kan bogen op een ervaring die waarschijnlijk — het zij met bescheidenheid opgemerkt — niet achterstaat bij die van den berichtgever van het invloedrijk Kamerlid.

Het woord „afmaken" toegepast op vrouwen en kinderen is weer een teeken van groote onoprechtheid.

Ad. b. heb ik aangetoond dat noodzakelijk, als gevolg van de eenige goede wijze van ageeren, ook vrouwen en kinderen worden aangeschoten. Is het nu eerlijk dit afmaken te noemen? Ik versta geen Hollandsch meer als in afmaken niet schuilt het opzet om te dooden. En dit is verre van ieder onzer tot zelfs den geringsten Inlandschen soldaat. Herhaalde malen zijn juist zij het, met hunne scherpe oogen, die waarschuwen dat er vrouwen zijn — en dit mag thans ten voordeele van den landaard worden opgemerkt: speciaal de Amboineezen hoeden zich voor het schieten op vrouwen.

Voor zoover mij bekend, wordt van het aanschieten van vrouwen en kinderen altijd in de journalen melding gemaakt. En in zeker 9 van de 10 gevallen worden de gewonde vrouwen en kinderen, dikwijls ten koste van veel inspanning, meegevoerd om in onze hospitalen verpleegd te worden.

Ad. e. De officieren en in de eerste plaats de hooggeplaatsten zouden geen hart voor hunne soldaten hebben. Er is gezagsondermijning, de belangen van den soldaat worden verwaarloosd enz., de troep te Atjeh is deels een vrij onwillige bende, enz.!

Er is hier een overdrijving, die onwaardig te noemen is. Over het algemeen — zoo goed als uitsluitend zelfs — is de geest onder den troep uitmuntend.

Gedurende 2½ jaar commandeerde ik op de Westkust een detachement van ongeveer 175 man van wie ik al dien tijd buitengewoon zware diensten gevorderd heb. Slechts zelden behoefde ik straffen uit te deelen

en herinner ik mij wel, slechts drie maal in al dien tijd was het noodig om te straffen wegens plichtsverzuim te velde. Getuigt dit van onwilligheid? Hier bij het 12e Bataljon Infanterie werd ter mijner beschikking gesteld een peleton Javanen. Die menschen verrichten voortdurend zware diensten, niet meer dan 5 à 6 dagen per maand zijn zij thuis, den overigen tijd maken zij zware marschen, zijn bijna dagelijks met den vijand in aanraking en doen dit alles — om later te vermelden redenen — op een rantsoen voeding, dat van verre zelfs het garnizoensrantsoen niet nabij komt. De eerste klacht moet ik van die mannen nog hooren: slechts twee maal behoefde straf te worden opgelegd. Dat duurt nu al voort van af medio Maart. Getuigt dat van onwilligheid? Van een klein bivak pl.m. 50 man sterk, waar de menschen dagelijks naar hun verblijf terug keeren en hun dienst veel gemakkelijker is, vroegen onlangs 23 Javanen om indeeling bij het peleton onder mijn bevel. Getuigt dat soms van onwilligheid?

Talloos zijn de brieven van mindere militairen, die ik in mijn functie, als Adjudant van den Gouverneur, ontving met verzoek hen toch te willen helpen weer op Atjeh geplaatst te worden. Is dat een teeken van onwilligheid?

Bij honderden telt men de mannen die lange, lange jaren achtereen te Atjeh doorbrachten en zich ongelukkig voelen als zij weg moeten. Schuilt hierin soms de onwilligheid?

Of moet men die zoeken in feiten die ik onlangs aanschouwde toen een luitenant ten 1 uur 's nachts van een meerdaagschen tocht teruggekeerd, met dezelfde menschen om 3 uur v.m. weer uitrukte en er 26 uren achtereen mêe marcheerde om de goedgezinde bevolking hulp te verleenen tegen de schurkerijen hunner vijandelijke landgenooten, die zich niet ontzagen geheele kampongs in de asch te leggen? De mannen waren ten slotte zoo vermoeid, dat de officier niet durfde te rusten omdat ze langs den weg in slaap vielen. En vernam men nu één enkele klacht? Integendeel men beroemde er zich op dat men dit had kunnen presteeren. Zou dat soms de onwillige bende zijn waarvan de berichtgever gewaagt?

En moet ik nog verder gaan? Nog meer bewijsmateriaal bijbrengen?

Of heeft ook mijne subjectieve meening eenige waarde, als ik zeg, dat de toewijding die vooral bij den mindere valt op te merken te hoog moet worden geschat om gedeerd te kunnen worden door het gooien met modder? Slechts daar heb ik een minder goeden geest waargenomen, of er van hooren gewagen, waar de commandant niet de kunst verstond aanvoerder te zijn, waar men onder tucht vormendienst verstond en het wezen der tucht ging zoeken in uiterlijken schijn.

Tot het onderhouden van een goeden geest onder den troep te velde, is noodig dat er veel en dat er goed wordt uitgerukt, dat er actie zij tegen den vijand. Lang niet alle officieren hebben die kunst verstaan of ver-

staan haar en het is onder die leiders dat men hoort „mopperen". Maar zelfs waar de leiding te wenschen overliet wisten ondergeschikte officieren en soms zelfs onderofficieren den wagen recht te houden. Ik heb eene compagnie van het 12e Bataljon gekend die achtereenvolgens 5 commandanten had, die allen als troepenaanvoerder te kort schoten. Dat die compagnie niet te min redelijk goed bleef — ofschoon minder dan andere — was te danken aan een paar luitenants en sergeants, die aan fut over hadden, wat de commandanten te kort kwamen. Zij konden niet alles goed maken, want het „le colonel c'est le régiment" bevat een zeer diepen zin.

Over het algemeen — en ik verklaar dit met evenveel zekerheid als genoegen — is de geest onder den troep uitmuntend. En hiermede is het oordeel te niet gedaan dat de officieren geen hart voor hun minderen zouden hebben. Er bestaat te Atjeh tusschen de officieren en minderen een hartelijke verhouding, die dikwijls een verheffenden indruk maakt. Wie wel met den troep te velde was en samen alle ontberingen met de minderen droeg zal mij dit grifweg toegeven. En ik wensch ieder Leger geluk dat op dezelfde toestanden zich beroemen kan.

Natuurlijk, wie niet uittrekt en zeurt in het bivak, ontdekt dien voortreffelijken geest niet en juist dat is het wat pleit in het voordeel van den troep.

Vertragingen in de uitbetaling der soldijen komen voor, maar gelukkig hebben ze niet den minsten invloed op den algemeenen geest van den troep.

Het hindert ook mij als ik verneem — wat het geval was — dat een soldaat die onder mijn bevel de excursie naar de Gajolanden meemaakte en daar gewond werd, in Juni 1903 zijn soldij nog niet ontvangen had over het tijdvak waarin die excursie plaats had (28 Juni—1 September 1902). Die man behoorde tot de 2e compagnie van het 12e Bat. te Pendada.

Maar ik vraag mij dan toch af hoe het mogelijk kan zijn dat de betrokken compagniescommandant zoolang werk heeft gehad om die zaak in orde te maken? Zijn eensdeels onze omslachtige administratieve voorschriften schuld aan vertragingen en het vicieuse beginsel dat men compagniescommandanten ook te velde met een uitgebreide administratie belast, het valt niet te ontkennen, dat de angst om zich aan koud water te branden, dit nog vergroot. Blijft echter de uitbetaling maanden achterwege, zooals het geval was met dien van Pendada afkomstigen man, dan is er zeker, behalve het bovenstaande, ook nog onachtzaamheid in het spel. En hiertegen behoort m.i. met gestrengheid te worden opgetreden.

De klacht over het te laat uitreiken der vernieuwingen aan kleeding is geheel juist, doch 1e van weinig beteekenis, 2e niet te voorkomen.

Van weinig beteekenis, omdat de man de Gouvernementskleeding weinig gebruikt. Hij draagt zijn eigen pak van blauw katoen, veelal zijn eigen (zeildoeksche) schoenen. Waarom dit alles zoo is, doet hier weinig ter zake. Alleen mag gezegd, dat de uitrusting voor den man te velde weinig doelmatig schijnt; het individu verkiest althans iets anders dan wat het Gouvernement hem verstrekt en dat betaalt hij zelf. Ik zal de laatste zijn dit goed te praten en ben van meening dat aan de zorg voor de levende strijdkrachten, ook in dit opzicht, den voorrang moet worden toegekend boven andere defensie uitgaven. Maar tot de klacht doet het niets af; op tijd of niet op tijd, de soldaat draagt toch zijn nieuwe kleeding niet. De te late verstrekking is voorts niet te voorkomen, tenzij dan dat men de actie ondergeschikt maakt aan het uitreiken der vernieuwing. Onlangs zag ik dit inderdaad gebeuren toen een detachement den eenen dag op excursie vertrok en reeds den volgenden een deel er van terugkeerde om vernieuwing te gaan ontvangen. Wellicht ware overleg met den vijand om op de dagen van vernieuwing niet te vechten, meer practisch te achten.

Als echter — om de zaak ernstig te nemen — een troep moet uitrukken 14 dagen voor den datum van vernieuwing en eerst weken daarna thuis komt, dan is de te late uitreiking eenvoudig onvermijdelijk en heeft ook niets om het lijf. Dat deze dingen intusschen een bedenkelijke ondermijning der discipline zouden veroorzaken is mij nooit gebleken.

In afkeuring van de drankzucht en de ontucht in het Leger wensch ik bij niemand achter te staan. Zonder voorbehoud sta ik er vierkant tegenover. Maar oneerlijk is weer de uitdrukking, dat die beide te Atjeh hoogtij zouden vieren, dat wil zeggen in sterker mate zich vertoonen zouden dan elders. Dat is oneerlijk omdat juist het omgekeerde waar is. Het leven in de bivaks te velde beperkt de ontucht in hooge mate; in meerdere bivaks zijn zelfs in het geheel geen soldatenvrouwen aanwezig en nergens in de bivaks vindt men bepaalde prostituées, zooals die om de kazernes op Java zwerven. Het drinken in de bivaks is uiteraard eveneens veel geringer dan in de vredesgarnizoenen. De zeer drukke dienst is daar ten deele oorzaak van. Maar ook het feit, dat in verscheidene bivaks geen cantines zijn, zoodat daar niets gedronken wordt dan de Gouvernementsoorlam. Hoe afkeurenswaardig men zelfs dit ook moge achten — en ik sluit mij bij de bestrijders gaarne aan — het is door en door onwaar, te zeggen, dat de drankzucht in Atjeh hoogtij viert. Er wordt zeer beslist veel minder gedronken dan buiten Atjeh.

Wat omtrent de speelzucht gezegd wordt is overdreven. Het spelen der Inlandsche soldaten acht ik een weinig schadelijk tijdverdrijf en men mag het volstrekt niet op dezelfde lijn stellen met de drankzucht en de ontucht of de speelzucht van de gewone bevolking.

Ad. f. Omtrent dit zal de commandant der eerste Gajo-colonne [1]) beter inlichtingen kunnen verschaffen dan ondergeteekende. Hier althans heeft men houvast aan de beschuldiging. Omtrent een enkel onderdeel wensch ik mijne zienswijze intusschen kenbaar te maken.

Ik heb het oog op de stelling dat de fout niet zoo zeer zit in het — zoogenaamd — onbarmhartig gebruiken door, maar veeleer in het op goed geluk uitzenden onder zulke personen. Vooral het uitzenden op goed geluk schijnt hier de grief. En daarin juist openbaart zich een cardinaal verschil van zienswijze omtrent de taak die men de troepen kan en mag opdragen. Elke gedachte is verre van mij dat ik hier een pleidooi zou gaan houden voor het goed recht van Uwe Excellentie om den tocht-op-goed-geluk te bevelen. Mij voegt dit niet en het oordeel daarover komt mij niet toe. Maar op kleine schaal doet ieder soms iets dergelijks en derhalve is er een beginsel in betrokken, dat ik voor mij o.a. in toepassing bracht bij den tocht naar de Gajolanden medio 1902. En daaruit put ik het recht om mijn opvatting dienaangaande mede te deelen. Niet voor het eerst verneem ik die klacht: ook van anderen heb ik haar gehoord. Niet zelden hoort men zeggen dat het de plicht van het Gouvernement is voor een behoorlijk treinwezen zorg te dragen en als het dien plicht verzaakt, niet verwacht mag worden dat de ontberingen die daarvan het gevolg zijn, vrijwillig gedragen zullen worden. Ook acht men soms het Gouvernement niet gerechtigd dien last op te leggen. De grondtoon daarvan is: „Als de Regeering niet zorgt dat wij op ons gemak ergens kunnen komen, dan gaan we maar heelemaal niet!"

Als men nu spreekt van ondermijning der discipline, dan schuilt in soortgelijke uitingen eene bedenkelijke verzwakking der krijgstucht en de op het papier zoo hoog geroemde „abnégation militaire" zoekt men er te vergeefs in. Gelukkig zijn er niet velen die aldus denken: maar ze zijn er. En ook de berichtgever van het invloedrijke Kamerlid schijnt tot die soort te behooren en door zijne uitlating geeft hij het meest volkomene bewijs het juiste inzicht in de eischen van een guerilla krijg te missen. Hij had waarschijnlijk langdurige verkenningen gewild, étappeposten willen oprichten, magazijnen en hospitalen op de étappelijn in het leven willen roepen enz. Dat het hier gold den Pretendent Sultan te verrassen en dat men dit doel alleen bereiken kon door het ondernemen van een stouten marsch schijnt zijn aandacht geheel te zijn ontgaan. Om voorts in deze ver verwijderde bergstreken in het voornemen der verrassing niet verhinderd te worden door een lang voorbereid en georganiseerd verzet van de zijde der inheemsche bevolking, moest immers wel snel en verrassend geageerd worden! Hiervan niets te hebben begrepen is het voorrecht van den berichtgever van het Kamerlid en met hem van nog enkele anderen. Zij die voortdurend zoo luide roepen om een volledigen trein bij ageerende colonnes kunnen bovendien

[1]) Van Daalen.

onmogelijk behooren tot de ervaren troepenaanvoerders. Dan toch zouden zij weten — en weten uit ervaring, wat het zuiverste weten is — dat men vaak geheel vrijwillig de treinmiddelen beperkt.

Het treinvraagstuk is een zeer moeilijk probleem, volstrekt niet op te lossen met wat ,,Spielerei". In onze Indische terreinen is de trein vaak de grootste belemmering voor het ageeren en streven de ervaren colonnecommandanten steeds naar beperking, schuwen zij elke uitbreiding. Een trein is een blok aan het been en dat blok wenscht men zoo licht mogelijk. Daarom behoort de eerste vraag altijd te luiden: ,,Met hoeweinig kan ik volstaan?"

En op dat weinige moet men dan nog trachten sterk af te dingen. Nu zijn er helaas! niet maar enkelen alleen, doch zelfs vrij veel officieren die de omgekeerde redeneering volgen, en zoo'n trein beschouwen als een touw zonder eind, aldoor maar afwinden van den klos tot zij er hopeloos in verward raken en ten slotte niet meer van de plaats kunnen komen. Nu kan men zeggen: ,,de soldaat heeft recht op dit of dat en dat moet dus mee en als men hem iets onthoudt schuift men de Utiliteit voor het Recht in de plaats!" Ik heb die redeneering van een kapitein vernomen en kon toen niet nalaten te vragen, of onder dat opkomen voor het Recht en onder dat tornen tegen de Utiliteit niet een goede dosis Belang — n.l. eigenbelang — gemakzucht — verborgen lag. Zonder eenige schade kan men zeer goed b.v. het rantsoen voeding voor eenige dagen achtereen tot de helft terugbrengen als men slechts zorgt dat de maagvulling — de rijst — aanwezig is; vooral kan men dat zeer goed doen met Inlandsche militairen! En als men hen de waarde der niet verstrekte vivres bij thuiskomst in geld uitbetaalt, is ook het Recht in niets geschonden.

Maar gemakkelijker is het zeker te zeggen: ik heb geen voldoende trein om uit te gaan, dus ga ik niet. Men moet te velde roeien met de riemen die men heeft en niet gaan zitten wachten tot de riemen komen, die men gaarne wenscht.

Wat voorts de gevoelens in het officieren korps betreft over den persoon van den commandant der 1e Gajo-colonne, daarvan geldt, dat men van iemand die op een tafel staat eerder ziet dat er iets aan zijn schoenen hapert dan van hem, die in het gedrang op den beganen grond staat. Maar voorzeker 90 % waardeeren de officieren, zonder voorbehoud den persoon van den commandant der 1ste Gajo-colonne. Dat is mijne ervaring en de officier, die in de Nota geciteerd wordt, vertegenwoordigt de gevoelens van een enkeling, niet van het officierenkorps.

Ad. g. Wat hier besproken wordt geldt mij persoonlijk. Er wordt gesproken van een der laatste Gajotochten, van het niet terecht komen van 25 gepreste Atjehsche koelies en van de belijdenis van den commandant dier Gajocolonne. Die aanduidingen zijn voldoende.

Ofschoon mijn belijdenis in deze Nota onbesproken kan blijven veroorloof ik mij toch een enkel woord van verweer tegen het zijdelings verwijt, dat ik mijn persoonlijke overtuiging geweld zou hebben aangedaan. Ik ben Calvinist, krachtens opvoeding en overtuiging. En als zoodanig heb ik het steeds beschouwd als roeping, om wat mij te doen werd gegeven, te doen uit alle macht. Nu was het nimmer een kenmerk van den man van Calvinistische belijdenis om zijn kracht te zoeken in stilzitten of weeklagend zuchten.

En van Cromwell — Calvinist bij uitnemendheid — is het woord: „Bidt God, maar . . . houdt het kruit droog". Ik heb mij altijd beijverd iets althans van het Ora et Labora te doen blijken uit mijn werk.

Toen ik dan ook ten vorigen jare bij de opsporing in de Pasé streek van Polem de overtuiging kreeg, dat deze naar het Gajoland was uitgeweken, besloot ik hem te volgen. Treinmiddelen waren er niet en ik moest dus mijzelf helpen.

Ik had ook *niet* kunnen gaan, omdat er geen trein was en de berichtgever van het Kamerlid, die zelfs het gaan met een goeden trein nog afkeurt, zou den tocht waarschijnlijk ter wille van het Recht achterwege gelaten hebben. Ik meende echter dat het plicht was hem te ondernemen. Ik stelde den trein hoofdzakelijk samen uit vrije koelies. Toen het aantal vrijwilligers niet voldoende was en ik de goedgezinden uiteraard niet dwingen mocht, deed ik patrouilles uitgaan in de omgeving van Lho Soekin — voornamelijk in de verdachte kampongs — en liet een honderdtal mannen ophalen. Daaruit nam ik in de eerste plaats degenen, die niet geregistreerd bleken en dus in verzet waren tegen het bestuur. Vervolgens nam ik een 30-tal wèl geregistreerden onder belofte hen den 3e marschdag te zullen terugzenden. Hun hoofd ging mede benevens een detachement van Lho Soekin om hen terug te leiden.

Dit is geschied, zoodat ik vanaf den derden dag alleen vrije koelies had benevens een 35 gepreste koelies die allen in gewone omstandigheden een paar maanden ten arbeidstelling zouden hebben gekregen, omdat zij geweigerd hadden zich aan de registratie te onderwerpen. Met die ten deele vijandige, ten deele verdachte elementen bij mijn trein ondernam ik den tocht. Dat ik hiermede iets waagde geef ik gaarne toe; dat ik het liever anders gezien had, behoeft geen betoog; maar dat het Recht hier ter zijde werd gezet voor de Utiliteit vermag ik tot dezen dag nog niet in te zien.

Ik beaam n.l. in geen enkel opzicht de bezwaren van hen die in het gebruik van gestraften te velde iets ongeoorloofds zien. Het is over het algemeen een ongevaarlijke vorm van arbeid; natuurlijk iets gevaarlijker dan het onderhouden van woonerven, maar dat mag dan ook geen ernstige arbeid heeten. Die lieden — ook zij die in overtreding waren, toen het bleek, dat zij gewillig waren — genoten bovendien $ 1 loon per dag,

zoodat het ook als zeer ruim betaalde heerendienst kan worden beschouwd.

Bij den 5-daagschen marsch door het zwaar begroeide bergterrein hadden we voortdurend regen en dit was ook het geval in den nacht van 5/6 Juli toen we zonder eenige beschutting plat op den buik liggend, het middernachtelijk uur lagen af te wachten, terwijl een snerpend koude wind over den kalen kam van den bergrug gierde. In dien nacht liepen velen, zoowel soldaten als koelies, buikziekte op, die dra overging in dysenteria tropica en waaraan 13 menschen overleden.

Toen ik nu, aan het meer gekomen, het spoor van den Sultan gevonden meende te hebben stond ik voor een moeilijk vraagstuk. Doorgaan met een 60 zware zieken ging eenvoudig niet; dus moest ik òf terug òf de zieken wegzenden. Teruggaan achtte ik, op grond van militaire overwegingen, verkeerd en dus besloot ik tot het laatste.

Met het oog op verplegingsmoeilijkheden (er was toen in de Gajolanden weinig rijst te krijgen en vleeschvoeding, behalve paarden, in het geheel niet) en ook om een nieuwe besmettingshaard zooveel mogelijk te vermijden, liet ik 24 zieke koelies achter in Trètèt, welke kampong bewoond was en waarvan het hoofd, Radja Angén, geen bezwaren had. Ik deelde hem mede dat zij, na enkele dagen, zouden terug geleid worden naar de kust. De achtergebleven koelies waren allen (op 2 na) uit Tjoendo en Lho Seumawé afkomstig en waren dus geen gepreste koelies, zooals de berichtgever mededeelt, maar vrijwilligers.

Twee of drie dagen vóór ik het 28 man sterke detachement zieke militairen (er moest voor de terugkeerenden eerst rijst verzameld worden) weg zond, (ik geleidde het persoonlijk tot aan de noordelijke grens van het Gajogebied) bleken de zieke koelies op eigen gelegenheid vertrokken te zijn. Een hunner, de Maleier Boedin, had zooals uit het onderzoek in Trètèt bleek, daarop sterk aangedrongen en de anderen waren gezwicht. Het is zeer waarschijnlijk, dat zij ter hoogte van de Blang Laka door Atjehsche benden vermoord zijn geworden. Maar dat was hun eigen schuld.

In Trètèt hadden zij het goed. Waarom eigener beweging van daar weg te loopen? Van de niet terecht gekomen 24 koelies behoorden slechts 2 tot de gepreste dragers. Voorts zijn zij niet onbarmhartig behandeld, maar hebben zij zelf het hen aangeboden militair geleide versmaad.

Ad. h. Dat de dwangarbeiders en nog wel doorloopend, te zwaar worden belast — is — vlakweg gezegd — onwaar. 20 K.G. wordt met gemak gedragen; Atjehsche vrije koelies dragen herhaaldelijk en zonder eenige moeite méér. Bij de tochten in het gebergte zijn de vrachten — 15 K.G. — bepaald zeer licht te noemen. De soldaat draagt dan meer! Dat er een ongenoegzaam aantal dwangarbeiders aanwezig is, is juist; er ontbreekt, meen ik, zelfs $^{1}/_{4}$ van de formatiesterkte.

Op hunne belasting oefent dit echter geen invloed; want waar er te kort komen, worden vrije Atjehsche koelies ingehuurd, zooveel als er noodig zijn. De vrijheid daartoe bestaat en er wordt zelfs niet aan gedacht ze te beperken. Mij althans is nooit eenige opmerking zelfs gemaakt dienaangaande en ik huur voortdurend bij elke excursie vrije koelies in als ik geen dwangarbeiders krijgen kan.

Met den meesten klem verwijs ik dan ook de klacht omtrent te zware belasting der dwangarbeiders naar het rijk der sprookjes. In antwoord op de klacht dat zij onbarmhartig gebruikt worden, stel ik de vraag hoe het dan komt dat de dwangarbeiders gaarne in Atjeh geplaatst worden? Want dat is een feit.

En het is te verklaren. Ze hebben toch meestal gemakkelijk werk, en genieten veel vrijheid, want het spreekt van zelf dat men bij colonnes de dwangarbeiders niet opsluit. Zij hebben dan dezelfde vrijheid van beweging als de soldaten. Ook in de tijdelijke bivaks, vooral in die welke slechts 1 à 2 maanden bezet worden, genieten ze een bijna volkomen vrijheid. Hunne voeding is dezelfde als die der militairen.

Waarin schuilt nu dan toch die onbarmhartigheid? Ik vermag ze nergens te ontdekken. Wel heb ik meermalen gedacht, dat men te veel uit het oog verloor, dat die menschen veroordeelden zijn, dat zij meestal ernstige misdrijven hadden gepleegd. Onbarmhartig gebruik heb ik nimmer waargenomen. Tenzij men reeds het gebruik zelf onbarmhartig vindt, zooals ik een kapitein gekend heb, die het gebruik van zijn soldaten voor nachtelijken patrouilledienst onbarmhartig vond. Maar was het dan nog niet veel onbarmhartiger toen — door het achterwege laten van nachtelijke patrouilles — de vijand om het bivak al brutaler werd en ons dooden en gewonden bezorgde?

Ik acht het daarentegen èn voor het individu èn voor den belastingschuldige barmhartiger een vermoeiden soldaat te hebben dan een dooden of zelfs maar een gewonden.

Ad. i. Het hier medegedeelde feit is mij onbekend; ik hoorde er nooit van gewagen. Overigens bewijst zulk een „medische dwaling" niets.

Bij de lezing der Nota heb ik een sterken indruk gekregen, dat de berichtgever verkeerde dingen heeft willen zien, ook waar ze niet bestonden en dat hij — met algeheele terzijdestelling van de oorlogseischen — zich buiten de wereld der werkelijkheid heeft geplaatst en . . . vonnis gestreken.

Dat heeft hij bovendien gedaan op oneerlijke wijze, door de onvermijdelijkheid van sommige zaken weg te moffelen. Hij heeft, verblind door zijn zucht om nu eens Atjehgrieven te luchten, het onderscheid tusschen waarheid en fictie ten eenenmale uit het oog verloren en is een zeer onbetrouwbaar berichtgever gebleken. Het moet mij nogmaals

van het hart dat het openbaren dier klachten, door het invloedrijke Kamerlid, zonder nadere aanduiding van personen mij een gruwelijke verdachtmaking schijnt van het Leger, dat zulks — in weerwil van alle gebreken die het aankleven — allerminst verdiend heeft.

Wat de berichtgever gezegd heeft is grootendeels onwaar, voor een ander deel juist doch onafscheidelijk verbonden aan elke oorlogstoestand, bijzonderlijk aan elke guerillakrijg tegenover Inlandsche volksstammen. Dit niet te hebben doen uitkomen acht ik oneerlijk.

Voor een gering deel dient erkend, dat er juistheid is en waarheid in de Nota, maar werd nagelaten nadrukkelijk te vermelden, dat de verkeerde dingen — voor zoover ze niet noodzakelijk, schoon betreurenswaardig gevolg zijn van de eigenaardige oorlogstoestanden plaats grijpen ondanks en tegen den nadrukkelijken wil van de autoriteiten in Atjeh. Ook dit verzuim moet ernstig worden gelaakt.

Van hoeveel waarde die anonyme aantijgingen zijn, wensch ik tenslotte met een voorbeeld toe te lichten.

Eenige maanden geleden besprak de toen nog in actieven dienst zijnde kapitein der infanterie Y. met mij enkele zaken, op Atjeh betrekking hebbende. Hij verklaarde zich toen zeer verontwaardigd over sommige dingen die hem ter oore waren gekomen aangaande het optreden van den troep en enkele van zijn aanvoerders. De toen geuite klachten komen wonderwel overeen met die welke in de nota te berde worden gebracht.

Van de meesten der door hem genoemde feiten had ik nog nimmer hooren gewagen en omtrent andere trachtte ik hem van zijn verkeerd inzicht en volkomen miskenning der eigenaardige toestanden te overtuigen. Ik slaagde hierin niet.

Dit feit zou niet de moeite der vermelding waard zijn, indien niet de Heer Y., eerst wijfelend, later beslist te kennen gaf, dat hij twijfelde aan den wil om misbruiken te keer te gaan. Aanvankelijk trachtte ik langs den weg van betoog, hem tot het inzicht te brengen, dat hij zich vergiste, doch toen hij persisteerde bij zijne meening en insinueerde, dat het oogluikend werd toegelaten, heb ik geëischt dat hij mij namen zou noemen. En ik bood hem daarbij aan de honig van zijn bijenkorf te puren en tegen de daders een scherpelijke klacht op te maken, ten einde hen voor den Krijgsraad te kunnen doen terechtstaan. Geen administratief onderzoek derhalve, dat hij van te voren al wantrouwde; neen, een onderzoek van den militairen rechter zou ik uitlokken. Als ik de namen kende, was het voor mij een eenvoudig werk om de getuigen op te sporen.

Ten slotte bood ik hem aan eventueele gevolgen van valsch gebleken klachten persoonlijk te zullen dragen en zijn naam niet te zullen noemen als hij mij daartoe niet machtigde.

De Heer Y. vertrok van Atjeh zonder mij in de gelegenheid te hebben gesteld de zaak aanhangig te maken.

Van mijnen nu 9½ jarigen diensttijd in Indië bracht ik er ruim 8 te Atjeh door. Ik heb er de toestanden met belangstelling waargenomen en had de laatst verloopen 6 jaren een min of meer belangrijk aandeel in hetgeen hier plaats greep.

Is het dan te verwonderen dat ik — toen kapitein Y. zich reeds op Java bevond — nog eens schriftelijk op de zaak terug kwam en hem drong: mij alsnog de namen te doen kennen, opdat onderzoek en c.q. vervolging en betrapping zou kunnen volgen? Ook deze poging baatte niet.

En zelfs bij deze twee pogingen heb ik het niet nagelaten. In April dezes jaars diende de Heer Y. een Memorie van Rechtvaardiging in naar aanleiding zijner ongunstige conduite beoordeeling over het jaar 1902. Bij de beantwoording dier Memorie werd mij over een enkel onderdeel een verklaring gevraagd. Een afschrift dier verklaring deed ik den Heer Y. toekomen. Zulks was misschien uit militair oogpunt niet geoorloofd, maar de inhoud mijner verklaring was bezwarend voor den Heer Y. en ik wilde hem uit een gevoel van betamelijkheid niet onvoorbereid laten op eventueele vragen naar aanleiding mijner verklaring wellicht nog te doen. Ik bood hem dit afschrift aan met een schrijven, waarin ik uiteen zette, dat hij nu nog den tijd had om de noodige getuigen tot staving der in zijne Memorie vervatte klachten op te sporen.

Geruimen tijd daarna ontving ik van den kapitein een brief waarin hij zeide niet te hopen, dat het Legerbestuur hem nadere inlichtingen zou vragen naar aanleiding mijner verklaring. Hij zou deze nadere inlichtingen, zelfs als ze gevraagd werden, weigeren en wel op grond van de overweging dat de personen (de bedrijvers der euveldaden) niet mochten boeten voor een slecht stelsel.

Nu mag toch zeker — na dit alles — de vraag gedaan worden, welke waarde de anonyme klachten van den Heer Y. hadden en vooral de laatste uiting werpt een zeer eigenaardig licht op zijn karakter. Hij had daarbij toch niet minder gezegd dan dat alle door hem genoemde verkeerdheden en gruwelen in meerdere of mindere mate gewild zijn.

Ik zal, uit deferentie voor vroegere vriendschap met den Heer Y., deze zijn handelwijze niet qualificeeren zooals zij dat eigenlijk verdiende. Op mij heeft hij den indruk gemaakt van te wilen poseeren; hij wilde nu eenmaal wreedheden zien en kwam zelfs met die vooropgezette meening te Atjeh.

Of hier alleen dwaling in het spel was — wat ik zeer van harte voor hem hoop — zou ik niet als zeker durven aannemen. Uit meerdere zijner uitlatingen tegenover mij en anderen, zou zijn af te leiden, dat een buitensporig hooge dunk van zichzelve hem er toe gebracht had zich zelf te beschouwen als de man die — liefst hoe eer hoe beter — de plaats van den Generaal van Heutsz behoorde in te nemen.

Het valt bij dit alles zeer moeilijk goede trouw op den voorgrond te blijven plaatsen en toch wil ik dat gaarne doen. Ik geloof inderdaad, dat de Heer Y. — wiens hoofd door de „kiezers van 't Gooi"[1]) een weinig in de war gebracht was — volkomen te goeder trouw die roeping heeft ingebeeld en daarom motiveering zocht in een meer zachtmoedig stelsel van pacificatie van Atjeh. Zijn rotsvaste overtuiging en meermalen tegen officieren — schoon nooit tegen mij — herhaalde verzekering, dat de Gooische kiezers hem nooit „in den steek zouden laten" verklaart veel van wat anders onverklaarbaar is.

Of de gepensionneerde kapitein Y. en de berichtgever van het Kamerlid dezelfde persoon is, valt alleen te gissen. Vermoedelijk wel. In dat geval hoop ik dat de voorafgaande mededeeling van hetgeen tusschen den Heer Y. en mij is voorgevallen doel zal treffen en de uitgebrachte beschuldigingen reeds dadelijk op hare juiste waarde geschat worden.

Indien zij niet dezelfde personen zijn, hoop ik, dat de leering, die uit het voorbeeld in elk geval te trekken is, toch haar nut zal stichten en het aangehaalde voorbeeld derhalve de uiterst geringe waarde, die men hechten kan aan achter het masker der anonymiteit uitgebrachte onrechtvaardige beschuldigingen, weder bij vernieuwing en op klare wijze zal hebben aangetoond.

XV

SNOUCK HURGRONJE AAN ROOSEBOOM, 2 Oct. 1903 [2]).

Bij besluit van den Gouverneur Generaal van 8 April 1898, no. 7 werd mij eene bijzondere taak ten aanzien van Atjeh en Onderhoorigheden opgedragen, van welke opdracht de bedoeling in eene missive van den 1sten Gouvernements Secretaris van denzelfden datum, no. 108, aan den Gouverneur van dat gewest werd toegelicht als te zijn „om voortaan Dr. Snouck Hurgronje een blijvenden rechtstreekschen invloed op de aangelegenheden van het Civiel bestuur in Atjeh en Onderhoorigheden te geven," terwijl dien Gouverneur werd opgedragen „in het vervolg bij de behandeling en de regeling van Atjehsche aangelegenheden, die buiten zijn militairen werkkring vallen, zooveel mogelijk met Dr. Snouck Hurgronje samen te werken." Dit besluit beteekende een gewichtig keerpunt in de geschiedenis mijner bemoeiingen met Atjeh, waarvan het mij vergund zij, de hoofdtrekken in herinnering te brengen.

Mijn verblijf in Arabië (1884—'85) had mij o.a. de gelegenheid geschonken om uit nog andere bronnen, dan die den Europeaan gewoonlijk ten dienste staan, betreffende Atjeh en de Atjehers kennis en

[1]) Y. was in het Gooi candidaat gesteld voor de Tweede Kamer.
[2]) Uit Batavia. Minuut.

ervaring op te doen. Daaruit had ik de overtuiging verkregen, dat de ten aanzien van Atjeh genomen maatregelen wegens het ontbreken der onmisbare basis eener degelijke kennis van land en volk faalden, maar tevens, dat voor mij persoonlijk om die overtuiging aan anderen te kunnen mededeelen, nog een aanvullend onderzoek in loco noodig was. Mijne reiservaring in Arabië, gaf mij het vertrouwen, dat ik in staat zou zijn om van Penang uit in het binnenland door te dringen, zonder dat de Atjehers vermoedden, wie ik was en van waar ik kwam en zoo gelegenheid zou vinden om rijke gegevens voor eene ernstige oplossing van het Atjehvraagstuk te verzamelen.

Vóórdat ik in Maart 1889 de reis naar Indië aanvaardde om, ter beschikking van den Gouverneur Generaal, mijne studiën te verbreeden en van adviezen te dienen, deelde ik het bovenstaande aan den Minister van Koloniën mede, en voegde daarbij, dat ik bereid was, eene poging in de aangeduide richting te wagen, maar dat dit uit den aard der zaak moest plaats hebben vóór mijne aankomst in Nederlandsch Indië, dewijl anders ontdekking niet te voorkomen zou zijn. De Minister gaf mij, na telegrafische gedachtenwisseling met den Gouverneur Generaal, machtiging om per Engelsche mail naar Penang te reizen en daar, zoo mogelijk, mijn plan ten uitvoer te brengen.

Te Penang aangekomen, ontving ik echter door tusschenkomst van den Consul der Nederlanden het bericht, dat de Indische Regeering op eene vraag aan den Gouverneur van Atjeh een beslist afradend advies ten aanzien mijner voorgenomen reis ontvangen had, en het dus Haar verlangen was, dat ik naar Batavia zou doorreizen.

De kennisneming der stukken uit Atjeh deed mij dadelijk vermoeden — later werd dit vermoeden tot zekerheid verheven — dat de Gouverneur Van Teijn[1]) persoonlijk betreffende mijn reisplan geene stellige opinie had, maar zich geheel had aangesloten bij het advies van den toenmaligen assistent-resident van Groot Atjeh, Goossens[2]), welke laatste geheel opgaande in de illusie, dat onze concentratie met sluiting der havens in de naaste toekomst alle gewenschte resultaten zou opleveren, vreesde, dat een onderzoek als door mij bedoeld tot andere conclusies zou kunnen leiden, en indien deze bij de Regeering ingang vonden, alles in de war sturen. Wel vergunde de Gouverneur Generaal mij gaarne, mijn plan tegen de gezochte bedenkingen van genoemden assistent-resident nogmaals voor te brengen, maar daar mijne komst te Batavia voor de dagbladen een welkom onderwerp was geworden om kolommen te vullen, viel daaraan niet meer te denken. Ik aanvaardde dus mijn werk op Java en maakte daar onderzoekingsreizen, die deels ten doel hadden aan inmiddels mij geworden speciale opdrachten der Regeering te voldoen.

[1]) Gen. majoor. H. K. F. van Teijn, Gouverneur van Atjeh sedert 15 Nov. '88.
[2]) M. A. F. Goossens, ass. res. Afd. Groot Atjeh sedert 8 Juli '86.

Midden in dien arbeid werd ik verrast (missive van den 1sten Gouvernements Secretaris van 11 Februari 1891, no. 18, geheim) met de opdracht der Regeering, welke geschiedde op verzoek van denzelfden Gouverneur Van Teijn, om mij met spoed naar Atjeh te begeven en daar het vroeger voorgenomen onderzoek in te stellen. De omstandigheden waren geheel dezelfde gebleven, maar een nieuw assistent-resident, de Heer Ruyssenaers[1]), had Generaal Van Teijn bewogen de vroeger geopperde bezwaren te laten varen en van door mij in te stellen onderzoekingen groote resultaten te verwachten. Nu moest ik mijnerzijds bezwaar maken; het eenige gunstige moment voor eene veelbelovende onderzoekingsreis was ongebruikt voorbijgegaan; onze systematische belemmering van alle verkeer der Atjehers deed van een onderzoek, in het door ons bezette gebied in te stellen, weinig verwachten; het afbreken van mijn werk op Java zou ten gevolge hebben, dat ik later den gedanen arbeid moest overdoen, enz. Deze bezwaren maakten thans, bij den uit Atjeh komenden aandrang, zóó weinig indruk, dat de Regeering (missive van den Gouvernements Secretaris van 3 April, no. 59, geheim) Hare opdracht handhaafde.

Alsof een ongunstig fatum op die reis naar Atjeh rustte, werd, nog vóórdat ik haar kon aanvaarden, Generaal Van Teyn als Gouverneur vervangen door kolonel Pompe van Meerdervoort[2]), die gelijk men weet niet vrij was van het streven om het werk zijns voorgangers af te breken. Al dadelijk bij de kennismaking met dien nieuw benoemden Gouverneur te Batavia, bleek mij, dat hij zeker niet zooals Generaal Van Teyn op mijne zending naar Atjeh zou hebben aangedrongen en hij verzocht mij, alle met den assistent-resident Ruyssenaars voorloopig gemaakte afspraken omtrent aankomst, eerste verblijf, enz., als ongedaan te beschouwen. Deze assistent-resident verdween spoedig na des kolonels optreden uit Atjeh, en zoo vond ik, tegen mijn inzicht derwaarts gezonden, daar niemand meer van hen, die zich iets goeds van mijnen arbeid ter plaatse hadden voorgespiegeld.

Evenwel sloeg ik de handen aan het werk, en wanneer ik daarbij resultaten verkreeg, die mijne eigene verwachtingen verre overtroffen, dan was dit voor een goed deel te danken aan toevallige omstandigheden, die mij met enkele als tusschenpersonen bijzonder geschikte Atjehers in aanraking brachten. Van het bestuur aldaar heb ik niet de minste medewerking daarbij genoten, wel somtijds mij over tegenwerking door ondergeschikte ambtenaren moeten beklagen.

Mijn aan de Regeering uitgebracht rapport en mijne later op last der Regeering uitgegeven studie over de Atjehers vonden wel waardeering, aanvankelijk echter meer om het wetenschappelijke materiaal, dat

[1]) J. L. J. A. Ruyssenaers, ass. res. voor de politieke aanrakingen met de Atjehsche Onderhoorigheden en hoofden ter Westkust sedert 11 Maart '89.

[2]) Kolonel F. Pompe van Meerdervoort, Gouverneur van Atjeh sedert 5 Mei '91.

daarin verzameld en verwerkt was, dan wegens de daarop gegronde conclusies ten aanzien der te volgen gedragslijn. In alle gezaghebbende kringen was men destijds met blindheid geslagen voor het betoog der thans gemeengoed geworden waarheid, dat de concentratie-politiek met al hare annexen ons nooit verder kon brengen en daartegen geheel ten voordeele strekte van de ons vijandige partij in Atjeh. Hier en daar werd zelfs die critiek op eene na rijp beraad (hoewel zonder degelijke zaakkennis) aangenomen gedragslijn als betweterij van aan wal staande stuurlieden beschouwd.

De toenmalige majoor J. B. Van Heutsz schreef kort na mijnen terugkeer uit Atjeh zijn Atjehbrochure en vraagde mij, alvorens die te laten drukken, mijne opinie daarover; wij kenden elkander o.a. uit den tijd, toen hij als 1ste Luitenant de lessen aan de Hoogere Krijgsschool volgde, juist toen ik daar met het onderwijs in het Mohammedaansch recht belast was. Mijn oordeel deelde ik hem ongeveer even zoo mede als dit later in officieelen vorm geschiedde; naast een en ander, dat oppervlakkig geconstateerd en overhaast geconcludeerd was, vond ik veel goeds in het betoog, maar miste daarin eene mijns inziens onmisbare hoofdzaak: dat men in Atjeh geen enkel gebied uit de verte zou kunnen beheerschen, maar alleen door directe militaire en bestuursactie invloed zou kunnen erlangen, dat de scheepvaartregeling alleen, ook met de belangrijke verbeteringen, die de Heer Van Heutsz daarvoor aangaf, ons nooit brengen kon, waar wij zijn moesten. De brochure werd, naar aanleiding van die opmerking, wat gewijzigd en aangevuld, maar de schrijver durfde die hoofdzaak, al gevoelde hij veel hiervoor, bij de toenmaals heerschende stemming betreffende Atjeh, niet opnemen, meenende, dat daardoor het opstel geenerlei overweging waardig gekeurd zou worden, en men zich dus aanvankelijk liever met het wellicht bereikbare moest tevreden stellen.

Mijnerzijds bleef ik wel bij elke gelegenheid op de urgentie van het principieel verlaten onzer passieve houding aandringen, maar toch moest ook ik soms opportunistische adviezen geven, onze zoogenaamde concentratie als een noodlottig, maar voorloopig onaantastbaar feit aanvaardend. Hieronder zijn bijv. twee zaken te rangschikken, die ik destijds meer dan eens aanbeval:

1e. liever dan zich tot de vernederende rol beperken van het met veel moeite passief verdedigen eener linie, welke de vijand zonder eenige inspanning voortdurend bestoken kon, nu en dan van die linie uit verrassend tegen de benden en vooral tegen hare hoofden op te treden om de destijds boven alles begeerlijke bezigheid van bendehoofd gevaarlijk te maken;

2e. waar een bezitter van macht — zij het ook als usurpator en avonturier verkregen — een man van ontegenzeggelijk grooten invloed als Teukoe Oema, ook al had hij ons meer dan eens bedrogen, vergiffenis

liet vragen en om onze gunst bedelen, die bede niet uit misplaatst gevoel van eigenwaarde af te wijzen, maar op de noodige gunstige voorwaarden te bewilligen. Daar bij ons er niet aan gedacht werd om aan Oema, die geusurpeerde macht en invloed te ontnemen, welke ons, zoolang Oema openlijk ons vijandig was, veel kwaad deden, was het een belangrijk voordeel, die voorloopig te neutraliseeren en zoo een aantal woelgeesten, tot rust te brengen, terwijl wij daardoor minstens de gelegenheid verkregen om onze kennis van een deel des lands belangrijk uit te breiden. Wanneer Oema als boetvaardige tot ons kwam en ontvangen werd, dan deed de aanneming zijner ware of voorgewende bekeering in geenen deele aan onze waardigheid te kort; dit begrijpt ieder, die de Atjehsche toestanden kent en weet, hoe ook in de laatst verloopen vijf jaren nog — misschien hier wel eens in te hooge mate — de uiterste toegevendheid betracht werd jegens wispelturige Atjehsche hoofden: Teukoe Moeda Peudada bijv. die na jaren lang vriendschap jegens ons voorgewend te hebben, zonder eenige ernstige reden tweemaal van ons afviel, werd ook na zijne tweede terugkomst, behoudens een lichte straf, ten spoedigste in zijn gezag hersteld. Hoeveel te meer reden was er voor zulke verdraagzaamheid in eenen tijd, toen alle gezag in Atjeh zonder ons toedoen werd verkregen of verloren.

Majoor Van Heutsz dacht hierover eenstemmig met mij en werd bij de gedachtenwisseling over Atjehsche zaken, die wij sinds dien tijd onderhielden, ook meer en meer overtuigd, dat wij elk gedeelte van Atjeh, waar wij onzen invloed wilden doen gelden, feitelijk moeten beheerschen, dat wij nooit meester zouden worden van eenig landschap, waar wij wel de zeeposten in bezit hadden, maar overigens niet overal konden komen.

Kort vóór het einde van mijn verre van aangename eerste verblijf in Atjeh werd daar kolonel Pompe van Meerdervoort vervangen door kolonel Deijkerhoff[1]). De gesprekken, die ik vóór mijn vertrek met hem voerde, gaven mij de vaste overtuiging, dat de keuze van den nieuwen gouverneur eene zeer ongelukkige was geweest. Ik deelde dit den Gouverneur Generaal bij mijne terugkomst mede, maar vier jaren en veel verspilling van geld en bloed waren noodig om ook aan dit oordeel in de hoogste gezaghebbende kringen ingang te verschaffen. Intusschen bleef ik mijne in Atjeh aangeknoopte relaties onderhouden, zoowel om mijne kennis van Atjeh en de Atjehers in het algemeen uit te breiden als ook om van den actueelen toestand op de hoogte te blijven. Daar het bestuur in Atjeh zelf eveneens alleen op berichten moest afgaan, die niet gecontroleerd konden worden, en de kennis van taal, land en volk destijds bij de daar bescheiden ambtenaren alles te wenschen overliet, viel het mij niet moeilijk, te Batavia gedurende de periode 1892—'96 of zelfs '98 beter op de hoogte te blijven van hetgeen in Atjeh werkelijk

[1]) Kolonel C. Deijkerhoff, Gouverneur sedert 12 Jan. '92.

omging dan dat gewestelijk bestuur, dat bovendien door vleiers maar al te gaarne misleid werd.

Niet lang na het optreden van den Gouverneur Deijkerhoff begon de beruchte Oema-periode. De nadrukkelijk door mij aanbevolen reserve, tegenover Oema na diens onderwerping in acht te nemen, werd al dadelijk uit het oog verloren, door diens indienstneming als krijgsoverste met een wijdschen titel. Ten ernstigste waarschuwde ik nogmaals den Gouverneur Generaal Pijnacker Hordijk voor het gevaarlijke van die handelwijze; Z.E. zeide mij echter, dat de Gouverneur van Atjeh reeds te veel aan Oema beloofd had, zoodat het nu wantrouwen zou wekken, wanneer de Regeering hem désavoueerde. De onvergelijkelijke verblinding, waarmede Generaal Deijkerhoff en degenen, die onder hem dienden, trots herhaalde waarschuwingen, dien avonturier hun volle vertrouwen schonken, behoeft wel niet herinnerd te worden. Geheel Atjeh stond voor hunne oogen in de gedaante van Oema; zij zagen slechts hetgeen hij hun vertoonde en maakten zichzelf toch diets baas te zijn, waar elke vermeerderde vrijheid van beweging der onzen van Oema's willekeur afhing. Terwijl de hoogste autoriteiten het beleid van Generaal Deijkerhoff bewonderden, zag ik met angst het ellendige einde naderen, waarop zijn meer dan roekeloos spel moest uitloopen, en ik mocht niet nalaten de Regeering telkens weder daarop te wijzen, hoewel die taak van critiseerend adviseeren, gelijk zoo dikwijls, een hoogst ondankbare was.

Wel verre toch van mijne met klem van redenen betoogde waarschuwingen ook maar eenigszins ter harte te nemen, bestreed de Gouverneur van Atjeh niet zakelijk mijne beweringen, maar trachtte die bij gebrek aan argumenten te ontzenuwen door aanvallen op mijne persoon als missende bestuurservaring en wat dies meer zij, en dus a priori onbevoegd om mede te spreken. Dengenen, die mij inlichtten, maakte hij voor zoover zij hem bekend werden, het leven zuur.

Wel begreep de Gouverneur Generaal steeds meer, dat ik de zaken juist inzag, maar het Opperbestuur wenschte, dat het ,,systeem" van Generaal Deykerhoff onaangetast zou blijven, en dat bleef het ook.

Eindelijk viel de groote slag, waarvan Generaal Deykerhoff nog kort te voren de onmogelijkheid verzekerd en tevens verklaard had, dat, al zou zoo iets ondenkbaars gebeuren, hij toch volkomen meester van den toestand bleef.

Voor het vertrek van Generaal Vetter als Regeerings Commissaris naar Atjeh ontleende ik — ofschoon ik genoemden Generaal persoonlijk nooit ontmoet heb — vooral aan eenige gesprekken met den hem toegevoegden Heer Breyer[1]) de vrees, dat die zending niet zou kunnen opleveren hetgeen ervan verwacht werd, en wel 1e dewijl de Generaal, over wiens militaire verdiensten mij geen oordeel toekomt, de kracht en

[1]) J. F. Breyer, kapitein Gen. Staf, (19 Maart 1887).

de hulpmiddelen van den Atjehschen vijand geheel onjuist beoordeelde en overschatte; 2e dewijl hij van Atjehsche toestanden geenerlei begrip had en zich vleide met de onvervulbare hoop, dat enkele met groote overmacht toegebrachte forsche slagen den vijand eens voor al zijne weerkracht zouden ontnemen; 3e omdat in politieke zaken de Generaal geheel onder den invloed van den Heer Breyer stond; en deze, die vroeger aan de totstandbrenging der geconcentreerde linie een werkzaam aandeel had genomen, maar overigens van Atjehsche zaken ook niet op de hoogte was, alle heil van een herstel dier linie verwachtte.

Weder mocht ik dus mijne critiek niet voor de Regeering verzwijgen, en ik voegde daaraan den dringenden raad toe, den luitenant kolonel Van Heutsz in eene of andere functie naar Atjeh te zenden als de eenige mij bekende hoofdofficier, die op de zaken van Atjeh in het algemeen een gezonden blik had.

Deze raad werd opgevolgd, en naar aanleiding van die andere waarschuwingen werd aan Generaal Vetter geschreven, maar zonder dat hiermede het beoogde resultaat bereikt werd.

Ook nadat Generaal Vetter, zonder iets blijvends tot stand gebracht of voorbereid te hebben, zijne missie in Atjeh voor afgeloopen verklaarde, moest ik de steeds onaangename critiseerende rol blijven vervullen, want al werden met eene groote troepenmacht den vijand nu en dan belangrijke slagen toegebracht, er was niets, dat geleek naar een stelsel, dat tot de onderwerping van Atjeh en Onderhoorigheden moest leiden; en dit was toch het ééne noodige. Gedurende het bestuur van den Gouverneur Van Vliet werd ik door den Gouverneur Generaal gepolst over eene speciale opdracht betreffende Atjeh; mijn antwoord was, dat ik mij voor elke opdracht beschikbaar stelde, die tot de beëindiging onzer taak in Atjeh kon bijdragen, maar dat ik geenerlei heil verwachtte van mijne opgedrongen samenwerking met eenen gouverneur, die meende zonder deze over het noodige politieke inzicht te beschikken.

Herhaaldelijk had ik intusschen den Gouverneur Generaal mijne meening medegedeeld, dat luitenant kolonel Van Heutsz de aangewezen man was om orde in den chaos te brengen en om de beschikbare troepenmacht zóó aan te wenden, dat het doel gestadig genaderd werd, terwijl hetgeen nu geschiedde voor een goed deel als krachtverspilling beschouwd moest worden. Dit advies vond aanvankelijk geenen ingang; het oordeel van bijna alle destijds hooger geplaatste hoofdofficieren over den Heer Van Heutsz luidde zóó ongunstig, dat de goede eigenschappen, die zij hem toekenden, als eene kleine schaduw schenen te dienen om zijne gebreken te beter in het volle licht te doen treden. Eerst gedurende de laatste periode van het gouverneurschap van Generaal Van Vliet gelukte het mij, gaandeweg het daardoor gekweekte wantrouwen te verminderen; eerst na de kennismaking van den Gouverneur Generaal met kolonel Van Heutsz, waartoe diens kortstondige functie als Chef van

den Generalen Staf gelegenheid bood, maakte het plaats voor een begin van vertrouwen.

Eindelijk naderde in het begin van 1898 de tijd, waarop kolonel Van Heutsz de plaats zou innemen, waarvan veler nijd en onverstand hem zoo gaarne verwijderd gehouden hadden. Niemand verheugde zich daarover hartelijker dan ik, want ik kende hem als eenen man van zeldzame geestkracht en voortvarendheid, die met de te zijner beschikking staande middelen wist te woekeren als weinigen, die moeielijkheden flink onder de oogen zag maar nooit overschatte, die een nagejaagd doel geen oogenblik uit het oog placht te verliezen, onder wiens bevelen ijverige jongeren steeds met opgewektheid dienden, die in merg en been doordrongen was van de noodzakelijkheid om de Atjehzaak te beëindigen en die zich met mij sinds jaren geërgerd had over het geknoei in Atjeh onder de leiding van menschen, die ten onrechte het vertrouwen der Regeering genoten.

De Gouverneur Generaal noodigde mij thans met aandrang uit, de vroeger besproken speciale opdracht te aanvaarden. In beginsel was dat verzoek mij zeer aangenaam, maar ik ontveinsde mij niet, dat er groote moeielijkheden aan verbonden waren. De Gouverneur Generaal wees er op, dat die bezwaren zeker nooit geringer afmetingen konden hebben dan thans, waar kolonel Van Heutsz, die onder een vorigen gouverneur van Atjeh reeds herhaaldelijk op het wenschelijke van mijne werkzaamheden ter plaatse gewezen had, zelf den hoogsten prijs op mijne medewerking stelde; de kolonel liet zich zelf tegenover mij ook herhaaldelijk in denzelfden geest uit en beijverde zich, bezwaren tegen zulk eene samenwerking weg te redeneeren, bijna voordat ik ze nog geopperd had.

Bij de vele besprekingen, die wij te Batavia samen hadden, kwamen wel vaak overdreven optimistische verwachtingen op het tapijt, die stellig op teleurstelling moesten uitloopen. Gelijk de Heer Van Heutsz reeds in 1896 van eene onderwerping van geheel Atjeh in één jaar gewaagde, zoo heette het toen (1898), dat Polem zich binnen de zes maanden na onze aankomst in Atjeh zou onderwerpen, dat het geheele land gemakkelijk in twee jaren te pacificeeren was, enz. Deels waren dat uitingen van des kolonels opgewekte en luchthartige levensbeschouwing, deels kwamen zij voort uit de omstandigheid, dat hij zich nooit met de studie van het Atjehsche volk, zijne taal, zijne zeden, zijn inwendig leven heeft bezig gehouden en dus van den aard en de motieven van het verzet geen juist begrip had. Daar echter geenszins te vreezen viel, dat de onvermijdelijke teleurstelling de energie van den Heer Van Heutsz zou doen verslappen, besteedde ik niet al te veel tijd aan de weerlegging dier ijdele hoop, en aanvaardde ik mijn nieuwe taak met lust.

Toch hield mij van den aanvang af de vraag ernstig bezig, hoe het terrein onzer gemeenschappelijke werkzaamheid het best te verdeelen

zou zijn. Van twee koetsiers op éénen bok mocht natuurlijk allerminst sprake wezen. In den aanvang van ons samenwerken, tijdens de Pidië-expeditie, heeft de Heer Van Heutsz wel eens gesproken van bevelen of instructies, die van mij zouden uitgaan; ik heb mij van dat alles steeds zorgvuldig onthouden en ook wel opzettelijk mijne opvatting van mijne taak tegenover den Gouverneur van Atjeh geformuleerd als te bestaan in het geven van gevraagde en ongevraagde adviezen in den ruimsten zin van het woord, terwijl dan bij onverhoopt principieel verschil, dat door gedachtenwisseling niet weg te nemen bleek, de beslissing der Regeering in te roepen ware.

Een weinig bekendheid met de omstandigheden is zeker voldoende om in te zien, dat mijne verhouding tot den Gouverneur van uiterst kieschen aard was en, in weerwil van de uitnemende harmonie, waarin onze samenwerking aanving, zeer licht tot conflicten aanleiding kon geven, die toch in het belang der zaak tot het uiterste vermeden dienden te worden. Ik nam mij dan ook dadelijk ernstig voor, niet dan bij volstrekte noodzakelijkheid tot het indienen van eenig vertoog bij de Regeering over te gaan, daar zulke stappen zoo licht tot discussies leiden, die door haren vorm de daarbij betrokkenen hinderen. Zelfs tot den Gouverneur van Atjeh richtte ik mijne raadgevingen of opmerkingen slechts bij uitzonderingen schriftelijk, behalve in onze particuliere briefwisseling gedurende de perioden, die ik niet in Atjeh doorbracht. Daar ik verscheidene maanden van het jaar achtereen in Atjeh placht te zijn en dan dagelijks met den Gouverneur verkeerde en hem op al zijne tochten vergezelde, viel het gemakkelijk, zoowel betreffende te nemen maatregelen als omtrent hetgeen gedurende mijne afwezigheid geschied was, het noodige mondeling onder zijne aandacht te brengen.

Het gesprokene laat zich vaak gemakkelijker verdragen en werkt beter in dan het geschrevene, dat onder meerdere oogen moet komen en in een archief bewaard blijft. En mij kon het niet te doen zijn om elke op- of aanmerking betreffende de toepassing van beginselen, die de Gouverneur met mij als juist erkende, op het papier te vereeuwigen. De eenige stukken van mij, die in de jaren 1898—1902 in het gewestelijk archief te Koeta Radja terecht gekomen zijn, zijn dan ook schriftelijk gevraagde adviezen over detailzaken, kleine nota's met berichten of inlichtingen, eene uitvoerige nota over de wenschelijkheid der vervanging van de oude verklaringen in 18 artikelen, die de landschapshoofden plachten te beëedigen en te onderteekenen, in kortere en meer afdoende, welke nota, door den Gouverneur van Atjeh onderteekend, bij de Regeering werd ingediend, en een paar vertoogen betreffende de administratie van het ,,wegenfonds'' en over het bestuur en de rechtspraak in de Pidiëstreek onder majoor Van Daalen, welke hier beneden nog ter sprake komen. Verder werden vele zaken behandeld door middel van aanteekeningen, op de journalen der controleurs en civiele gezag-

hebbers, terwijl, gelijk gezegd, vele zaken van gewonen aard en alle quaesties van belang het onderwerp vormden van mondeling overleg.

Terwijl de aangename persoonlijke verhouding tusschen den Gouverneur en mij steeds ongestoord bleef, hetgeen veel bijdroeg tot de vruchtbaarheid onzer overleggingen, verplichtten sommige karaktertrekken en gewoonten van den heer Van Heutsz mij tot groote omzichtigheid en veel overleg om de gewenschte resultaten te bereiken. Het intreden van de door mij voorspelde teleurstelling van het overdreven optimisme des Generaals had tengevolge, dat zich bij hem nu en dan zekere zenuwachtigheid deed gelden, die bij de overweging der middelen om het op onverwacht verren afstand liggende doel te bereiken, tot ongedurigheid, bijna wispelturigheid werd.

Reeds gedurende de Pidiëexpeditie[1]) kwam dit voor. Mede op advies van den Gouverneur was in zijne Instructie een streng verbod opgenomen tegen het verbranden of vernielen van woningen en aanplantingen, ook in vijandig gebied. Men herinnert zich, dat de eerste pogingen van colonnes, die uitgezonden werden om Tangsé langs eenen anderen weg dan die, waarbij zekere gevaarlijke kloof gepasseerd moest worden, te bereiken, mislukten. De Gouverneur, die nu zelf den troep daarheen zou voeren, zeide mij den avond vóór zijn vertrek — eene scheenbreuk verhinderde mij, de colonne te vergezellen —, dat zijn voornemen was, dat gampongcomplex, wanneer het bereikt was, als eene vijandige vestiging in de wildernis te beschouwen en aan de vlammen prijs te geven. In voorzichtige bewoordingen wees ik er toen op, dat volgens alle berichten Tangsé niets had van eene tijdelijke schuilplaats, dat het uit verscheidene, welvarende gampongs bestond, die, al waren zij vooralsnog niet gemakkelijk voor ons te bereiken, toch zeker volgens de in overleg met ons vastgestelde Instructie niet vernield mochten worden, dat hierdoor ook, gelijk vroeger elders het geval geweest was, de bevolking zou verwilderen en aldus de pacificatie vertraagd worden. Mijn betoog vond slechts bij de toenmalige assistent-resident Van Rijn van Alkemade[2]) eenen, uit den aard zijner positie zeer bescheiden, steun. De geheele staf der Pidiëexpeditie was nog onder den invloed der brand- en vernieltraditie en verheugde zich erover, dat de Gouverneur ook weder daartoe bekeerd scheen. Deze gaf zijn voornemen niet uitdrukkelijk op maar voerde het toch nimmer uit, ofschoon Tangsé eerst langen tijd geheel vijandig, later zeer onbetrouwbaar was en aan Polem en vele andere vijanden steeds eene veilige schuilplaats bood.

Later kwamen nog meermalen wanneer des Gouverneurs wrevel was opgewekt doordien de loop der zaken zijne steeds te gunstige ver-

[1]) Juni '98-Sept. '98.

[2]) I. A. van Rijn van Alkemade, wd. ass. res. voor de politieke aanrakingen met de Atjehsche Onderhoorigheden en hoofden ter Oost en Noordkust sedert 30 Oct. 1895.

wachtingen teleurstelde, soortgelijke aanvechtingen op en verzocht hij mij bijv. hoofden met verbranding hunner gampongs te dreigen, voor het geval de vijandelijkheden in hun gebied niet ophielden. Ik heb dan steeds aan het gesprek eene andere wending gegeven en nagelaten om te dreigen met iets, dat volgens de Instructie nooit mocht plaats hebben.

De gampongs bleven dus steeds gespaard voor vuur, maar niet voor andere schade. Wanneer een troep in eene pas door de bevolking verlaten streek bivakkeerde, geschiedde zulks steeds in de daartoe meest gereede gampong. Huizen en erven werden dan voor dat doel van sommige zaken ontdaan, met andere verrijkt, de materialen voor dit laatste (bijv. dakbedekking, planken, bamboe, hout) van de huizen en erven van naburige gampongs genomen, en dat weghalen, hetwelk vaak alleen door kettinggangers geschiedde, ontaardde niet zelden in roofpartijen, waarbij in gesloten huizen opgeborgen kostbaarheden, klein vee en pluimgedierte als sneeuw voor de zon verdween. Gedeeltelijk mochten zulke verwoestingen onvermijdelijk zijn, voor een goed deel waren zij te keeren of te beperken, gelijk de ervaring leerde, waar eene colonne werd aangevoerd door eenen hoofdofficier, die zelf een tegenstander van zulk bedrijf was. De Gouverneur gaf nu en dan zeer strenge orders tot tegengang van dat vernielen en rampassen uit, bij buien troffen harde verwijtingen de min of meer schuldigen, maar bij andere gelegenheden schenen zijn eigen optreden en zijne eigene bevelen aan te duiden, dat het met die orders niet zoo erg gemeend was, en dit laatste werd door vele officieren onverholen uitgesproken. Waar ik kon, deed ik steeds mijn best om de stemming tegen die verwoestingen te bewaren, maar tallooze gampongs in de Onderhoorigheden zijn, niet ten voordeele van eene bespoediging der pacificatie, geruineerd.

Het ongeduld, door de tegenstelling tusschen des Gouverneurs verwachtingen en de werkelijkheid opgewekt, had ook ten gevolge, dat tegenover individuën verkeerde maatregelen werden genomen. Reeds gedurende de Pidiëexpeditie gaf het optreden van een overigens verdienstelijk officier, die gevangene Atjehers door vaak zeer energieke bewerking met de rotan tot spreken trachtte te dwingen, waarover meer dan een hoofdofficier zijn ergernis uitte, mij aanleiding, den Gouverneur hierop te wijzen. Deze verzocht mij — wat eigenlijk niet op mijnen weg lag, al was die officier met civiel bestuur belast — dit den jongen man onder het oog te brengen. De laatste bleef het antwoord niet schuldig; in tegenwoordigheid van den Gouverneur en ander gezelschap, zeide hij mij, dat de Gouverneur zelf hem dit aanbevolen had, en . . . de Gouverneur deed hiertoe het zwijgen.

Het spreekt vanzelf, dat sommige menschen door lichamelijke pijniging of bedreiging met den dood (die enkele malen ook tot uitvoering kwam) mededeelingen doen, die zij anders voor zich houden, dat men dus bij de toepassing dezer methode nu en dan kan wijzen op een succes,

hetwelk anders wellicht uitgebleven ware, maar het is nog duidelijker, dat, waar tal van kleine colonnes zich door het land bewegen, op elken tocht enkele gevangenen maken en dezen dikwijls aan zulke proefnemingen onderwerpen, de pacificatie hierdoor meer lijdt dan zij bij het daareven bedoelde succes winnen kan.

Hoewel ik geene gelegenheid verzuimde om op het bedenkelijke van zulk optreden te wijzen, begrijpt men uit hetgeen hierboven betreffende mijne eerste ervaring werd medegedeeld, dat mijne bemoeiing in deze weinig uitwerking had.

Beter gelukte het mij, sommige maatregelen te voorkomen, die den Gouverneur wegens zijne onbekendheid met de innerlijke drijfveren van het Atjehsche leven doelmatig toeschenen, zoodat hij mij wel eens verzocht om aan hoofden en dergelijke personen voorstellen te doen of hen tot handelingen aan te sporen, waarvan vooruit te berekenen viel, dat de uitvoering lijnrecht met de belangen en wenschen dier menschen streed, en zij dus hoogstens pro forma die opdrachten zouden aanvaarden, daarbij een ongunstigen indruk van onze inzichten verkrijgende. Waar het echter betrof pogingen om door onderhandelingen vijandige hoofden, die alleen voor geweld zouden bukken, tot inkeer te brengen, slaagde ik hoogstens in het bevorderen van eenige matiging, maar moest ik telkens na eenige afwezigheid uit Atjeh constateeren, dat men weer in de oude fout vervallen was van te zoeken waar men niets kon vinden. Wel werd de schijn min of meer bewaard alsof de aan zulke hoofden gezonden brieven en boodschappen geheel van bevriende Atjehsche hoofden uitgingen en door ons bestuur slechts toegelaten of een weinig vergemakkelijkt werden, maar wie een weinig met de Atjehsche vormen van briefwisseling bekend was, moest dadelijk reeds aan den vorm dier brieven — niet zelden door schrijvers der kantoren opgesteld — bemerken, dat dit een bedriegelijke schijn was. Wel werden, na nieuwe teleurstellingen ook op dit gebied, vaak opnieuw instructies uitgevaardigd om zulke dwaze stappen te verbieden, maar er bleef steeds eene achterdeur open; en het was de Gouverneur zelf, die dan later weder bemerkte, dat men daardoor binnenging.

Toen in 1898 Polem in Boven-Samalanga huisde, werd Teukoe Né, quasi op eigen verzoek, naar het hoofd van Samalanga, zijnen schoonzoon, gezonden, en hem medegedeeld, dat eene ontmoeting met Polem hem geenszins kwalijk genomen zou worden. In 1899 ging de andere schoonzoon van T. Né, T. Nja Banta, hoofd der XXVI Moekims, op dezelfde wijze en met hetzelfde doel — althans zoo werd hem ingeprent — naar Samalanga. Ondertusschen schreven de ons onderworpen hoofden der XXII Moekims telkens en telkens, in overleg met het bestuur, brieven aan Polem om hem te verzekeren, dat hij het onder ons gezag beter zou hebben dan in de rimboe, en om aan die verzekeringen eene stilzwijgende, maar welsprekende officieele bevestiging te geven,

liet de Gouverneur het erf, waarop de verbrande woning van Polem gestaan had, schoonmaken en omheinen en daar een keurig huis voor hem bouwen, dat onder toezicht van een familielid van Polem werd gesteld. Aan die familieleden werd nu en dan medegedeeld, welk bedrag aan peperhasil, die Polem zou toekomen, geïnd was, en hoelang men nog wachten zou met die verbeurd te verklaren.

In 1901, had, met voorkennis van ons bestuur, in Polems gebied eene samenkomst van hem en eenige ons onderworpen hoofden der XXII Moekims plaats, dienende, naar het heette, om hem, die onze bedoelingen te zijnen aanzien misschien nog niet juist kende, op betrouwbare wijze in te lichten. Het resultaat der samenspreking zooals het ons werd medegedeeld, luidde, dat Polem nog 30 à 50 dagen noodig had om zijne zaken in de Pasè-streek te regelen. Hij regelde die ook, d.i. hij trouwde met de dochter van onzen hardnekkigsten vijand, T. Tji Geudong en koos zich met diens familie schuilplaatsen in het gebergte, waarnaar twee jaren vergeefs door ons gezocht werd.

Na de onderwerping van den Pretendent, die op last van het bestuur zoowel aan Polem als aan andere vijandige hoofden eenen brief zond om hem tot onderwerping te nopen, ging een nieuwe storm van brieven, met medewerking van het bestuur, op hem af, en dit alles, afschoon men had behooren te weten, dat Polem, onder uiterst fanatieke invloeden opgevoed, practisch en theoretisch onderwerping aan „ongeloovigen" ongeoorloofd achtte, zoolang hij niet met geweld daartoe gedwongen werd.

Soortgelijke dwaze uitnoodigingen, die door alle daarbij betrokken Atjehers besproken en gespot werden als van ons bestuur uitgaande, werden ook aan andere hoofden voortdurend gezonden deels doordien de stappen van hooger hand niet scherp genoeg afgekeurd, deels doordien ze zelfs uitgelokt werden. Ware niet met dat alles eene onverflauwde actie gepaard gegaan, zoodat nu slechts geringschatting onzer zaakkennis door de Atjehers het gevolg ervan was, dan zou ik verplicht zijn geweest, zelfs op gevaar van ernstig conflict, krachtig hiertegen op te komen. Nu kon ik mij bepalen tot het naar vermogen voorkomen van al te groote buitensporigheden op dit gebied.

Het kon niemand bevreemden, dat in Atjeh, èn om het verzet te beeindigen èn om in de aanvankelijk gepacificeerde streken een geregeld bestuur in te voeren, vele maatregelen ten aanzien der bevolking genomen en eischen aan haar gesteld moeten worden, die haar zeer onaangenaam zijn. Dat de Gouverneur in beginsel doordrongen is van de noodzakelijkheid om zulke zaken tot het onvermijdelijke te beperken, bewijst zijn eigen aandrang op afschaffing der traditioneele brand- en vernielmethode. Toch liet de toepassing van dit beginsel dikwerf zooveel te wenschen over, dat ik meermalen ernstig daarop moest wijzen. De elementen der bevolking die deels uit eigen verkiezing, deels door fana-

tieken en woelgeesten daartoe gedwongen, zich voor ons in het gebergte en in het bosch verschuilen, worden door actieve nasporing en door vernieling hunner schuilplaatsen, aanplantingen en voorraden, gedwongen zich weer in hunne gampongs te vestigen. Dadelijk na hunnen terugkeer worden zij onderworpen aan de in hooge mate impopulaire registratie, welker nut echter ook mijns inziens groot genoeg is om over dat groote bezwaar heen te doen stappen.

Nu komt het bestuur echter al dadelijk na hunne onderwerping tot hen met den eisch van dikwijls lang niet lichte heerendiensten voor den aanleg en het onderhoud van nieuwe wegen, waterleidingen enz. Ook voor deze den Atjehers vroeger geheel onbekende regeling valt veel te zeggen, maar toch alleen, wanneer daarbij ernstig rekening wordt gehouden met de draagkracht der bevolking en de belangen van haren landbouw. Dikwijls geschiedde dit niet en stond de wensch om wegen aan te leggen — waarbij bovendien vaak door overhaasting tracés gekozen werden, die later onbruikbaar bleken, zoodat veel arbeid verspild werd — zoo op den voorgrond, dat het andere hiervoor verwaarloosd werd. Theoretisch ging men weliswaar uit van de noodzakelijkheid om den menschen gelegenheid te laten tot het bewerken hunner sawah's enz., maar waar aan civiele gezaghebbers hoogere lof werd toegezwaaid, naarmate zij meer aan wegenaanleg deden, ontstond vanzelf op dit punt een zekere wedijver, die van de bevolking meer dan billijk was vergde. Juist omdat de Atjehers zonder pressie ook aan niet te bezwarende bevelen vaak niet voldoen en alles dus met dwang bewerkt moest worden, bleek niet altijd of men in een gegeven geval goed of kwaad deed door honderden mannen met patrouilles uit hunne meerendeels kort geleden betrokken huizen naar het werk te jagen. De lasten van dezen aard, die hier door half ervaren bestuurders aan een pas onderworpen volk werden opgelegd, waren veelszins zwaarder dan hetgeen men in streken, die sinds lang onder geregeld bestuur staan en waar de bewoners van de jeugd af aan heerendiensten gewend zijn, zou durven eischen.

Daarbij kwam nog in streken, waar ageerende colonnes in het binnenland gelegerd waren, de levering van belangrijke getallen dragers voor den opvoer van gewonden, diensten, die wel meestal tegen eene door ons vastgestelde belooning, maar toch met grooten tegenzin vervuld werden en welker omvang al weder minder in samenhang met de beschikbare krachten dan met de behoeften der colonnes en haar gebrek aan eigen trein werd bepaald.

Eens dwong een civiel bestuurder de bevolking rondom zijn bivak om daar geregeld kippen tegen een vastgestelden prijs te leveren, en dat terwijl de Atjehers zoo kleine kippenfokkers zijn, dat zij nu nog niet in staat zijn, in de behoefte aan kippen van Koeta Radja tegen goede prijzen te voorzien. En zoo waren er tal van bijkomende omstan-

digheden, die de nabuurschap van een vast bivak voor de omliggende bevolking tot een plaag maakten.

Veel erger werd het, waar sommige officieren, die niet over de voor gewenschte militaire excursies noodige draagkrachten beschikten, de pas half gepacificeerde bevolking gingen pressen tot het tegen betaling dienst doen als koelie's bij zoo gevaarlijke ondernemingen. Toen een tijdelijk bij afwezen van den controleur met het civiel bestuur belast officier van de hoofden eener nog verre van gepacificeerde streek de levering van een groot aantal koelie's voor eenen niet bepaald urgenten tocht naar het Gajoland had geëischt, en hetgeen er aan het verlangde getal ontbrak, had aangevuld door werkbare mannen met patrouilles te laten oppakken, waar zij maar werden aangetroffen, wekte dit dan ook bij velen ergernis. In de streek, waar deze zonderlinge werving van ,,vrije koelie's" plaats greep, had men pas de bevolking, zoover zij niet in het bosch verscholen leefde, geregistreerd. Aan deze operatie onderwerpt zij zich, vooral in landschappen, die gelijk het hier bedoelde centra zijn van verzet, slechts zeer geleidelijk; wanneer dus de civiele gezaghebber later berichtte, dat velen der opgepakten niet in het bezit waren van eenen gampongpas, dan kan dit niet als wettig motief gelden om hen krijgsdiensten te laten verrichten; bovendien gold dat slechts van sommigen en bleek het eerst, nadat zij reeds bij den trein waren ingelijfd.

Er behoorde voorzeker moed toe om met eene kleine colonne eenen langdurigen tocht in een nog geenszins geheel onderworpen gebied te ondernemen met zóó onbetrouwbaar treinpersoneel als deze gepreste Atjehers uit den aard der zaak waren, maar nog grooter gebrek aan politiek inzicht was noodig om als bestuurder zulke eischen te stellen aan eene bevolking, die pas gedeeltelijk begon onder den drang onzer geweldmaatregelen zich in een rustiger bestaan te schikken. Twaalf van die gepresten werden onderweg begraven, vijfentwintig ziek onder de twijfelachtige hoede van een Gajosch hoofd achtergelaten; men begrijpt, welken indruk dit alles op de hoofden en bevolking maakte. Op de vertoogen van den later teruggekeerden controleur, die zich tot tolk der bittere klachten maakte, werd echter weinig acht geslagen, en mijn ernstig protest, deels mondeling tot Generaal Van Heutsz, deels schriftelijk als aanteekening op een journaal, had alleen ten gevolge, dat ik sedert dien tijd van zulke excessen niet meer vernam.

Tot eene ernstige afkeuring en afdoenden tegengang van dergelijke wanbedrijven heb ik den Gouverneur nooit kunnen brengen.

Zijn nu voorzeker kafirhaat, anarchie en de gewoonte van een ongeregeld leven belangrijke oorzaken van het volgehouden verzet, niet minder stellig werken feiten van de hier beschreven soort eene diepe verbittering tegen ons gezag in de hand. Wanneer men zoo vaak onder degenen, die in een verwoeden klewangaanval tegen onze troepen

sneuvelen, van gampongpassen voorziene Atjehers vindt, wanneer zoo dikwijls bij het doorzoeken van huizen, vaartuigen, enz. Atjehers vrijwillig zich ten doode wijden door de rentjong of de sikin om zich heen te slaan, wanneer vaststaat, dat de spoorwegvernielingen voor een goed deel met medewerking der geregistreerde gampongbevolking geschieden en zoo goed als nooit door deze worden tegengegaan, dan heeft men daarbij niet aan roovers te denken, gelijk pas onderworpen hoofden om ons te believen wel eens zeggen, maar aan een hardnekkig, deels door onze eigene schuld geprikkeld verzet.

Toen in 1896 de Heer Van Heutsz in eene redevoering over de onderwerping van geheel Atjeh als het werk van één jaar gesproken had, vroeg de Gouverneur Generaal mij, hoe lang naar mijn oordeel het werk der pacificatie zou moeten duren. Ik antwoordde, dat ik elke voorspelling in deze vermetel achtte, en het beter vond, mij te bepalen tot het aangeven der middelen, die zeker tot bereiking van het doel zouden leiden, maar voegde daarbij, dat, indien ik tot eene gissing genoodzaakt was, 25 jaren mij als een meer waarschijnlijk getal dan 1 voorkwamen. De Gouverneur Generaal hield het midden en schreef aan den Minister, dat de pacificatie in 10 jaren (dus in 1906) een voldongen feit kon zijn. Thans is ook deze schatting reeds te optimistisch gebleken, want, al hebben ter Noord- en Oostkust tal van voorname verzetshoofden na hardnekkige vervolging zich onderworpen en al sneuvelden in de laatste jaren duizenden Atjehers, nog wemelt hetzelfs in die streken van „pangs" met hunne volgelingen, en vinden die zoogenaamde „roovers" bij de bevolking steun, terwijl in de binnenlanden der Westkust (met uitzondering der half-Maleische Onderafdeeling Tapa Toean) het onderwerpingswerk pas krachtig is aangevangen. Wanneer men zich onzerzijds niet beijvert om de door dwang onderworpen bevolking meer geleidelijk en rekening houdende met hare gewoonten en behoeften aan onze tucht te gewennen, dan zal eerst lang na 1906 de volledige onderwerping van Atjeh een feit zijn en dan zal de volledige pacificatie, die men eerst ingetreden kan achten, wanneer onze troepen het afmattende patrouilleeren kunnen staken, nog jaren langer uitblijven. Want bij velen is de reden, waarom zij een voortgezet zwerven in de wildernis en onruststoken verkiezen boven onderwerping, dat zij als gevolg van deze laatste een voor hen ondragelijk juk moeten torsen.

Betreffende de keuze en plaatsing van bestuursambtenaren en civiele gezaghebbers overlegde de Gouverneur in den aanvang onzer samenwerking vrij geregeld met mij. In zijne beoordeeling der personen kende hij — overdrijving is eene zijner meest opvallende gewoonten — alleen wit en zwart, met nagenoeg niets daartusschen in. In verband daarmede staat, dat de Heer Van Heutsz zelden of nooit moeite deed om aan verkeerde gewoonten of opvattingen bij die onder hem dienenden een einde te maken, maar dat, waar deze hem tenslotte toch gingen

opvallen en hinderen, iemand, die steeds wit geheeten had, wel eens nagenoeg zwart werd in zijne schatting. Deze verandering van opinie was nog frequenter na het vertrek der bedoelde landsdienaren, zoodat het publiek door den niets geheimhoudenden Generaal meer dan eens onthaald werd op totaal afbrekende oordeelvellingen over personen, die het vroeger steeds had hooren prijzen en die het gewest met een prachtig getuigenis verlaten hadden.

Een assistent-resident, die aan zijne beoordeeling door Generaal Van Heutsz eene hooge onderscheiding en bijzondere promotie dankt, werd later door den Generaal ver beneden het middelmatige getaxeerd. Inderdaad was hij boven vele ambtenaren bruikbaar en handig, maar verdiende noch den overdreven lof van het verleden noch de aftakeling van later. Toen ik den Generaal gedurende de functie van den assistent-resident op sommige grove tekortkomingen van dezen wees, had dit echter geenerlei gevolg: het was de witte periode.

Een veelzins bruikbaar controleur, die zich in den omgang met Europeanen zoowel als met Atjehers te zeer aan dolle invallen overgaf, werd door den Generaal trots mijne vertoogen nooit op deze fout gewezen. Op des Generaals verzoek werd hij buitengewoon tot 1e klasse bevorderd, maar na zijn vertrek vernam hij weldra, dat de Gouverneur zich over zijn verdwijnen zeer verheugde, al zijne bestuursmaatregelen liet omverwerpen en aan ieder verklaarde: dat de man niet geheel toerekenbaar was.

Een controleur beneden de middenmaat, die zelfs geen behoorlijken brief kon schrijven, werd door den Gouverneur met aandrang voor het gewestelijk secretariaat aanbevolen, en toen de Regeering hierin niet getreden was, steeds gunstig gesignaleerd, totdat na bijna vier jaren het oordeel opeens omsloeg en de man in de zwarte categorie geplaatst werd.

Een assistent-resident, die door huiselijke omstandigheden voor zijn werk geheel ongeschikt was, die niets deed dan vrij verstandige aanteekeningen stellen op de journalen der onder hem dienende bestuurders, die zoo goed als nooit uitkwam en voor de menschen meestal niet te spreken was, die hierover ook bij buien door den Generaal zeer kras onderhanden genomen was, zoodat hij wel eens op het punt gestaan heeft zijn ontslag te vragen, werd op een gunstig tijdstip door den Gouverneur met succes bij de Regeering voorgedragen voor buitengewone bevordering tot resident.

Een hoogst middelmatig waarnemend assistent-resident, die gedurende een langen diensttijd als controleur in Atjeh niets bijzonders gepresteerd heeft, zelfs geenerlei kennis van taal en volk heeft opgedaan, werd op des Generaals voorstel buitengewoon bevorderd tot assistent-resident.

Zoo zou ik kunnen voortgaan met door voorbeelden te wijzen op eene wispelturigheid in de beoordeeling van personen — die zich

trouwens ook op militair gebied[1]) deed gelden — welke aan een vruchtbaar overleg tusschen den Gouverneur en mij over aan de bestuurders te geven wenken dikwerf in den weg stond. En die wenken moesten toch van den Gouverneur uitgaan, terwijl hetgeen ik den bestuurders direct opmerkte, meer het karakter moest hebben van vriendschappelijke raadgeving. Bovendien gaf de Generaal hun niet zelden mondeling zeer besliste instructies, over welker naleving hij later, wanneer hij die vergeten was, hun zijne verwondering en ergernis te kennen gaf.

Dit alles maakte voor mij veel zeemanschap noodig, om zonder conflicten uit te lokken op de Atjehsche zaken, zoo al geen rechtstreekschen, invloed ten goede te blijven uitoefenen.

Eene bestuursaangelegenheid, die mij dikwijls tot mondelinge en particuliere schriftelijke vertoogen, eene enkele maal ook tot het indienen eener nota aanleiding gaf, maar ten aanzien waarvan ik weinig vermocht te bewerken, is de administratie der buiten comptabele verantwoording staande plaatselijke en gewestelijke fondsen.

Sedert wij geleidelijk in alle landschappen van Atjeh, zij het in vorm direct of indirect, actief besturen, heeft men in ieder ressort kleinere kassen, die hoofdzakelijk gevuld worden met door de controleurs en civiele gezaghebbers opgelegde boeten, aan welke wettigheid rechtmatige twijfel kan bestaan, maar die meest naar wisselvallige individueele inzichten opgelegd worden. Daar uit zulke kassen allerlei bestuurs- en politieuitgaven bestreden worden, en de bestuurder te gemakkelijker werkt, naarmate hij over meer middelen beschikt, is deze behoefte niet altijd zonder invloed gebleven op den maatstaf, waarnaar zulke straffen werden opgelegd.

Verder hadden de Onderafdeelingen der Onderhoorigheden hare zoogenaamde wegenfondsen of hasil-djalankassen, gevoed uit eene daartoe ingevoerde verhooging der hasil op de uitvoerproducten maar later ook uit boeten, die aan de landschappen werden opgelegd. Reeds vóórdat onze eigenlijke actie in Atjeh begon, was het gebruikelijk, die fondsen niet uitsluitend voor wegenaanleg en hetgeen daarbij behoort, te benutten, maar ook voor allerlei andere uitgaven, waartoe de begrooting geene middelen bood. De tegenwoordige Gouverneur overwoog verder, dat het niet noodig was, de rijkelijk vloeiende inkomsten der kassen ter Noord en Oostkust alleen voor die streken te bezigen, maar stelde vaak belangrijke sommen van daar voor de Westkust, soms ook voor Groot Atjeh beschikbaar, en eindelijk bleef slechts de oude vorm gedeeltelijk bewaard, maar werden die kassen in wezen tot één gewestelijk fonds, waaruit in allerlei wezenlijke of vermeende behoeften voorzien werd. Van regel of systeem was daarbij hoe langer

[1]) Noot van Snouck: „De vroegere adjudant van den Gouverneur, die op zeer vrijen toon met hem placht om te gaan, [t. w. Colijn, N.] wees hem telkens op zijne schromelijke overdrijving zoowel in lof als in blaam der in Atjeh werkzame officieren".

hoe minder sprake; het zou moeilijk zijn, eene soort van uitgaven te noemen, die niet wel eens uit de fondsen werd gedaan. Belooningen voor allerlei personen, die aan het bestuur diensten bewezen, koelie's voor de bestuurders en zelfs voor militaire colonnes, tijdelijke toelagen voor officieren, die gedurende de afwezigheid op excursie van den titularis het civiel gezag waarnamen, enz. enz. werden daarvan betaald.

De bestuurders van Afdeelingen en Onderafdeelingen volgden gaarne met hun gegeven voorbeeld van vrije beschikking over zulke fondsen, zoolang zij niet voor de centrale kas werden opgevraagd. Een jeugdig aspirant-controleur, die tijdelijk het bestuur eener Onderafdeeling waarnam, bestelde uit Nederland voor *f* 1000,— ijzerwaren: landbouwgereedschappen, scharen, messen, speelgoed, met het doel om die te verkoopen en zoo de bevolking aanschouwelijk onderwijs in handel te geven. Zijn opvolger, die het bestuur overnam vóórdat die zending was gekomen, had geen lust in dat winkelbedrijf, en de factuur moest dus met verlies op vendutie verkocht worden. Een paardenliefhebber onder de civiele gezaghebbers liet van dat Atjehsche geld een prachtige stal voor racepaarden bouwen, die sedert zijn vertrek ledig stond.

Twee civiele bestuurders boden den pas onderworpen Pretendent geschenken aan, die uit genoemde fondsen werden betaald, enz. enz.

Gelijk bekend is, hebben eenige personen in Groot Atjeh eene proef willen nemen met het aanplanten van tabak op gronden in erfpacht. Deskundigen voorspelden van den beginne af, dat deze onderneming daar niet gelukken kon, en men voegde erbij, dat de ondernemers het kleine kapitaal, dat er voor noodig was, hoofdzakelijk om den Generaal te believen, daarin staken, daar zij op ander, mijnbouwkundig gebied, den steun des Generaals noodig hadden. De zaak is thans vrijwel reeds mislukt en de administrateur deelde mij verleden jaar mede, dat de vele beloften, die de Generaal hun vóór den aanvang gedaan had, voor een goed deel thans onvervulbaar schenen in verband met de belangen der bevolking. Toen nu die administrateur eene aanvraag om nieuwe gronden niet vergezeld deed gaan van eene behoorlijke kaart, die als grondslag voor een advies van het bestuur noodig was, en beweerde dat de daartoe noodige opmetingen hem te kostbaar waren, werd de opmeting door een particulier landmeter tegen *f* 600 verricht en deze kosten betaalde het ,,wegenfonds".

In parenthesi zij hier naar aanleiding dezer onderneming medegedeeld, dat vele contractkoelie's, die zich bedrogen achtten, omdat de in Deli geldende voorwaarden, waarop zij aangenomen waren, hier buiten alle verhoudingen stonden tot de behoeften en de gebruikelijke koelieloonen, drosten, en dat het aantal wegloopers nog toenam door mishandelingen, waarmede een paar employé's zeer scheutig waren. De controleur heeft toen, naar de zeer ontwikkelde en conscientieuze hoofddjaksa mij mede-

deelde, dezen verzocht om, ter bevordering der onderneming, de aangebrachte wegloopers maar met de rotan te laten straffen en dan terug te zenden. Door de weigering van den hoofddjaksa om zonder schriftelijken last zulke onwettige executies te doen houden is dit niet doorgegaan. Op mijne mededeeling dezer feiten aan den Gouverneur is echter ook niet gereageerd.

Verleden jaar bestond bij den Gouverneur het voornemen om voor den bouw eener nieuwe societeit — die volgens de meeste met de geschiedenis der Atjehsche societeit bekende personen allesbehalve eene goede geldbelegging belooft te worden — *f* 23.000,— tegen rente te leenen uit het ,,wegenfonds".

Een laatste voorbeeld van zonderling omspringen met deze gelden vermeld ik hier eenigszins uitvoerig, omdat het samenhangt met andere misstanden, die niet onvermeld mogen blijven.

Een groot paardenliefhebber onder de officieren, die zich steeds illusiën vormde omtrent paardenfokkerij, races enz. in Atjeh, deed eenige jaren geleden als civiel gezaghebber het voorstel om op kosten van eenige Atjehsche hoofden paarden te koopen en die dan onder leiding van het bestuur tot grondslag eener stoeterij te maken. Het om tal van goede redenen krachtig ontradend advies van den assistent-resident van Groot-Atjeh, door mij ondersteund, wist die dwaasheid te voorkomen. De Atjeher kent geene paarden, houdt er niet van, draagt er, wanneer hij ze bij uitzondering bezit, geenerlei zorg voor. Hoe verkeerd zou het dus zijn, in een land, dat nog gepacificeerd moet worden, door bestuursinvloed verkregen geld van hoofden te steken in eene onderneming, die niet de hunne is, en waaraan men bij de veelvuldige wisseling van het Europeesche bestuurspersoneel ook geen duurzaam deskundig toezicht kan verzekeren.

Later wist dezelfde hippophiel enkele geestverwanten te winnen voor het oprichten eener renvereeniging. Ook voor zulk eene instelling ontbreken in Atjeh de meest onmisbare levensvoorwaarden. Men heeft hier immers geene vermogende Europeesche ingezetenen, wier stallen de kern van het materiaal zouden moeten leveren en wier beurzen de hooge kosten van zulk een gezelschap moeten helpen dragen. Bij het leven der bevolking sluit het denkbeeld van wedrennen zich in geen enkel opzicht aan; men mag zich al zeer verheugen, wanneer de jongere hoofden langzamerhand beginnen, zich voor tournées over de op onzen last aangelegde wegen en paden van paarden als vervoermiddel te bedienen.

Het was dan ook slechts met behulp van drogredenen, dat die niet bestaande aansluiting in schijn werd tot stand gebracht. De wenschelijkheid, dat hoofden zich meer en meer zouden gewennen aan het paardrijden en geleidelijk lust krijgen in de fokkerij, deed aannemen, dat eenige pressie op het aanschaffen van goede paarden niet verkeerd

was. Hun toetreden als lid der vereeniging kon men ook aanmoedigen, vooral wanneer bij de racefeesten tevens eenige Inlandsche vermakelijkheden ten beste werden gegeven en eene Atjehsche veetentoonstelling daarmede gepaard ging. Die ,,aanmoediging" had dan ook plaats, want in de Onderafdeeling van den hippophiel werden alle moekimhoofden contribueerend lid, tegen *f* 1 per maand, d.i. 4 % hunner bezoldiging, en schaften de meesten hunner paarden aan. Ter toelichting diene, dat in Onderafdeelingen, waar geene hippophielen bestuurders waren, geene hoofden toetraden, dat na een vertoog mijnerzijds tot beperking der ,,aanmoediging" de meeste genoemde moekimhoofden terugtraden, en dat zij, die zich paarden hadden aangeschaft, weldra bij een volgend bestuurder vergunning kwamen vragen om die volgens printah gekochte paarden weer te mogen verkoopen.

Eene race-baan met gebouwen enz. kon niet uit contributies worden aangelegd. De Generaal liet zich in een onbewaakt oogenblik voor de zaak, die overigens bij hem weinig enthousiasme wekte, winnen en deed toen ook niets ten halve: *f* 5000,— ineens en verder *f* 2000,— voor ieder halfjaarlijksch racefeest werden uit het ,,wegenfonds" aan de race-vereeniging geschonken.

De race-baan bleek weldra, als op ongeschikt terrein aangelegd, onbruikbaar. Een controleur, toevallig ook hippophiel — de meeste civiele ambtenaren en vele civiele gezaghebbers waren overigens zeer tegen dit race-bedrijf op kosten der Atjehers gekant — besteedde vele dagen aan den aanleg eener nieuwe, bezigde daarvoor eerst kettinggangers, maar toen hem dit verboden werd, riep hij de gampongbevolking voor het goede doel op, en deze gedwongen arbeid werd later schraal betaald. Verder reisde hij met eenen gouvernementsstoomer naar Siboga om daar — alsmede met een voorschot van *f* 5000,— uit het ,,wegenfonds" — paarden te koopen, die aan Atjehers, andere Inlanders en Chineezen werden overgedaan en welker prijzen nog lang daarna in termijnen van de schamele tractementen van sommige hoofden ingehouden moesten worden. Meer dan een dezer paarden, welker deelname aan de spoedig na den aankoop gehouden races niet geheel vrijwillig was, ging door die overmatige inspanning in waarde achteruit en werd weldra tot trekdier gedegradeerd.

De ,,volksfeesten" werden, in overleg met het bestuur der vereeniging, door gamponghoofden en Inlandsche ambtenaren georganiseerd; op de daarvoor toegezegde gelden werd door deze laatsten lang gewacht en het ontbrekende uit ,,vrijwillige" bijdragen van de gampongbevolking bijgepast. Het waren meest fantastische optochten van Chineezen, Klings, Javanen en enkele Atjehers, die weinig of niets van Inlandsche feesten hadden.

De veetentoonstelling kwam zoo tot stand, dat sommige civiele gezaghebbers de bevolking streng gelastten, op zekeren dag alle groote

buffels en runderen bijeen te brengen. Hieruit werd eene keuze gedaan en de gekozene dieren moesten ter tentoonstelling geleid worden. Nu is in Atjeh niets minder urgent dan aanmoediging der veeteelt, want, afgezien van de vele slagen, die de door het vee der Atjeh-leverantie telkens weer ingevoerde pest aan den veestapel toegebracht heeft, verkeert die fokkerij in bloeienden toestand. Maar het was vooral deze combinatie, die aan het subsidieeren der renvereeniging met Atjehsch geld eenen schijn van grond moest verschaffen.

Een officier, die als penningmeester van het gezelschap fungeert en daarvoor *f* 50.— per maand ontvangt, is een der krachtigste ijveraars, maar bij hem vervoegden die Inlandsche tusschenpersonen voor de spelen enz. zich meermalen vergeefs om betaling.

Voor de oprichting en het onderhoud der gebouwen moest een Chinees in den arm genomen worden, maar trots alle kunstmiddelen waren de fondsen daarvoor in lange niet toereikend. Gaarne nam deze echter de zorg voor een en ander op zich zonder andere betaling dan de vergunning om op het race-terrein eene groote dobbelloods voor alle Inlanders te mogen oprichten, en uit de inkomsten van dit speelhol, waar met vergunning van het bestuur bij de verschillende race-feesten 3 à 5 etmalen gedobbeld mag worden, worden alle gebouwen betaald, terwijl de Chinees zoowel als zijn onderpachters van dit spelrecht volgens deskundigen nog eene grove winst plegen te maken. Duizenden worden daar door de Inlanders, wier dobbelhartstocht zoo gemakkelijk is op te wekken, op het altaar der renvereeniging geofferd.

Tegen al deze ongerechtigheden heb ik niet nagelaten krachtig te protesteeren, maar ofschoon gelijk gezegd verreweg de meeste besturende ambtenaren en officieren van mijne meening waren, kon ik niet meer bewerken dan dat de op hoofden en anderen uitgeoefende pressie der hippophielen gematigd werd. Mijne vertoogen tegen de aanmoediging, ja verlokking tot dobbelarij — nacht en dag was de speelloods steeds stampvol — werden door den Generaal beantwoord met de opmerking, dat die liefhebberij even nuttig als vermakelijk was, en het geld liet rouleeren.

Een oogenblik wilde de renvereeniging ook een harer bestuursleden belasten met het exploiteeren, ten bate der kas, van het gedurende de feestdagen gebruikelijke gedobbel der Europeanen; de assistent-resident voorkwam dit door te verklaren, dat hij dengene, die zich daartoe zou leenen, den toegang tot zijn huis ontzegde.

Met beter gevolg dan tegen het onregelmatige beheer der locale fondsen door Van Heutsz mocht ik mijnen invloed aanwenden tot gedeeltelijke sluiting van ernstige misstanden op het gebied van bestuur en rechtspraak, die ik bij mijne aankomst in Atjeh in het midden van 1901 aantrof.

Gedurende mijne daaraan voorafgaande afwezigheid was de controleur der Pidiëstreek met verlof naar Europa vertrokken en het civiel gezag aldaar opgedragen aan majoor Van Daalen. Tevoren was deze als kapitein

der maréchaussée en civiel gezaghebber te Seulimeum in deze laatste qualiteit ondergeschikt aan den assistent-resident van Groot Atjeh. Terwijl hij deze functie waarnam kwamen wel vaak zonderlinge beschouwingen betreffende bestuurszaken bij hem voor den dag, maar de nabijheid van eenen Chef, die althans getrouw Van Daalen's steeds zeer nauwkeurige journalen controleerde, voorkwam meestal de verkeerde gevolgen, welke eene ongestoorde toepassing van zulke opvattingen medegebracht zou hebben. Thans kon hij èn wegens zijnen rang èn wegens het ontbreken van alle moreel overwicht van den waarnemenden assistent-resident voor de Onderhoorigheden te zijnen aanzien, niet als dezen ondergeschikt gelden, en de Gouverneur liet hem geheel zijnen gang gaan.

Dit laatste echter niet geheel zonder inleidende aanwijzingen. De Generaal, alweder onder den invloed der tegenstelling zijner overdreven verwachtingen met de werkelijkheid, was in den laatsten tijd ontevreden geworden over den langzamen voortgang der onderwerping van de Pidiëstreek en weet dit aan fouten van den vroeger door hem hoog geprezen controleur; van den luitenant kolonel, commandant der daar gelegerde troepen, die eveneens tevoren zijn volste vertrouwen had bezeten. Inderdaad hadden beiden hun best gedaan, al had de controleur ook fouten, waarop hem nooit gewezen werd, en was de langzame vooruitgang voor dengene, die de Atjehsche toestanden intiem kende, zeer natuurlijk. Trouwens, wie thans ziet hoe ook twee jaren later na een langdurig bestuur van majoor Van Daalen en een niet minder krachtig optreden van Majoor Van der Maaten de Pidiëstreek nog een broeinest van verzet is, zal wel willen aannemen, dat aan de daar gemaakte vorderingen Morbeck en Van der Wedden niet minder aandeel hebben gehad dan hunne opvolgers.

Onder den indruk van de beschreven stemming en met de hem eigene losheid van spreken heeft de Gouverneur toen aan majoor Van Daalen eenige aanbevelingen gedaan, die dezen aanleiding gaven in alles het tegendeel te zijn en te doen van hetgeen zijn voorganger was en deed. Zeker ging hij daarin verder dan de Gouverneur wel bedoeld had, maar deze keurde toch de genomen maatregelen niet af.

Zoo was er iets waars in de opmerking, dat de controleur, waar hij met domme of indolente hoofden te doen had, liever met door dezen aangestelde ondergeschikten de zaken behandelde en die hoofden niet dwong om persoonlijk op te treden. De Heer Van Daalen stelde nu echter zulke hoofden, met wie de controleur gewoon was te werken, dadelijk op den achtergrond, bracht het waarnemend hoofd van eigenlijk Pidië, den indolenten aartsopiumschuiver Oesén di Geudong[1]), als

[1]) Noot van Snouck: „Majoor Van Daalen's opvolger, majoor Van der Maaten, denkt even ongunstig over dit hoofd als zijn voorganger deed. Trouwens niemand kan, zonder parti-pris, aan dien man iets bruikbaars vinden".

een voortreffelijk hoofd op den voorgrond, gaf dezen in strijd met eene vroeger in gemeen overleg vastgestelde regeling, de volle beschikking over de inkomsten van zijnen jongen pupil en liet achtereenvolgens al de ondergeschikte personen, die in dienst van het bestuur of van Atjehsche hoofden het vertrouwen van den controleur genoten hadden en van welke sommige ons werkelijk vaak belangrijke diensten hadden bewezen, tot dwangarbeid veroordeelen of verbannen, zoover zij zich niet door de vlucht naar Penang aan dit lot wisten te onttrekken.

Ik wil niet beweren, dat niet sommige dezer personen iets op hun geweten hadden en tegen anderen verdenking kon bestaan, maar ditzelfde geldt van tal van andere personen niet minder, en wanneer men in Atjeh toont, iemand te zoeken dan zijn er dadelijk gedienstige vijanden van die persoon gereed om de wapens voor zijne afmaking te leveren. Reeds enkele dagen nu van het optreden van majoor Van Daalen waren de Atjehers algemeen overtuigd, dat allen, die bij den controleur Morbeck eenigen invloed bezeten hadden, gezocht werden. En tenslotte was ook de Heer Van Daalen wel genoodzaakt, met lieden van minderen rang en meer intellect velerlei te behandelen, zoodat na de plotselinge en gewelddadige verandering van personen op het tooneel hetzelfde stuk doorgespeeld werd.

De Heer Van Daalen heeft eene diep gewortelde minachting voor al wat Inlander is. Deze uitte zich o.a. in de belachelijke eischen van eerbiedsbetoon, die hij aan hoofden zoowel als minderen stelde. Van omgang met hoofden was geen sprake: na den kniekus gebracht te hebben moesten zij staande bevelen aanhooren of vragen beantwoorden. Wegens — meestal ten onrechte — vermeende fouten in het plaatsen van hun zegel, ontvingen de hoofden brieven onbeantwoord terug, met de mededeeling, dat zij een beter afschrift konden indienen, vergezeld van eene geldboete. Alles moest voor den bestuurder sidderen. De rotan werd bij het inprenten van eerbied voor het gezag zoowel als bij het inwinnen van inlichtingen geenszins gespaard.

Met de meest tyrannieke willekeur had eene zoogenaamde rechtspraak plaats. Gelijk bekend is, geschiedt de rechtspraak in Atjeh door de hoofden onder leiding der civiele ambtenaren en gezaghebbers. Nu is voorzeker het lage standpunt van ontwikkeling veler hoofden wel eene reden tot verontschuldiging van het feit, dat vooralsnog de vonnissen dikwijls geheel door den civielen bestuurder geslagen en door de hoofden — niet zelden geheel tegen hun inzicht — bezegeld of geteekend worden. Verder brengt het gemis aan juridische kennis en ervaring van vele bestuurders mede, dat hunne vonnissen vaak van dien aard zijn, dat geen rechtsgeleerde ze voor zijne rekening zou willen nemen. Dit alles behoort geleidelijk te veranderen, doordien met Inlandsche rechtspraak vertrouwde ambtenaren de hoofden werkelijk leiden, in plaats van hen eraan te gewennen, dat het stellen van hun zegel of hunne handteekening

niets met hunne meening te maken heeft. Maar zóó bar als het in de Pidiëstreek onder majoor Van Daalen toeging, is het zeker nergens anders geweest. Geheele gezelschappen, bewoners van eene gampong, waarin een paar deelnemers aan het verzet gehuisvest waren, werden tot dwangarbeid voor 10—20 jaren veroordeeld, daaronder — dit heb ik zelf in de gevangenis te Batavia geconstateerd — onvolwassen jongens en stokoude mannen, van welke laatsten sommigen gedurende of kort na de eerste zeereis stierven. Van onderzoek was geen sprake; de menschen vernamen alleen hun vonnis en den meer aanzienlijken, die verbannen werden, werd geene gelegenheid gegeven om hunne zaken te regelen, zoodat velen hunner, in wier ongeredderde boedel anderen naar hartelust konden huishouden, aanmerkelijke verliezen geleden hebben.

Bij dit alles kwam nog, dat de Heer Van Daalen door gebrek aan tact jegens officieren, met wie hij aanvankelijk moest samenwerken [1]), en jegens Europeesche ambtenaren van andere diensttakken en particulieren velen van zich vervreemdde.

Op zijn grofste fouten tegen de eerste beginselen van bestuur en rechtspraak vestigde ik met nadruk de aandacht van den Gouverneur. Deze, die zich toen nog diets maakte, dat zulk een barbaarsch optreden wel eens het snelwerkende geneesmiddel tegen de onrust in het Pidiësche kon zijn, deed aanvankelijk zijn uiterste best om alles te vergoelijken, zelfs met argumenten, die de Heer Van Daalen verwierp, maar eindigde toch met matigende instructies betreffende de rechtspraak wegens in den grond der zaak politieke misdrijven te geven en wat meer tact in den omgang met hoofden enz. aan te bevelen. De eerste moesten opgevolgd worden; de laatstbedoelde aanbeveling had weinig succes; daar zij te zeer met de onuitroeibare minachting van den heer Van Daalen voor Inlanders in strijd was.

Bladzijden zou ik kunnen vullen met voorbeelden van de inhumane, ruwe, tactlooze manier van besturen en rechtspreken van dezen in vele opzichten verdienstelijken officier. Ik acht het te meer noodig hierop te wijzen, omdat het in Atjeh vaststaat — Generaal Van Heutsz sprak het meermalen zoo goed als in het openbaar uit — dat de tegenwoordige luitenant-kolonel Van Daalen den Generaal als gouverneur moet opvolgen.

De Generaal wordt bij die keuze geleid door hetgeen hij voor het belang der verdere pacificatie van Atjeh houdt; geene enkele andere neiging of overweging is daarbij in het spel. Maar degenen, die den Generaal van nabij kennen, weten hoezeer zijn zicht op menschen hem dikwijls bedriegt, en in dit geval heeft hij het, naar mijne stellige overtuiging, ten eenen male mis.

[1]) Noot van Snouck: „De luitenant-kolonel Van der Wedden, die tenslotte voor Van Daalen moest wijken, gevoelde zich door dezen op de meest onhebbelijke wijze, „weggedrongen'' en verliet Atjeh, waaraan hij gedurende verscheidene jaren zijne beste krachten had gegeven, met innig leedgevoel''.

De Heer Van Daalen heeft tal van eigenschappen, die ik bewonder. In energie, het steeds in het oog houden van het voorgestelde doel, onvermoeibare werkzaamheid, militair organiseerend talent doet hij niet onder voor Generaal Van Heutsz; boven dezen heeft hij voor eene kennis van details betreffende Atjeh's land, taal en volk als geen ander officier, en in het algemeen de neiging om zich op dergelijke studie zeer ernstig toe te leggen. Zijne geslotenheid vormt eene scherpe tegenstelling met des Generaals losheid van tong. Voor het ruwe werk der onderwerping eener in verzet zijnde Inlandsche bevolking acht ik geenen mij bekenden officier geschikter dan den Heer Van Daalen, en voor hetgeen hij te dien aanzien in Atjeh gepresteerd heeft, nauwelijks eene belooning te hoog. Gaarne erken ik, dat ik aan den omgang met den Heer Van Daalen, die steeds zeer aangenaam was, menige leering dank. Des te meer betreur ik het echter, dat zulke zeldzame talenten voor het bestuur voeren onbruikbaar zijn door karaktereigenschappen, die men niet kan veranderen. In het belang van Atjeh hoop ik, dat aan deze mijne waarschuwing door de Regeering het noodige gewicht gehecht zal worden, vóórdat jaren van treurige ervaring er het stempel op hebben gedrukt. Er moge zekere voldoening in liggen om, zooals mij in 1896—98 wedervoer, door menschen, die ons vinnig bestreden hebben, de waarheid onzer beschouwingen op grond van niet meer te loochenen feiten te hooren erkennen, veel grooter is de satisfactie van onzalige toestanden, als die van 1892—96 in Atjeh heerschten, te voorkomen.

De gedeeltelijk hierboven reeds beantwoorde vraag, waarom ik betreffende de punten, die dat schenen te vereischen, geene vertoogen bij de Regeering indiende, vereischt hier nog eenige nadere toelichting. Persoonlijke vrees voor conflicten was daaraan geheel vreemd, maar ik meende, dat uit de onvermijdelijke discussies en conflicten, die van zulke stappen het gevolg moesten zijn, niets goeds kon voortkomen.

Sedert 1898 vestigde zich in alle kringen steeds meer de overtuiging, dat ik lang vóór dien tijd beweerd en verkondigd had, dat Generaal Van Heutsz de man was om den grondslag voor Atjeh's geheele onderwerping te leggen, en dat het dus gewenscht was, hem zoo lang mogelijk als Gouverneur van dat gewest te behouden. Voor deze overweging moesten alle andere voor het oogenblik wijken; wel kon het dus zijn nut hebben, wanneer ik met de vereischte omzichtigheid, nu eens door een krachtig protest, dan eens door eene vraag of opmerking, den wagen van het beleidvol bestuur eenigszins in het spoor trachtte te houden, maar niet nuttig kon het zijn, wanneer ik de Regeering expressis verbis er op ging wijzen, dat die wagen nu en dan leelijk in den modder zat. Wie dit had willen doen, zou in staat geweest moeten zijn eenen man aan te wijzen, die meer beleidvol hoofd van bestuur en rechtspraak dan Generaal Van Heutsz, doch tevens onderwerper van Atjeh zou zijn, en dit kon ik zoo min als iemand anders.

XVI

COLIJN AAN SNOUCK HURGRONJE, 23 April 1904[1]).

.... En voorts openbaart zich nu de moeielijkheid der vervanging. In Pidië gaat het langzaam vooruit en op de Noordkust eveneens. Toen ik er was, viel de aandacht natuurlijk op de Pasèstreek, maar majoor X. nam daarna de Westelijke landschappen onderhanden en bracht daardoor — zooals vanzelf spreekt ook wat roering. In Peusangan alleen is de volksgeest, naar het mij voorkomt, minder goed en schrijf ik dit toe aan .... ondoelmatig geregelde heerendiensten. De Generaal brengt daarin nu verandering.

De Sultan blijkt meer en meer een nietsnutter te zijn, doch Polem [2]) heeft — vind ik — gedaan wat in billijkheid verwacht kon worden. De Generaal, die decreteerde (aan Polem) dat de oorlog nu uit moest zijn, had, geloof ik, wel meer verwacht; maar gegrond kan ik die verwachting niet noemen. Ik ben trouwens van meening — maar dat zeg ik vertrouwelijk — dat de Generaal wat ongeduldig wordt en daardoor wat haastig in bevelen en beslissingen, die dan vaak herroepen of veranderd moeten worden, kortom dat hij niet geheel de oude meer is. Een verlof naar Europa, eens wat anders zien, andere menschen spreken zou hem heel veel goed doen. Maar hij wil er niet van hooren en het waarom is hem moeielijk te zeggen. Althans ik waag het niet dit te doen.

Van Daalen handhaaft schitterend zijn roem als uitmuntend colonnecommandant en hij verdient die reputatie zonder eenige bedenking. Nu ook U zich met zijn toekomstig Gouverneurschap verzoend heeft wordt hij het natuurlijk ook. Toch geloof ik, dat hij eenige noodzakelijke kwaliteiten mist voor die civiele betrekking, want dat wordt het in de toekomst toch. Mocht ik de keuze doen èn .... zou er nog eenigen tijd zijn om te wachten, dan zou die keuze op Swart vallen. Goed verstand, studiezin (die beide heeft majoor Van der Maaten ook) èn vlot en krachtig werker; heeft slag om met menschen om te gaan en weet hen te prikkelen tot groote werkzaamheid.

Nu nog een en ander over mijzelf. Sedert medio Februari zit ik op Sabang om toezicht te houden op de richtige naleving der neu-

[1]) Uit Sabang.

[2]) In de tweede helft van Mei 1903 nam de toenmalige militaire en civiele gezaghebber van Pidië, de majoor K. van der Maaten, Polems moeder, zuster en één van zijn echtgenooten gevangen. Nog 3 maanden bleef Polem in verzet en probeerde schriftelijk bemiddeling te krijgen van Toeankoe Mahmoet en enkele andere hoofden. Begin Sept. kwamen hij, zijn echtgenoote, zijn zwager en al zijn volgelingen in onderwerping. Eind Sept. werd hij door de Gouverneur in gehoor ontvangen en voorloopig hersteld in zijn waardigheid van panglima sagi der XXII Moekims. Met ingang van 1 Jan. 1904 werd hij definitief tot die betrekking benoemd. (G. B., 11 Mei 1904 No. 17).

traliteitsbepalingen, op zichzelf — omdat er zoo weinig gebeurt — een geest doodend werk. Ik benut den tijd voor mezelf en werk aan een paar opdrachten.[1]) . . . . .

De Generaal zal wel zuinig zien als hij er iets van leest, want ik zie de Indische tekorten nog niet gedekt door Atjehsche baten. De mijnbouw loopt — uitgezonderd de petroleum — op niets uit. Van (Europ.) landbouw is ook geen hulp te wachten en van het Atjehsche volk mag men hoogstens hopen, dat het over eenige jaren de eigen lasten zal kunnen dragen. U bij mijn a.s. vertrek alles goeds wenschend. . . . . .

[1]) Colijn bereidde een lezing voor over den economischen toestand van Noord.-Sumatra, te houden voor het Indisch Genootschap. Hij schrijft hierover ook aan Snouck.

XVII

NOTA VAN SNOUCK HURGRONJE AAN VAN HEUTSZ, 26 April 1904[2]).

. . . . . te meer nog, waar men pas begint te besturen . . . . . Een land, dat pas begint te bekomen van jarenlange onrust, dat nog niet geheel gepacificeerd is, is allerminst de plaats voor zulke proefnemingen [renbanen, N.] . . . . .

. . . . . Die fondsen of hasilkassen staan sinds lang in een zeer slechte reuk. Zoowel in Atjeh zelf als hier hoorde en hoort men er steeds over spreken als over gelden, die het bestuur onder schoon klinkende namen den Inlanders uit den zak klopt om er met ongecontroleerde willekeur over te kunnen beschikken. Een paar jaren geleden hoorde ik in Atjeh eenen officier, wien door eenen controleur werd voorgerekend, dat deze allesbehalve buitensporige inkomsten genoot, zeggen: ja, maar jelui neemt eenvoudig hetgeen je tekort komt uit de hasil-djalan-kas en dat kunnen wij niet, als we met civiel bestuur belast zijn . . . . .

[Over het gebruik van de kassen, N] . . . . . Het betreft hier niet eene of andere kleinigheid, eene bepaling of een gebruik, maar een belangrijk bestuursbeginsel: geen dwang of drang, onder welken schoonen naam ook, op de Inlandsche maatschappij uit te oefenen waar dit niet door een onbetwistbaar algemeen belang gerechtvaardigd wordt, allerminst tot zaken, die indirect tot allerlei corruptie aanleiding geven . . . . .

. . . . . Meer bevrediging van ambitie dan die erkenning [door de Reg., van Snouck's inzichten, N] kon ik in Atjeh niet zoeken en behoefde ik daar ook niet te zoeken; steeds besefte ik volkomen en sprak het ook onomwonden uit, dat ik nooit de man kon zijn om op den aangeduiden

[2]) Uit Weltevreden. Minuut.

weg voort te gaan. Daarom te meer was het mij een voldoening en eene eer, het mijne te hebben mogen bijdragen, opdat U de plaats zou innemen, die U in 's lands belang toekwam. Nu heb ik sinds dien tijd echter steeds in de meening verkeerd, niet — wil mij dit op mijn woord gelooven — dat ik, zoolang U de zaken in Atjeh bestuurde, daar eene onmisbare of zelfs maar hoogst gewichtige functie zou vervullen, (met het losmaken der Regeering van haar oude program en Uw optreden beschouwde ik mijne Atjeh-taak als in hoofdzaak afgeloopen) maar wel, dat door U aan mijne door lange ervaring en studie gerijpte inzichten in verschillende zaken, vooral zulke, die de Inlandsche wereld betreffen, in volle ernst eenige waarde werd gehecht . . . . .

XVIII

BEOORDEELING VAN VAN DAALEN DOOR VAN HEUTSZ, 29 April 1904? [1]).

. . . . . Hij is uitstekend op de hoogte van Atjehsche zaken, kent den Atjeher, zoo hoofden als bevolking, door en door, weet hun ontzag in te boezemen, spreekt de Atjehsche taal, is goed bekend met de zeden en gebruiken van het volk, als ook met zijn landbouw, verschillende cultures . . . . . Zijn groote energie en wilskracht, zijne vastberadenheid, initiatief, moed, beleid en snelheid van beraad, gepaard aan groote kalmte in het gevaar en onvermoeibare werkzaamheid, zijn algemeen bekend en terecht merkt U.E.[2]) op, dat hetgeen hij ten aanzien van de onderwerping van dat gewest aan ons gezag gepresteerd heeft, niet hoog genoeg gewaardeerd kan worden.

Maar evenzeer is het volkomen juist, hetgeen U daarop laat volgen, dat aan den bestuurder van een gewest — dus ook van Atjeh en Onderhoorigheden — nog andere eischen moeten gesteld worden. Die bestuurder moet een open oog en oor en ook hart hebben voor de belangen van de bevolking, voor de welvaart en de ontwikkeling van het land; hij moet met verstand beleidvol weten te organiseeren en te leiden; door een krachtig en strikt rechtvaardig bestuur moet hij vertrouwen weten in te boezemen; hij moet diep doordrongen zijn van den heiligen plicht die op hem rust om het volk, dat zoo zeer door den oorlog geleden heeft, te doen beseffen, dat het ons eenig doel, ons streven is om rust, orde, veiligheid en welvaart te scheppen en te handhaven, hoofden en bevolking te doen gevoelen, dat het kalme vredige familieleven met rechtszekerheid voor allen, zelfs voor den geringsten man

[1]) Uit Buitenzorg. Fragment? De opteekening, in de hand van Van Heutsz is klaarblijkelijk de minuut van of een uittreksel uit een officieele beoordeeling van Van Heutsz.

[2]) Rooseboom.

tegenover het voornaamste hoofd, onder ons bestuur verzekerd is en op deze wijze allengs allerwege de diepgevoelde overtuiging vestigen dat ons bestuur hen allen ten zegen strekt; dat het wapengeweld noodig om ons gezag te vestigen slechts middel was tot bereiking van het doel en wij zelf niets liever wenschen dan het zwaard voor goed in de scheede te steken; dat thans door ons alleen nog geweld van onwilligen gekeerd wordt met geweld en slechts onze ijzeren vuist gekeerd is tegen hen, die zich niet in een ordelijke staat van zaken willen schikken; dat de rustige bevolking — ook tegenover die slechtgezinden — op onze bescherming en onzen steun kan rekenen. De eigenschappen van hoofd en karakter, noodig voor de vervulling van de omschreven schoone taak bezit Overste Van Daalen zeer zeker *niet ten volle*. Hij is wat stug in den omgang, is ook soms wat ruw en hard, arbitrair en streng in zijn optreden geweest, heeft nu en dan door stroefheid of onvoldoende tact ambtenaren, officieren en particulieren van zich afgestooten, het is ook wel voorgekomen, dat hij met onvoldoende tact regelingen ten opzichte van de bevolking trof en in den eersten tijd van zijn optreden als wd.-bestuurder in Pidië heeft ongetwijfeld zijne leiding van de inheemsche rechtspraak in die landstreek te wenschen overgelaten, zoodat ik moest ingrijpen en hieraan paal en perk stellen. Men mag echter Van Daalen thans niet beoordeelen naar hetgeen ik hier heb opgesomd en daaruit vooral niet de gevolgtrekking maken, dat hij niet geschikt is om mij eventueel als Civiel en Militair Gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden op te volgen. *Die* conclusie zou ten eenenmale onjuist zijn.

Eenigszins stug of stroef en terughoudend in den omgang is Van Daalen nu eenmaal en dat zal hij wel blijven. Een bepaald scherp verstand heeft hij ook niet, niemand zal van hem zeggen, dat hij uitmunt door intelligentie en scherpzinnigheid. Hij moet veel en ijverig werken om zich kennis te vergaren en als ik dus thans van hem getuig, dat hij zich ruimschoots de kennis heeft weten te vergaren die bepaald noodig voor hem is om een goed bestuurder te kunnen zijn, om dit gewest tot vooruitgang, tot ontwikkeling te brengen, dat hij begrepen heeft wat hiertoe vereischt wordt op het gebied van handel en nijverheid, scheepvaart, kustvaart, landbouw, veeteelt, vischvangst, het winnen van cultuur en boschproducten voor export, boschexploitatie, mijnbouw enz., alsook in welke richting moet gewerkt worden om tevens aan den Lande geleidelijk de noodige inkomsten te verschaffen, dan ligt hierin opgesloten dat hij zijn tijd zeer nuttig heeft besteed.

Oefening kweekt kennis mag van hem worden gezegd, geen oogenblik liet hij verloren gaan om zich door onderzoek en studie te bekwamen en tevens had hij een harde school, want ofschoon ik er steeds op uit was om alles in aangenamen vorm te zeggen, zoo blijft het, vooral voor iemand van Van Daalen's karakter, toch onaangenaam om ongelijk te krij-

gen en als bestuurder getroffen regelingen te zien afgekeurd en gewijzigd.

Kon hij zich b.v. in 1901 niet goed vereenigen met den inhoud van mijne vredelievend gezinde Instructie hem medegegeven bij zijn eersten tocht naar de Gajolanden, later erkende hij de juistheid ervan en ditmaal, in 1904, kwam hij om eene dergelijke Instructie vragen. En in zijn journaal dd. 25 Maart te Koeta Lintang (Penampakan) opgemaakt, komt woordelijk voor:

a. Onder dd 20 Maart na het vermeesteren van de vijandelijke versterking op den heuvel Gemoejang bij Peparèq Goip, waarbij in onze handen bleven: 168 gesneuvelde mannen en 1 gewonde man, 92 gesneuvelde vrouwen en 26 gewonde vrouwen, 48 gesneuvelde kinderen en 20 gewonde kinderen, 3 ongedeerde vrouwen en 9 ongedeerde kinderen: „Bivak in kampong Peparèq Goip. In de vlakte veel beweging van volk. *Om niet noodeloos meer bloedbad aan te richten,* besloten eerst nog een slag toe te brengen in Oostelijk deel der vlakte in Penampakancomplex waar Boekit en Koeta Lintang den toon aangeven."

b. onder dd 22 Maart: „opgerukt naar Penampakancomplex dat zwaar versterkt bleek en door veel volk bezet. Met acht brigades aangevallen, aanvalspunt op een in het midden gelegen saillant (kampong Doerèn). Versterkte kampong genomen na verwoed gevecht. Verdediger fanatiek blijkens luide gebeden. Na gevecht blijkt dat kampongs Doerèn, Rodjo Silo, Koeta Blang en Koeta Lintang ééne reusachtige versterking uitmaken. Vijand bestookt op grooten afstand van buiten den trein. Hij liet 166 dooden, w.o. 15 vrouwen en kinderen in onze handen en 72 geweren, w.o. 3 achterladers met munitie en groote hoeveelheid blanke wapens, levensmiddelen en goederen. Door het groote aantal poorten ontvluchtten velen naar Badaq en Pépér. *Daar ook hier vele vrouwen en kinderen aanwezig waren, gaf ik gelegenheid tot ontkomen.*"

Als men tegenover een inlandschen fanatieken vijand handelt op de door mij onderstreepte wijze en dat dadelijk na verwoede gevechten, dus gedurende het ruwste werk als de hartstocht en zenuwen den mensch het meest opwinden, dan kan van zoo'n aanvoerder zeker niet gezegd worden, dat het zijn aard is op zeer ruwe wijze op te treden en voor al wat inlander is een vrij groote minachting te koesteren.

Al is dus Van Daalen, zooals ik hiervoren zeide, wel eens wat ruw en hard en arbitrair en streng in zijn optreden geweest, ook in dit opzicht heeft hij geleerd en begrepen, dat niet hard en ruw, maar beschermend en vergevingsgezind optreden zonder zwakheid te toonen, ons brengen zal waar wij wezen moeten. En ook het groote nut van eene goed bevolkte streek, van eene nijvere en talrijke bevolking weet hij te apprecieeren en al moge zijn wijze van omgaan met inlanders nog wel eens den schijn hebben van minachting, meer dan schijn is dit niet, althans tegenwoordig niet, nu hij den inlander in zijn doen en laten, in zijn wezen en geaardheid terdege heeft leeren kennen.

Ook in zijne aanvankelijke stroefheid, in zijn — als men het zoo noemen wil — gebrek aan tact in den omgang waardoor zoowel ambtenaren en officieren als particulieren van hem vervreemdden, is in de laatste jaren wel verbetering gekomen en al zal hij — zooals ik zeide — ongetwijfeld altijd eenigszins stug en terughoudend blijven, toch kan ik getuigen, dat mijne bestuursambtenaren en civiele gezaghebbers, op wier behoud te Atjeh alles aankomt en die vroeger zeiden niet onder Van Daalen te willen blijven, allen zijn omgeslagen en dat hij thans, evenzeer als ik, op hen rekenen kan. En wat tenslotte de groote fout aangaat, die ten opzichte van de inlandsche rechtspraak zijn bestuursbeleid in Pidië heeft gekenmerkt en tot een ongunstig oordeel heeft geleid, hierop moet ik antwoorden met het Fransche spreekwoord: il faut juger les faits d'après leurs dates!

Van Daalen kwam in Pidië in Januari 1901, thans ruim drie jaren geleden, toen daar op strafrechterlijk gebied nog niets geordend en ingrijpen, krachtig ingrijpen, noodzakelijk was. Hij greep in naar zijn aard en karakter, doortastend en krachtig, maar met gemis aan de noodige ervaring en daardoor te arbitrair. De talrijke veroordeelingen die na zijn optreden volgden maakten natuurlijk grooten indruk en vooral de vele zware straffen die opgelegd werden. Er is toen zeer zeker naar veler oordeel en ook het mijne te zwaar gestraft en ook te veel naar overtuiging van schuld, zonder voldoend bewijs naar westersche begrippen. Er was echter, om overvulling van de gevangenis te voorkomen, ook snelle berechting noodig en het land krioelde van schavuiten. Voor zoover mij bekend zijn echter geen onschuldigen gestraft en nà mijn ingrijpen en voorloopige regeling der inheemsche rechtspraak in de Onderhoorigheden van dit gewest, heeft ook Van Daalen — hij was niet de eenige die inzake rechtspraak in strafrecht arbitrair handelde en naar Europeesche begrippen te zwaar strafte — ingezien dat kalm, bezadigd en gematigd optreden vooral ook in deze materie een dringend vereischte is, wil men vertrouwen wekken en de overtuiging vestigen van rechtvaardigheid en onpartijdigheid.

Ook op dit gebied moest hij nog leeren en heeft hij geleerd en hem nu te beoordeelen naar hetgeen onder zijn bestuur in Pidië 3 jaren geleden op het gebied van rechtspraak is voorgevallen, zou tot onjuiste gevolgtrekkingen leiden. Ik ben overtuigd, dat hij als gewestelijk bestuurder, ook op het gebied van de rechtspraak over de inheemsche bevolking in de Onderhoorigheden, den door mij aangegeven weg zal blijven bewandelen; de definitieve regeling dezer aangelegenheid is bovendien thans onder handen en hoop ik die nog vóór mijn heengaan ten einde te brengen.

Is in al het voorgaande de bevestiging te vinden van hetgeen U.E. heeft afgeleid uit mijne vroegere particuliere correspondentie, n.l. dat ik een open oog had voor de gebreken van den Heer Van Daalen, tevens

ligt daarin de gevolgtrekking opgesloten, dat hij zich sedert die correspondentie heeft weten te verbeteren, hem thans even goed als aan mij, bekend is, dat een bestuurder in de eerste plaats moet doordrongen zijn van zijn plicht om — zooals U.E. het uitdrukt — te trachten de bevolking van die gedeelten van het land welke reeds onderworpen zijn, met den nieuwen staat van zaken te verzoenen en dus een toestand van rust en vrede in het leven te roepen die op duurzamer grondslag dan wapengeweld gevestigd is, terwijl daarnaast het verzet, waar dit nog smeult, door de wapenen geheel moet worden onderdrukt.

Ik blijf alzoo bij mijn vroeger particulier te kennen gegeven oordeel dat de luitenant kolonel G. C. E. van Daalen de aangewezen man is, om, bij mijn aftreden mij als Civiel en Militair Gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden op te volgen en ik spreek dit oordeel uit in weerwil dat er officieren in dit gewest dienen — in casu de majoor X . . . . en de kapitein H. Colijn — die door eigenschappen van hoofd en karakter hooger moeten aangeslagen worden, dan overste Van Daalen.

Doch deze beide Heeren zijn candidaten voor de toekomst, nà overste Van Daalen.

Kapitein Colijn is nog te laag in rang en te jong in de ranglijst om hem thans reeds als candidaat voor het gouverneurschap in beschouwing te nemen en majoor X gaat aan 't zelfde euvel mank om mij direct op te volgen. Maar in dezen majoor heeft de Regeering een zeer geschikt opvolger van overste Van Daalen en tevens een reserve bij de hand als bij overste Van Daalen nà zijn optreden als Gouverneur, onverhoopt, zijne vroegere neigingen tot te streng, te ruw en te arbitrair optreden weder de overhand mochten krijgen, het ruwe soldatenwerk tot nadeel van de pacificatie en ontwikkeling van het land opnieuw te veel op den voorgrond mocht treden, alsdan mocht blijken, dat hij in de laatste jaren die neigingen slechts tijdelijk had weten te onderdrukken.

In verband hiermede verdient het m.i. aanbeveling om de Instructie voor den Heer Van Daalen als Gouverneur in dier voege te redigeeren dat — zonder hem te veel te binden — daarin duidelijk den te bewandelen weg, die te volgen gedragslijn wordt aangewezen en bijzonderen nadruk wordt gelegd op zijn eerste en voornaamste plichten.

XIX

IDENBURG AAN ROOSEBOOM, 7 Mei 1904 [1]).

Wil ingevolge Koninklijke machtiging lt. gen. Van Heutsz, indien de toestand van Atjeh zijn vertrek gedoogt, na vervanging opdragen spoedig herwaarts te komen. Regeling van zijne financieele positie en

[1]) Archief van Koloniën. Uit 's Gravenhage. Telegram.

van de reis voor gouvernementsrekening van den generaal en zijne echtgenoote is aan U overgelaten.

XX

COLIJN AAN SNOUCK HURGRONJE (ca. 1 Juni 1904) [1].

De Generaal verzocht mij een jaar langer te Atjeh te blijven om Generaal van der Wijck ter zijde te staan. Ik beloofde dit, mits ik mijn ziek gezin (mijn vrouw moet o.a. dringend een operatie ondergaan) thans even naar Nederland kon brengen waartoe goede gelegenheid was door met de Generaal in dienst heen en terug te reizen. Terug moet de nieuwe G.G. toch een adjudant hebben; mijn gezin kan reizen omdat ik aanspraak op verlof maak. . . .

Van Daalen zou met verlof gaan in Sept. als ik terug was en terugkeeren in Mei 1905 om . . . . als Gouverneur op te treden. Ik verdwijn dan van het Atjehtooneel; denkelijk voorgoed. Al zal hij [2]) van ons niet, evenals van de Atjehers en andere Inlanders, den voetkus vergen, hij vergt toch van zijn adepten een serviliteit die ik niet van plan ben te bewijzen.

Met de Generaal [3]) lag ik meermalen overhoop, maar 'k diende toch aangenaam al verschilde ik ook meestal met Z.Exc. van meening in de groote economische vraagstukken, die van huis uit mijne belangstelling hadden en die ik nooit zoo eenvoudig vond als de Generaal, die ze minder nuchter beschouwde dan ik; waarschijnlijk een gevolg van het feit dat hij er minder over gelezen heeft en. . . . zich van Atjeh vooral gaarne gouden bergen beloofde.

Voor Van Daalen bestaat de bestuurstaak in de eerste, tweede en derde plaats uit het onderwerpen (niet van Atjeh) maar van Atjehers.

En voorts in het onbeperkt heerschen van zijn inzicht ook in die zaken waarin niet Atjehervaring, maar algemeene studie den doorslag zou moeten geven. Het is — nu de Generaal hoogst waarschijnlijk G.G. wordt — buiten kijf dat ook Van Daalen Gouverneur van Atjeh wordt en niemand anders. En ik erken de moeielijkheid iemand anders te vinden zoolang Atjehervaring nog zoo onmisbaar is als heden. . . . . X. . is nog pas majoor. Een Civiel Gouverneur — trouwens wien te nemen? — daarvoor is de toestand nog volstrekt niet rijp. Het is een moeielijk vraagstuk en het wordt niet gemakkelijker omdat vele onderbestuurders blijven turen op den toestand van 96—97 en 98 — zich niet weten aan te passen aan het nieuwe. En dan die eeuwige verwisseling van de militaire gezaghebbers. . . . .

[1]) Uit Sabang ontvangen 9 Juni 1904. Snouck Hurgronje verbleef op dit oogenblik in de omgeving van Batavia.
[2]) Van Daalen.
[3]) Van Heutsz.

Een nadeel is bovendien dat de Generaal zich teveel beperkt in zijn keuze van menschen. Op 't oogenblik is alles waarnemend behalve Veltman en Scheepens. En ik vrees, dat dat bij Van Daalen niet beter, eerder erger zal worden. Kortom — misschien zie ik de zaak wat te donker in — ik vrees dat de werkelijke pacificatie nog langer zal uitblijven dan we verwacht hebben. We doen nog te veel of het overal nog Atjeh-oorlog is. Daarbij bemoeien we ons veel te veel en meest op onverstandige wijze met het eigenlijke volksleven. Alles naar het modelletje, dat wij ons inbeelden boven alles voortreffelijk te zijn. En zoo verkregen we hier en daar wat „politoer sadja". Wie voorts de meeste wegen aanlegt (bijna geen enkele behoorlijk afgewerkt) nuttig of niet is de beste controleur of bestuurder. Voor wat dit laatste betreft valt nu toch eenige matiging te bespeuren — en de groote weg Selimoen-Indrapoeri van Heldens op enkele Meters afstand van en voortdurend evenwijdig aan de spoorbaan wordt nu ook door den Generaal afgekeurd.

Na deze vertrouwelijke mopperige ontboezeming bied ik U mijn beleefde groeten aan — — — — —

Ik vergat nog te zeggen, dat de bedoeling van den Generaal is van October—Mei mij tevens te belasten met de waarneming van Van Daalens tegenwoordige betrekking.

XXI

IDENBURG AAN VAN HEUTSZ, 3 Oct. 1904 [1]).

Hooggeachte Generaal, De telegraaf bracht het bericht van Uwe goede aankomst en van de aanvaarding van het bestuur. Ik hoop dan ook in dit epistel niet te veel van Uw tijd in beslag te nemen.

De discussies naar aanleiding van het adres van antwoord op de Troonrede hebben weder doen zien hoe bepaald noodzakelijk het is dat ik geheel en tijdig op de hoogte gehouden word omtrent hetgeen de plannen en de bedoelingen zijn ten opzichte van ons optreden met de wapens: en van hetgeen bij zulk optreden plaats vindt. Zonder Uwe mondelinge inlichtingen omtrent het optreden van Van Daalen in de Gajoe- en Alaslanden zou de Regeering hier een onaangenaam figuur hebben gemaakt, daar de schriftelijke gegevens niet voldoende waren om op eenigszins aannemelijke wijze het gedood worden van zoovele vrouwen en kinderen te verklaren. Het is de laatste weken weder erg onrustig: behalve de Z. O. Afdeeling en Boni (datnatuurlijk nog in de lucht zit) krijgen we berichten omtrent Adonare (bij Flores) en omtrent Ceram. U zult het mij veel gemakkelijker kunnen maken — en tevens den goeden gang van zaken voor zoover ik daartoe meewerken moet meer verzekeren — door mij zoo veel en zoo goed mogelijk op de hoogte

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.

te doen houden van hetgeen geschiedt en van hetgeen geschieden zal. Ik weet wel dat het met de beste wil van de wereld niet mogelijk zal zijn mij geheel te behoeden voor „verrassingen" in dien zin dat er dingen geschieden, die ik uit de stukken niet heb kunnen zien aankomen en die ik daarom niet dadelijk afdoende kan toelichten en verklaren — maar U zult begrijpen: dat hoe geringer het getal dier verrassingen, hoe aangenamer het voor mij is. Vooral in de tweede helft van het jaar als de Kamers de gelegenheid hebben mij allerlei vragen te doen.

Het is mogelijk dat ik U een dezer dagen nog per draad om eenige inlichtingen verzoek, want het komt mij voor dat de gegevens betreffende den actueelen toestand in de Z. O. Afdeeling en in de z.g. onafhankelijke Bataklanden niet geheel voldoende zijn om de behandeling van de Indische begrooting met een gerust hart tegemoet te gaan. Ik laat dit echter nog eerst nagaan.

De decoratie van Van Daalen heb ik nog niet naar Indië gezonden. Ik kan de reden daarvan niet officieel mededeelen en zal er dus officieel maar een mouw aanpassen: vertrouwelijk wil ik U evenwel doen weten wat de questie is. De Koningin heeft het voornemen om het commandeurskruis aan Van Daalen persoonlijk hier in Nederland uit te reiken, maar wil beslist niet dat iets daarvan uitlekt: ten eerste omdat het natuurlijk moeilijk is om zoo lang vooruit vaste plannen te maken, maar in de tweede plaats omdat H.M. niet aan dit voornemen gevolg zal geven als mocht blijken, dat door Van Daalen in de Gajoe- en Alaslanden niet in alle opzichten zoo menschlievend mogelijk is opgetreden. Ik heb even vóór Uw aankomst te Batavia per draad verzocht: mij zoo spoedig mogelijk rechtstreeks van Atjeh te doen zenden nauwkeurige gevechtsbeschrijvingen, waaruit met name de noodzaak blijkt van het dooden van zooveel vrouwen en kinderen (in de Alaslanden was het percentage zeer groot). Blijkt nu uit die beschrijvingen dat Van Daalen inderdaad in elk opzicht vrij uitgaat dan blijft de Koningin bij Haar voornemen en wordt de decoratie niet naar Indië gezonden.

Mocht evenwel in het licht treden dat Van Daalen hier of daar onnoodig hard is te werk gegaan dan moet de decoratie in Indië worden uitgereikt en zal ik ze spoedshalve direct naar Atjeh doorzenden. Daar, als ik het wel begrepen heb, Van Daalen in het begin van December naar Nederland zou vertrekken, zal ik — zoodra na de ontvangst van de gevraagde bescheiden eene definitieve beslissing genomen is omtrent het al of niet zenden van het commandeurskruis naar Indië — U telegrafeeren òf „decoratie blijft hier" — in welk geval de uitreiking in Nederland zal plaatshebben en Van Daalen dus vertrekken kan wanneer hij wil; òf „decoratie (is) verzonden" — in welk geval door U aan de Gouverneur van Atjeh zou kunnen worden opgedragen om de decoratie, dadelijk nadat ze door hem ontvangen is, uit te reiken, in verband

waarmede dan Van Daalen's vertrek van Atjeh misschien eenige dagen zal moeten worden uitgesteld. Ik reken dat ik de gevraagde gegevens begin November kan hebben: de Koningin kan dan omstreeks half November decideeren, en ik zal dan dadelijk seinen. — U wilt wel zorgen dat niets uitlekt van het voornemen van H.M. om persoonlijk het commandeurskruis uit te reiken?

XXII

IDENBURG AAN VAN HEUTSZ, 11 Dec. 1904 [1]).

Hooggeachte Generaal, Veel dank voor Uw brieven van 4 en 7 November[2]) die ik eenige dagen geleden ontving. Met bewondering heb ik daarin gezien hoe U in den korten tijd sinds Uwe aankomst verloopen reeds op velerlei gebied leiding aan de zaken hebt kunnen geven en U derhalve reeds geheel op de hoogte kunnen stellen.

Wat de door U behandelde punten aangaat het volgende:

a. Tegen de uitreiking van de decoratie aan Van Daalen door H.M. bestond geen ander bezwaar dan dat zijn aankomst in Nederland naar het oordeel der Koningin wat laat plaats grijpt. — H.M. gaf er nu de voorkeur aan dat de uitreiking door U geschiedde, maar ik ben er van overtuigd dat Van Daalen wel op de een of andere wijze door de Koningin zal worden onderscheiden als hij hier komt. Uit het door hem ingeleverde rapport blijkt inderdaad dat niet noodeloos het bloed van ongewapenden is vergoten en ik heb dan ook met volle overtuiging de tocht door Gajoe- en Alaslanden verdedigd in de Tweede Kamer.

b. U zult uit de handelingen zien dat zoowat alle partijen aandringen op inperking van wapengeweld. Het is op 't oogenblik ook wel een beetje bar: we zijn zoowat overal tegelijk aan de gang. Ik ben bezig een officieelen brief daarover aan U te schrijven. Als het noodig is om te vechten dan moeten wij het goed doen; maar ik vraag mij af of bijvoorbeeld op Ceram het nu bepaald noodig was om naar de wapenen te grijpen. We kunnen nu eens niet overal tegelijk ordelijke toestanden scheppen en in het niet zien van dingen, die men niet bepaald behoeft te zien, kan ook wel eens wijsheid schuilen. — Wat de resid. . . . . . aangaat, hetgeen ik van hem zag (op papier) geeft ook mij den indruk dat hij weinig vertrouwen inboezemt. Het is goed dat U den toestand in de Z.O. Afd. v. Borneo eens goed onder de oogen ziet: ofschoon ik vrees dat het niet gemakkelijk zal zijn eene goede oplossing te vinden.

c. Het doet mij verbazend veel pleizier dat U reeds de hand hebt geslagen aan het bevorderen van een soort evenwicht tusschen uitgaven

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.
[2]) Niet aangetroffen.

en inkomsten in de verschillende Buitenbezittingen. Ik vermoed, dat dit evenwicht slechts geleidelijk is te verkrijgen: indien men slechts consequent in die richting werkt, dan moet het te bereiken zijn.

d. U kunt de zaken natuurlijk beter beoordeelen dan ik hier, maar ik veroorloof mij toch de opmerking dat men wel niet in elk deel van de Archipel dadelijk bij de eerste contractwijziging een contract zal kunnen krijgen als in de Atjehsche Onderhoorigheden, waar aan de inlandsche bestuurders eigenlijk geen macht is gelaten. Men kan in die richting streven, maar zal zich m.i. ook met een minder engen band tevreden kunnen stellen indien de contracten in 3 artikelen niet te krijgen zijn zonder wapengeweld. Hoofdzaak is naar mijne meening dat men naast de inlandsche bestuurders goede ambtenaren plaatst die hen leiden en dat men zorgt dat de Landsinkomsten gaandeweg minder door de inlandsche bestuurders als particulier eigendom worden gebruikt, doch worden bestemd voor de ontwikkeling van hun land en gedeeltelijk ook voor restitutie aan het Gouvernement om de uitgaven die het zich voor zulk een landschap getroost, en waar het kan, ook voor eene bijdrage aan de algemeene bestuurskosten. Er is dus te dezen opzichte geen verschil tusschen U en mij: ik ben alleen maar bang dat een streng drijven naar de korte Atjehsche tractaten ons onnoodig in moeilijkheden kan brengen: in elk voorliggend geval zal, ook in verband met onze tegenwoordige verhouding tot het landschap en met de historische ontwikkeling van die verhouding, moeten worden nagegaan hoever we gaan kunnen.

f. Uwe behandeling van de Sigizaak[1]) getuigt van meer wijsheid dan de wijze waarop de Gouverneur Kroesen ze wilde beëindigen. Men zeide mij kort geleden: „den heer Kroesen steken de lauweren van den generaal Van Heutsz: hij wil ook lauweren plukken". Als dit zoo is, is het m.i. een reden te meer om met zijn voorstellen voorzichtig te zijn.....

k. Ik heb immers niet te veel gezegd in de Kamer toen ik zeide, dat het niet de bedoeling was de Gajoe- en Alaslanden direct te besturen? Het bestuur zal daar immers ook door tusschenkomst van de inlandsche bestuursorganisatie worden geoefend?

Hoe voldoet genl. Van Wijck in Atjeh? Uw gunstig oordeel over hem is mij — na alles wat ik vroeger van hem zag — nog altijd een raadsel.[2]) Ik hoop dat U U niet in hem vergist en dat hij inderdaad hoog genoeg blijkt te staan om later legercommandant te worden. Als ik hem te goeder tijd daartoe voordraag dan zal het uitsluitend zijn, omdat ik Uw oordeel volkomen vertrouw....

[1]) Het verzet in Sigi openbaarde zich op 12 Maart 1906 het eerst toen Luit. van Ardenne eenige aanzienlijke inlanders tot het verrichten van heerendiensten preste. Het plaatselijk commando maakte fouten; de troepen moesten zich terugtrekken. Door het kordaat ingrijpen van den passeerenden „Reise-kapitein" Colijn werd ons prestige hersteld. N.

[2]) Vgl. XXIII.

p. Ik kan mij zeer goed voorstellen dat U eenige minder geschikte elementen opruimt: het zal echter niet altijd gemakkelijk vallen om goede vervangers te vinden.

Y. is geen vriend van U, dat begrijp ik. Maar hij heeft goede vrienden in Holland o.a. Jhr. Mr. De Savornin Lohman. Nu was ik heel blij dat hij na zijn ontslag uit den militairen dienst een betrekking gekregen had als bibliothekaris van het D. v. O. Kort geleden las ik echter dat hij daaruit is ontslagen; er stond niet bij: op verzoek. Ik vrees dus dat ik binnenkort weer last krijg van zijn goede vrienden hier in Holland en zou het daarom zeer waardeeren als U gelegenheid zoudt kunnen vinden om hem als hij naar iets solliciteert waarvoor hij geschikt is, weder ergens onder dak te brengen.

Het is voor U waarschijnlijk minder aangenaam dat Uw broeder U zoo spoedig naar Indië gevolgd is om herstel van grieven te zoeken[1]). De heer Rooseboom heeft natuurlijk zijn bezwaarschrift nog afgedaan om het U niet moeilijk te maken en nu schijnt Uw broeder U toch voor die lastige zaak te plaatsen. Ook al zou hij gelijk hebben dan had hij dit m.i.: niet moeten doen. Wijst U hem af dan heeft hij iets gedaan wat U als broeder natuurlijk onaangenaam is: — geeft U hem gelijk, dan krijgt in veler oog Uw rechtvaardigheidszin een deuk. U zoudt dit natuurlijk niet doen tenzij tenvolle van de rechtvaardigheid zijner grieven overtuigd: maar toch zou bij het publiek iets van het gevoel van nepotisme blijven hangen. En daaraan had Uw broeder U niet mogen blootstellen. Hij had m.i. om Uwentwil moeten berusten. — Ik hoop dat U in deze netelige zaak wijsheid moogt krijgen.

[1]) Een broeder van Van Heutz, die uit den dienst van het Gouvernement ontslagen was en zich des wegen bezwaard gevoelde.

XXIII

IDENBURG AAN VAN HEUTSZ, 27 Febr. 1905[1]).

Tot toelichting van mijn met dezen mail gaand schrijven over de vervulling van het Legercommando het volgende: Het is mij natuurlijk bekend, dat U Van Daalen bestemd hebt voor Gouverneur van Atjeh, maar ik zal een officieel bericht moeten hebben, dat U bij dit voornemen volhardt als de Generaal Van der Wijck van Atjeh weggaat, om H.M., die dienaangaande ongetwijfeld zekere gegevens zal willen hebben, naar eisch te kunnen inlichten. En dit is te eer noodig nu het vertrek van Van Daalen uit Indië later schijnt te hebben plaats gevonden dan aanvankelijk de bedoeling was: althans ik las eerst eenige dagen geleden, dat hem verlof naar Europa was verleend en ik bemerkte van zijne aan-

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.

komst in Holland nog niets. Nu gaat Generaal Boetje reeds begin Mei weg — wil Generaal Van der Wijck op dien datum als legercommandant kunnen optreden dan moet hij in het laatst van April Atjeh verlaten en zou dus Van Daalen tegen dien tijd weder in Atjeh moeten zijn. Maar dan kan hij nauwelijks vier weken in Holland zijn, aannemende, dat hij tegen 1 Maart hier komt.

Wat de benoeming van Generaal Van der Wijck tot legercommandant aangaat, U weet, dat hij mijn candidaat niet zou geweest zijn. Hij heeft eigenlijk nooit uitgeblonken in eenig opzicht: is als weinig serieus bekend en is niet solide.

Nu wil ik gaarne gelooven, dat hij de laatste jaren ernstige plichtsopvatting aan den dag heeft gelegd en dat hij beschikt over een goede hoeveelheid gezond verstand; mijns inziens blijft zijn verleden een bezwaar tegen zijne plaatsing aan het hoofd van het Leger, waarin hij zoovele en zoovelerlei personeele en materieele zaken zal hebben te beslissen en zal het hem, wiens gebrek aan volkomen validiteit sinds jaar en dag bekend is, moeielijk zijn om ondergeschikten ongunstig te beoordeelen wegens gebrek aan bewegelijkheid en Ausdauer. Hij zal het natuurlijk *kunnen* doen, want hij heeft er als legercommandant de macht toe, maar hij zal er moreel het recht toe missen en misschien ook wel de moed als hij zich de consideratie herinnert, die in dit opzicht met majoor en overste Van der Wijck is gebruikt. Maar zooals ik U reeds mondeling zeide: ik zal mijne medewerking tot zijne benoeming tot legercommandant niet onthouden als U die benoeming bepaald noodig acht. Waar ik in Uw beleid en in Uw oordeel zooveel vertrouwen had en heb, dat ik mij gelukkig achtte U aan H.M. voor Landvoogd te kunnen voordragen, wil ik gaarne van dat onverzwakte vertrouwen doen blijken door bij de beoordeeling van den Generaal Van der Wijck mijn persoonlijk inzicht ondergeschikt te maken aan Uw oordeel over dien opperofficier en wil ik dan op Uw gezag aannemen, dat hij inderdaad sommige mingewenschte eigenschappen heeft afgelegd en dat in verband daarmede andere goede qualiteiten dermate op den voorgrond treden, dat het gebrek aan sommige capaciteiten, die hij op zijn leeftijd niet meer verwerven kan, daardoor wordt in de schaduw gesteld.

En ik doe dit te eer, omdat ik U moet toegeven, dat de Generaal Van Kooten, die mijn candidaat zou zijn, omdat ik hem zoowel uit het oogpunt van validiteit als uit het oogpunt van algemeene militaire ontwikkeling veel hooger stel dan Generaal Van der Wijck — ook sommige hoedanigheden mist, die in den Legercommandant gaarne worden gezien. Ik denk speciaal aan initiatief en drijfkracht. Of hij zulk een letterknecht is als U schijnt te meenen, geloof ik te moeten betwijfelen: maar ik erken, dat hij niet eene krachtige persoonlijkheid is en niet een overmaat van aplomb heeft. Hij is meer iemand van knoopen te ontwarren dan om ze door te hakken. Zou echter het gemis van deze eigenschappen,

waaraan door U — en waarschijnlijk terecht — op dit oogenblik zoo groote waarde worden toegekend, niet voor een goed deel zijn te ondervangen door Uw persoonlijken invloed als Gouverneur Generaal. Acht U het inderdaad onmogelijk, dat de Generaal Van Kooten onder Uwe directie werkzaam is in de door U gewenschten geest? En indien dat niet onmogelijk is, maar wèl mogelijk moet worden geacht, zou dan toch werkelijk de Generaal Van Kooten niet eerder in het Hertogspark behooren dan de Generaal Van der Wijck?

Uwe beoordeeling van den Generaal Van der Wijck zou het mij zéér ongewenscht doen achten, dat hij — gepasseerd wordende door Van Kooten — het Leger thans verliet. Daarna opperde ik in mijn officieelen brief het denkbeeld of Van der Wijck niet — ouder luitenant generaal dan de Legercommandant — gouverneur van Atjeh zou kunnen blijven. Zijn frischheid en zijn initiatief kunnen daar nog voldoende tot hun recht komen en hun invloed in het Leger doen gelden, evenals dit het geval was toen U te Koeta Radja resideerde.

En zou dan niet Van Daalen na eenige maanden verblijf in Nederland, de aangewezen aanvoerder van de troepen tegen Boni zijn en daar dan niet genoeg emplooi vinden op militair gebied en later op civiel gebied om zijn kolonels- en generaalspensioen te verdienen?

Dit zijn vragen, die ik aan Uw oordeel onderwerp nu ik toch, voordat ik de voordracht kan doen, nog inlichtingen van U behoef omtrent de wijze, waarop in Uw gedachtengang in het gouverneurschap van Atjeh moet worden voorzien, nu het wel niet waarschijnlijk is, dat Van Daalen eind April weder in Indië zal zijn.

Ik herinner U nog in dit verband aan de uitlating van Colijn omtrent de gezindheid, waarmede de gouverneursbenoeming van Van Daalen door verschillende goede officieren in Atjeh zou worden ontvangen. Ik weet wel, dat zij U toegezegd hebben — ook dan hunne functiën in Atjeh te blijven vervullen, maar ik heb toch wel den indruk, dat zij niet zullen treuren als een oplossing wordt gevonden, die Van Daalen in zijne waarde laat en die hem toch vooreerst nog geen gouverneur van Atjeh doet worden.

Ik heb U mijne meening ronduit uiteengezet: ik zou het het best achten als Van der Wijck luitenant generaal werd en Van Daalen bij keuze bevorderd werd en als expeditiecommandant tegen Boni werd bestemd. Maar ik herhaal uitdrukkelijk, als U na overweging van dezen weg bij Uwe meening blijft, dat het Landsbelang eischt, dat Van der Wijck legercommandant wordt en Van Daalen gouverneur van Atjeh, dan zal ik niet difficulteeren en in dien zin de voordracht aan de Koningin doen. U hebt, nog afgezien van de quaestie van vertrouwen in Uw oordeel, er recht op, dat die belangrijke plaatsen zóó worden bezet, dat U eene goede vervulling van de op U rustende zware plichten mogelijk wordt gemaakt.

Ik mag dus per telegram wel vernemen hoe U oordeelt, dat moet worden gehandeld, ook ten opzichte van Atjeh als Van der Wijck daar niet blijft en Van Daalen nog niet terug is.

De machtiging tot buitengewone bevordering van Heldens is verleend: ik wensch daarmede U en hem geluk en maak U mijn compliment over zulk een schoonzoon.

XXIV

VAN HEUTSZ AAN IDENBURG, 21 Mei 1905 [1]).

..... ontving ik van den Raad van N.I. het met de na te noemen bescheiden in afschrift hiernevens aangeboden advies van 28 April jl. No. XIX, waarin het Hooge College, in verband met de daarin vervatte beschouwingen tot de conclusie kwam, voor eene benoeming tot Civiel en Militair Gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden als eenigen candidaat slechts te kunnen aanbevelen X.

.... Met dat advies heb ik mij niet kunnen vereenigen ..... Ik heb dan ook bij artikel 5 van mijn besluit van 6 dezer No. 2 den Luitenant Kolonel der Artillerie Van Daalen benoemd tot Civiel en Militair Gouverneur van dat gewest, en wel onder nadere goedkeuring.....

[1]) Archief-Koloniën. Uit Buitenzorg.

XXV

IDENBURG AAN VAN HEUTSZ, 7 Maart 1905 [1]).

Eergisteren ontving ik Uw schrijven van 4/6 Februari [2]), waarvoor ik U zeer dank zeg. Daaruit begin ik te begrijpen, waarom ik nog niets van de komst van Van Daalen heb bemerkt en ook hoe het mogelijk is dat U op hem rekent om begin Mei als Gouverneur van Atjeh op te treden. Als hij niet met verlof naar Europa komt is hij daarvoor natuurlijk beschikbaar. Als ik dit geweten had zou waarschijnlijk mijn laatste brief in de pen zijn gebleven; te eer als ik toen ook reeds kennis had gedragen van Uwe aanwijzing van kolonel Van der Wedden tot commandant der (eventueel, maar naar het schijnt wel zéér waarschijnlijke) expeditie tegen Boni. Ik begrijp nu wel hoe Uw draadbericht op mijn brief over de vervulling van het Legercommando en van het gouverneurschap van Atjeh zal luiden en zal daarom de Generaal Van der Wijck tot legercommandant voordragen.

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.
[2]) Niet aangetroffen.

XXVI

BOSCH AAN DE BEAUFORT, 22 Dec. 1905 [1]).

De malaise en achteruitgang van den toestand op Atjeh schrijf ik toe aan de navolgende oorzaken. 1e Het onophoudelijk oproepen der bevolking tot het verrichten van arbeid in onbetaalden dienst. 2e Het aanhoudend opleggen van boeten. 3e Het door ambtenaren bevoordeelen van kapitalisten en handelslichamen, waardoor als het ware monopoliën gecreëerd worden. In de Onderhoorigheden van Atjeh toch wordt de bevolking aanhoudend opgeroepen tot het aanleggen van karrewegen (6 M. breed) om, zoodra deze gereed waren, gampongwegen (2 M. breed) aan te leggen, daarna opgeroepen te worden tot het openkappen hunner gampong en tevens belast te worden met het onderhoud van het geheel. Gedurende den aanleg dezer karrewegen werd ook gewerkt door Atjehers aan den aanleg van het spoor, dit laatste echter in betaalden arbeid, herhaaldelijk moest het een op het ander wachten, voor mij het duidelijkste bewijs, dat dus het grootste gedeelte, zoo niet de geheele mannelijke bevolking werd opgeroepen en hiermede bezig was. Het behoeft dan natuurlijk geen verder betoog dat de cultuur van peper en rijst hieronder moet lijden en daar waar het gouvernement nu reeds jaren bezig is op deze manier den Atjeher de gelegenheid te ontnemen, geld te verdienen en behoorlijk zijne sawahs en tuinen te bebouwen, blijft natuurlijk de verarming der bevolking en dientengevolge ontevredenheid niet uit. Is het niet kenschetsend, dat in Peusangan daar waar het meest van de bevolking gevergd wordt, wij ook herhaaldelijk gevoelige klappen krijgen, grootere en kleinere, maar toch een duidelijke uiting van de gekweekte verbittering.

Voor den aanleg van de weg naar de Gajoelanden worden uit Peusangan betrokken tweeduizend man, die dan voor geruimen tijd een bivak bij Teupin Maneh betrekken om daar dan onder deskundige voorlichting een slechten weg aan te leggen van twaalf Meter breed [2]). De meest optimiste officier, naar den vermoedelijken duur van dit werk vragende, schatte tien jaar. Een der officieren, de heer Landzaat, verklaarde mij openhartig, dat hij de onder zijn leiding aangelegde weg, zeer slecht gemaakt had [3]).

Ik noem het aanleggen van een weg van 12 en 6 Meter breed, die niet voorziet in een gevoelde behoefte door Atjehers, aangezien zij

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage. — W. Bosch, oud-zeeofficier, daarna opzichter bij de Atjeh-tram, eindelijk part. handelaar. Een afschrift van dit schrijven werd door Bosch aan Fock ter hand gesteld, die er particulier kennis van gaf aan Van Heutz.

[2]) Vgl. No. XXXVII.

[3]) Deze mededeeling bevestigt dus de juistheid van Van Daalen's opmerking, (vgl. Van Daalen aan Van Heutsz, 24 April 1906) dat het zware werk aan den Gajoweg gedurende zijn Gouverneurschap het gevolg was van het slechte werk onder Van Heutsz.

altijd achter elkaar loopen en waar onze troepen toch nooit meer dan twee aan twee marcheeren, een noodeloos geplaag der bevolking [1]). De weg naar de Gajoelanden is bovendien voor karren en automobielen door hare groote hellingen onbruikbaar [2]). De bevolking in Peusangan wordt dus verminderd met een paar duizend man voor dien weg naar de Gajoelanden, toch moeten de wegen in Peusangan zelf aangelegd en ook onderhouden worden, de resteerende bevolking moet hiervoor zorgen. Het aanleggen van die breede wegen maakt den indruk alsof de Gouverneur van A. en O. denkt: nu krijg ik ze voor niets, later moet ik er voor betalen.

Toen de spoorbaan gereed kwam en het water wat opgestuwd werd bij Maneh, liepen de wegen onder water, de bevolking moest deze weder een halven Meter ophoogen. Bij iedere tournee van generaal, kolonel of assistent-resident wordt natuurlijk weder in zenuwachtige haast de heele bevolking aan het werk gezet door de diverse plaatselijke autoriteiten en autoriteitjes. Bij niet opkomen of bij niet in orde bevinden der wegen natuurlijk weer zooveel boete. Het geven van boete komt mij voor op Atjeh zoo langzamerhand een soort van sport te zijn geworden. Atjeh heet gepacificeerd, volgens verklaring der Regeering zijn de rondloopende benden slechts roovers. Waarom de bevolking dus beboet, daar waar wij haar door het afnemen der wapens de gelegenheid hebben ontnomen zich te verdedigen en zij dus aan deze benden zijn overgeleverd? Dat de Atjehers langzamerhand zijn uitgezogen, geen koopkracht meer hebben, blijkt uit de ingetreden malaise, waar de couranten reeds eenige berichten van gaven [3]). Ik heb zelf nog een ong. 15 duizend gulden onder hen uitstaan. De Maharadja van Djeumpa moest mij *f* 4000 betalen, vroeg mij echter uitstel, aangezien hij zooveel boete had gehad. Ik gaf hem voor *f* 3000 een jaar uitstel, te betalen in peper of producten, doch zou hij mij de resteerende *f* 1000 binnen 14 dagen betalen. In dit korte tijdsverloop kreeg hij echter weder boete en eindelijk ten einde raad, beleende dit hoofd zijne sieraden en die van zijne vrouwen tegen 4 % per maand, teneinde mij duizend gulden te kunnen betalen.

Toekoe Tji Aberdoe ontving van de Atjehsche Handel Mij. *f* 5000 voor handelsdoeleinden; te Sigli kon hij van dit geld aan boete onmiddellijk *f* 2000 afdragen. Voor het loopen met wapens zonder vergunning wordt boete opgelegd, voor een rentjong $ 5 en een klewang $ 10, voor het loopen zonder passen eveneens. In zoo'n geval wordt de

[1]) Deze critiek kan uit den aard der zaak op den aanleg van moderne wegen in alle deelen van den Archipel worden uitgebracht.

[2]) Vgl. noot 3, p. 76.

[3]) Van Daalen verwijt Van Heutsz ten vierde: „het ten koste van particulieren en maatschappijen", „ongeëvenaarde opschroeven van den toestand, waardoor het nu moet schijnen alsof alles is achteruitgegaan." Vgl. Van Daalen aan Snouck Hurgronje, 30 Dec. 1907.

overtreder opgesloten in een kooi en daarin gevangen gehouden tot een der familieleden of hoofden de boete betaald heeft. Het gebeurt dus dikwijls, dat een Atjeher geruimen tijd opgesloten blijft alvorens iemand de boete voor hem betalen wil, zoodat de eene Atjeher veel zwaarder gestraft wordt dan de andere voor dezelfde overtreding. Is het verblijf in de ,,koeroengan'' niet reeds voldoende straf? En welke controle is er op al deze kleine boeten, die toch in de duizenden loopen?

Wat zeer zeker ook verbittering moet wekken is: het oplichten van vrouwen, het oproepen tot het verrichten van werkzaamheden gedurende de ,,poeasa''. (Het emplacement der nieuwe quarantaine veekralen te Lho Seumawé werd in de poeasa vervaardigd). Het leveren beneden marktprijs van artikelen op bevel, niet voor oorlogsdoeleinden bestemd. Het toepassen van rottanslagen op vrije Atjehers, waarvan ik ooggetuige was. Ook zijn de Atjehers ontevreden over het feit, dat zij zich niet mogen vestigen waar zij willen. Een Pedirees, ontevreden over de toestanden in Pedir mag zich niet te Samalanga gaan vestigen. Werd dit toegestaan, dan zouden de hoofden gedwongen worden uit welbegrepen eigenbelang hunne ondergeschikten goed te behandelen.

XXVII

VAN HEUTSZ AAN VAN DAALEN, 20 Jan. 1906[1]).

..... Den laatsten tijd kwamen mij bij herhaling klachten ter oore, die, zouden zij juist zijn, mij teleurstellen in mijne verwachting omtrent den gang van zaken in het gouvernement onder Uw bestuur .....

..... Intusschen zal ik mijn oordeel in deze zaak opschorten tot na ontvangst van het door mij verlangd rapport, waaruit duidelijk blijken moet de geheele omvang der verplichte diensten van de Atjehsche bevolking in Peusangan .....

..... Verschillende klachten bereiken mij voorts over den in Atjeh heerschenden geest onder de officieren, en zelfs de Legercommandant heeft reeds eenmaal mijne aandacht daarop gevestigd. Dat er altijd door een breede categorie werd gemopperd, is mij niet onbekend, maar het schijnt, dat den laatsten tijd dit euvel ingang vond bij personen, die vroeger met veel opgewektheid dienden, ja zelfs bij officieren-civiele gezaghebbers. En dat zou ik zeer betreuren. Want waar ontstemming veld wint, wordt toewijding gebannen, en in Atjeh kan men in het tegenwoordig stadium, waar zooveel moet worden overgelaten aan de onderbevelhebbers, met plicht alleen niet meer terecht.

Ik kan de juistheid van al die klachten niet beoordeelen en wil er ook vooralsnog geen onderzoek naar doen, maar met nadruk vestig ik Uwe

[1]) Uit Buitenzorg.

aandacht er op, dat niemand ter wereld in staat is, een taak als te Atjeh alleen te vervullen, dat men daartoe de toewijding van velen behoeft; dat die toewijding niet verkregen wordt door uiting van ontevredenheid, wel door welwillendheid, vooral blijkend uit appreciatie; en eindelijk, dat Uw standpunt, om van ondergeschikten geen voorlichting te behoeven, gesteld, dat deze bijna ongelooflijke, mij geworden mededeeling waar mocht zijn, mij uitermate verbaasd heeft. Ik heb op die voorlichting, zelfs ongevraagd, steeds prijs gesteld en er mij wel bij bevonden; en ik vermeen, dat, waar ik die voorlichting niet missen kon, U goed zal doen haar niet als overtollig ter zijde te stellen .....

..... alleen wilde ik nadrukkelijk Uwe aandacht er op vestigen, dat door U alles behoort te worden gedaan om een goeden geest te bevorderen, vooral onder hen, die lange jaren met veel toewijding de Atjehzaak hebben gediend; dat iedereen, maar vooral deze groep van officieren, appreciatie ontvangt in ruil voor ijver en toewijding en dat alles worde nagelaten, wat het zoo onontbeerlijk initiatief in het Leger zou onderdrukken.

Nu komt in berichten uit Atjeh herhaaldelijk voor, dat door patrouilles tegenwoordig te spoedig geschoten en hierdoor dikwijls onnoodig personen als vijand worden neergelegd, die het in werkelijkheid niet zijn, en dat zulks in hoofdzaak geschiedt, omdat de patrouillecommandanten bevreesd zijn anders niet voor flink en doortastend aangezien te worden .....

XXVIII

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 23 Jan. 1906 [1]).

Het zal de aandacht van U. E. niet zijn ontgaan, dat bij de schriftelijke gedachtenwisseling met de Tweede Kamer over de Indische Begrooting voor het loopende jaar, ook de tegenwoordige gang van zaken in Atjeh ter sprake is gebracht (Voorloopig Verslag, blz. 8) en dat daarbij twijfel werd te kennen gegeven, of aan het stelsel, waarnaar sedert 1898 de pacificatie wordt nagestreefd, in den laatsten tijd niet eene toepassing gegeven wordt, welke verbittering wekt en tot verzet prikkelt en daarom weinig geschikt is om ons nader bij het einddoel te brengen.

Ik heb, naar aanleiding daarvan, in de Memorie van Antwoord (blz. 13/14) in het licht gesteld, dat in de geleverde beschouwingen de staat van zaken te eenzijdig werd beoordeeld en tevens als mijne overtuiging te kennen gegeven, dat hetgeen in de richting, die tot beëindiging van den strijd in Atjeh gevolgd wordt, dient te geschieden, met

[1]) Uit 's-Gravenhage. — Afschrift.

vertrouwen aan U. E. kan worden overgelaten, daarbij tevens wijzende op sommige voorschriften van de jongste instructie voor den Civielen en Militairen Gouverneur, die het bewijs leveren, dat een beleid, zooals, naar men meende, thans in Atjeh gevoerd wordt, niet zou strooken met de bedoelingen van de Indische Regeering.

Intusschen zijn sedert verschillende berichten en beschouwingen onder mijn aandacht gekomen, waarin op zóó overeenstemmende wijze over den tegenwoordigen staat van zaken, vooral in de landschappen ter Noordkust gesproken wordt, dat ik er prijs op moet stellen van U.E. zelf te vernemen, wat van dit alles moet worden geloofd.

Volgens die vrijwel overeenstemmende berichten, ik vestig in het bijzonder de aandacht van U.E. op eene correspondentie welke geregeld voorkomt in de hier ter stede verschijnende Nieuwe Courant en waarin de gebeurtenissen in Atjeh over het algemeen op bezadigde en naar het voorkomt zaakkundige wijze worden besproken, zou de opleving van het verzet in de ternauwernood in onderwerping gekomen landschappen der Noordkust, vooral geweten moeten worden aan drie oorzaken: het onbesuisd optreden van de door sommige gebeurtenissen van den laatsten tijd tot „een geest van verwildering" geprikkelde patrouilles; de zware onbetaalde arbeid die, voor het aanleggen van den weg uit Peusangan naar de Gajoelanden, van de bevolking (bovendien nog op onoordeelkundige wijze) wordt geëischt en zoodoende in een „reusachtige plagerij" zou zijn ontaard[1]); eindelijk het in het overdrevene opleggen van boeten.

De te mijner beschikking staande gegevens stellen mij niet in staat tot een oordeel of inderdaad thans anders gehandeld wordt dan vroeger; immers het rustelooze vervolgen van de verzetselementen heeft steeds tal van offers aan beide zijden gevorderd en alleen het nu meer dan vroeger voorkomend sneuvelen van vrouwen, zou eenigszins tot bevestiging kunnen strekken van de bewering, dat onbesuisder opgetreden wordt dan voorheen; het werken in onbetaalden arbeid aan het maken van wegen is ook onder het bestuur van U.E. als Gouverneur van Atjeh aan de bevolking opgelegd geworden. De klachten, die vernomen worden, gelden dan ook niet de maatregelen op zich zelf maar de wijze waarop zij in den laatsten tijd toegepast worden; doch juist dit geeft aanleiding tot de vraag, of de leiding uit Koeta Radja nog wel is wat zij onder het bestuur van U.E. als Gouverneur van Atjeh was, m.a.w. of kolonel Van Daalen wel inderdaad, als bestuurshoofd, beantwoordt aan de verwachtingen, waarvan U.E. te zijnen aanzien blijk gaf, in den brief van 29 April 1904 Ld. B. zeer geheim[1]), waarmede door U, als Gouverneur van Atjeh op den zeer geheimen kabinetsbrief van den Gouverneur Generaal Rooseboom van 3 April 1904 No. 8/c werd geantwoord[2]).

[1]) Vermoedelijk het origineel van ons No. XXVI.
[2]) Niet aangetroffen.

Mocht dit het geval niet zijn, dan zal, naar ik overtuigd ben, door U.E. niet worden opgezien tegen een vervanging van den kolonel Van Daalen door een anderen opperofficier, zij het dan ook dat dit zou moeten geschieden op een wijze, die voor den kolonel geen kwetsende beteekenis zou hebben.

Hoe dit zij, U.E. zal het zeker niet vreemd voorkomen, dat, nu de berichten uit Atjeh in toenemende mate hier te lande ongerustheid over den gang van zaken wekken, ik er prijs op stel om volledig te worden ingelicht èn omtrent den toestand èn (c.q.) omtrent hetgeen U.E. zich voorneemt te doen, opdat ik in staat zij om duidelijke inlichtingen te geven, als de zaak opnieuw in de Staten Generaal ter sprake mocht worden gebracht, wat allicht spoedig het geval kan zijn.

Aangezien de jongste nummers der hooger vermelde correspondentie (No. XCII en XCIII, *Nieuwe Courant* 8 en 20 Jan., Avondbladen) zeer ernstige zaken als feiten vermelden — b.v. het „afranselen" van Peusanganische hoofden, het traceeren van den Gajoeweg „à la bonne foi" — doe ik U van deze nummers hierbij uitknipsels toekomen, omdat ik uit den aard der zaak ook dien te weten wat daarvan is.

XXIX

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 5 Febr. 1906 [1]).

Excellentie, (Beantwoording van Uw schrijven van 3 Jan. j.l.)[2])

Hoofdgeld in Atjeh. In mijn laatsten brief van 5 Jan. j.l.[3]) schreef ik reeds met een enkel woord dat uiteraard op deze belasting zou worden teruggekomen. Toen deze quaestie in den loop van Jan. j.l. ter secretarie ter hand werd genomen zijn wij precies tot dezelfde conclusie gekomen, waartoe U blijkbaar gekomen zijt, n.l. om het hoofdgeld om te zetten in een bedrijfsbelasting onder het motto: Belasting op het bedrijf en andere inkomsten. Bij de secretarie is daarvoor een schaal ontworpen op gelijke wijze als kort te voren geschiedde voor Menado. Om geen tijd te verliezen geschiedt de omwerking hier en niet in Atjeh, ook omdat kolonel Van Daalen daarvan niet bijzonder op de hoogte is en de assist. resid. Vermeulen[4]) die verleden jaar het belastingvoorstel opmaakte thans niet meer te Atjeh is. Aan kolonel Van Daalen wordt echter opgedragen om een belastingvoorstel op te maken voor de Onderhoorigheden van Atjeh.

Het eerstgenoemde bedrijfsbelastingvoorstel zal dan moeten zijn

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg. - Minuut in de hand van Van Heutz.
[2]) Niet aangetroffen.
[3]) Niet aangetroffen.
[4]) W. Y. F. Vermeulen, ass. res. Afd. Groot Atjeh sedert 6 Maart 1903.

a. Voor de vreemde Oosterlingen en de niet tot de inheemsche bevolking behoorende inlanders van Atjeh en Onderhoorigheden.

b. Voor de inheemsche bevolking in de Afdeeling Groot Atjeh.

Het tweede door Van Daalen in te dienen voorstel, dat met het oog op onze bestuursinrichtingen en geringe bestuursmiddelen in verband met de uitgestrektheid van het land en het zielental wèl een hoofdgeld zal moeten zijn, althans in de eerste jaren, geldt dan voor de inheemsche bevolking in de Onderhoorigheden van Atjeh. Hierbij zal dan echter de fout vermeden worden welke verleden jaar bij het Groot Atjehvoorstel gemaakt, n.l. dat allen over één kam worden geschoren; de belasting zal dan wel kampongsgewijze moeten geschieden maar met verdeeling van de kampongs in 3 of 4 klassen al naar gelang van meerdere of mindere gegoedheid der bevolking, rijkdom en uitgestrektheid van het grondgebied, meer of minder gunstige ligging voor nevenverdiensten enz. de classificatie zal moeten geschieden door den Gouverneur en de belastbare personen zullen al naar gelang van de classificatie b.v. 2, 3, 4 of *f* 5 belasting moeten betalen. Dit tweede voorstel zal vermoedelijk eerst een jaar na het eerste in werking kunnen treden omdat de tijd ontbreekt om het nog tijdig voor dit jaar gereed te krijgen, maar er is absoluut geen bezwaar tegen dat Groot Atjeh in dezen voorgaat, ook omdat — zooals ik verleden jaar mede bevolen had — de invordering van de belasting moet gepaard gaan met vermindering van den heerendienst (het maximum aantal dagen hierbij terug te brengen van 52 op pl.m. 26 à 30) . . . .

Wreedheden leger. In den laatsten tijd staan de couranten — met uitzondering van de *Javabode* — weer vol van gepleegde wreedheden door officieren bedreven en zijn er werkelijk een drietal officieren voor den Krijgsraad getrokken. Intusschen kan ik U in zooverre geruststellen, dat na onderzoek het eindresultaat zal zijn, dat weer alles in de hier nog op lagen trap staande en bij voorkeur kwaadstokende pers schromelijk overdreven is.[1]) Al dadelijk bleek het een leugen te zijn, dat getracht was de zaken te toetoepen, zooals in het *Nieuws v/d Dag* beweerd werd. Het Legerbestuur gaat alles nauwkeurig na en het eindresultaat zal U tijdig geworden. Intusschen zijn die persschandalen koren op den molen van Troelstra, Van Kol, De Stuers c.s.

Een den kolonel Van Daalen in het tegenwoordig ploertig *Bataviasche Nieuwsbladje* ten onrechte aangewreven smet, dat hij uit nijd over het niet doorgaan van het Atjehhoofdgeld een verhoogd invoerrecht op zout zou hebben voorgesteld om zoodoende de arme bevolking toch te treffen, liet ik door het persbureau kalm tegenspreken en in het ware licht stellen. Het was boter aan de galg gesmeerd; de Sinjo-redacteur,

[1]) Vgl. No. XXXVII: „Helaas is mij echter gebleken, dat de Krijgsraad den hoogen ernst van het misdrijf niet heeft willen inzien dewijl twee dezer officieren door den Raad werden vrijgesproken”.

hoewel blijkbaar niets van het beginsel begrijpende, bleef bij zijn oordeel dat het niet naar behooren was.

Enfin, in Holland is het soms niet veel beter, maar daar spelen politieke partijschappen daarbij een rol . . . . . .

XXX

VAN DAALEN AAN VAN HEUTSZ, 17 Febr. 1906[1]).

Het deed mij zeer leed uit het Kabinets-schrijven van Uwe Excellentie van den 20sten Januari j.l., No. 1 Geheim, te moeten ervaren, dat zij ertoe heeft kunnen besluiten mij van teekenen van minder vertrouwen te doen blijken en mij tenslotte ter nauwgezette opvolging aan te bevelen meer bijzonderlijk de artikelen 18 tot en met 22 mijner Instructie.

Evenzoo ontwaarde ik met leedwezen, dat Zijne Excellentie de Commandant van het Leger het noodig heeft geoordeeld de aandacht van Uwe Excellentie te vestigen op den in Atjeh heerschenden geest onder de officieren, omdat ik toch wel had mogen verwachten zelf te worden gehoord op klachten of berichten, voordat Zij mij Haar ongenoegen zoude te kennen geven.

Gaarne erken ik, dat door mij, evenals door ieder ander, fouten worden gemaakt, en daarom zal mij niets liever zijn dan Uwer Excellentie's wenschen te mogen ontvangen, hoe onaangenaam het ook voor den mensch is, om op zijne fouten te worden gewezen. Doch met nadruk moet ik hieraan toevoegen, dat ik met de hoogste ernst mijne verplichtingen tracht na te leven, zooals de Regeering mij die heeft voorgeschreven en dus nimmer willekeurig van mijne Instructie ben afgeweken of zal afwijken . . . . . .

. . . . . kwamen ook mij geruchten ter oore over den druk der heerendiensten in het landschap Peusangan. Onmiddellijk heb ik toen terzake een onderzoek ingesteld, en toen mij bleek, dat meer dan 52 dagdiensten van de bevolking werden gevorderd, is zoo spoedig mogelijk bevolen dit getal terug te brengen op 52, terwijl toen ook maatregelen zijn genomen om de betaalde diensten, zooveel als mogelijk is, te verlichten . . . .

. . . . . En ware het niet, dat ik verplicht ben geweest om een groot deel van den Gajo-weg, zoover die tot Aloeë Goelé, de grens van Peusangan met het Gajoland, was gereed gekomen, geheel te doen overmaken wegens de enorme hellingen, die nog in het tracé zaten[2]), dan zoude de bevolking van Peusangan reeds lang nog meer ontlast zijn geworden . . . . . .

. . . . . Een zeer lastige factor, welke ik niet bij machte ben volmaakt

[1]) Uit Koeta Radja. Minuut.
[2]) Deze waren gemaakt onder Van Heutsz en Van der Wijck (N).

te neutraliseeren, is, dat een gedeelte van de bevolking zich stelselmatig aan het werk onttrekt, door op de dagen der aflossing en op de dagen van het uitkomen voor heerendienst, eenvoudig de gampong tijdelijk, zonder voorkennis der hoofden, te verlaten. Alle middelen om hieraan een einde te maken faalden, doch ik heb mijn geweten nimmer bezwaard gevoeld door den meerderen druk hierdoor veroorzaakt op de goedwillige heerendienstplichtigen, omdat zij zulks aan hunne eigen landgenooten hebben te wijten . . . . .

. . . . . de geest onder de officieren, en daarmede samenhangende, het onnoodig als vijand dooden van personen . . . . .

. . . . . Na de aanvaarding van het bestuur over dit gewest, heb ik den gang van zaken eenigen tijd kalm gade geslagen en kwam toen tot de overtuiging, dat de meeste troepen- en bivakcommandanten — enkele goede uitgezonderd — niet uit den troep haalden, wat er uit te halen is, omdat de officieren over het algemeen weinig zelf patrouilleerden. Ik heb toen met strenge hand moeten ingrijpen en mijn wil moeten voorschrijven, waarbij meermalen zelfs op ongehoorzaamheid werd afgestuit. Vele malen moest op de journalen worden aangeteekend, dat de officieren niets of te weinig uitrichtten, terwijl ik ook genoodzaakt was de wijze van patrouilleeren nader te bevelen, omdat men niet van de landstreek wist te leven en te veel aan bivaks of aan eenen verplegingstrein hing. Aan veel wat door gemakzucht zóó geschiedde, moest een einde worden gemaakt.

Enorme rekeningen ten laste van het Departement van Oorlog voor de inhuur van vrije koelies, processen-verbaal voor afschrijving ten laste van den Lande van zoogenaamd verloren geraakte vivres, kleeding en uitrusting en wat dies meer zij, moest ik eenvoudig weigeren goed te keuren, omdat men de indiening niet naar behooren kon motiveeren, zooals ik zulks eischte.

En het waren juist enkele oud-Atjehgasten, die mij het meest last veroorzaakten en naar het scheen het minst wilden begrijpen, wat ik van hen verlangde . . . . .

. . . . . Enkele Onderafdeelingen, en juist die, welke gesteld zijn onder de zooeven bedoelde categorie officieren, geleken wel kleine republiekjes met autocratisch bestuur . . . . .

. . . . . Uit het bovenstaande moge ook blijken, dat ik de flinkheid en doortastendheid van patrouillecommandanten nimmer heb beoordeeld naar de hoeveelheid dooden, die zij maakten, doch slechts naar de wijze, waarop zij de aan hen verstrekte opdrachten wisten uit te voeren . . . . . Tegen het onnoodig wreed optreden heb ik steeds gewaakt, waardoor ik o.a. in de treurige noodzakelijkheid geraakte, klachten te moeten doen opmaken tegen drie betrekkelijk jeugdige Luitenants: S . . ., Sl . . . en Van O . . ., onder wie de eerste twee reeds naar den krijgsraad zijn verwezen.

Met genoegen kan ik Uwe Excellentie echter mededeelen, dat ik thans over het algemeen tevreden ben over de officieren, hetgeen zij uiteraard evenzóó moeten bemerken, zoodat ik vertrouw, dat de heerschende geest niet zóó slecht zal zijn, als men die wel eens wil voorstellen of als die wel eens gelijkt, door onbillijke uitingen van ontevredenheid, vooral van minderwaardigen.

Eindelijk rest mij nog de Uwer Excellentie geworden mededeeling als zoude ik van ondergeschikten geen voorlichting willen hebben, met beslistheid te weerspreken...... Het spreekt echter vanzelf, dat ik, gesteund door mijne eigen langdurige Atjehervaring, in vele zaken eene besliste meening heb, zoodat het meer dan eens moest voorkomen, dat ik geen gebruik heb gemaakt van den inhoud der mij verstrekte adviezen.....

XXXI

VAN HEUTSZ AAN VAN DER WIJCK, 22 Febr. 1906 [1]).

Waarde Van der Wijck! Met deze mail kwam van den Minister een geheim Kabinetsschrijven over den gang van zaken te Atjeh en werd daarin, in verband met al de overeenstemmende berichten omtrent de van weinig civiel beleid en doorzicht getuigende wijze van optreden van kolonel Van Daalen, feitelijk in overweging gegeven om hem als Gouverneur te ontslaan en weder in een geheel militaire positie terug te plaatsen. Bij dat schrijven waren overgelegd een paar artikelen uit de te 's-Hage verschijnende *Nieuwe Courant* [2]).

Zooals U weet is er in het Leger niemand voorhanden, die Van Daalen dadelijk zou kunnen vervangen. Op X zijn n.l. helaas in den laatsten tijd ook een paar ernstige aanmerkingen gemaakt wat zijn civiel beleid betreft, één komende van den Raad van Indië en één komende van het Ministerie, zoodat ik op dit oogenblik onmogelijk zou kunnen zeggen, dat X *volkomen* geschikt is om in de plaats van Van Daalen gesteld te worden.

Nu ben ik trouwens niet van plan om Van Daalen dadelijk in den steek te laten en zal hem dus zoo eenigszins mogelijk tegenover den Minister verdedigen. Hij moet nog antwoorden op mijnen geheim eigenhandigen brief, welke ik U onlangs in afschrift deed toekomen en op de voornaamste feiten door den Minister aangevoerd als: a. te ruw optreden door patrouilles, b. te zware heerendienst (Peusangan-Gajoweg), c. het opleggen van te zware boeten, zoomede op de andere in de zooevengenoemde courant voorkomende (weet U ook wie de Atjehcorrespon-

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg.
[2]) 8 en 20 Jan. 1906.

dent van de *Nieuwe Courant* is?) aantijgingen zal hij zich mede dienen te verantwoorden. Zijne verantwoording zoomede mijn daaropvolgend schrijven aan den Minister zal ik U later in afschrift zenden en dit zal ik ook doen met de verantwoordingen van X op de tegen hem ingebrachte bezwaren, omdat het noodig is, dat U volkomen op de hoogte blijft van alles wat van belang gebeurt met officieren civiele bestuurders.

Maar hoe een en ander ook loopt en al kan ik aan beide hoofdofficieren het civiel bestuur over de gewesten Atjeh en............................ met gerustheid blijven toevertrouwen, toch moet ik zorgen, dat in de naaste toekomst onder de hoofdofficieren stof tot vervulling van gewichtige civiele betrekkingen voorhanden blijft.....[1]).

Gedachtig aan het spreekwoord: Gouverner c'est prévoir is het derhalve, zoowel in het belang van het Leger als van den Lande, onze plicht om een volkomen in alle opzichten geschikt en bekwaam officier zoo snel mogelijk omhoog te brengen en daarom moet ik er nog eens bij U op aandringen om, hetzij met spoed een voordracht te willen indienen tot bevordering bij keuze van den kapitein H. Colijn, hetzij onder terugzending van de aanteekening, welke ik U onlangs gaf, bij officieel schrijven te willen mededeelen, dat U geen voldoende termen aanwezig acht om kapitein Colijn thans reeds voor bevordering tot hoofdofficier in aanmerking te brengen.

Wat Celebes betreft hoop ik zeer, dat Generaal Van Kooten tot de conclusie zal komen, dat troepenvermindering mogelijk is. Hoe ik deze quaestie ook bekijk, ik kan tot geen andere conclusie komen dan dat er feitelijk twee bataljons te veel op Celebes zijn en zelfs de minst handige aanvoerder minstens 1½ bataljon moet kunnen missen. Als ik de volgende week te Batavia kom zou ik hierover gaarne eens met U aboucheeren.

[1]) Kritiek op verschillende stafofficieren.

XXXII

HULSHOFF POL[1]) AAN VAN DAALEN, 28 Febr. 1906 [2]).

..... De Minister van Koloniën heeft de aandacht van den Gouverneur Generaal gevestigd op eene correspondentie uit Atjeh, welke geregeld voorkomt in de te 's-Gravenhage verschijnende *Nieuwe Courant*, waarin gewezen wordt op eene opleving van het verzet in de ternauwernood in onderwerping gekomen landschappen ter Noordkust van Atjeh. Dit zou vooral geweten moeten worden aan drie oorzaken: het onbesuisd optreden van de door sommige gebeurtenissen van den

[1]) De 1ste Gouvernements-Secretaris. — Vgl. No. XXVIII
[2]) Uit Buitenzorg.

laatsten tijd tot „een geest van verwildering" geprikkelde patrouilles; de zware, onbetaalde arbeid, welke, voor het aanleggen van den weg uit Peusangan naar de Gajoelanden, van de bevolking (bovendien nog op onoordeelkundige wijze) wordt geëischt en zoodoende in een „reusachtige plagerij" zou zijn ontaard; eindelijk het in het overdreven opleggen van boeten......

XXXIII

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 13 Maart 1906 [1]).

..... Ik ontving Uw brieven van 5 en 14 Febr. j.l.[2])

Ten aanzien van het hoofdgeld op Atjeh zal ik Uw voorstellen die U mij toezegt, afwachten. Als het kan samengaan met een vermindering der heerendiensten zal mij dit zeer welkom zijn. Mij trof het, dat juist op hetzelfde oogenblik, waarop ik U over de toestanden in Atjeh heb geschreven, door U in denzelfden geest aan den Gouverneur in Atjeh was geschreven. Al wat ik van Atjeh hoor, stemt niet tot gerustheid, en uit Uw brief aan den Gouverneur blijkt, dat er aanleiding voor ongerustheid is. Behalve de correspondentie in de dagbladen gaan er tal van particuliere brieven van allerlei personen over de toestanden in Atjeh. Kort geleden bleek mij, dat ook het Kamerlid Mr. de Beaufort, een zeer bedaard man (niet in het genre der schreeuwers die zich in de Kamer over de wreedheden hebben doen hooren) een brief met allerlei grieven ontvangen had.[3]) Met maatregelen die U ter zake noodig mocht achten, zal ik gaarne instemmen. Mijn bedoeling is volstrekt niet om Kolonel Van Daalen van Atjeh weg te hebben, maar is het noodig, dan is het dunkt mij, beter er zoo spoedig mogelijk toe over te gaan. En ik wil in alle opzichten medewerken om het dan op de meest tactvolle wijze te doen geschieden. In ieder geval hoop ik, dat U mij goed op de hoogte zult houden. Ik behoef U niet te zeggen, dat Atjeh na al hetgeen geschreven is, bij de eerstvolgende begrooting zeker een voorname schotel zal zijn....

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.
[2]) De brief van 14 Febr. niet aangetroffen.
[3]) Vgl. No. XXVI

XXXIV

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 1 April 1906 [1]).

.....Atjeh. Hieromtrent ontvangt U binnenkort de vereischte inlichtingen. Ik had vóór ontvangst van Uwen brief deze aangelegenheid

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg.

uiteraard reeds ter hand genomen. Ik vertrouw, dat de vele stuurlui aan de wal, die thans over Atjeh schrijven niet te veel invloed zullen krijgen op de leden der Staten Generaal.

Aflossing van Van Daalen zou bepaald een fout zijn al is het ook noodig, dat in sommige opzichten eenigszins gewijzigd wordt opgetreden. Ik heb b.v. reden om te denken, dat de officier, die nu weer onder den pseudoniem van *Atjehman* in *De Telegraaf* schrijft, een luitenant is, die zeer weinig van Atjeh weet en dien ik indertijd met streng arrest moest straffen vanwege zijn weinig oordeelkundig handelen in Peusangan. Er zal streng aan dienen gehouden te worden om eventueel alleen notitie te nemen van artikelen door de schrijvers met hunne namen onderteekend.

XXXV

VEENHUYZEN AAN VAN DAALEN, 4 April 1906[1]).

..... In de eerste plaats verschil ik met U. H. Ed. Gestr. van meening over de toepassing van het boetestelsel (vide mijn geheim schrijven van 30 Maart j.l., No. 97), dat m.i. veel te streng door U wordt doorgevoerd; in vele gevallen zelfs zonder dat van te voren een behoorlijk onderzoek is ingesteld naar het al of niet schuldig zijn van degenen, die beboet worden. Voorts kan ik mij niet vereenigen met het voortdurend, dikwijls op een bloot vermoeden, gevangen zetten van landschapshoofden. Hun gezag moet daaronder onherstelbaar lijden, terwijl het bestuursplicht is, dit juist te schragen (vide art. 14 van de Instructie voor de Onderafdeelingschefs). Ten bewijze verwijs ik naar Uwe beslissingen op mijne terzake gemaakte aanteekeningen op de journalen o.a. van Poelo Raja, van het afgeloopen jaar dd 9 Juli, 1 t/m 3 October en 18 October ....

Op het journaal van 18 Oct. stelde ik omtrent het in de ,,toetoepan" zetten van den oelèëbalang van Lageuën de volgende aanteekening: ,,Is er reeds geprobeerd met aanhouding op het kantoor? In de pot stoppen is het laatste middel, als men weet, dat hij met kwaadwilligen heult."

..... Van landschapshoofden, die om een haverklap in de gevangenis worden gezet, is niet te verwachten, dat zij hun veelvermogenden invloed ten onzen bate zullen aanwenden en de bevolking zal daaruit maar al te zeer zien, hoe weinig wij ons storen om haar rechtsbewustzijn.

Uit gesprekken is 't U bekend, dat 't mij sterk tegen de borst stuit, dat vrouwen zelfs van gewone lieden worden gevangen gezet om hunne mannen te dwingen zich bij ons te komen melden .....[2])

[1]) Uit Koeta Radja, doorgestuurd aan Van Heutsz en den Minister. Schrijver is H. W Veenhuyzen, ass. resident der Onderhoorigheden van Atjeh (19 Sept. 1903). Veenhuyzen stond op het punt om, op verzoek, te worden overgeplaatst.

[2]) Vgl. No. XXXVI

XXXVI

VAN DAALEN AAN VEENHUYZEN, 9 April 1906[1]).

..... wist ik niet, waarover ik mij meer moest verbazen, over Uwe zeer vreemde dienstopvattingen, over de zeer onjuiste wijze, waarop U verschillende feiten en gesprekken weergeeft of wel over Uw weinig loyaal gedrag tegenover mij .....

..... In geen enkel opzicht werden door mij nieuwe bestuursbeginselen toegepast; ik volg geheel de werkwijze van Generaal Van Heutsz, doch het spreekt vanzelf, dat ik meermalen op eene andere wijze optreed, dewijl zulks het gevolg is van karaktereigenschappen, welke den eenen mensch doen verschillen van zijnen medemensch. Er is dus hoegenaamd geene aanleiding voor de door U aangenomen houding, welke ik dus uiterst vreemd moet noemen .....

..... Bij eenig inzicht in de politiek, zal het U toch wel duidelijk zijn, dat het eenige middel door U aangegeven — het aanhouden van hoofden op het kantoor — goed is voor Java of hoogstens Groot-Atjeh en enkele Onderafdeelingen ter kuste, maar volstrekt niet voor geheel Uw ressort, waar over 't algemeen nog met krachtige hand moet worden aangepakt en waar men geen stap verder komt met Uwe ethische beschouwingen. Waar U spreekt van het gevangen zetten van vrouwen van gewone lieden, maakt U zich schuldig aan onjuiste mededeeling van feiten, want zulks is nimmer door mij bevolen en steeds gelast ik op de opgave van preventieven om dergelijke vrouwen los te laten, indien zij niet wel eens aan mijne aandacht ontsnappen ..... Even onjuist zijn Uwe beweringen, dat in vele gevallen boeten worden opgelegd, zelfs zonder dat van te voren een behoorlijk onderzoek is ingesteld en dat de hoofden dikwijls op een bloot vermoeden werden gearresteerd. En indien zulks juist ware geweest, zoude U zich even zoovele malen aan plichtverzuim hebben schuldig gemaakt door niet op een en ander te wijzen, waarop het geval van T. Gampong Pisang (een gewoon Seuneubo-hoofd[2]) en geen landschapshoofd) eene uitzondering zou maken ....

..... Tenslotte heb ik de eer Uw EdelGestr. mee te deelen, dat ik het weinig ruiterlijk en deloyaal van U vind, om op de wijze als door U is geschied, achter mij om mededeelingen over dienstaangelegenheden aan de Regeering te doen of te laten doen, welke handelwijze eene zichtbaar onedele bedoeling had .....

[1]) Uit Koeta Radja. - Minuut.
[2]) Hoofd van een pepertuin.

XXXVII

VAN DAALEN AAN VAN HEUTSZ, 24 April 1906 [1]).

..... Dat er „een geest van verwildering" zou zijn ontstaan bij de patrouilles, daartoe geprikkeld door sommige gebeurtenissen, is beslist onwaar en die bewering wordt dan ook door geen enkel bewijs gestaafd.

Wel is waar, dat reeds sedert geruimen tijd — wanneer zulks een aanvang nam is thans niet meer te zeggen — een soort van losbandigheid bij de troepen was waar te nemen, zich uitende in eigenmachtige wijzigingen van de tenue en de uitrustingen, slecht opvolgen van ontvangen bevelen, zucht tot rooven (het z.g. „rampassen"), veel schieten zonder dat zulks geschiedde op bevel van den patrouillecommandant, gebrek aan eerbied voor meerderen, enz. enz., in één woord in een buitengewoon slecht begrip van krijgstucht.

Bij vele jongere officieren uitte dit zich door uitlatingen in tegenwoordigheid van andere officieren of chefs, dat zij niet meer op Java zouden kunnen dienen of zelfs wel, dat zij niet meer onder een kapitein zouden kunnen of willen dienen, zoodat van dergelijke personen niet mag worden verwacht, zij de krijgstucht behoorlijk zouden kunnen handhaven bij hunne ondergeschikten, vooral niet onder moeielijke omstandigheden, als in een gevecht voorkomen. Mijne ervaring als patrouille- en colonnecommandant is groot genoeg, om wat ik hierboven zeide, als vaststaand te mogen aannemen .....

..... Herhaaldelijk moest ik destijds als kapitein, als majoor en ook nog gedurende den laatsten Gajotocht op zeer krachtige wijze mijn wil doen gevoelen om losbandige individuen in het gareel te drijven.

Gedurende het gevecht om Koeto Reh[2]) was ik o.a. zelfs genoodzaakt een paar ondergeschikte aanvoerders te bedreigen met hen op staanden voet te zullen doen neerschieten, wanneer zij niet onmiddellijk aan mijn bevel zouden gehoorzamen om het vuur te staken, nadat reeds vele malen de tirailleurfluiten en mijn hoornblazer het signaal daartoe hadden gegeven.

Uit deze voorbeelden moge blijken, dat die z.g. „verwildering" reeds lang bestond en volstrekt niet van den laatsten tijd is.

De geschiedenis leert ons, dat in elken oorlog, verkeerende in het stadium van den oorlog, zooals die thans nog in Atjeh wordt gevoerd, de troepen zich aan dezelfde losbandigheid, wreedheid, of hoe men het ook anders wilde noemen, schuldig maken.

Wij zagen het in den Fransch-Duitschen oorlog, in den Transvaalsch-Engelschen en b.v. zeer recent nog op de Filippijnen.

Ten allen tijde tracht het opperbevel tegen een en ander te waken

[1]) Uit Koeta Radja. Minuut. Vlg. No. XXXII
[2]) In de Alaslanden op 14 Juni 1904.

en zulks geschiedde voorheen ook in Atjeh, terwijl ik steeds met de meeste gestrengheid ben opgetreden en ook in de toekomst zal optreden tegen elke „losbandigheid" of „verwildering" zooals Uwer Exc. bereids is gebleken uit mijn geheim schrijven van 17 Februari j.l., No. 22, waarin werd medegedeeld, dat drie luitenants zich voor den krijgsraad zouden hebben te verantwoorden, wegens het zonder noodzaak dooden van gevangenen en gidsen.

Helaas is mij echter gebleken, dat de krijgsraad den hoogen ernst van het misdrijf niet heeft willen inzien, dewijl twee dezer officieren door dien raad werden vrijgesproken, niettegenstaande het gepleegde feit wettig en overtuigend moet zijn bewezen. Mij rest nu niet anders dan de hoop uit te spreken, dat het Hoog Militair Gerechtshof meer rechtsbegrip zal ten toon spreiden en het gepleegde misdrijf niet ongestraft zal laten . . . . .[1])

[Bestrijding van de artikelen in de *Nieuwe Courant*, N.] Het is onwaar, dat in Atjeh ooit „een uitroeiingssysteem" werd toegepast; het is onwaar, dat men „jaar in jaar uit maar vasthoudt aan het systeem, iedereen, die niet op zijn plaats is, dood te schieten"; het is onwaar, wat de correspondent „perforeeren" noemt (eene uitdrukking, die ik persoonlijk nooit heb hooren gebruiken) . . . . .

. . . . . De Instructie voor patrouille- en colonnecommandanten (Bijlage II) schrijft nauwkeurig voor, in welke gevallen eerst mag worden geschoten, en aan deze Instructie wordt uiteraard zoo streng mogelijk de hand gehouden . . . . .

. . . . . dat reeds sedert verscheidene jaren eene eigenaardige losbandigheid bij de troepen heeft bestaan, dat zij thans nog bestaat en dat zij wel altijd zal blijven bestaan, zoolang de tegenwoordige oorlogstoestand voortduurt, doch dat de bevelhebbers steeds met alle de hun ten dienste staande middelen genoemd euvel hebben en zullen trachten te keeren . . . . .

. . . . . [t.a.v. heerendienst, N.] en toen mij bleek, dat werkelijk de heerendienstregeling te wenschen overliet, doordat het werk aan den Gajoweg extra, boven het vastgesteld getal van 52 dagdiensten, moest worden gepresteerd, is dadelijk bevolen dit getal terug te brengen op 37, waardoor de bevolking van 15 dagdiensten werd ontheven, (referte dezerzijdsch geheim schrijven van den 17den Februari 1906, No. 22).

Thans heb ik op Uwer Excellentie's verlangen de heerendienstplichtigen van Peusangan van den Gajoweg doen terugtrekken . . . . .[2]).

. . . . . De Gajoweg is nergens breeder dan 5 M., wel hier en daar smaller, en aan dien weg is nimmer in de poeasamaand door de bevolking in heerendienst gearbeid (*vide* Bijlage III) . . . . .

[1]) Ook het Hoog Militair Gerechtshof sprak de beklaagden vrij.

[2]) Hierbij een potloodaanteekening van Van Daalen: „op last van den Gouverneur Generaal is hiervan teruggekomen".

..... dat naar mijn vaste overtuiging het werk aan den Gajoweg niets met het verzet in Peusangan te maken heeft, dewijl het verzet evenals in Pidië wordt gevoerd door landschapshoofden, tegen wie ik dan ook de noodige maatregelen heb genomen .....

(*Nieuwe Courant* 20 Januari: „Thans is het reeds zoo ver gekomen, dat in het Peusangan'sche geen opgelegde boeten meer worden betaald. Dit om de eenvoudige reden, dat er niets meer van de bevolking te halen valt"). Deze zinsnede is voor mij alweder een bewijs hoe gevaarlijk het voor den tot oordeelen onbevoegde is, om de door hen gelezen doch slechts ten halve of dikwijls in het geheel niet begrepen politieke journalen te interpreteeren in eenen dagbladcorrespondentie .....

..... Er is dus geen sprake van het niet kunnen betalen, doch wèl van het niet willen betalen, en hiertegen zijn uiteraard maatregelen te nemen [de verklaring van den betrokken bestuurder werd door Van Daalen bijgevoegd, N.] .....

..... Ten einde Uwer Excellentie in staat te stellen zelf een volledig oordeel ter zake te kunnen vormen, heb ik mij afschrift doen zenden van de boetenregisters van de beide voornaamste Onderafdeelingen n.l. Lho'Seumawè en Pidië, welke mede in afschrift bij de bijlagen zijn gevoegd (Bijlage V en VI). Uit deze registers moge blijken, dat er geen sprake is van overdrijving bij het opleggen van boeten of van te zware boeten ..... Waar werkelijk zware boeten gebiedend noodig waren, als na de klewangaanvallen in Peusangan, is dezelfde maatstaf aangelegd, welke hier in Atjeh vroeger ook steeds heeft gegolden, n.l. *f* 1000 per verloren gegaan geweer, met de bepaling, dat voor elk in te leveren geweer weer *f* 1000 van de opgelegde boete zou worden geschonken. Bovendien heb ik steeds bevolen, dat bij dergelijke boeten aan geheele landschappen opgelegd, in de eerste plaats de steeds schuldige hoofden moeten worden getroffen, door de inhouding in mindering van de boete van hunne inkomsten, voortvloeiende uit de hacilheffing[1]). Op deze wijze wordt de bevolking het minst en worden de niet met ons medewerkende hoofden het meest getroffen.

Ik acht deze wijze van beboeting beter dan het uitschrijven, bij wijze van straf, van verhoogde in- en uitvoerrechten voor bepaalde landschappen, omdat zulks uit den tijd is, en omdat bovendien daardoor ook lieden worden getroffen, die geheel buiten de zaak staan en aan den handel uiteraard veel nadeel wordt toegebracht.

Bij eene vergelijking van de registers der beide genoemde Onderafdeelingen treft het, dat men in Lho'Seumawé betrekkelijk weinig achterstallig is, doch dat in Pidië nog verscheidene oude boeten onbetaald bleven. Het beste bewijs dus, dat van eene hardvochtige wijze van innen dier boeten nimmer kwestie is geweest; om die oude boeten in het reine te brengen heb ik zelfs bepaald, dat de bevolking van Pidië

[1]) Rechtenheffing bij den in- en uitvoer.

die in heerendienst kan afbetalen bij den aanleg van den weg naar Tangsé, waarvoor door den bestuurder eene regeling is getroffen, in overleg met de betrokken hoofden en bevolking, welke derhalve uiteraard geenerlei moeielijkheden ondervond .....

..... Ter illustratie deed ik zoowel in het Pidiësche, als in het Lho'Seumawésche de beste en de slechtste „kooien" fotografeeren en worden de foto's bij afzonderlijk paket verzonden .....

XXXVIII

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 26 April 1906 [1]).

Excellentie, Ter beantwoording van Uw schrijven van 13 Maart l.l. het volgende ....

Atjeh. Aan hetgeen ik U daarover schreef in mijn brief van 1 April j.l.[2]) zal ik voorshands maar niets toevoegen. De correspondentie tusschen Van Daalen en mij hebt U reeds gedeeltelijk ontvangen, de rest volgt geleidelijk. Laat men er toch in Godsnaam op vertrouwen, dat Van Daalen en ik de zaak in de goede richting zullen sturen en overtuigd zijn dat de vele stuurlui aan den wal die thans weer in alle toonaarden medeschreeuwen zelf nooit in staat geweest zijn en ook nu nog niet zijn om dat land volledig tot onderwerping en pacificatie te brengen. Ik sta U borg, dat alles daar in orde komt, mits niet wordt ingegrepen. Rien n'est plus aisée que la critique. Als ik tijd had zou ik glashelder kunnen aantoonen dat bijna alles wat men thans schrijft en tot mijn verwondering door een groot deel der pers in Nederland als zoete koek wordt geaccepteerd (b.v. den onzin van *Atjehman* in *de Telegraaf*), volslagen gebrek aan zakenkennis verraadt.

De eenige verontschuldiging voor de pers is dat zij de geheime drijfveren van de schrijvers (soms van derden die de schrijvers tot afbrekende kritiek opstoken) niet bevroeden en niet kunnen doorzien. In zake belastingheffing in verband met vermindering van den heerendienst droeg ik kolonel Van Daalen reeds het noodige op. Zou Mr. Beaufort die, volgens U.E. ook een brief met grieven kreeg,[2]) daarvan (c.q. zonder den naam van den schrijver[3]) te noemen hoewel het noemen, van den naam beter zou zijn) niet een afschrift willen afstaan; ik zal mij dan de moeite getroosten die grieven langs particulieren weg te weerleggen. Intusschen doet het mij genoegen dat het Uwe bedoeling niet is om kolonel Van Daalen weg te hebben en dat U met door mij voor Atjeh noodig geachte maatregelen gaarne zult instemmen.

Eén ding kan ik U verzekeren! De weinige menschen die Atjeh en het volk daar werkelijk goed kennen en wèl weten wat tot volledige

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg. Minuut.
[2]) Vgl. No. XXXIV
[3]) W. Bosch.

pacificatie verder noodig is (X., Colijn, Heldens) schrijven niet. Troepen zijn ook niet te weinig en allerminst is juist dat ik vroeger het kunststuk: de onderwerping van Atjeh, met te weinig troepen wilde tot stand brengen. Van een officier is het zelfs zeer dom zoo iets te beweren, aangenomen althans dat een officier die zich tot schrijver opwerpt dient te weten wat een leger al dan niet kan presteeren en wat de eischen zijn aan een transport- en verplegingstrein te stellen.

Wat wèl waar is, maar niet geschreven wordt, is dat niet vaak ervaren troepenaanvoerders voorhanden zijn die met een geringe macht veel weten te bereiken en zulke aanvoerders zijn juist noodig voor een klein land met een klein leger, dat uitgestrekte koloniën beheerscht.

Als intusschen sommige leden van de Staten-Generaal vermeenen, dat zij het beter weten dan Van Daalen en ik dan moeten zij ronduit de motie van wantrouwen in ons beleid stellen. En Van Daalen èn ik zullen dan gaarne de taak neerleggen en dan kan Nederland opnieuw beginnen met de onderwerping van Atjeh òf met terugtrekken, aan den leiband van de tegenwoordige marktschreeuwers.

Hoe moeilijk volledige pacificatie is ziet U aan X in de Z. en O. Afd. van Borneo (één kerel, Temeuggoeng[1]) Djadam, houdt met slechts een kleine bende de streek aan de boven Tabalong in de Afdeeling Amoentai nog in onrust).

[2]) Ten slotte acht ik het bepaald gewenscht er Uwe aandacht op te vestigen, dat weer nu en dan door enkele afdeelingschefs aan Uw departement blijk wordt gegeven van de bekende daar dikwijls heerschende zucht tot ongewenschte critiek op de handelingen der Indische Regeering en tot voortdurende beperking van het gezag van de G.G.; ...... wat mij persoonlijk betreft kan ik voor kleingeestigheid (de bekende echt Hollandsche eigenschap van minstens 7/8 onzer natie) de schouders ophalen, eenvoudig heengaan als het mij te zeer verveelt en mij verder In het buitenland vestigen, maar in het belang der koloniën acht ik het gewenscht uwe aandacht er op te vestigen, dat de ambtenaren aan Uw departement allesbehalve de beste beoordeelaars zijn van het geen in Indië al dan niet wenschelijk is .....

[1]) Sic! Lees: toemĕnggoeng; Van Heutz was niet sterk in zijn Maleisch.
[2]) Doorgehaald.

XXXIX

VAN HEUTSZ AAN VAN DAALEN, 1 Mei 1906 [1]).

..... doch Zijne Excellentie vindt in die omstandigheid [benoeming van Bloemen Waanders in Lho Seumawè, N.] aanleiding Uwe aandacht

[1]) Uit Buitenzorg.

te vestigen op de wenschelijkheid om zoo spoedig mogelijk goede krachten voor de bestuurstaak te vormen of, van elders, in Uw gewest geplaatst te krijgen ..... Intusschen valt, naar het oordeel van Zijne Excellentie, niet te ontkennen, dat de aan landschappen Peusangan en Gloempang Doea opgelegde boeten, tot de bedragen in de bij Uwe meergenoemde missive overgelegde correspondentie vermeld, inderdaad te zwaar zijn geweest, vooral ook gelet op de reeds in de geheime missive van den Wnd. Algemeenen Secretaris van 27 Maart j.l., No. 144 gereleveerde omstandigheid dat, door het eischen van te zware onbetaalde en betaalde diensten, aan de bevolking van bestuurszijde reden gegeven was tot ontevredenheid. De Landvoogd acht het daarom noodig, dat in den druk dier boeten verlichting worde gebracht door persoonlijk ingrijpen van Uwe zijde, bijv. op deze wijze, dat, zooals door Z.Exc. als Gouverneur herhaaldelijk werd gedaan, gedeeltelijke kwijtschelding der boeten wordt verleend als belooning voor geleverd goed werk en voor betoonde medewerking als anderszins .....

XL

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 23 Mei 1906[1]).

......Ik ben overtuigd dat de Kolonel Van Daalen de hem successievelijk gemaakte opmerkingen en gegeven wenken ter harte zal nemen en nog altijd is mijn vertrouwen in hem ongeschokt; hij zal ongetwijfeld ten slotte aan alle verzet een einde maken en geheel Atjeh en Onderhoorigheden volledig tot orde en rust brengen. Hem vervangen door een ander, wien ook, zou in de tegenwoordige omstandigheden met het oog op het karakter en de geaardheid van het Atjehsche volk m.i. een politieke misgreep zijn.....

[1]) Uit Buitenzorg. Minuut.

XLI

VAN HEUTSZ AAN VAN DAALEN, 23 Mei 1906[1]).

Het vele overdrevene en onjuiste, voorkomende in de bij Uwe geheime missive van 24 April jl. No. 64 terugaangeboden uitknipsels uit de *Nieuwe Courant* van 8 en 20 Januari te voren, was mij uiteraard dadelijk opgevallen, en hoewel gezegd moet worden dat de steller van die artikelen op bezadigder toon schrijft dan de meeste correspondenten van andere bladen, zou toch — als hij zich bekend maakte — ongetwijfeld blijken, dat ook deze correspondent slechts berichten weergeeft

[1]) Uit Buitenzorg.

van niet tot oordeelen bevoegden, en indrukken en mededeelingen publiceert, welke niet op eigen waarneming en daarop gegronde kennis van zaken berusten. Zoo wijs ik bijvoorbeeld: op het onjuist oordeel omtrent een plan de campagne, dat opgemaakt zou zijn in overleg tusschen een paar Teungkoes in verschillende landschappen (Keureutòë en Samalanga); op de uitgesproken verwachting, dat Teungkoe Mat Ali van Babad Loeëng er in zou slagen om het grootste deel van de Onderafdeeling Lho Seumawé in openlijken opstand te brengen; op de uitspraak, dat in Peusangan geen opgelegde boeten meer worden betaald, omdat er niet meer van de bevolking te halen valt; op de mededeeling, dat de patrouilleerende troepen in Peusangan vrijwel het hoofd kwijt waren, eenvoudig vriend en vijand neerschoten als deze zich waagden in de nabijheid van het, liefst aan de trambaan gelegen, gewezen bivak Matang Gloempang Doea in Peusangan; op de hieruit gemaakte dwaze gevoltrekking: „Men schijnt zoowat geheel de bevolking van Gloempang Doea (dus van een landschap waarin het bivak niet lag) en bloc tot doodstraf of verbanning buiten haar gebied te hebben veroordeeld"; op de onjuiste mededeeling, dat het in den trein verre van veilig is wegens de beschietingen; op het ongegrond inzicht, dat de Infanterietroepen — het 12e en 14e bataljon — zoowel wat officieren als minderen aangaat, totaal ongeschikt zijn voor hun taak; op de voorstelling omtrent het bestaan van een ontzettend schrikbewind en het afranselen van de Peusanganscho hoofden alsof zij dwangarbeiders waren; op de beslist onware zinsnede: „Aangezien nu zonder een schijn van overdrijving kan worden beweerd, dat het bestuur in deze moeielijke terreinen (N.B. het vrij eenvoudige terrein in Zuid-Peusangan aan den Gajoe-weg) den toestand niet meer meester is"; enz.

Zonder U te hooren, had ik omtrent dit alles den Minister van Koloniën dadelijk kunnen voorlichten. Ik had dit ook kunnen doen ten aanzien van de onjuistheid van de beweringen aangaande het z.g. „perforeeren" [1]) en het onnoodig neerschieten van vluchtelingen, bedrijven welke — volgens den schrijver — in verband met tal van andere, niet genoemde gevallen, de Atjeh-taktiek in de laatste jaren berucht hebben gemaakt en zouden wijzen op een geest van verwildering bij een groot deel der patrouilleerende troepen, maar ik achtte het beter aan U het geven van de door den Minister gewenschte voorlichting over te laten, omdat ik U toch, als vervolg van de reeds met U gevoerde correspondentie, nog inlichtingen moest vragen ten opzichte van de — volgens den Assistent-Resident der Onderhoorigheden van Atjeh[2]) — onder Uw bestuur opgelegde bijzonder vele en te zware boeten, vooral in de Onderafdeeling Lho Seumawé.

[1]) Noot van Van Heutsz: „Ook ik hoorde deze uitdrukking voor het eerst, ze is vermoedelijk door den schrijver of door zijne zegslieden uitgedacht."
[2]) Vgl. No. XXXV

De in Uw aangehaalde geheim schrijven van 24 April jl. No. 64 verstrekte inlichtingen, en de daarin voorkomende beschouwingen zal ik thans, evenals de bijlagen van dat schrijven, ter kennis van den Minister van Koloniën brengen.

De inhoud dier bescheiden geeft mij intusschen aanleiding om het volgende onder Uwe aandacht te brengen.

Weten wij — U en ik — uiteraard het courantengeschrijf over Atjeh op de juiste waarde te schatten, kunnen wij niet anders doen dan de schouders ophalen over de dwaasheden, de onjuiste mededeelingen en de scheeve gevolgtrekkingen in bijna alle correspondenties voorkomende (kort geleden bijvoorbeeld weer verkondigd door *Atjehman* in *het Vaderland*, door *Veritas* in het te Batavia verschijnende *Nieuws van den Dag van Nederlandsch-Indië* en door anderen; is ons bekend hoe weinig de gewezen Zeeofficier W. Bosch, die later successievelijk opzichter bij de Atjeh-tram en handelaar was, alsmede de gewezen ingenieur bij die tram J. C. Loman, bevoegd zijn tot oordeelen, als ook hoezeer de correspondent van de *Nieuwe Courant* herhaaldelijk in menig opzicht de plank misslaat; te betreuren valt het, dat al dat geschrijf aan de goede zaak veel nadeel doet, zoowel door onbekendheid met den werkelijken toestand in Atjeh van zelfs het meest intelligente gedeelte van het publiek in Nederland, als door het feit, dat het groote publiek nu eenmaal liever gezagondermijnende dagbladartikelen leest dan de nuchtere waarheid, welke te vinden is in de officieele maandverslagen.

Evenwel mogen wij ons aan den anderen kant niet te zeer verwonderen over al die onjuiste mededeelingen en gevolgtrekkingen van anonieme en niet-anonieme courantenschrijvers, omdat zelfs herhaaldelijk bij menschen die het beter konden weten, niet juiste voorstellingen wortel schieten en door hen als vaststaande feiten worden aangemerkt. In dit verband wijs ik U bijvoorbeeld op eene onjuistheid, voorkomende in den bij Uw voormeld schrijven in afschrift overgelegden geheimen brief van den Hoofdofficier, belast met het bestuur te Lho Seumawé van 11 April jl. No. 2. Daar lees ik n.l. op de eerste bladzijde, onder b: „Het emplacement der oude quarantaine veekraal is, volgens verklaring van den Sjahbandar van Lho Seumawé inderdaad onder het bestuur van den kapitein H. Colijn (Civiel en Militair Gouverneur J. B. van Heutsz) gedurende de poeasa door heerendienstplichtigen gemaakt. De gebouwen echter zijn door den leverancier van vivres tegen betaling vervaardigd."

De waarheid in deze is, dat de kapitein Colijn — en dit had de Majoor van Bloemen Waanders in zijn archief kunnen en moeten controleeren — nimmer gedurende eene poeasamaand bestuurder te Lho Seumawé geweest is! De meergenoemde kapitein voerde in 1903 het bestuur te Lho Seumawé van medio April tot 12 November, terwijl de poeasa dat jaar op den 21sten van laatstgenoemde maand begon.

Ook in Uw onderwerpelijk schrijven komt een soortgelijke onjuistheid voor, waar U spreekt van de vervolgingen van Panglima Polém in Boven-Geudong en Keureutoë, en ik acht het bepaald noodig daarop Uwe aandacht te vestigen. Nadat in de tweede helft van 1901, in 1902 en begin 1903, niettegenstaande te Lho Seumawé een bijzonder moedig en doortastend Controleur van het Binnenlandsch Bestuur het bestuur voerde en deze veelal zelf de militaire patrouilles vergezelde, onvoldoende krachtig gepatrouilleerd was, ook achter Polém en zijne benden, besloot ik persoonlijk in te grijpen. Ik had toen al, op aandringen van dien Controleur, den bijzonder doortastenden maar tevens zeer bezadigden toenmaligen onderluitenant Christoffel met eene afdeeling maréchaussée naar Keureutoë gezonden, en deze heeft in die streek en in Boven Geudong tot na de onderwerping van Polem en de Geudongsche hoofden gepatrouilleerd. Andere maréchaussée's zijn in die Onderafdeeling niet geweest. In April 1903, toen de bovenbedoelde Controleur met verlof naar Europa vertrok, gaf ik het bestuur te Lho Seumawé in handen van mijn Adjudant, kapitein H. Colijn. Wel zou ik er de voorkeur aan gegeven hebben om toen in die Onderafdeeling het Civiel bestuur en het Militair bevel in één hand te leggen, maar ik had geen Hoofdofficier ter beschikking, die voor die dubbele taak berekend was. (Deze kreeg ik eerst in October d.a.v. beschikbaar na de bevordering bij keuze van den toenmaligen kapitein X . . . .). Ik wilde toen met alle kracht aan het verzet van Polém, van de Geudongsche hoofden en van T. Tji Toenong van Keureutoë een einde gemaakt zien. Christoffel had reeds veel gedaan, tientallen schuilplaatsen in de bovenstreken opgeruimd, tallooze uitgewekenen opgejaagd en vele vijanden onschadelijk gemaakt, maar van de voorname vijandige hoofden was nog niemand in onderwerping gekomen. Om een einde te maken aan het veldwinnend praatje, dat alleen maréchaussée's in staat waren om die taak te volbrengen, gaf ik kapitein Colijn niet de beschikking over maréchaussée's, evenmin over maréchausséeofficieren, maar ik bepaalde dat een Inlandsch peleton van het 12e bataljon te zijner beschikking zou worden gesteld onder door hem uit te kiezen vastberaden en voortvarende officieren. Ook het kader liet ik hem uit de aanwezige Infanterie kiezen. Met dit als maréchaussée's bewapend peleton (de officieren werden als adspirant-maréchausseeofficieren ingeschreven) heeft kapitein Colijn toen, in vereeniging met de afdeeling van Christoffel, in ong. vijf maanden tijds op schitterende wijze aan alle verzet een einde gemaakt en niet alleen de genoemde en andere voorname hoofden tot onderwerping gedwongen, maar tevens duizenden uitgewekenen in de kampongs doen terugkeeren. Ik verwijs U daarvoor naar de maandverslagen van Mei tot en met October 1903. De beide door Colijn gekozen officieren, vooral de oudste, die door U werd aangeduid, waren doortastende en intelligente, zeer beschaafde mannen. Het was toen

in het Geudongsche zelfs zóó veilig, dat de Heer Colijn, in gezelschap van eene dame, per fiets van Lho Seumawé naar Geudong reed zonder eenige militaire dekking. De later, naar het heet om zijne hardhandigheid in Boeloh Blang Ara vermoorde luitenant P. H. van Rijn was toen postcommandant te Geudong en kweet zich voortreffelijk van zijn taak, hij ging steeds zonder dekking met de hoofden het gebied rond.

En ter weerlegging van Uwe bepaald niet juiste meening, dat speciaal in het Lho Seumawésche en daarna in Meulaboh, waar de door U bedoelde officier van Mei 1904 tot Maart 1905 ook met groot succes patrouilleerde, tientallen ongewapende en ook gewapende vluchtende mannen zouden zijn neergeschoten, zijn wederom de maandverslagen leerrijk. Leg daartoe slechts de maandverslagen van Mei—October 1903 van Lho Seumawé en die van Meulaboh van Mei of Juni 1904 —Maart 1905, naast de maandverslagen gedurende den tijd in het laatst verloopen jaar, dat, na Uw ingrijpen, meer doortastend in de beide Onderafdeelingen en elders waar verzet was, is opgetreden, dan zal U bij vergelijking van de cijfers van het aantal gesneuvelde vijanden, in verhouding tot het aantal teruggekeerde uitgewekenen, dadelijk overtuigd worden van de minder juistheid van Uw oordeel.

Trouwens, de persoonlijkheid van den kapitein Colijn, die eerst, en van den toenmaligen majoor X, die daarna de patrouilles in de Onderafdeeling Lho Seumawé regelde en aanvoerde, zoomede van den majoor Heldens, onder wiens leiding, toezicht en aanvoering van Mei 1904—Maart 1905 in Meulaboh werd geageerd, is voor mij een absolute waarborg, dat niet opgetreden kan zijn, zooals volgens U gebeurd zou zijn. De drie genoemde officieren behooren tot de corypheeën onder de bestuurders en troepenaanvoerders. En ook de luitenant Christoffel staat boven iedere verdenking.

In het loopen van een officier met een karabijn aan de spits van den troep mag ook allerminst iets kwaads of anti-krijgstuchtelijks gezocht worden. In den guerilla-krijg zijn zelfs, vooral bij nachtelijke patrouilles, veel gevallen denkbaar, dat het aanbeveling verdient. Ik zelf heb niet alleen in het begin van den Atjehoorlog als luitenant bij herhaling met een geweer gewapend aan de spits van eene nachtelijke patrouille geloopen, maar nog in 1897 heb ik dat moeten doen als overste, om den troep het nachtelijk marcheeren dwars door de terreinen te leeren en het vereischt élan er in te krijgen (Indrapoeri). Bij dergelijke patrouilles zie ik trouwens liever een officier met een karabijn aan het hoofd, dan met een sabeltje achteraan loopen.

Ook moet U niet teveel waarde hechten aan gezegden van lang te velde zijnde officieren, dat zij niet meer op Java, of van luitenants, dat zij niet meer onder een kapitein zouden kunnen dienen. Dat zijn louter uitingen van jeugdigen overmoed, welke vanzelf gelogenstraft worden door de practijk. Getuige o.m. de vele ervaren veldofficieren, die

helaas in het laatste jaar Atjeh verlaten hebben, en, voor zoover zij niet met verlof naar Europa vertrokken zijn, thans allerwegen niet slechts uitstekend dienen, maar van heinde en ver, overal waar iets te doen valt, aangevraagd worden door de aanvoerders, die wat bereiken willen. Zeer herhaaldelijk moest de Legercommandant zelfs dergelijke verzoeken afwijzen, o.m. omdat die menschen toch niet altijd te velde konden zijn. Dit geldt ook voor den door U bedoelden luitenant, wiens heengaan van Atjeh door mij, in tegenstelling met U, betreurd wordt.

Nog wil ik U erop wijzen, dat te snel en te veel schieten juist altijd is voorgekomen bij kort te velde zijnde troepen, en dat aan deze steeds het weinig schieten, gepaard aan doortastend optreden en krachtig doorzetten van den aanval, te Atjeh van meet af aan moest worden geleerd. Om dat bij ervaring te weten moet men te Atjeh bij de Infanterie gediend hebben.

Al het door U aangevoerde wijst dan ook allerminst op een geest van verwildering, zelfs niet op onvoldoende begrip van de krijgstucht. Zeker, er zijn nog militairen van den ouden stempel, die alles wat niet strookt met het begrip „Maul halten", en alles wat buiten het eng militair keurslijf valt, als losbandigheid qualificeeren, maar men moet ook in dit opzicht rekening houden met den tijdgeest; het bewijs hiervan vindt men zelfs in de tegenwoordige exercitiereglementen en schietvoorschriften, in het geheele oefeningstelsel.

Losbandige individuën vindt men natuurlijk te allen tijde en overal. Tegen dezen trede men streng op en wake steeds tegen misbruiken van dergelijke personen, maar als voorbeeld hoe gevaarlijk het is om ook hierbij op praatjes af te gaan, breng ik U in herinnering de kranige maréchausséebrigade van sergeant Emondt. Deze brigade zond ik in 1903 naar Pidië om daar te helpen patrouilleeren. Eenige dagen daarna zond overste Van der Maaten dezen onderofficier terug en vroeg voor hem een vervanger, omdat men hem verteld had, dat Emondt zich schuldig maakte aan wreedheden, alles neerschoot wat hem in den weg kwam en zelfs vrouwen en kinderen niet spaarde. Het was laster. Ik zond Emondt dadelijk terug naar zijne brigade in Pidië en droeg overste Van der Maaten op, om speciaal op hem te doen letten. De sergeant bleek als altijd zijn plicht te doen, en U heeft speciaal om dezen onderofficier gevraagd toen U de aanvoering der Gajoe-excursie in begin 1904 werd opgedragen.

Veel laster ontstaat uit jalouzie, vooral als het personen geldt die naam maakten. Men zij daarom uiterst voorzichtig met geloof te hechten aan mededeelingen omtrent dergelijke personen, zelfs als de bron, waaruit men put, vertrouwbaar en geloofwaardig schijnt.

Uwe nadere beschouwingen en toelichtingen betreffende den Gajoeweg vereischen geen andere beschikking en wenken dan die, welke ik U deed geven bij den geheimen brief van den Waarnemenden Algemeenen

Secretaris van 27 Maart jl. No. 144. Door opvolging van een en ander zal aan alle ontrevredenheid van de zijde der bevolking wel een eind komen.

Maar wèl wensch ik, na inzage te hebben genomen van de door U overgelegde boeteregisters, op te merken, dat ik met U van meening verschil omtrent de in de Onderafdeeling Lho Seumawé en Pidië opgelegde boeten. Ik treed niet in eene beoordeeling van de redenen, welke tot het opleggen dier boeten geleid hebben. Het meer of minder zware van de feiten, waarvoor boetestraf is opgelegd, en de noodzakelijkheid en mogelijkheid (wat draagkracht betreft) om hooger of lagere boeten op te leggen, kunnen alleen plaatselijk, na onderzoek, beoordeeld worden, maar uit de registers blijkt zeer zeker, dat veel talrijker boete is opgelegd dan in de voorafgaande jaren geschiedde. Nu moge U terzake andere inzichten hebben dan Uwe voorgangers, misschien strengere eischen stellen, wellicht ook eerder dan die voorgangers met boete straffen; Uw inzicht terzake kan zelfs juister zijn dan dat Uwer voorgangers; maar het feit blijft bestaan, dat de Atjehsche bevolking hierop geen kijk heeft, zij ziet eenvoudig de resultaten, en als zij nu, volgens haar gevoelen, meer en zwaarder met geldboeten gestraft wordt dan vroeger (juist het omgekeerde ligt in de bedoeling van het stelsel), dan ontstaat noodwendig een geest van ontevredenheid, baloorigheid of moedeloosheid, en tenslotte verzet en onwil.

Het is daarom dat ik U nogmaals aanbeveel om door persoonlijk ingrijpen, waar mogelijk, op de wijze welke ik U deed aangeven in de geheime missive van den Gouvernementssecretaris van 1 dezer No. 201, met tact vermindering in die boeten te brengen en verder er naar te streven, dat — evenals in Groot Atjeh — boeteoplegging tenslotte tot de uitzonderingen gaat behooren. Het opleggen van boeten is een zeer krachtig bestuursmiddel om hoofden en bevolking tot orde, rust en gehoorzaamheid aan de gegeven bevelen te brengen, maar juist omdat dit middel zoo krachtig werkt, behoort de toepassing met veel beleid en groote bedachtzaamheid en gematigdheid, na nauwkeurig onderzoek, te geschieden. De Civiele Gezaghebbers en de verdere bestuursambtenaren in Uw gewest kunnen hierop door U niet teveel gewezen worden.

XLII

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 12 Juni 1906 [1]).

Hooggeachte Heer Van Heutsz; Ik dank U voor Uw brief van 26 April, dien ik nog niet de gelegenheid had te beantwoorden . . . .

Ten aanzien van Atjeh heb ik reeds ontvangen de brief van kolonel

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.

Van Daalen van 17 Febr. no. 22 (geheim) die mij toegezonden werd bij Uw brief van 1 Mei no. 200 (geheim). Ik kreeg daaruit den indruk, dat de grieven, die hier en daar zijn uitgesproken, niet geheel ongegrond zijn. Immers Van Daalen schreef dat hij een groot deel van den Gajo-weg geheel heeft moeten doen overmaken, waardoor de bevolking van Peusangan nog niet had kunnen worden ontlast; het onderhoud van den pager der Koeta van den oeleebalang en van de loerangs, bestemd voor de irrigatie noemt hij geen heerendienst, en waar een gedeelte van de bevolking zich stelselmatig aan het werk onttrekt, heeft hij zijn geweten niet bezwaard gevoeld door den meerderen druk, die deze veroorzaakt op de goedwillige heerendienstplichtigen, omdat zij zulks aan hun eigen landgenooten hebben te wijten.[1]) Ik zag uit Uw brief dat ook U dit een en ander was opgevallen en dat ook U de gevorderde diensten te zwaar acht en op de kwijtschelding van boeten hebt doen aandringen. U schrijft mij borg te staan dat alles dan in orde komt, mits niet wordt ingegrepen. Het spreekt van zelf dat ik niet zal ingrijpen, waar U, die Atjeh door en door kent, aldus U er mede bezig houdt. De beantwoording van mijn brief zal, naar U mij schrijft, spoedig volgen. Ik herhaal wat ik reeds vroeger schreef: indien U Van Daalen minder geschikt en minder op zijn plaats acht, stem ik gaarne in met voorstellen of maatregelen, die moeten kunnen dienen voor de verplaatsing van Van Daalen op de meest eervolle wijze te doen geschieden. Maar ik voeg er bij dat het mijn bedoeling niet is Van Daalen in Atjeh weg te hebben, indien U van oordeel zijt dat hij daar ,,the right man" is. In ieder geval hoop ik dat ik tijdig voor de discussies bij de begrooting alle gegevens zal krijgen voor al de klachten, die in de pers over Atjeh zijn uitgesproken en in de Kamer natuurlijk zullen worden herhaald, te beantwoorden. In den brief van Mr. De Beaufort stonden dezelfde klachten, die in de pers voorkwamen: zware heerendiensten, zware lasten en mishandeling . . . . . .

Ik heb dezer dagen een bezoek gehad van Dr. Snouck Hurgonje, die mij mededeelde, dat de faculteit van de Rijksuniversiteit te Leiden hem had gevraagd, of hij Prof. De Goeje, die eerstdaags aftreedt, zou willen opvolgen. Hij had bedenktijd gevraagd, omdat hij eerst wenschte te overwegen of hij al of niet naar Indië zou terugkeeren. Indien hij besluiten mocht niet terug te keeren, is er dan een goed vervanger voor hem . . . . ?

P.S. Uw ontwerp voor de defensie ter zee heb ik ter kennisneming aan den Minister van Marine gezonden. Het strookt ten deele niet met zijn plannen. Wel is hij het met U eens dat wij voor torpedo's en mijnen moeten zorgen, en gaat hij te dien aanzien met U mede, maar hij houdt aan enkele groote schepen vast . . . . .

[1]) Van Daalen ging hierbij uit van de zoo sterk in het indonesisch bewustzijn levende collectieve aansprakelijkheid der locale gemeenschappen.

XLIII

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 14 Juli 1906 [1]).

. . . . . Atjeh. Omtrent Atjeh zijn thans alle vereischte inlichtingen in Uw bezit en vertrouw ik, dat U met mijne eindconclusie zult instemmen. Niemand ter wereld is volmaakt en ook Van Daalen heeft fouten gemaakt en zal nog wel eens fouten maken. Behalve hij is op dit oogenblik alleen X.... geschikt voor de betrekking van Gouverneur, maar zelfs deze vervanging zou in de tegenwoordige omstandigheden verkeerd werken. Over een jaartje zal ieder *eerlijk* beoordeelaar overtuigd zijn, dat Van Daalen's handhaving te Atjeh in het belang van Nederland is geweest.

Benoemingen. Uit alle hooge benoemingen, die ik doe ziet U, dat ik zelf voortdurend met het hoogste regeeringscollege — den Raad van Indië — in conflict ben, maar ik tart een ieder om aan te toonen, dat ik tot dusver één verkeerde benoeming deed . . . .

[1]) Particulier. Uit Tjipanas.

XLIV

HULSHOFF POL AAN VAN DAALEN, 22 Oct. 1906 [1]).

Nu door den Minister van Koloniën, luidens het voorkomende aan het slot van de tweede nota van wijzigingen in de raming van Hoofdstuk II der middelen van de door dien Staatsman ingediende ontwerp-begrooting voor 1907 (Bijlagen Handelingen der Staten Generaal, 1906—4,43), gerekend is op de invoering in 1907 van de voorgestelde belasting op bedrijfs- en andere inkomsten voor de inheemsche bevolking in het gewest onder Uw beheer (met uitzondering van de Gajoe- en Alaslanden), acht de Gouverneur Generaal het oogenblik gekomen om de met de invoering dier belasting samenhangende maatregelen voor te bereiden.

Tot die maatregelen behoort naar het inzien van Zijne Excellentie niet alleen de vermindering der door de bevolking te praesteeren heerendiensten — zooals de Minister t.a.p. in uitzicht stelt, — maar ook het prijsgeven van het stelsel tot oplegging, door het administratief gezag, van politieke- en politioneele boeten aan landschappen, moekims, kampongs en bijzondere personen, zoodat voor den vervolge alleen nog boeten zouden mogen worden opgelegd door den straf- en politierechter volgens wettelijke verordeningen.

De vermindering van heerendiensten zal naar het den G.G. voor-

[1]) Uit Buitenzorg. Schrijver is 1ste Gouvernements-secretaris.

komt, moeten bestaan in het terugbrengen van het tegenwoordige aantal gevorderde dagdiensten van 52 's jaars tot 26 à 30 (dus ongeveer tot één dagdienst in de 14 dagen) voor de Afdeeling Onderhoorigheden van Atjeh en tot 24 dagdiensten (derhalve tot twee dagdiensten 's maands) voor de Afdeeling Groot-Atjeh.

Wat de boeten aangaat is Zijne Excellentie van oordeel dat zoodra de begrootingswetten door de beide Kamers der Staten Generaal zullen zijn aangenomen, waarvan U telegrafisch mededeeling zal worden aangedaan, de oplegging van nieuwe- en de inning van de reeds opgelegde boeten zoodanig door U.H.Ed.G. zullen zijn te regelen (wat de laatste aangaat door ze c.q. gedeeltelijk te schenken), dat op het oogenblik van invoering der belasting, welke wellicht nog in den loop der maand Januari 1907 zal kunnen plaats vinden, het boetestelsel in zijn bestaanden vorm geheel tot het verleden behoort.

Op last van den Landvoogd heb ik de eer het vorenstaande te Uwer kennis te brengen en U te verzoeken met de daarin uitgedrukte wenschen van den G.G. rekening te willen houden.

Nopens de tengevolge van de hier aangegeven gedragslijn vereischte wijziging van Uwe bij het geheim besluit van 21 Juli 1905 No. 1 vastgestelde Instructie ziet Zijne Excellentie te rechter tijd een voorstel van U.H.Ed.G. tegemoet, terwijl ook de bij Uwe geheime missive van 5 Juni j.l. No. 93 bedoelde Instructie voor de Onderafdeelingschefs in de Afdeeling Onderhoorigheden van Atjeh, wijziging zal dienen te ondergaan.

XLV

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 11 Dec. 1906 [1]).

..... [Dringt zeer nadrukkelijk aan op verlaging van boeten en inkrimping van boeteoplegging N.]. Het is toch moeielijk aan te nemen dat de vele en dikwijls hooge bedragen, voorkomende in afschriften der boeteregisters, overgelegd bij Uwer Excellentie's dépêche dd. 23 Mei jl. No. 40, kabinet geheim, niet in den weg zouden staan aan de economische ontwikkeling van de Onderafdeelingen, waarop deze registers betrekking hebben.

In verband met het bovenstaande zal het mij aangenaam zijn uitvoerige inlichtingen te mogen ontvangen èn omtrent de boeteheffing, sedert Uwe straks vermelde geheime missive aan Kolonel Van Daalen [2]) werd gericht èn over de wijze, waarop de als boete- en wegengelden ontvangen sommen worden geïnd, besteed en verantwoord.....

[1]) Archief van Koloniën. Uit 's-Gravenhage.
[2]) No. XLIV

..... Uitdrukkelijk is door mij een zeer belangrijke vermindering der heerendiensten toegezegd, welke met de invoering der belasting gepaard zal gaan......

XLVI

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 17 Dec. 1906 [1]).

..... Bij de afzending van mijne brieven van 11 Dec. 1906 Afd. A2 No. 47/2730, en Afd. A3, No. 48/2731, had ik nog geen kennis genomen van de aan den Civielen en Militairen Gouverneur van Atjeh en Onderh. gerichte missive van den 1sten Gouvernementssecretaris dd. 22 Oct. jl. No. 3124, waarvan de inhoud — het zal voor U.E. na mijn hooger aangehaalde brief wel geen punt van twijfel uitmaken — mijne volle instemming heeft..... [de inlichtingen die door Fock waren gevraagd kunnen nu achterwege blijven. N.] Intusschen blijf ik er prijs op stellen te worden ingelicht over de wijze, waarop de als boeten en wegengelden ontvangen sommen worden besteed en verantwoord......

[1]) Archief van Koloniën. Uit 's-Gravenhage.

XLVII

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 29 Dec. 1906 [1]).

....Ten aanzien van Atjeh nam ik kennis van Uwe instructie voor den Gouverneur om de heerendiensten te verminderen en met het boetestelsel, zooals het in den laatsten tijd werd toegepast te breken. Ik heb gelegenheid gevonden in de Memorie van Antwoord in de Kamer daarvan mededeeling te doen. Is er werkelijk grond voor de klacht dat de troepenmacht in Atjeh niet sterk genoeg is? Zooals U uit de rede van het lid der Tweede Kamer Thomson zult hebben gelezen, is de versterking volgens die afgevaardigde het middel dat noodig is. Ik verzoek U dit te willen overwegen; de klachten over den gang van zaken in Atjeh zijn zoo veelvuldig en [2]) dat de toestand ernstig onder de oogen moet worden gezien en wij niet tegen het noodige, ook al kost het veel geld, mogen opzien....

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.
[2]) Onleesbaar.

XLVIII

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 6 April 1907 [1]).

....Atjeh. Naar mijn oordeel zijn daar troepen genoeg; anders zou ik het 12e Bataljon zeker niet naar Java hebben laten terugkeeren [2]). Toen

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg.
[2]) Vgl. No. XXXII; Van Daalen achtte het tijdstip nog niet gekomen, maar maakte geen bezwaar.

ik Gouverneur van Atjeh was schreef men ook herhaaldelijk over te weinig troepen en als middelmatige officieren, zooals b.v. Thomson, gouverneur van Atjeh moesten worden, zou Atjeh zelfs met een dubbele hoeveelheid troepen niet tot volslagen rust komen. Maar ik nam het 12e Bataljon indertijd terug in overleg met Van Daalen. Ik heb Uwe depêche intusschen naar Atjeh gezonden en ben natuurlijk bereid Van Daalen meer troepen te geven als hij dat wenscht. Het eigenaardige is intusschen dat er thans in de Onderafdeeling Lho Seumawé, waarop in hoofdzaak gezinspeeld wordt, meer troepen zijn dan onder mij, toen het 12e Bataljon er lag.

De gewezen minister Cremer maakte een reis door Atjeh en had van kolonel Van Daalen een hoogst gunstige indruk gekregen.

Het is toch bijzonder eigenaardig dat van het begin van de Atjeh-oorlog af over dat land het meest is geoordeeld, gesproken en geschreven door menschen die er het minst van af wisten en die zelf nooit in staat zijn geweest iets degelijks tot stand te brengen. Maar de Regeering passe op dat die stuurlui aan de wal niet het overwicht krijgen.

XLIX

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 7 Mei 1907 [1]).

..... Blijkens de maandelijksche verslagen omtrent de voornaamste gebeurtenissen in het Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden geschiedt er in dat gewest veel tot verbetering van de economische toestand.....

[1]) Archief Koloniën. Uit 's Gravenhage.

XLL

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 29 Mei 1907 [1]).

....Bevordering kolonel Van Daalen. Nu Goddank kolonel Van Daalen bevorderd is tot generaal-majoor en daardoor voor de toekomst zoo noodig over een aanvoerder beschikt kan worden, die met het leger zal weten te vechten zooals ik hiervoren in 't kort aangaf, zou 's Lands belang eischen — mogelijk spoediger dan velen denken — dat op hem overste X.... volgt en deze bekwame militair dus ook snel vooruit wordt gebracht. Waren nu weer geen, in werkelijkheid niet bestaande bezwaren ingebracht tegen mijn voorstel om de luitenant-kolonels uitsluitend bij keuze te bevorderen, dan was met totstandko-

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg.

ming van de voorgestelde wet op de bevordering en het ontslag de zaak eenvoudig geweest en zou ik X.... tot kolonel bevorderd hebben na de, nu aan de beurt zijnde, en binnen enkele weken te benoemen, Heeren Drijber, Van ......[1]) en Van der Maaten. Aangezien hij als Gouverneur van Celebes toch geen plaats inneemt en nà Van Daalen toch in 's Lands belang Gouverneur van Atjeh moet worden, zou bovendien niemand er door geschaad zijn en had de Regeering het in de hand gehad om hem op het juiste oogenblik den generaalsrang toe te kennen. Maar wat moet ik nu doen? Hem afzonderlijk voordragen voor bevordering bij keuze met het gevolg dat het met hem gaat als met overste B....? Redenen tot bevordering zijn er anders in overvloed na de wijze waarop hij eerst in Bandjermasin de zaken in 't reine heeft gebracht en dat nu in Celebes doet . . .

LI

VAN HEUTSZ AAN VAN DAALEN, 2 Sept. 1907[2]).

. . . . Toen ik U onlangs — dit is confidentieel — tegen den thans afgetreden Legercommandant in, met grooten aandrang bij het Opperbestuur in Nederland in aanmerking bracht voor bevordering tot generaal majoor, gaf ik o.a. te kennen dat ik als Opperbevelhebber van land en zeemacht niet mocht volstaan met het voordragen van een generaal-majoor tot legercomt., maar tevens het oog gericht moest houden op de toekomst en dat gij de eenige kolonel waart aan wien ik — na generaal Rost van Tonningen — met vertrouwen het bevel over het leger zou durven toevertrouwen als een oorlog voor de deur stond. [3])

Aan U thans de taak om het door mij te Atjeh ingezette werk te voltooien, aan U daarna de taak om het Indische leger op te voeren tot het standpunt waarop het behoort te staan om eventueel zijn roeping te kunnen vervullen en het — als in Uw tijd iets ernstigs mocht gebeuren — tegen den vijand aan te voeren . . . . .

Naar aanleiding van Uw telegram omtrent Toeankoe Mohamad Dawot's zich schuldig maken aan het misdrijf omschreven in art. 40 W.v.S. voor Inlanders heb ik den Resident opgedragen om maatregelen te nemen tegen eventueele ontsnapping.

Dag Van Daalen, houdt U maar ferm en zet met energie het tegenwoordige leed van U af. [4])

Met hartelijke groeten ook aan Mevrouw, Uw dienstw. Van Heutsz.

[1]) Onleesbaar.
[2]) Particulier. Uit Batavia.
[3]) Brief aan Opperbestuur niet aangetroffen.
[4]) Wangedrag van een bloedverwant.

LII

VAN DAALEN AAN VAN HEUTSZ, 18 Sept. 1907 [1]).

Excellentie! Het zij mij veroorloofd U in de eerste plaats mijne gelukwenschen aan te bieden met het hernieuwd blijk van H.M.'s gunst en waardeering[2]) en U vervolgens mijn eerbiedigen en tevens hartelijken dank te betuigen voor Uwe woorden van deelneming, sympathie en waardeering .....[3])

Hoewel het geen oogenblik bij mij is opgekomen om mijnen post te verlaten, waren ...[3]) Uwe opwekkende woorden mij zeer aangenaam en gaven zij mij opnieuw de kracht om met energie den arbeid aan het pacificatie-vraagstuk te vervolgen, want energie is daarvoor bepaald noodig waar van waardeering van dien arbeid zoo weinig is te bespeuren en de hoogsten in den Lande meer geloof schijnen te slaan aan de publicatiën van onbevoegden, dan aan mijne ware rapporten.

Bijzonder leed deed mij het bericht, dat Generaal Van der Wijck mij niet waardig heeft gekeurd voor den opperofficiersrang, vooral omdat Z.E. de beleefdheid heeft gehad vóór het vertrek naar Nederland schriftelijk van mij afscheid te nemen, naar aanleiding waarvan ik mij naar Sabang heb begeven om genoemde beleefdheid te reciproceeren.

Ik ben U derhalve ook voor mijn jongste bevordering grooten dank verschuldigd, en voeg hieraan nog toe, dat het een groote eer en zeer vleiend voor mij is, U.E. mij zelfs bij het Opperbestuur reeds hebt willen aanwijzen als de opvolger van Generaal Rost van Tonningen.

Ik mag daarom niet voor U verzwijgen, dat het thans reeds een punt van overweging bij mij heeft uitgemaakt of ik die hoogsteervolle positie wel zal aanvaarden.

En de reden hiervan is, dat het Departement van Oorlog mijn weerzin heeft opgewekt en nog opwekt. Onder Generaal Van der Wijck diende ik hoogst onaangenaam en van Generaal Rost van Tonningen heb ik nu reeds twee onaangename brieven ontvangen, terwijl er uiteraard meer zijn te verwachten, nu mij duidelijk is geworden, dat het tegenwoordige Legerbestuur niet duldt, dat een Generaal-officier ronduit zijn meening zegt, al is die in strijd met die van den Legercommandant.

Ik ben te veel soldaat om iets te doen, dat in strijd zou zijn met goede begrippen van krijgstucht, doch ik vermeen toch aan mijn rang in het Leger verplicht te zijn en het recht te ontleenen om het Legerbestuur voor te lichten, al klinken ook soms mijne brieven niet aangenaam, waarvoor dan te over reden was.

Ten einde U.E. in staat te stellen den Minister van Koloniën naar behooren in te lichten moge het volgende dienen, waarbij op den voor-

[1]) Particulier. Uit Koetaradja.
[2]) Benoeming tot commandeur van de Nederlandsche Leeuw.
[3]) Vgl. No. LI, noot 4.

grond zij te stellen, dat pacificatiearbeid geen wiskunde is en het derhalve zeer goed mogelijk is, dat ik mistast; doch wat ik hier ga neerschrijven, doe ik met volle overtuiging, terwijl ik mij ervan heb vergewist, dat de afdeelingschefs mijne overtuiging deelen.

Het is bepaald onwaar, dat de overvallen van den laatsten tijd een gevolg zouden zijn van de invoering der belastingen in de Onderhoorigheden en van het feit dat de troepen hetgeen zij voor hunne voeding nemen niet altijd voldoende vergoeden, ja zelfs het soms in het geheel niet vergoeden.

Het is bepaald onwaar, dat de belastinginvoering niet voldoende werd voorbereid en dat de heerendiensten niet zouden zijn verminderd, niettegenstaande mijne daartoe gegeven bevelen.

De belastinginvoering is met de grootste zorg voorbereid, reeds voordat de ordonnantie het licht zag. Het geheele jaar 1906 is besteed aan eene volkstelling in het gansche gewest, welke zoodanig werd ingericht, dat de Onderafdeelingschefs daarmede reeds alle gegevens konden hebben voor den belastingaanslag. Toen werd er dus reeds met de bevolking in de kampongs over de belastinginvoering gesproken en op mijne reizen heb ik mij ervan overtuigd, dat de ambtenaren en Civiel Gezaghebbers deden, wat terzake door mij was voorgeschreven.

In dit jaar zijn die mededeelingen aan de bevolking en aan de hoofden herhaald, terwijl nu erbij kon worden gezegd, dat meteen de heerendiensten zouden worden verminderd, hetgeen algemeenen bijval vond.

Nergens werd dan ook — een zeer enkele teungkoe uitgezonderd, als b.v. teungkoe Sjech Amat van Koeloe, die weigerde op te komen — eenig verzet ondervonden voor het opkomen voor den aanslag, en de aanslag is, voorzooverre door mij gearresteerd, buitengewoon matig, dank zij de wenken van de Regeering. Tot nu toe kwam slechts eene dolentie voor, n.l. die van den imeuem van Lam Lheuë (VII m's Bä ët), welke nog in behandeling is.

Bovendien viel het mij op, dat de meeste teungkoe's en ook vele keutjhi's vrij van belasting kwamen.

Het is beslist onwaar, dat in een van de journalen van een nieuw opgetreden gezaghebber iets van dien aard zou hebben gestaan.

Dat praatje komt vermoedelijk in de wereld door eene onvoorzichtige uitlating van den heer Morbeck[1]), die gedurende twee maanden tijdens het verlof van den controleur James, het werk van dezen deed. Hij zeide mij n.l. eens, dat hij den indruk had gekregen, dat James niet genoeg over de kwestie had gesproken met de menschen, wat laatstgenoemde natuurlijk niet beaamt. Daar ik geen reden tot klagen heb over den heer James[2]), de belastingaanslag zonder eenige moeite in het gebied

[1]) J. K. Morbeck, sedert 1 Dec. 1905 wd. ass. resident van de Gajo en Alaslanden.

[2]) K. A. James, controleur Onderafd. Gebied buiten de de Sagi's (Oelëe Lheuë).

buiten de Sagi's en in de XXVI moekims geheel is afgeloopen en niemand heeft gedoleerd, en ten slotte de heer Morbeck wel eens meer zijn mond voorbij praat, had ik geen aanleiding aan zijne bewering geloof te slaan.

Wat de heerendiensten betreft, zoo kan ik U.E. de verzekering geven, dat van hieruit pertinente bevelen zijn gegeven, zooals de Regeering zulks verlangde. Ik voor mij heb dan ook de overtuiging, dat aan mijn last is voldaan, terwijl ik zeker weet, dat in Groot-Atjèh veelal minder heerendienst werd gevorderd, dan de bevolking moet presteeren.

Ook de aantijging aan het adres van de patrouilles kan niet waar zijn. In de eerste plaats komen ter zake geen klachten binnen, waarvoor de Atjeher anders volstrekt niet bang is, en in de tweede plaats ben ik gedurende den tijd van mijn gouverneurschap zoo streng tegen dergelijke bandeloosheid opgetreden, dat men zich over 't algemeen genomen wel zal wachten dergelijke schuld op zich te laden.

Nu wil ik hiermede niet zeggen, dat al mijne ondergeschikten „engelen" zijn! Neen, ik heb zelfs de vaste overtuiging, dat het wel zal voorkomen, dat men hier en daar onoordeelkundig tegen de hoofden en bevolking optreedt, dat men wel eens zondigt tegen de heerendienstregelingen, etc., maar wààr worden geen fouten begaan? Ik heb de patrouillecommandanten en bestuurders niet aan een touw, en ben dus eerst in staat in te grijpen, zoodra mij hunne fouten ter oore komen of blijken.

Voorts zij er den Minister op te wijzen, dat het zeer lastig is een verdediging op te stellen tegen algemeenheden; men dient toch bepaalde feiten te noemen, anders is er geen onderzoek mogelijk.

Zooals U.E. evenzoo zult hebben opgemerkt, geschiedden de laatste rustverstoringen en overvallen ongeveer in hetzelfde tijdperk en kwamen zij, enkele Onderafdeelingen uitgezonderd, overal in het gewest voor, zelfs éénmaal in het Alasland. De oorzaak was voornamelijk toeankoe Mohamad Dawòt, die nimmer met zijne positie tevreden is geweest, steeds zijn verloren gezag betreurde en naijverig was op het bestuursgezag, en daarom nooit één stap heeft gedaan in de goede richting, n.l. in die van de pacificatie.[1])

Integendeel, hij is begonnen allerlei slechte sujetten om zich heen te verzamelen en te trachten zich in verbinding te stellen met den Consul-generaal van Japan te Singapore, ten einde bij den Mikado steun tegen ons te zoeken.

Geruchten omtrent een en ander vernam ik reeds spoedig na mijn optreden in 1905, zooals dan ook uit mijn eerste jaarverslag blijkt, en die geruchten werden dan ook maar al te zeer bevestigd na de arrestatie van den toeankoe.

Uit de gevonden brieven is duidelijk gebleken, dat het de bedoeling

[1]) De ex-Sultan genoot een zeer ruim jaargeld.

van den toeankoe Moehamad Dawòt was, dat Japan hierheen een viertal oorlogsschepen zou zenden om ons ter zee te bestrijden, terwijl hij dan het varkentje te land wel zou wasschen.

Ik voor mij geloof niet, dat de Consul-generaal van Japan te Singapore iets van de zaak heeft geweten en meen de geheele zaak te moeten toeschrijven aan oplichters te Penang en Singapore, doch de toeankoe heeft in ieder geval zijne trouweloosheid ten duidelijkste getoond en in afwachting van de hulp van Japan alvast zijne bevelen gegeven om overal onrust te verwekken.

Het gezag van den toeankoe is naar mijne overtuiging steeds eer onderschat, dewijl het nu uit verschillende daadzaken blijkt, dat de man niet zoo energieloos is als men dacht en dat hij in de oogen van geheel Atjèh nog steeds de Radja was, zonder wien men geen gewichtige beslissingen nam.

Met Pòlèm is hij nooit bevriend geweest en zijne pogingen om hem over te halen tot zijne partij — vermoedelijk met slechte bedoelingen — faalden; dit weet ik door spionnen. Pòlèm heeft steeds geweigerd om bij den ex-Soeltan te komen.

Ook toeankoe Mahmoed is een vijand van den ex-Soeltan, door welke omstandigheid het bestuur alles te weten kwam. De groote vriendschap van toeankoe Mahmoed en Pòlèm[1]), oogenschijnlijk nog dezelfde als voorheen, is volgens mijn zegsman geluwd door een huwelijkskwestie, waarin toeankoe Radja Keumala ook is betrokken. Deze laatste is kort vóór zijn vertrek naar Mekka, vanwaar hij — voorzooverre bekend — nog niet terugkeerde, in het huwelijk getreden met eene dochter van toeankoe Mahmoed.

Nu deden reeds eenigen tijd verhalen de ronde tot in Idi, dat toeankoe Radja Keumala in 't geheim zou zijn teruggekeerd en in Bedagei (Deli) kwade plannen tegen het Gouvernement aan het smeden was, terwijl men gelijktijdig beweerde, dat Pòlèm plannen zou koesteren om de zijde van den vijand weer te kiezen.

Een ter zake gesteld onderzoek in Deli en Penang had tot resultaat dat tot nog toe de zekerheid bestaat, dat toeankoe Radja Keumala nog te Mekka zit, waarmede in overeenstemming is het ontvangen van eenen brief door toeankoe Mahmoed, ongeveer 4 maanden oud. Voor alle zekerheid, schreef ik echter nog naar den consul te Djeddah.

Pòlèm zelf kwam het betreffende hem loopend gerucht bij het bestuur aanbrengen, terwijl ook alle teekenen erop wijzen, dat men met een kwaad praatje heeft te doen.

Intusschen kwam de echtgenoote van toeankoe Mahmoed meedeelen, dat haar man en zij Pòlèm hadden „geadjard", dat hij trouw moest blijven en zijn invloed moest aanwenden om aan het verzet een einde te maken, waarop hij zou hebben geantwoord, dat hij niets in den zin had.

[1]) Toeankoe Mahmoed en Pòlèm waren destijds leiders van het verzet.

Genoemde vrouw raadde toen zeer in 't geheim aan, Pòlèm den eed van trouw af te nemen. Aanvaardde hij dien, dan zou zulks een bewijs zijn van zijn trouw, daar hij als geloovig moslim anders dien eed niet zou willen doen.

Wat ik van een en ander moet denken is mij nog niet duidelijk. Aanvankelijk werden die geruchten door mij toegeschreven aan den soeltanskliek, uiteraard bedoelende om onrust te verwekken, doch thans is de mogelijkheid niet uitgesloten van eene andere intrigue.

Kort geleden werden op een gesneuvelden teungkoe in Piteuë drie brieven gevonden: één aan mij, één aan den majoor te Sigli en één aan Pòlèm, welke laatste eene vermaning aan zijn adres behelsde, hetgeen dunkt me wel een bewijs is, dat genoemd sagihoofd aan onze zijde staat.

Hoewel het bestuur dus zijne oogen goed openhoudt, meen ik vooralsnog bedoelde geruchten op rekening te moeten schrijven van den soeltanskliek.

De twee volgende feiten mogen het bewijs geven van hetgeen boven is gezegd van des ex-Soeltans invloed.

Zeer naaste verwanten van Kèdjoeròn-Linggò, die toevallig werden gearresteerd, verklaarden op weg te zijn naar den Soeltan om zijne bevelen te vragen, betreffende eene al of niet onderwerping van den Kédjoeròn, terwijl T. Ben Blang Pidië door het Gajòland ook een brief hierheen deed brengen met dezelfde bedoeling.

Hoewel deze brief niet is gevonden, kwamen verschillende lieden toch verklaren, dat het zoo is.

Door zijn ex-panglima prang, Keutjhi of pang Seuman van Kalè, en de Tjoembò familie stond toeankoe Mohamad Dawòt in verbinding met zijn zwager Keudjoerèn Troesèb en de groote Pidiësche teungkoe-partij (Tg. Tjhi Mä'èt, Tg. di Boekèt, e.s.), met welke hij vroeger, als vijand van ons, ook op goeden voet stond.

Op des toeankoe's instigatie werd in Boven-Pidië eene groote vergadering gehouden, niet lang vóór den overval in Keumala Raja. De bedoeling van die vergadering was om tot verzet aan te sporen; vele voorname en nette jongelieden waren daartoe door de teungkoes naar het gebergte opgeroepen.

Deze beweging heeft zich voortgezet tot op de Oostkust, waarheen Tg. Raja Bakong e.s. brieven richtten met bevel aan de bevolking om het Gouvernement te bestrijden. Op de Westkust kwamen de voornaamste teungkoes samen op den Goenòng Mantjang in Boven-Wòjla met hetzelfde doel.

En het geestelijk werktuig in Groot-Atjèh van den toeankoe was Tg. di Eumpèë Triëng, die nu achter slot zit.

Hoewel zelf weinig godsdienstig en een groote opiumschuiver, hebben de teungkoes den invloed van den ex-Soeltan met beide handen aanvaard om hun eigenbelang te steunen, en dat eigenbelang is: ,,de

voortzetting van den prang-sabil", zonder welke geen sabilbijdragen bestaanbaar zijn en zonder welke de invloed en de inkomsten van die teungkoes beduidend zouden verminderen.

Eene andere remmende factor is een overgroot deel der wereldlijke hoofden, n.l. de Oelèëbalangs, dat zich nog in geenendeele kan neerleggen bij den nieuwen, door ons geschapen toestand.

Het getal, dat medewerkt en bepaald op onze hand is, is uiterst gering.

Behalve aan de teungkoe's is het bendewezen toe te schrijven aan eerstbedoelde hoofden. Zooals reeds in mijn laatste jaarverslag staat vermeld, onderhouden zij eenvoudig eene gewapende bende onder aanvoering van een familielid of van een vertrouweling, welke dan doorgaat voor een bende moslemin, doch feitelijk voor hen het middel zijn voor ongehoorzaamheid aan het bestuur, waarmede zij desgewenscht misdadigers aan de rechtspraak kunnen onttrekken, lastige tegenstanders, handelsconcurrenten, dan wel om andere redenen van hen persoonlijke vijanden kunnen doen uit den weg ruimen.

Veel moorden op spionnen en andere lieden, die ons diensten bewijzen zoogenaamd door den vijand bedreven komen dus voor rekening van die oogenschijnlijk onderworpen en bevriende hoofden.

Ook van deze Oeléëbalangs had de ex-Soeltan steun en de gehoorzaamheid. De geheele Bèn Peukan-partij, w.o. te rekenen Ndjöng en Meureudoe en een deel van Keramanjan, Tjoembò en Titeuë, Samalanga, destijds Peusangan, Keureutoë en Peureulä evenals een groot deel van het Zuidelijk gedeelte van de Westkust stonden onder des toeankoe's invloed.

Een zoon van toeankoe Oesèn is gehuwd met een dochter van Tji Peureula, en deze denkt er over om naar Mekka te gaan.

Reeds nu is gebleken, dat T. Ali Ba'ët en zijne broeders evenzoo samenkomsten met toeankoe Moehamad Dawòt hadden en dat zij vermoedelijk zijn betrokken in den overval van de woning van T. Radja Hitam te Peukan Bada.

Het is daarom mijn vaste overtuiging, en die overtuiging wordt gedeeld door de afdeelingschefs en door toeankoe Mahmoed, dat de verwijdering van den ex-Soeltan een heilzamen invloed zal hebben op den algemeenen toestand, wat uiteraard eerst zal kunnen blijken na eenige maanden, wanneer die verwijdering goed bekend zal zijn en zal doorgedrongen zijn tot bij de benden.

Het bendewezen zal blijven bestaan, doch zal nu het hoofd missen.

Naast een rustelooze vervolging der teungkoes en andere bendehoofden zal ik trachten den invloed van toeankoe Mahmoed en van Pòlèm ten goede aan te wenden; ik hoop, dat laatstgenoemde daartoe genegen zal zijn, gelet op zijn godsdienstige begrippen.

Ik zou hieraan gerust mogen toevoegen: ,,indien hij daartoe in staat

is!" want evenzooveel als de invloed van toeankoe Mohamad Dawòt werd onderschat, is Pòlèm's macht overschat en hieraan is het dan ook te wijten, dat ik vroeger dan ook meermalen den indruk kreeg en nu nog wel eens krijg, dat hij niet te vertrouwen is. Hierbij komt, dat hij met geen zijner mannelijke verwanten (T. Moeda Soeléman, T. Moeda Lön, T. Moeda Latèh en T. Ali Basja) erg wel is, zoodat zij elkander in hunnen arbeid voor ons niet vertrouwen. Ieder op zichzelf wil wel, doch durft niet goed voor den ander uit valsche schaamte en uit vrees om te worden uitgegeven voor een kafir.

Evenals wij een paar maanden geduld moeten hebben om de resultaten van de politieke verwijdering van den hoofdvijand te kunnen waarnemen, even zoo goed mogelijk zal het zijn, dat wij dien tijd nog nawerking of de uitwerking zullen kunnen waarnemen van diens kwade praktijken en even zoo goed mogelijk is het, dat de hier achtergeblevenen van den kliek (Panglima Meusigèt Raja, Tg. Sjèch Tjòt Poetoe, T. Dawòt Silang, T. Tjoembö, e.s.) nog zullen trachten in naam van hunnen heer te handelen, en daarom is het van uiterst groot belang, dat op de correspondentie van den ex-Soeltan streng worde gelet, opdat hij niet schriftelijk bevelen uitdeele.

Eene verwijdering naar Amboina of Timor zou mij daarom het meest gewenscht voorkomen.

Eindelijk wilde ik nog U.E.'s aandacht erop vestigen, dat de gezeten, gegoede Atjeher niet meedoet aan die opstootjes, maar dat het steeds zeer jeugdige lieden zijn, die pas den kain pénggang dragen, die door de teungkoe's worden opgezweept en dat de directe aanleiding tot dergelijke gebeurtenissen steeds een kleinigheid is of de een of andere grief, welke in andere omstandigheden uit den weg zou worden geruimd door een klacht bij den Assistent-Resident of bij mij.

Toeankoe Mohamad Dawòt heeft dus een handig gebruik weten te maken van de teungkoe's en aarzel ik dan ook niet om te zeggen, dat wij hier strijden tegen den Islam en dat die strijd nog zeer lange jaren zal duren, totdat het ons zal zijn gelukt de meeste toonaangevende oelamageslachten te vernietigen en den invloed der kamponggeestelijken te neutraliseeren. [1])

Om dit laatste doel te bereiken heb ik reeds eenigen tijd geleden gelast om per moekim een gewone school (zonder den Koran) op te richten, doch zooals vanzelve spreekt zal ik zonder Regeeringshulp met fondsen niet ver kunnen komen.

In Tonkin overwonnen de Franschen de inheemsche geestelijken ook met scholen en Madagascar werd evenzoo met succes door die natie o.a. met onderwijs gepacificeerd.

[1]) Van Daalens programma was: 1° vernietiging van de oelama partij. 2° vervanging van de oude verdorven hoofden door hun, door ons buiten Atjeh opgevoede, zonen of andere familieleden. 3° volksonderwijs, tot neutraliseering van den invloed der Mohammedaansche opvoeding.

En hiermede meen ik voldoende uitvoerig den huidigen toestand te hebben uiteengezet en hoop ik aan U.E.'s verlangen te hebben voldaan. .

En thans Excellentie! eindig ik dezen brief met de aanbieding onzer eerbiedige en hartelijke groeten en teeken ik met de meeste onderscheiding, van U.E. de dienstw. dienr. . . .

LIII

VAN HEUTSZ AAN VAN DAALEN, Sept. 1907 [1])

Waarde Van Daalen, Het tegenwoordige Ministerie,[2]) dat uiteraard zwak is, omdat het in de Kamer feitelijk geen meerderheid heeft, moet daardoor zooveel mogelijk alle Kamerleden te vriend houden, vandaar dat het o.a. voortdurend zoo buitengewoon veel notitie neemt van allerlei onzin in de dagbladen van anonyme schrijvers.

Nu schrijft de Minister van Koloniën mij weer particulier uit Wiesbaden:

,,In de correspondentie van de *Sumatra Post* uit Atjeh die in de ,,*N. Rott. Courant* van Dinsdag 13 Augs. avondblad was overgenomen, ,,wordt betoogd, dat de overvallen van den laatsten tijd een gevolg zijn ,,van de invoering der belastingen in de Onderhoorigheden en van het ,,feit, dat de doortrekkende troepen hetgeen zij voor hunne voeding ,,nemen niet altijd voldoende vergoeden ja, soms het zelfs in het geheel ,,niet vergoeden. Wat de belastingen betreft, wordt gezegd dat de in- ,,voering niet voldoende voorbereid werd, dat blijkens een journaal ,,van een nieuw opgetreden gezaghebber er te weinig in de kampongs ,,met de bevolking en de hoofden gesproken werd en dat er wel in- ,,structie wordt gegeven om de heerendiensten te verminderen, maar ,,dat het geven van instructies en de uitvoering daarvan nog ver van ,,elkander liggen. Indien de correspondent juiste mededeelingen doet, ,,wat ik natuurlijk niet weet, zou dit alles zeer te betreuren zijn. Het ,,spreekt vanzelf, dat bij de behandeling der begrooting deze zelfde op- ,,merkingen ook zullen worden gemaakt en ik moet ze dan behoorlijk ,,goed kunnen beantwoorden en wederleggen.

,,Ik schreef naar het Ministerie met opdracht om officieel ter zake ,,inlichting te vragen; ik hoop dat men het spoedig zal doen.

,,Maar in ieder geval vertrouw ik, dat U mij niet alleen officieel, ,,maar ook in een particulieren brief tijdig de gewenschte inlichtingen ,,zult willen geven.

,,Daar begin November de begrooting begint moet Uw brief 1 Oc- ,,tober uiterlijk worden verzonden om mij tijdig te bereiken. Het is

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg.

[2]) De verkiezingen van 6 Juni 1905 hadden een linksche meerderheid gebracht.

„dringend noodig, dat ik met argumenten en met duidelijke bloot„legging van den toestand de Kamer op de hoogte zal kunnen stellen. „Ik zou dan ook willen weten waaraan U de meerdere overvallen van „den laatsten tijd toeschrijft. Werkelijk, met algemeenheden kan men „te dezer zake geen bevredigend antwoord geven en het is daarom, dat „ik U hiermede zoo uitvoerig moet lastig vallen. De Heer Van Kol zal „natuurlijk betoogen, dat hij verleden jaar terecht gewaarschuwd heeft, „dat de heerendiensten niet zouden worden verminderd. Welnu, ik „moet daarop kunnen antwoorden. Men moet begrijpen, dat de In„dische Regeering met haar Atjeh-politiek den waren weg bewandelt „en dat wij werkelijk met de pacificatie vooruitgaan".

Weest gij nu zoo goed mij per omgaande zoo volledig mogelijk te schrijven wat ik den Minister over een en ander op dat courantengeleuter antwoorden kan.

Met vriendelijken groet, Geheel de Uwe,

LIV

VAN HEUTSZ AAN VAN DAALEN, 5 Oct. 1907 [1]).

Waarde Van Daalen, Uw uitvoerig schrijven met de door den Minister gevraagde inlichtingen, gedagteekend Koeta Radja 18 September j.l., ontving ik in goede orde per Willem III die Zaterdag 28 September te Priok aankwam. Ter beantwoording van den aanvang en het slot van Uwen brief het volgende:

Gij moet U in 't geheel niet laten ontstemmen door onaangename brieven van het Legerbestuur. Het schrijven van dergelijke brieven schijnt daar traditie te zijn. Zoolang ik jonger was dan de legercommandant, dus in 1898, 1899 en 1900 ontving ik ze ook en zoolang ik jonger was dan de chef van het wapen der Infanterie matigde ook deze zich aan om mij nu en dan onhebbelijke brieven te sturen. Die van den chef van het wapen (Generaal Stemfoort voor wien ik groote minachting voelde) weigerde ik niet alleen te beantwoorden maar zelfs ze te accepteeren en zond ze daarom in originali terug aan het adres van den Legercomt. (kabinet) om er verder mede te handelen, zooals Z.E. zou goedvinden.

Een zeer onhebbelijke brief van den Legercomt. zelf (VII afdeeling D.v.O., Beeger) moet gedateerd zijn van September of begin October 1899 en moet zich nog in het Atjeh-archief bevinden. Ik was toen juist opgeroepen naar Batavia en kreeg daardoor den aan mij eigenhandig geadresseerden brief in handen te Batavia. Het ging over optreden in de Onderhoorigheden op eigen gezag zonder er eerst het Legerbestuur

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg.

in gekend te hebben, zooals destijds art. 17 van mijne Instructie voorschreef. Over dat optreden in Pidië en elders waren al meer onaangename brieven met den Legercomt. gewisseld, door mij steeds min of meer ironisch of satiriek beantwoord. De bewuste brief zond ik, na mijn terugkeer te Atjeh (Nov. of Dec. 1899) in afschrift aan den G.G. met het verzoek (feitelijk den eisch) om art. 17 der Instructie te wijzigen in een door mij aangegeven zin. Licht die stukken maar eens uit Uw archief, dan zult ge de overtuiging krijgen, dat het weinig zin en zeker geen nut heeft om U aan die onhebbelijkheden (gebrek aan beschaafden toon) te ergeren. Loopt het te erg dan kunt gij mijn voorbeeld volgen en U tot den G.G. wenden. Zoo heb ik op dit oogenblik (dit is vooralsnog confidentieel) eene correspondentie met het legerbestuur over de conduite van den Kapitein kwartiermeester M.... waarin gij van mij gelijk krijgt ten opzichte van het standpunt door U ingenomen tegenover den Hoofdintendant bij Uwe invulling van de conduite van dien Kapitein, welk standpunt de Legercomt. laakt.

Aan Uwen naam zijt gij verplicht om eventueel het legercommando te aanvaarden als H.M. U daartoe benoemt, tenzij het U mocht gaan als mij en men U aanzocht om met den rang van Luit. generaal en het daaraan verbonden inkomen te Atjeh te willen blijven. In dit geval is m.i. blijven te Atjeh plicht.

Van praatjes van snaterende Kamerleden moet ge U allerminst iets aantrekken en dat de tegenwoordige Minister daar steeds op ingaat is een gevolg van zijn vrees voor de Kamerleden en kan alleen tegen zijn karakter getuigen. Gij en ik staan daar boven, moeten ons daar boven vèr verheven achten en blijven achten.

Over Atjeh had ik al herhaaldelijk particuliere correspondentie met den tegenwoordigen minister en schreef ik hem o.m. reeds in April 1906 als antwoord op door hem gedane vragen:

,,Als intusschen sommige leden van de Staten-Generaal vermeenen, ,,dat zij het beter weten dan Van Daalen en ik, dan moeten zij maar ,,ronduit eene motie van wantrouwen in ons beleid stellen. En Van ,,Daalen en ik zullen dan gaarne onze taak neerleggen en dan kan ,,Nederland opnieuw beginnen met de onderwerping van Atjeh of met ,,terug trekken aan den leiband van de tegenwoordige marktschreeu- ,,wers".

Onaangenaam dienen en gebrek aan waardeering van hoogerhand mag voor U alleen dan een reden zijn om de bijl er bij neer te leggen, als een en ander U wordt aangedaan door machthebbenden die ge als superieur in karakter en kennis erkent en op wier waardeering gij hoogen prijs stelt.

Is dit niet het geval dan late het U koud.

Zoo heb ik altijd gedaan en doe ik nog.

Laat het dus verder geen punt van overweging bij U uitmaken of gij

eventueel al dan niet het legercommando wilt aanvaarden. Blijft eenvoudig doorwerken zooals ge tot dusverre gedaan hebt en Uw oordeel ronduit zeggen en schrijven ongeacht hoe dat wordt opgenomen.

Het request van den kapitein Baretta heb ik nog niet ontvangen. Generaal Van der Wijck schreef mij indertijd (ik meen toen Van der Weijden voor den generalen staf werd voorgedragen) dat hij Baretta toen niet voordroeg, omdat deze bestemd was om kapitein Gerth van Wijk als chef van den staf te Atjeh te vervangen, zoodra deze door U zou geplaatst zijn bij de maréchaussée en tevens belast met civiel gezag, waarvoor gij hem bestemd had. Sedert vernam ik niets meer van die zaak. Als het request binnenkomt zal ik op Uwe mededeeling aan het slot van Uwen brief letten.

Uwe uitvoerige uiteenzetting omtrent den toestand in Atjeh heb ik reeds met de boot van Woensdag 4 October (Lloyd boot) aan den Minister gezonden. Mijn brief aan dien staatsman lag al gereed[1]) en voegde ik bedoeld afschrift als bijlage daaraan toe.

In dien brief van mij schreef ik (weer confidentieel):

Atjeh. ,,Na ontvangst van Uw schrijven uit Wiesbaden dd. 13 Augs. ,,heb ik mij dadelijk bij particulier schrijven om inlichtingen gewend ,,tot Generaal Van Daalen, want aangezien deze niets gerapporteerd ,,had betreffende gisting onder de bevolking in de Onderhoorigheden ,,en evenmin omtrent het niet of onvoldoende betalen door patrouilles ,,van door de bevolking geleverde eetwaren, geloofde ik — op grond ,,van mijne jarenlange ervaring en mijn kennis van Van Daalen's ka- ,,rakter — niets van die courantenpraatjes. Ik weet te goed uit welk ,,soort inferieure kokers dergelijke artikelen gewoonlijk komen, om ,,daaraan nog waarde te kunnen hechten en Van Daalen's karakter is ,,een absolute waarborg dat hij zou rapporteeren als daartoe aanleiding ,,bestond. Ook zijn de beide assistent residenten te Atjeh te degelijke ,,menschen om op een courantenpraatje van een simpelen luitenant of ,,een onderofficier te kunnen aannemen, dat de invoering der belastingen ,,onvoldoende zou zijn voorbereid. Volgens ontvangen bericht worden ,,Van Daalen's inlichtingen mij toegezonden per Willem III, die 29 ,,September te Priok arriveert en zal ik die inlichtingen in extract hierbij ,,voegen. Omtrent de (ook U) reeds gebleken geringe waarde aan cou- ,,ranten-artikelen te hechten, breng ik in herinnering de tusschen ons ,,reeds gevoerde correspondentie naar aanleiding van artikelen in de ,,*Nieuwe Courant*, welker correspondent zoo bezadigd schreef en zoo ,,zaakkundig heette te zijn. Nagenoeg alles wat hij schreef was onjuist ,,en niet lang geleden schijnt die correspondentie in andere handen te ,,zijn overgegaan, want de artikelen zijn tegenwoordig soms beneden ,,peil. Ik lees ze dan ook niet meer. Van weinig beteekenis en grooten- ,,deels onjuist waren zelfs de artikelen van den gewezen minister Cremer

[1]) Gedateerd 27 Sept. 1907.

„over Atjeh. Het Atjehbeleid is bij Van Daalen in bekwame en krachtige „handen en het wordt, dunkt mij, hoog tijd, dat snaterende Kamerleden „als Van Kol, Thomson, enz. eens duchtig op hun plaats worden „gezet.

„Invoering of verhooging van belastingen verwekt altijd min of meer „ontevredenheid, welke zich, al naar den aard van het volk, op ver- „schillende wijzen uit; dit geldt voor de geheele wereld en dus zeker ook „voor Atjeh. Met mannen als Van Daalen is dit echter geen bezwaar, „wel met personen als de zooeven genoemden en, achter deze aan met „het grootste deel van de Nederlanders; het is daarom, dat men vroeger „van Atjeh niets heeft kunnen terecht brengen, ja zelfs, dat indertijd „onder den G.G. Pijnacker Hordijk niets terecht kwam van de toen „uitgezonden Flores-expeditie.

„Personen als Van Kol en consorten hebben tevens de gewoonte „om een waarschuwende stem te verheffen als flinke maatregelen, die „van kracht en zelfbewustzijn getuigen, worden voorgesteld of inge- „voerd. Gebeurt er dan niets, dan houden zij later hun mond; gebeurt „er wel iets dan schreeuwen zij: „Ik heb er wel tegen gewaarschuwd, „ik heb het wel gezegd, maar men wilde niet naar mij luisteren, enz. . . ."

„Voor dergelijk soort van menschen heb ik slechts een minachtend „schouderophalen over".

Uit deze aanhaling ziet ge Van Daalen, dat ge U voorloopig nog niets behoeft aan te trekken van het geschreeuw en gesnater van de vele stuurlieden aan den wal in en buiten de Staten-Generaal en ook niet van de anonyme courantenschrijvers.

In mijn tijd te Atjeh gaf ik aan de correspondenten van fatsoenlijke — altijd fatsoenlijk heetende — dagbladen gelegenheid om inzage te nemen van de journalen der civiele gezaghebbers. Daardoor kende ik de meeste correspondenten en kreeg over 't algemeen fatsoenlijker en juister artikelen dan gij thans. Als gij dus — zooals ik vernam — die methode hebt afgeschaft, dan geloof ik, dat het aanbeveling verdient ze weer in te voeren als het eenige middel om eenigen invloed ten goede op de couranten-artikelen uit te oefenen.

En hiermede voorloopig weer basta.

Met hartelijke groeten, ook aan Mevrouw, het beste toegewenscht door, — Geheel de Uwe . . . .

LV

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 17 Oct. 1907[1]).

De naar aanleiding van verschillende courantenartikelen tot dusver van den Gouverneur van Atjeh gevraagde inlichtingen wezen steeds op

[1]) Archief Koloniën. Uit Buitenzorg. Telegram.

overdrijving of laster. Diens karakter, mij beter bekend dan wien ook, is voor mij een absolute waarborg voor zijn strikte rechtvaardigheid en voor de oprechtheid zijner berichten. Ik blijf overtuigd dat hij volkomen op zijn plaats, voor Atjeh zelfs onmisbaar is. Een onderzoek *in loco* naar zijn beleid zal ontwijfelbaar het eergevoel van Generaal Van Daalen zoodanig kwetsen dat verwisseling van bestuur niet te ontgaan zal zijn, wat ik voor de Atjehzaak noodlottig acht. Ik vertrouw dat U.E. elken aandrang der Kamer op grond van onbewezen particuliere klachten tot het instellen van een onderzoek beslist zal afwijzen wijl daarmede zonder noodzaak eene herhaling van het Van der Heyden-kabaal zou worden uitgelokt tot onberekenbare schade van de Atjehzaak en van ons gezag ook tegenover het buitenland. *De Avondpost* zal ik afwachten; Van Daalen is ingelicht.

LVI

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 17 Oct. 1907[1]).

Ik erken dat eene bestuurswisseling zoo mogelijk moet vermeden worden. Zou er bij U.E. indien noodig, bezwaar bestaan om zelf den toestand in Atjeh te gaan opnemen? Daaruit behoeft, mijns inziens, geen bestuurswisseling te volgen noch een indruk kwetsend voor Van Daalen's beleid. Uw oordeel na persoonlijk bezoek zou allen twijfel wegnemen en de openbare meening bevredigen. Ik zou het dan geheel aan Uw initiatief overlaten, en het motief voor de reis ware door U te bepalen. Telegrafeer mij Uw antwoord.

[1]) Archief Koloniën. Uit 's-Gravenhage. Telegram.

LVII

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 20 Oct. 1907[1]).

In antwoord op Uw telegram van 17 dezer. Ik ben uiteraard steeds bereid derwaarts te gaan waar het belang van het land mijne tegenwoordigheid eischt en kan mitsdien ook geenerlei bezwaar hebben om den toestand in Atjeh op te nemen. Het behoud van Van Daalen zal dan echter alleen verwacht mogen worden indien U.E. in de Staten Generaal openlijk blijk geeft in zijn beleid vertrouwen te blijven stellen en alzoo mijne reis slechts ten doel zou hebben bevrediging van de door onbevoegden bewerkte openbare meening.

[1]) Archief Koloniën. Uit Buitenzorg. Telegram.

LVIII

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 21 Oct. 1907 [1]).

In antwoord op Uw telegram van 20 dezer. Reeds in de Memorie van Beantwoording doe ik blijken van mijn vertrouwen in zijn beleid en ik zal dit bij de discussie herhalen. Ik vraag nu terstond de Koninklijke machtiging voor Uwe reis die slechts bedoelt de bevrediging der openbare meening. Telegrafeer mij wanneer de reis kan worden aanvaard. Ik acht het gewenscht dat van het voornemen der reis niets openbaar wordt voordat door mij bij de discussies daarvan mededeeling is gedaan. Wil dus voor absolute geheimhouding zorgen.

[1]) Archief Koloniën. Uit 's-Gravenhage. Telegram.

LIX

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 23 Oct. 1907 [1]).

In antwoord op Uw telegram van heden. In geen geval mag het zijn dat Uwe reis geschiedt op wensch en aandrang van de Staten Generaal. Dit zou krenkend voor den Gouverneur van Atjeh zijn. Ik moet bij de discussies aanstonds kunnen meedeelen dat Uwe Excellentie, die de toestanden in Atjeh zoo goed kent, heeft aangeboden, omdat spoedige pacificatie door onjuiste publicatie wordt geschaad, om persoonlijk den toestand op te nemen en zoo noodig met Gouverneur te overleggen en dat de Koninklijke machtiging daartoe gevraagd en verkregen is.

Telegrafeer mij den uitersten termijn waarin U.E. na verkregen Koninklijke machtiging gaan kan.

Geheimhouding is noodzakelijk.

[1]) Archief Koloniën. Uit 's-Gravenhage. Telegram.

LX

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 23 Oct. 1907 [1]).

In antwoord op Uw telegram van 21 dezer.

Daar het motief van mijne reis niet zou zijn twijfel van de Regeering in het beleid van den Gouverneur van Atjeh, is, zoolang in de Staten-Generaal de zekerheid niet verkregen is dat mijn persoonlijk bezoek wordt noodig geacht en volkomen bevrediging zal schenken, het tijdstip daarvan niet te bepalen en staat zelfs het nut van de reis niet vast. Zoodra die zekerheid bestaat, kan ik, na ontvangst van de mededeeling, kort daarna de reis aanvaarden.

[1]) Archief Koloniën. Uit Buitenzorg. Telegram.

LXI

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 25 Oct. 1907 [1]).

In antwoord op Uw telegram van 23 dezer. Ook ik wensch geen aandrang van de Kamer doch alleen zekerheid dat mijne reis niet doelloos zal zijn en die zekerheid is slechts te verkrijgen indien uit de discussies genoegzaam blijkt dat in mijn persoonlijk oordeel, na plaatselijke bevinding, door de Kamer voldoende vertrouwen wordt gesteld. In dat geval ben ik bereid te gaan, maar waar ik zelf die reis onnoodig acht, kan van een aanbod mijnerzijds geen quaestie zijn en ik verzoek U.E. dan ook elke gedachte bij de Kamer aan een opdringen van mijn persoon te voorkomen.

Uiterste termijn: twee weken.

[1]) Archief Koloniën. Uit Buitenzorg. Telegram.

LXII

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 26 Oct. 1907 [1]).

In antwoord op Uw telegram dd. 25 dezer. Uit het Voorloopig Verslag blijkt dat de Tweede Kamer der Staten Generaal meent dat het tegenwoordig optreden afwijkt van Uw systeem als Gouverneur van Atjeh. Hieruit volgt dat de Kamer in *Uw* oordeel zal vertrouwen. Van opdringen van Uw persoon kan geen quaestie zijn. Ofschoon zelf Uwe reis onnoodig achtend, heeft U.E. zich naar aanleiding van ons overleg in het belang van de pacificatie bereid verklaard om zoo dit de openbare meening bevredigen kan den toestand persoonlijk te gaan opnemen. De Koninklijke machtiging wordt in dezen zin gevraagd.

[1]) Archief Koloniën. Uit 's-Gravenhage. Telegram.

LXIII

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 4 Nov. 1907 [1]).

De Koninklijke machtiging voor Uwe reis naar Atjeh is verleend. Ik zal daarvan mededeeling doen aan de Tweede Kamer der Staten Generaal indien de loop der discussies het noodig maakt en daarbij voegen dat de reis door U.E. binnen veertien dagen zal worden aanvaard. Het beleid van den Gouverneur van Atjeh zal in de Kamer door mij tegen aanvallen worden verdedigd. Wil bij Uw bezoek aan Atjeh de vraag of het aantal der troepen voldoende is nogmaals met den Gouverneur

[1]) Archiëf Kolonien. Uit 's-Gravenhage. Telegram.

overwegen. Voor de eventueele beslissingen na Uwe reis en na de overweging van Uw gemotiveerd oordeel ben en blijf ik verantwoordelijk. Wil de zaak absoluut geheim houden tot de mededeeling aan de Kamer geschied is.

LXIV

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 6 Nov. 1907 [1]).

Vervolg op mijn telegram van 4 dezer. Mededeeling aan de Tweede Kamer is heden geschied, na krachtige verdediging beleid Van Daalen mijnerzijds. Daarna werd eene motie Van Kol waartegen ik mij verzette op grond van daaruit sprekend wantrouwen in onpartijdigheid onderzoek met slechts zes stemmen voor verworpen. Yzerman, die tevoren van zijn vertrouwen in het beleid van Van Daalen had doen blijken, stelde toen de volgende motie voor .... welke motie zonder hoofdelijke stemming werd aangenomen. Wil thans de verleende Koninklijke machtiging uitvoeren.

[1]) Archief Koloniën. Uit 's-Gravenhage. Telegram.

LXV

VAN DAALEN AAN FOCK, 6 Nov. 1907 [1]).

Referte *Avondpost*. Onmogelijk diergelijk geschrijf te weerleggen. De hoofdzaken zijn reeds uitvoerig bestreden in mijn geheime brieven aan den Landvoogd van 24 April 1906 No. 64 en 10 Maart 1907 No. 56 aan U.E. bekend. De beschuldiging van onwaarheid der officieele verslagen wordt door mij met verontwaardiging verworpen. Het tegenwoordig militaire optreden blijf ik goedkeuren en persoonlijke wreedheden, in geenen dele uitvloeisel van het stelsel, werden steeds en worden nog onverbiddellijk vervolgd.

Helaas werden die zoogenaamde slachtoffers te veel door het Hooge Militaire Gerechtshof vrijgesproken. Het vermeld geval is mij niet bekend. De bewering betreffende dumdums is geheel onwaar .....

Ik eisch van de Volksvertegenwoordiging meer vertrouwen en tart elk onderzoek dat met volmaakte gerustheid wordt tegemoet gezien .....

[1]) Archief Koloniën. Uit Koeta Radja. Telegram.

LXVI

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 9 Nov. 1907 [1]).

Sein mij hoe U denkt het onderzoek te zullen instellen in motie Yzerman bedoeld en wanneer U.E. reis aanvaardt.

[1]) Archief Koloniën. Uit 's-Gravenhage. Telegram.

LVII

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 12 Nov. 1907 [1]).

Ik vertrek eenentwintig dezer met den Legercommandant,[2]) den Algemeen Secretaris[3]) en Secretaris Koster.

Hoe te handelen kan eerst plaatselijk beoordeeld worden.

[1]) Archief Koloniën. Uit Buitenzorg. Telegram.
[2]) Rost van Tonningen.
[3]) Van Rees.

LXVIII

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 22 Nov. 1907 [1]).

....In dat verband zou ik U willen vragen het rapport van Uw onderzoek in Atjeh niet te verzenden, vóórdat de heer van der Houven van Oordt [2]) in Indië zal zijn. Natuurlijk is het wenschelijk dat het rapport zoo spoedig mogelijk inkomt en kan worden overgelegd. Is het dus lang vóór de komst van den heer van Oordt gereed, dan zou het niet mogen wachten, maar ik vermoed dat het zoo ongeveer gereed zal zijn, op het oogenblik dat de heer van Oordt aankomt; en zooals wel vanzelf spreekt, niet met het oog op den inhoud — maar met het oog op den vorm heeft het veel waarde wanneer de heer van Oordt het dan vóór de verzending nog kon zien. Maar ik zeg nog eens: een lang uitstel mag er niet door worden veroorzaakt.

U hebt, naar ik vermoed, de discussies in de Kamer gelezen. Ik ben met de meeste kracht opgekomen tegen de beschuldigingen en tegen het generaliseeren waardoor, als er enkele feiten voorkomen, het geheele leger en het geheele officierencorps worden voorgesteld als wreedaards die voor hun genoegen doodschieten en mishandelen. Maar uit de discussies zal U gebleken zijn dat er algemeen ongerustheid is over den toestand in Atjeh. Zijn er meer troepen gewenscht — laat ons dan niet aarzelen om ze te zenden; is het denkbeeld van den heer Yzerman goed en uitvoerbaar laat ons dat dan in toepassing brengen [3]), en is het noodig om scholen te bouwen, zooals de Generaal Van Daalen voorstelt (in den mij gezonden brief) — dan zult U mij, hoop ik, zoo spoedig mogelijk voorstellen zenden om ze bij suppletoire begrooting aan te brengen.

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.
[2]) Ambtenaar aan het Departement van Koloniën, die in Jan. als Algemeen Secretaris naar Indië stond te vertrekken. Een geweldig werker, maar een typische Secretarie-man.
[3]) Yzerman pleitte 6 Nov. 1907 in de Tweede Kamer voor krachtige steun aan de hoofden.

Al wat er aan wreedheden gebeurt, moet met kracht worden tegengegaan. Laat ons zooveel het maar kan, alles doen om wreedheden te voorkomen en maatregelen nemen ter bevordering der economische verheffing der bevolking. Ik hoop en vertrouw dat Uw reis een goeden invloed zal hebben en ik ben U erkentelijk dat U dadelijk tot het doen der reis U bereid hebt verklaard.

LXIX

VAN HEUTSZ AAN VAN DAALEN, 24 Dec. 1907 [1]).

Eergisteren, bij gelegenheid onzer door den Legercommandant bijgewoonde bespreking over eene gewijzigde troepenlegering in een deel der Onderhoorigheden van Atjeh en enkele andere daarmede min of meer verwante aangelegenheden, deelde ik UHoogEd.Gestrenge mede: de bestaande orde van zaken in het door U bestuurde gewest op civiel bestuursgebied nader, vóór mijn vertrek van Kota-Radja, tot een onderwerp van mondeling overleg te zullen maken.

Verschillende overwegingen hebben mij echter sedert tot het inzicht gebracht, dat het èn voor UHoogEd.Gestrenge èn voor mij verkieslijk zoude zijn schriftelijk onder Uwe aandacht te brengen wat als slotsom mijner voorgenomen bespreking mondeling U zou zijn medegedeeld met betrekking tot de uitkomsten van het door mij nopens den algemeenen toestand in Atjeh en Onderhoorigheden ingesteld onderzoek en hetgeen, naar mijne overtuiging, in de allereerste plaats zal zijn te verrichten om tot blijvende verbetering van dien toestand te kunnen geraken.

De zuiver militaire zijde Uwer bestuurswerkzaamheid, waaromtrent, gelijk UHoogEd.Gestrenge bekend is, de Luitenant-Generaal Rost van Tonningen mij van prae-advies zal hebben te dienen, thans geheel ter zijde latende, bepaal ik mij tot Uwe ambtsverrichtingen op civiel bestuursgebied, welk onderdeel der in Atjeh gevolgde politiek ik mij inzonderheid tot onderzoek en beoordeeling voorbehield.

Dat onderzoek, met de meeste nauwgezetheid in alle Onderafdeelingen van Groot-Atjeh en de Onderhoorigheden ingesteld, heeft bij mij de overtuiging gevestigd, dat ten aanzien van bedoeld onderdeel de huidige toestand van dien aard is, dat in de thans in toepassing gebrachte gedragslijn tal van ingrijpende wijzigingen onvermijdelijk zijn om den rechten weg terug te vinden, waarvan ten onrechte, deels op Uwen uitdrukkelijken last, deels onder den invloed van bijkomende omstandigheden, is afgeweken.

[1]) Uit Koeta Radja; Eigenhandig; waarschijnlijk gesteld door Van Rees.

Na deze mededeeling zal het UHoogEd.Gestrenge niet bevreemden, dat ik tot de voor mij hoogst teleurstellende uitkomst ben moeten komen, waarop ik — het is U ten volle bekend — allerminst voorbereid kon zijn, dat het door U gevolgd bestuursbeleid niet aan mijne verwachtingen heeft beantwoord.

De algemeene indruk mijner bevinding omtrent de bestuursactie in engeren zin — het deed mij oprecht leed daartoe te moeten komen, maar ik acht mij verplicht dit onomwonden te verklaren — is een weinig gunstige, en deze uitkomst, bevestiging vindende in het voor mij niet te ontkennen feit, dat in sommige streken de politieke toestand gaandeweg is achteruitgegaan, kan naar mijn oordeel alleen dààrin verklaring vinden, dat, onder den aandrang van welke beweegredenen ook, op meer dan één punt principieel is afgeweken van de door mij als Civiel en Militair Gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden ingevoerde en door de Regeering, zoowel hier te lande als in het Moederland, aanvaarde gedragslijn op bestuursgebied, afgeweken op zoodanig beteekenende wijze, dat de kern dier gedragslijn, de hoeksteen van het door mij beoogde pacificatiestelsel, moest worden miskend, ook door een deel der bestuurders, die namens U het gezag in de Onderafdeelingen in handen hadden of nog hebben.

Van uitvoerige toelichting van dit gezichtspunt zal ik mij nu onthouden; daartoe zal ik zoo spoedig doenlijk een ander schrijven tot U richten, tot welks samenstelling, met gebruikmaking van de door mijn onderzoek verkregen gedetailleerde gegevens, mij hier ter plaatse uiteraard tijd en gelegenheid ontbreken; uit het ondervolgende zal het trouwens voor U voldoende duidelijk zijn wat ik bepaaldelijk met het vorenstaande bedoel.

De bewuste of onbewuste misduiding van het hoofdbeginsel, waarop ik bouwde hetgeen ik, op grond mijner langdurige ervaring als Gouverneur, noodig en doeltreffend oordeelde tot geleidelijke bevrediging van den toestand in Atjeh, nadat de militaire agressieve actie opgehouden had de eenig leidende gedachte bij ons streven te zijn, heeft mij zeer getroffen; ik kan noch mag mij daarbij nederleggen, nu mij de gevolgen daarvan, uit geschriften niet of niet genoegzaam te waardeeren, uit eigen aanschouwing zoo helder gebleken zijn.

Ik kan noch mag berusten in eene wijze van handelen die, naar mijn inzien, ons onvermijdelijk steeds verder van het doel moet verwijderen, wijl zij geenerlei staatkundig perspectief vertoont.

Het kàn toch niet juist zijn de landshoofden en oeleebalangs door een meer bestraffend dan leidend en vormend optreden in de noodzakelijkheid te brengen hun gedrag jegens ons allen af te meten naar de mate van vrees en ontzag, welke wij hun door voortdurende z.g.n. gevoelige correctie met straffe hand weten op te dringen; het kan evenmin

tot iets goeds leiden, het welgezind — zij het ook grootendeels door eigenbelang gedreven — deel der bevolking door allerlei, niet in een weloverdacht systeem van practische staatkunde passende, middelen te dwingen om te berusten in het onvermijdelijke.

Boven en behalve al hetgeen overigens zal moeten worden gedaan naar aanleiding van mijn onderzoek, zal in de eerste plaats eene zoodanige politiek onverwijld dienen te worden prijs gegeven en daarom moet ik er met den meesten klem op aandringen, dat door UHoogEd.Gestrenge aanstonds de volgende instructiën ter bepaling Uwer bestuursuitoefening met betrekking tot voormeld hoofdpunt tot richtsnoer worden genomen:

1. Het gevangen zetten van hoofden en (of) hunne vrouwen en familieleden, als dwangmiddel om vuurwapens ingeleverd te krijgen, dient een einde te nemen; om deze reden nog in arrest zijnde of geïnterneerde hoofden en (of) hunne vrouwen en familieleden behooren onverwijld in vrijheid te worden gesteld.

2. Evenzoo dient een einde te worden gemaakt aan het gevangen zetten, langdurig interneeren of verbannen van hoofden en (of) hunne vrouwen en familieleden ter bereiking van politieke oogmerken, tenzij zoodanige vrijheidsberooving onmiddellijk verband houdt met eenig onverwijld aan de Regeering te richten voorstel tot toepassing van artikel 47 van het Regeeringsreglement.

3. Aan het stelsel van inhouding der inkomsten van de hoofden in de Onderhoorigheden zal mede een einde dienen te komen; de aldaar ten onrechte in het Wegenfonds gestorte ingehouden inkomsten dier hoofden zullen moeten worden terugbetaald uit de te Uwer beschikking staande middelen, zoo deze toereikend zijn, en overigens uit 's Lands kas, waartoe c.q. een voorstel wordt tegemoet gezien.

4. Uwe beschikking van 23 October 1905, No. 86/K, houdende nadere vaststelling van het aandeel der hoofden in de in- en uitvoerrechten en accijnzen, behoort ingetrokken of in milderen zin gewijzigd te worden; register K dient hersteld en aan de hoofden behooren de hun ten onrechte onthouden inkomsten alsnog uitbetaald te worden.

5. Uw besluit van 21 Augustus 1907, No. 50/K, zal mede ingetrokken of gewijzigd moeten worden, aangezien door het vrijstellen van rotting van uitvoerrechten de landschapshoofden ten onrechte zijn benadeeld [1]).

[1]) Noot van Van Heutz: „Dat in Groot-Atjeh van rotting (rottan) geen uitvoerrecht wordt geheven, is geen reden om dit boschproduct ook in de Onderhoorigheden vrij te stellen bij inlijving van deze in het tolgebied."

6. Alle sedert 1905 in het Wegenfonds gestorte hah-gantjengs zullen weder moeten worden opgenomen in het hah-gantjengregister ten name van de betrokkenen; daarna behooren alle hah-gantjengs aan belanghebbenden terugbetaald te worden, tenzij er overwegende politieke redenen bestaan om die terugbetaling voorloopig uit te stellen, zullende van de redenen van zoodanig uitstel in het register melding moeten worden gemaakt.

7. Het opleggen van politieke boeten en hah-gantjengs moet voor Groot-Atjeh geheel worden afgeschaft; in de Onderhoorigheden zal dat middel van bestraffing alleen mogen worden toegepast op voorstel van den betrokken bestuurder — de moesapat gehoord [1])— bij volledig gemotiveerd besluit van den Gouverneur, waarvan afschrift te zenden aan de Regeering.

8. Bij oplegging van politieke boeten aan hoofden of gemeenschappen zullen voorhanden hah-gantjengs niet mogen worden genaast; slechts met goedvinden van de betrokkenen kunnen dergelijke gelden (sieraden) aangewend worden tot afbetaling der boeten, zullende daarvan alsdan melding moeten worden gemaakt in het hah-gantjeng-register.

9. Aan daarvoor in aanmerking komende landschapshoofden en oeleebalangs dient het bezit van vuurwapens te worden toegestaan: soort en aantal der na overleg met den betrokken bestuurder toe te stane vuurwapens, met daarbij behoorende munitie, zullen nauwkeurig moeten worden vermeld in een door den Onderafdeelingschef aan te houden register; de toegestane wapens zullen voorzien moeten zijn van een brandmerk, vermeld op een aan het hoofd uit te reiken wapenpas.

10. Aan de hoofden zal moeten worden vergund zich door een numeriek te bepalen aantal met de sikin gewapende volgelingen te doen vergezellen; hun aantal te vermelden op den pas van het betrokken hoofd; de sikin der volgelingen te dragen in eene scheede.

11. Hoofden, aan wie het bezit van vuurwapens vergund is, zullen zich door hun gebied en ook daarbuiten, moeten kunnen bewegen, bewapend met een revolver en de gebruikelijke blanke wapens.

12. Aan het gebruik van zoogenaamde „loodsen", vaste tusschenpersonen tusschen civiele bestuurders en hoofden, dient een einde te worden gemaakt.

[1]) Uit de journalen blijkt dat de veroordeelingen bij Van Daalen geschiedden nadat de moesapat was gehoord. N.

13. Aanbeveling verdient het: geen Atjehsche krani's en oppassers bij de bestuurders in dienst te stellen.

14. Behoudens het aan- en bijhouden van bevolkingsregisters en het toezicht op de passen, zal de bemoeiing van bivak- en patrouillecommandanten met bestuursaangelegenheden streng moeten worden tegengegaan.

In verband met het voorkomende sub 1 en 2 stel ik er prijs op dat door UHoogEdelGestrenge met betrekking tot de hieronder te noemen personen ten spoedigste de door mij te hunnen aanzien gewenschte voorzieningen worden getroffen:

a. aan de te Sabang en te Kota-Radja geïnterneerde hoofden: Toekoe Hadji Brahim Ndjong, Toekoe Lotan Meureudoe, Habib Sia, Sjabandar Asan c.s., Radja Koeala en zijn gezin, zal weder vrijheid van beweging moeten worden gegeven, terwijl sommigen hunner bovendien in hun gezag zullen behooren te worden hersteld;

b. de te Sabang geïnterneerde Peusangansche hoofden zullen vergunning behooren te krijgen tot terugkeer naar hun land, om den tegenwoordigen jeugdigen oeleebalang, die zonder hen niet in zijn land durft komen dan onder geleide eener militaire patrouille, in zijn gezag te helpen steunen;

c. de gevangenzetting van den Radja van Troemon en de onthouding zijner inkomsten vermeen ik te moeten afkeuren; aan die gevangenzetting is dan ook aanstonds door mij een einde gemaakt; genoemde Radja zal in zijne vrijheid van beweging niet mogen worden belemmerd, zullende hem mitsdien desverkiezende vergunning behooren te worden verleend om zich tijdelijk buiten Uw gewest op te houden, terwijl hij na terugkomst weder in zijn gezag zal dienen te worden hersteld en hem ter bevestiging van dat gezag tijdelijk de steun van een detachement zal behooren te worden verleend;

d. de door mij in de gevangenis te Tapatoean aangetroffen en daaruit ontslagen aanzienlijke vrouwen, w.o. een dochter van Toekoe Ben Blang Pedir, zullen vrijheid moeten erlangen om zich op te houden waar zij verkiezen;

e. de bij Uw besluit van 5 Augustus 1907, No. 49/K, bevolen vrijheidsbeperking van Nja Mansoer behoort te worden opgeheven;

f. het aangeteekende sub *d* geldt mede voor de vrouw van Toekoe Rajen Tripa en enkele andere om politieke redenen in de gevangenis te Meulaboh opgesloten vrouwen;

g. de motieven welke geleid hebben tot de verbanning van Regeeringswege van Toekoe Bin Peureumeuh en Toekoe Ali Tripa (Meulaboh) zullen in nadere overweging behooren te worden genomen, opdat aan die thans mij weinig gemotiveerd toeschijnende verbanning c.q. een einde kunnen worden gemaakt.

Mij aanbevolen houdende voor de spoedige mededeeling van hetgeen naar aanleiding der punten *a* tot en met *g* door U is verricht, heb ik de eer UHoogEd.Gestrenge te verzoeken tot uitvoering mijner overige hiervoren vermelde instructiën het noodige te willen bewerkstelligen.

Marginale aanteekeningen van Van Daalen:

Medegedeeld aan Onderhoorigheden, 27-12. v. D. Bij de zinsnede dat om deze reden nog in arrest zijnde of geïnterneerde hoofden en (of) hunne vrouwen en familieleden onverwijld in vrijheid behooren te worden gesteld, werd aangeteekend: Afgedaan 30-12. v. D. 2. Afgedaan 27-12. v. D. 3. Gedeeltelijk afgedaan 6-1. v. D. 4. Assistent-residenten aangeschreven voorstel te doen. v. D. 5. Afgedaan 11-1. v. D. 6. Gedeeltelijk afgedaan 6-1. v. D. 7. Afgedaan 30-12. v. D. 8. Afgedaan 30-12. v. D. 9. Gedeeltelijk afgedaan 6-1. v. D. 10. Afgedaan 30-12. v. D. 11. Afgedaan 30-12. v. D. 12. Afgedaan 30-12. v. D. 13. Afgedaan 30-12. v. D. 14. Afgedaan 30-12. v. D. Afd. Dep. voorstel doen rechtsbevoegdheid van enkele bivak-commandanten.

Op de hiervoren genoemde punten *a* tot en met *g* werd door Generaal Van Daalen in de marge aangeteekend:
Afgedaan 27-12. v. D.

LXX

VAN DAALEN AAN VAN HEUTSZ, 28 Dec. 1907 [1]).

In antwoord op het schrijven van Uwe Excellentie, gedagteekend Koeta-Radja 24 December 1907, Lr. A, heb ik de eer mits dezen het verzoek te doen, mij wel te willen ontheffen van de waarneming van mijn tegenwoordig ambt.

Zonder gelijktijdig blijk van waardeering van de zijde der Regeering en van die van het Opperbestuur, en zonder dat eenigszins worde tegemoet gekomen aan mijn eergevoel, aan de noodzakelijk geworden verloochening van mijn karakter en aan de herstelling van mijn thans reeds geschokt prestige, zal het mij onmogelijk zijn mijn functie te blijven bekleeden.

[1]) Uit Koeta Radja. Minuut.

LXXI

VAN DAALEN AAN SNOUCK HURGRONJE, 30 Dec. 1907[1]).

Geachte Heer Snouck Hurgronje, Hoewel mij volkomen bekend is, dat U destijds zoowel der Indische Regeering, als den Minister van Koloniën adviseerde tegen mijne benoeming van Gouverneur van Atjeh, naar ik vermeen, op grond van mijne U bekende opvattingen over het optreden tegen de Atjehsche hoofden, aarzel ik toch niet mij thans tot U te wenden, overtuigd als ik steeds ben geweest van Uwe groote eerlijkheid en rechtschapenheid, welke U, ongeacht Uw persoonlijk oordeel, zullen in staat stellen eene onbevangen en onbevooroordeelde meening uit te spreken, waar hier zulke groote belangen op het spel staan.

De geschiedenis van de zending van den G.G. naar Atjeh, behoef ik U uiteraard niet in herinnering te brengen en ook niet de voornaamste redenen, die daartoe aanleiding waren.

Vermeende wreedheden, belastinginvoering, en het optreden der troepen waren alzoo de hoofdaanleidingen, een en ander voornamelijk hun oorzaak hebbende in het geschrijf van ,,Wekker", die niemand anders is dan de luit. v. O. . ., die zelf hier voor den Krijgsraad heeft terecht gestaan voor begane wreedheden, doch die wegens gebrek aan bewijs en door de hulp van den auditeur militair[2]) — die wel zoo wilde — werd vrijgesproken.

Ik was dan ook volkomen gerust en zag zelfs gaarne des Landvoogds komst, overtuigd als ik was, steeds mijn plicht trouw te hebben gedaan en geheel te hebben gehandeld naar de mij verstrekte Instructie.

Het was mij intusschen niet ontgaan, dat men zoowel in als buiten de Kamers wel eens twijfel had geopperd aan de deugdelijkheid van het z.g. stelsel van Heutsz (belichaamd in mijne Instructie), en dat enkelen daartegenover stelden — zooals laatstelijk gedurende het Atjeh-debat in de 2e Kamer — dat het stelsel zelf goed is, doch niet de tegenwoordige uitvoering.

Even teleurgesteld en gegriefd als ik destijds in Pidië was over de houding van den toenmaligen Gouverneur van Heutsz bij gelegenheid van eene door U bijgewoonde inspectie over mijne toenmalige Onderafdeeling, even teleurgesteld en geschokt in mijn vertrouwen ben ik thans over den uitslag van het onderzoek van den G.G. Van Heutsz over mijn gewest.

Den dag van het vertrek van Z.E. van hier, n.l. den 24en Dec.

[1]) Particulier. Uit Koeta-Radja. Minuut.
[2]) Kapitein Munter, tevens Atjehcorrespondent van het *Algemeen Handelsblad*.

j.l., gewerd mij zonder voorafgaand overleg ter zake — en dit was opzettelijk geschied, zooals in dezen brief werd meegedeeld — een zeer geheim schrijven, waarin mij kortweg is verweten op meer dan één punt principieel te zijn afgeweken van de door den heer Van Heutsz als C. en M. Gouverneur ingevoerde en door de Regeering, zoowel hier te lande als in het moederland aanvaarde gedragslijn op bestuursgebied, en wel op zoodanige wijze, dat de kern van het beoogde pacificatiestelsel moest worden miskend, en voorts dat de bestuursactie in engeren zin (wat men hiermede bedoelt is niet duidelijk) een weinig gunstigen indruk maakte, zoodat ten slotte aan mij wordt geweten, dat de politieke toestand in sommige streken gaandeweg is achteruitgegaan.

Voorts werd mij geschreven, dat een en ander uit geschriften niet of niet genoegzaam te waardeeren is geweest en nu uit eigen aanschouwing helder zou zijn gebleken, en dat de G.G. niet hierin kan noch mag berusten, omdat eene dergelijke wijze van handelen ons onvermijdelijk steeds verder van het doel moet verwijderen, wijl zij geenerlei staatkundig perspectief zou vertoonen. — Dit is een groot woord, doch met weinig zin. Indien de ondervolgende gedragslijn wordt geraadpleegd, dan zie ik evenmin eenig staatkundig perspectief, d.w.z. wanneer het hier in Atjeh uit zal zijn met het verzet. Naar mijne overtuiging is het ter wille zijn van de tegenwoordige verdorven hoofden niet de manier om spoedig ons doel te bereiken. Een en ander zette ik reeds uiteen in een schrijven, ook den Minister bekend[1]).

Ten slotte worden een aantal punten opgegeven, welke al aanstonds tot richtsnoer moeten worden genomen van mijn bestuursuitoefening; in het kort: . . . . . [2])

In antwoord op dezen brief schreef ik dd. 28 Dec. j.l. zeer geheim woordelijk:

,,In antwoord op het geheim schrijven van U.E., gedagteekend ,,Koeta Radja, 24 Dec. 1907, Lr. A., heb ik de eer mits dezen ,,het verzoek te doen mij wel te willen ontheffen van de waarneming ,,van mijn tegenwoordig ambt.

,,Zonder gelijktijdig blijk van waardeering van de zijde der Regeering ,,en van die van het Opperbestuur, en zonder dat eenigszins worde ,,tegemoet gekomen aan mijn eergevoel, aan de noodzakelijk geworden ,,verloochening van mijn karakter en aan de herstelling van mijn thans ,,reeds geschokt prestige, zal het mij onmogelijk zijn mijn functie te ,,blijven bekleeden".

U begrijpe mij goed; niet dat ik koppig ben of tuk er op om mijne eigen inzichten te doen zegevieren, niet dat ik niet zoude begrijpen, dat de G.G.v.N.I. in de allereerste plaats verantwoordelijk blijft voor den gang van zaken in Atjèh, niet dus, dat ik totaal weigerachtig ben

[1]) Later bleek dat Idenburg den brief niet kende. Vgl. No. XCVII.
[2]) Vgl. No. LXIX.

om mijn gedragslijn, hoofdzakelijk het gevolg van mijn karakter, te veranderen — neen, dat alles zou dom en verwaand zijn! Men eische echter niet van mij, dat ik mijn gezag, en daarmede ook het gezag van het N.I. Gouvernement zal te grabbelen gooien, dat ik mijn persoonlijkheid en karakter ten believe van welke drijfveeren ook, zal verloochenen en dat ik zal zijn een marionet in de handen van den G.G.! Vooral niet eische men zulks zonder zelfs in de geringste mate overleg met mij te hebben gepleegd, zonder mijn advies aan te hooren in dergelijke belangrijke zaken.

Tegen de punten 1, 2, 7, 8, 10, 11, 12, 13 en 14 [1]) heb ik geen bezwaren en ben ik dan ook al aanstonds begonnen aan den wensch van den G.G. te voldoen. Voor de andere punten zal nader overleg noodig zijn, wil men mij niet persé zien heengaan, tenzij de G.G. reeds dadelijk eene beschikking neemt op mijn verzoek, zonder den Minister daarin te kennen, zonder den afloop af te wachten van de behandeling van het rapport van den G.G. in het Moederland.

Ik moet protest aanteekenen tegen de onjuiste en onwaardige wijze (om niet te spreken van oneerlijke wijze) waarop de G.G. mij thans aanvalt, na elf jaren samenwerking, in welks tijdsverloop men mij door en door heeft leeren kennen, in welks tijdsverloop ik nimmer op andere wijze ben opgetreden dan gedurende mijn gouverneurschap, terwijl bovendien de Regeering volkomen bekend moest zijn met alle verrichtingen, van welke er nimmer eene werd verzwegen en over welke meermalen uitgebreid schriftelijk van gedachten werd gewisseld.

Naar ik van verschillende zijden heb vernomen heeft de z.g. als tolk meegenomen kapitein Veltman[2]) een weinig waardige rol gespeeld. In politiek ging hij de keude op om klachten tegen het bestuur te zoeken, zoo zelfs, dat inlanders daaronder verlegen werden. De vangst was dan ook niet groot.

Bovendien is het U bekend, dat bijna alles wat men nu verbiedt, vroeger onder den Gouverneur Van Heutsz evengoed op ruime schaal plaats vond, zoodat men het niet mag doen voorkomen, alsof al die zaken slechte uitvindingen van mij zijn.

Men wijte mij de mate van gestrengheid van optreden, anders niet, en ik ben bereid dat in te zien. Men late het nu niet voorkomen, alsof ik daardoor de schuld ben van den zoogenaamden achteruitgang in den politieken toestand in sommige streken. De toestand was destijds zelfs minder goed, doch men verbloemde die door allerlei ,,humbug" van heeren als . . . . .

Men verbloeme nu niet eigen groote politieke fouten, voor welke ik noodwendig moest komen te staan bij mijn optreden, welke zijn:

[1]) Vgl. No. LXIX.

[2]) Veltman had te Meubaloh ongenoegen met Van Daalen gehad, dat echter, volgens mondelinge inlichting van Veltman, op het oogenblik van Veltman's vertrek naar Atjeh reeds was bijgelegd.

1. de benoeming van een outsider gedurende nog geen jaar tot Gouverneur van dit zeer moeilijk te besturen volk, waar te voren steeds was gedecreteerd, dat het nu uit moest zijn met de benoeming van den eersten den besten hoofd- of opperofficier van het leger tot bestuurder van Atjèh;
2. het naarbinnen paaien van den ex-Soeltan en het in Atjèh laten van dezen gevaarlijken vijand, zonder eenigen eisch te stellen b.v. van inlevering van geweren, als anderszins;
3. het naarbinnen paaien van Panglima Pòlèm en het dadelijk in zijn gezag herstellen van dezen even gevaarlijken vijand, zonder het stellen van eenigen eisch;
4. het ten koste van particulieren (Lie A. Sie e.a.) en maatschappijen (Atjèh-Handelmij.), die thans daarvoor boeten, ongeëvenaard opschroeven van den toestand, waardoor het nu moet schijnen alsof alles is achteruitgegaan.

Niettegenstaande de in- en uitvoercijfers gestadig vooruitgaan, moest zoodanig handelen noodwendig dien indruk teweeg brengen.

U zijt zelf veel te goed op de hoogte van alles hier in Atjèh om een en ander uitvoerig behoeven te betoogen.

Met enorme inspanning is het mij gelukt een einde te maken aan den janboel, hier bij mijn optreden aangetroffen, van daar de vele z.g. miskenden en ontevredenen, die ik onder handen moest nemen of moest weg sturen . . . . .

Aan dien kliek moest ik steeds het hoofd bieden. Met veel inspanning en veel voorzichtigheid heb ik een einde weten te maken aan het gekuip van den ex-Soeltan, die oorzaak was van al die rustverstoringen in het geheele gewest. Mijn uitvoerige uiteenzetting van een en ander is in afschrift aan den Minister gezonden. [1])

Het is opmerkelijk, dat alles rustig is geworden na de verwijdering van den ex-Soeltan, en ik ben ervan overtuigd, dat die verwijdering heilzamen invloed van blijvenden aard zal hebben. Generaal Van Heutsz zal natuurlijk zeggen: „dat zijn mijn maatregelen, die een zoodanige uitwerking hebben gehad"! Ik ontken dit nu reeds ten stelligste, want geen der maatregelen was het gevolg van een klacht der hoofden. Alles was eigen vinding, en uiting van te willen toegeven aan de publieke meening, deels van gekrenkte eigenliefde.

Pòlèm blijft een gevaar. Hij werkt in het geheel niet mede en is alleen op eigen voordeel bedacht. Ik vertrouw hem dan ook niet, en toch moet hij met de uiterste behoedzaamheid worden behandeld.

Mijn argwaan is dezer dagen opnieuw gewekt. Reeds maanden loopt het gerucht, dat Toeankoe Radja Keumala, die naar Mekka was gegaan, in Bedagei zou zitten met kwade plannen. Gelijktijdig gingen praatjes van Pòlèm's overloopen. Onderzoek in Deli en Penang gaf geen resul-

[1]) Vgl. No. XCVII.

taat, totdat ik dezer dagen uit Djeddah bericht kreeg, dat genoemde toeankoe zonder zijn pas en retourticket af te halen bij den Consul, uit Mekka is verdwenen. Toeankoe Mahmoed beweert, dat zijn neef over een paar maanden wordt terugverwacht.

Mogelijk is toeankoe Radja Keumala naar Stamboel, wat alleen kan worden onderzocht d.t.k. van ons gezantschap te Constantinopel en waartoe U wellicht stappen zult willen doen [1]).

In ieder geval geeft deze houding te denken.

Wat het opschroeven van de zaken betreft, is iedereen langzamerhand vanzelf tot die conclusie gekomen, nadat menigeen de dupe ervan was geworden, doch niemand is zoo flink om het publiek te durven verkondigen.

Een goed lezer en een goed kenner van Atjeh-toestanden ziet bij het lezen van het artikel van ,,Wekker", waarop men nota bene mij is gaan aanvallen, dat het gros der overdreven en onjuiste verhalen voorvalt onder mijne voorgangers en nu wil men mij aansprakelijk stellen.

Al het bovenstaande zoude ik nooit op papier zetten, ten einde de groote verdiensten van den G.G., maar één haar te verkleinen! Dat wensch ik niet, en dat is mijn doel ook niet, want Generaal Van Heutsz is even zoo de man, aan wien ik veel te danken heb, al is het, dat Z.E. ook even goed veel aan mij te danken heeft.

Ik wensch alleen, dat men in Nederland rechtvaardig over mij zal oordeelen, nu de eigenliefde van de G.G. — het kan niet anders — in het spel is.

En U zijt de eenige tot oordeelen bevoegd en tot oordeelen in staat, aan wiens woorden het volk waarde zal hechten.

Nu zal het zeer goed mogelijk zijn, dat de G.G. een tusschenweg vindt, want dat is — zooals U weet — zijne gewoonte, en dan zal ik bereid zijn te blijven en mij te schikken naar de nieuwe inzichten, ontstaan door den drang der publieke meening, doch ik voel een eminent verdediger in Nederland noodig te hebben, en daartoe wend ik mij tot U.

Met mijn beleefden groet, blijf ik gaarne, Uw Dw.

P.S. Het heeft een oogenblik een punt van overweging bij mij uitgemaakt om met de verzending van dezen brief te wachten, tot een eventueel antwoord van den G.G., doch bij nader inzien acht ik het beter al dadelijk U in kennis met alles te stellen.

[1]) Noot van Van Daalen: ,,Zoo juist kreeg ik uit Djeddah het bericht van den Consul, dat toeankoe Radja Keumala nog te Mekka moet zijn. Eene onbegrijpelijke tegenstrijdigheid dus met het eerste bericht, waarop inlichting is verzocht."

LXXII

ROST VAN TONNINGEN AAN VAN DAALEN, 9 Jan. 1908 [1]).

Waarde Van Daalen, Met zeer veel leedwezen nam ik kennis van Uw besluit[2]), alhoewel ik het zeer goed kan begrijpen. De brief die de G.G.U. voor zijn vertrek van Atjeh geschreven heeft en dien ik na terugkomst van Uw bureau te lezen kreeg, laat m.i. geen anderen uitweg open.

In deze geheele aangelegenheid heb ik zoowel de G.G. als U vriendschappelijk trachten te dienen.

Toen ik naar aanleiding van het vorderend onderzoek op de verschillende plaatsen aan de Atjehkust begon te merken, dat de meening van den G.G. omtrent Uw Atjehbeleid een ongunstige wending nam, heb ik dikwijls in Uw voordeel gesproken, maar tenslotte was mij dat niet meer mogelijk, want Ge waart te veel van het juiste standpunt afgeweken. Dit heb ik U reeds uitvoerig uitgelegd bij onze bespreking. Ik dacht, dat het nog mogelijk zou zijn, dat Ge met een veranderde instructie en met intrekking van de maatregelen die onwettig waren het bestuur zoudet kunnen blijven voeren, wat m.i. verkieselijk ware geweest. Aan de andere zijde echter begreep ik, dat Uw eergevoel zich daartegen zou verzetten.

Ik had daarom den G.G. verzocht, alvorens hij zijn brief verzond, U te mogen voorbereiden op de te verwachten onaangename tijding hetgeen mij vergund werd en ik heb ook niet nagelaten den G.G. volledig medetedeelen wat Ge me naar aanleiding daarvan hadt gezegd. Z.E. zeide bij den aanvang zijner reis niet vermoed te hebben, dat hij zooveel afwijkingen, waarvan vele onwettige, in de bestuursleiding te hebben zullen vinden. Hij was U inderdaad gunstig gezind en persoonlijk is hij dat nog, al kan hij Uwe bestuursdaden niet anders dan afkeuren. Ge zult goed doen hierin te berusten, al is het voor U onaangenaam. Waarschijnlijk zal Uw ontslag wel worden aangenomen en daarmede een nieuw Atjeh-drama zijn afgespeeld.

Mij dunkt, dat het het beste is, dat Ge met verlof naar Europa gaat en daar wat gaat reizen om weer andere indrukken op te doen. Uw langdurig verblijf te Atjeh heeft geen goede uitwerking gehad op Uw persoon, wat niet alleen bij U, maar bij elk ander het geval zou zijn. Niemand zou het zoo lang als Gij hebben volgehouden en Gij kunt verzekerd zijn dat allen Uwe verdiensten zullen erkennen, die niet gedreven worden door slechte invloeden en beweegredenen. Maar onpartijdigen zullen ook moeten erkennen dat Uw gemoed wat hard Uw karakter te veel vasthoudend is geworden. Een verzachting is noodig

[1]) Particulier. Uit Weltevreden.
[2]) Vgl. No. LXX.

en die kan alleen worden verwacht van afleiding in gunstigen zin. Ga eens wat genieten van de omgeving waar rust en vrede heerschen en waar gematigde en zachte indrukken op Uw gemoed kunnen inwerken en kom dan met andere gedachten naar Indië terug. Het Leger zal op Uw behoud veel prijs stellen en Ge kunt het zeer veel goede diensten bewijzen met Uw ijver, werkkracht, kennis en verstand.

Ik heb U ronduit alles geschreven. Ge zult me dat wel niet ten kwade duiden, als Ge de overtuiging hebt, dat alles komt uit onbaatzuchtige en kameraadschappelijke bron.

Mijne vrouw, die nu wat ongesteld is, zal bij een volgende gelegenheid de Uwe schrijven. Voorloopig draagt zij mij op hare vriendelijke groeten aan U beiden over te brengen, waaraan ik de mijne voeg. Gaarne kameraadschappelijk groetend.

LXXIII

VAN HEUTSZ AAN VAN DAALEN, 18 Jan. 1908 [1]).

Naar aanleiding van Uw schrijven van 28 Dec. 1907 Lr. A zie ik mij genoopt mij voorshands te bepalen tot de mededeeling, dat Uw daarbij gedaan verzoek om ontheffing van de waarneming van Uw tegenwoordig ambt uiteraard eerst in behandeling zal kunnen worden genomen, wanneer de uitkomsten van mijn in A. en O. ingesteld onderzoek volledig bewerkt zullen zijn en daaromtrent v.z.n. het gevoelen van de betrokken adviseurs zal zijn ingewonnen.

Intusschen zou het mij aangenaam zijn te vernemen wanneer Uwe behandeling van de bekende Wekker-artikelen in *de Avondpost* zal kunnen worden tegemoet gezien en welk gevolg door UHEd.G gegeven is aan mijn door U vermelden brief, gedagteekend Kota Radja 24 Dec. 1907, Lr. A.

Afgescheiden daarvan houd ik mij gaarne, in aansluiting aan het te dier zake besprokene, aanbevolen voor de spoedige ontvangst van een voorstel tot beschikbaarstelling van de noodige fondsen ter bevordering van de pepercultuur in de Onderhoorigheden, zullende — naar ik vertrouw — tot hetzelfde doeleinde vereischt crediet ten behoeve van de Onderafd. Wè van G. A. inmiddels door UHEd.G. zijn beschikbaar gesteld, onder nadere goedkeuring der Regeering.

[1]) Uit Koeta Radja.

LXXIV

VAN DAALEN AAN VAN HEUTSZ, 30 Jan. 1908 [1]).

In antwoord op UEd.'s Kabinetschrijven van den 18en j.l., No. 4/c, heb ik de eer te berichten, dat mijne behandeling van de z.g. Wekker-

[1]) Uit Koeta Radja. Minuut.

artikelen nog niet geheel is afgeloopen en de vertraging is ontstaan door het wachten op inlichtingen van de kust, doch dat intusschen de meest mogelijke spoed zal worden betracht en bedoelde nota door tusschenkomst van den Legercommandant zal worden aangeboden.

Voor wat betreft het gevolg, hetwelk door mij is gegeven aan het mij bij schrijven van den 24 Dec. 1907, Lr. A kenbaar gemaakt verlangen van Z. E. den G.G., veroorloof ik mij te verwijzen naar de bijlagen I, II en III [1]), terwijl uit bijlage IV moge blijken, dat het vereischt crediet van de peperplanters op Poelo Wèh reeds is verleend, en ten slotte de mededeeling hier een plaats moge vinden dat een voorstel tot beschikbaarstelling van fondsen ter bevordering van de pepercultuur in het gewest evenzoo bereids in bewerking is.

Het zij mij veroorloofd tot toelichting van mijne handelingen het volgende te doen strekken.

Met algeheele terzijdestelling van mijne in mijn particulier schrijven van 18 Sept. a° p° kenbaar gemaakte, ook bij het Opperbestuur bekende overtuiging en inzichten, welke evenzoo zijn gegrond op eene langdurige bestuurspractijk in Atjeh en op kennis van land en volk en van de landstaal, waardoor ik in staat ben te hooren, alles wat mij noodig voorkomt, hebt U. E. het noodig geoordeeld mij zonder nader overleg eene gedragslijn voor te schrijven, afwijkende van de tot nu toe gevolgde.

Nadat ik mijzelf volkomen rekenschap had gegeven van de beteekenis van het zooeven vermelde, heb ik gemeend te mogen volstaan met zooveel doenlijk eenvoudig de ontvangen bevelen op te volgen, voorzooverre die niet te veel afbreuk deden aan mijn eergevoel en in botsing kwamen met mijn gevoel van eigenwaarde, zullende de uitvoering van het overige zonder nadeel voor de Atjeh-zaak aan mijnen opvolger kunnen worden overgelaten.

[1]) Aanteekening van Van Daalen: „Hierin zijn vervat de door mij gegeven bevelen omtrent de punten waartegen ik geen bezwaren heb." Vgl. No. LXIX.

LXXV

VAN HEUTSZ AAN FOCK, 8 Febr. 1908 [1]).

In antwoord op Uw telegram 5 dezer. Ontheffing van Gouverneur Van Daalen wacht op het gereedkomen van mijn rapport. Aanwijzing van zijn opvolger eischt het advies van den Raad van N.I. Ik zal U tijdig seinen. Het rapport van den Kommandant der landmacht is nog niet ontvangen. Mijne conclusies zijn: verder blijvende versterking van de troepenmacht is nutteloos; tijdelijke zending van kapitein Christoffel met eene compagnie tot het onschadelijk maken speciaal van

[1]) Archief Koloniën. Uit 's-Gravenhage. Telegram.

de bendehoofden is gewenscht; voorstel van het Kamerlid Yzerman is ondoelmatig; instelling van moekimscholen en eenvoudige hoofdenschool te Koetaradja en wijziging van de bestuursindeeling der Onderhoorigheden is wenschelijk. Overigens moeielijk te seinen.

Vervolging van de Wekkerartikelen - Neen. Schrijver onbekend.

LXXVI

FOCK AAN VAN HEUTSZ, 13 Febr. 1908 [1]).

Toen ik U eergisteren de benoeming van het nieuwe Ministerie zond, voegde ik daaraan een dankbetuiging toe voor de goede medewerking, welke ik bij U gevonden heb. Nu ik gisteren de portefeuille aan den Minister Mr. Heemskerk, die haar tijdelijk zal waarnemen, heb overgegeven, wensch ik niet na te laten U ook schriftelijk mijn dank te brengen.

Zooals in onze niet-officieele correspondentie wel eens behandeld is, heeft het publiek zich bij herhaling vermaakt met praatjes over oneenigheid, welke tusschen ons zou hebben bestaan, en over een beweerde onaangename verhouding tusschen Gouverneur en Minister. Het doet mij genoegen dat dit alles slechts praatjes waren. Al is het voorgekomen dat wij het over bepaalde aangelegenheden niet eens waren en dat ik beslissingen heb genomen, die van voorstellen, Uwerzijds gedaan, afweken, daarin heeft nooit ook maar het minst persoonlijks gelegen. Het gold de groote belangen, die wij hadden te behartigen, en wij waren over en weer overtuigd dat wij deden wat naar ons beste weten ter behartiging van de belangen moest geschieden. En ik verklaar dan ook gaarne dat ik van U de medewerking heb gehad, die ik mocht verwachten, hetgeen ik op prijs heb gesteld.

Ik hoop van harte dat het U gegeven moge zijn in de 1½ jaar, die nu nog van de gewone vijf jaar overblijven, veel in het belang der Kolonie te doen en voor te bereiden.

Het resultaat van het Atjehonderzoek voorzoover het mij uit Uw brief van 8 Januari jl. en uit Uw telegram bekend is, heeft mij zeer getroffen. Het geeft mij voldoening, dat ik het Atjeh-onderzoek heb geprovoceerd, nu U gebleken is, dat generaal Van Daalen niet de man is, die aan de van hem gekoesterde verwachtingen beantwoordt. Het onderzoek had dus zijn nut en was zelfs noodzakelijk, want is Van Daalen de geschikte man niet, dan is zijn vervanging hoe eer hoe beter geboden. Ik heb Van Daalen in de Kamer verdedigd op Uwe berichten, omdat U toen nog anders over hem oordeeldet. Ik stel het op prijs dat U geen oogenblik hebt geaarzeld te erkennen dat U U vergist hebt, omdat daar-

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.

uit ook alweer blijkt hoe bij U het belang der zaak boven alles gaat.
Het ligt niet op mijn weg thans meer over de Indische belangen U te schrijven, en ik bepaal er mij dus overigens toe U mijne goede wenschen te brengen voor Uw verder bestuur over Ned.-Indië. Met de meeste hoogachting, Uw dw. dnr. . . .

LXXVII

HEEMSKERK AAN VAN HEUTSZ, 25 Febr. 1908 [1]).

. . . . . en dat de Regeering gelijk ongetwijfeld ook Uwer Excellentie's bedoeling is niet anders dan eene vastberadene en tevens rechtvaardige politiek wenscht te volgen . . . . .

[1]) Archief Koloniën. Uit 's-Gravenhage.

LXXVIII

GESPREK VAN SNOUCK HURGRONJE MET HEEMSKERK, 14 Febr. 1908[1]).

Van Daalen conform wat van hem te verwachten was. Ook conform wat Van Heutsz als Gouverneur van Atjeh deed. Onbillijk daarom Van Daalen thans te verwijderen.

Oplossing zou kunnen zijn civiel ambtenaar, die toezicht had over Gouverneur Atjeh met voortdurend onderling overleg (gelijk aanvankelijk tusschen Generaal Van Heutsz en Snouck Hurgronje). Toezicht in dien zin, dat Lid van den Raad van Indië opdracht kreeg in alles overleg te plegen over civiele aangelegenheden, en Gouverneur Generaal steeds op de hoogte houden. Lid van den Raad van Indië Liefrinck zou geschikt zijn.

Moet Van Daalen niettemin toch weg, dan honorabel, liefst met een anderen post. En toch de civiele steun.

[1]) Resumé van het door Snouck Hurgronje te berde gebrachte in een audiëntie door hem aangevraagd nopens „een politieke aangelegenheid van mijns inziens urgenten aard."

LXXIX

SNOUCK HURGRONJE AAN VAN DAALEN, 26 Febr. 1908 [1]).

Geachte Heer Van Daalen, Naar aanleiding van Uwen brief van 30 Dec. wil ik U vertrouwelijk mededeelen wat mij thans van den stand der zaak bekend is en tevens duidelijk maken, hoe ik er zelf over denk.

[1]) Particulier. Uit Leiden.

Het rapport van den Gouverneur-Generaal, dat blijkbaar zeer breed en met veel zorg en omslag ineengezet wordt door Mr. Koster onder leiding van Van Rees, is nog niet hier en zal eerst na ± eene maand hier komen. De conclusie zal ongeveer luiden zooals U blijkens Uw schrijven verwacht: ,,het onderzoek leerde, dat het stelsel—Van Heutsz het eenig juiste blijft, maar de toepassing—Van Daalen verkeerd was, zoodat vervanging van den Gouverneur de bezwaren zal wegnemen, wanneer men iemand gevonden heeft om het systeem goed toe te passen en zoo iemand heeft men".

U weet, dat ik, met hooge waardeering Uwer gaven en hoedanigheden, Uwe benoeming tot Gouverneur van Atjeh niet wenschelijk achtte, omdat ik van oordeel was, dat nu van het ruwe voorbereidingswerk (de onderwerping) het voornaamste gedaan was, met de voortzetting der militaire operaties gepaard moesten gaan maatregelen van pacificatie in den ruimen zin des woords, ingegeven door eene opvatting van de verhouding tusschen Europeesch bestuur en Inlandsche hoofden en bevolking, welke ik wist dat de Uwe niet was en niet kon worden. Daarom achtte ik noodig het optreden als Gouverneur van een geschikt hoofdofficier, die in civiele zaken andere of ook geene opvattingen had, en diens samenwerking met een door de Regeering aan te wijzen hoofdambtenaar, die de richting van het civiele bestuur aan te geven en de uitvoering te controleeren zou hebben, eene combinatie, die bij het begin van Van Heutsz' optreden gemaakt werd, maar nu véél noodiger was dan toen, daar nergens, maar vooral niet in een veelszins zoo moeilijk gebied als Atjeh, een bestuur naar meerendeels militaire begrippen 10 en meer jaren achtereen zonder groot nadeel voor den toekomstigen gang van zaken kan voortduren.

Dit op den voorgrond stellende, zou ik natuurlijk moeilijk in eene latere phase kunnen pleiten vóór Uwe handhaving als Gouverneur, wanneer de Regeering die onwenschelijk verklaarde; zelfs al boezemde de wijze, waarop men verandering wil aanbrengen, mij geen vertrouwen in, dan zou toch zulk een pleidooi, gesteld ik kon het houden, geen indruk maken.

Nu komt hier nog iets bij: De samenloop der politieke omstandigheden heeft gewild, dat kort na de Atjehreis van den G.G. de Minister, die er aanleiding toe gaf, demissionnair was, zoodat eene bespreking met hem toen al volstrekt nutteloos was geworden, en de nieuwe Minister komt eerst ± 20 Mei aan het bewind. Tot dien tijd zal men alle zaken van gewicht slepende houden, en dan is de nieuwe Minister: Idenburg, die den tegenwoordigen G.G. aan het bewind gebracht heeft. Idenburg heeft vóórdat hij tot diens benoeming medewerkte, van mij stukken gelezen[1]), die, indien zij een overtuigenden indruk op hem gemaakt hadden, vermoedelijk die benoeming verhinderd zouden hebben,

[1]) O.m. No. XV.

en ofschoon Idenburg daarna in andere opzichten getoond heeft, veel waarde te hechten aan mijn oordeel, is het dus alweer zeer onwaarschijnlijk, dat hij van mijn betoog over eene zaak als het door G.G. Van Heutsz in te dienen rapport een decisieven indruk ontvangen zal.

Dit heeft mij niet weerhouden van nu reeds te doen en ook gaarne te zullen blijven doen wat in deze op mijnen weg ligt, namelijk met kracht op te komen tegen de meening of voorstelling, als zou het onderzoek ter plaatse den G.G. veel nieuws geleerd kunnen hebben (ware dit wèl zoo, dan zou het laakbaar van hem zijn, dat hij met zulk een onderzoek wachtte totdat de last daartoe uit Holland kwam) en wel in het bijzonder, als zou aan het licht zijn gekomen, dat Uwe verkeerde, van de door Van Heutsz zelf gevolgde en aangegevene, afwijkende toepassing van het overigens juiste stelsel de oorzaak zou zijn van hetgeen aanleiding gaf tot de in den laatsten tijd toegenomen ontevredenheid met den toestand in Atjeh. Daarvan ben ik volkomen zeker: Uwe bestuursmaatregelen en -methode kunnen niet belangrijk anders geweest zijn dan de G.G. ze moest verwachten; hij wist volkomen wat U geven zou en is bovendien ook na Uw optreden in de gelegenheid gebleven, dat na te gaan en waar door hem noodig geacht, te corrigeeren. Wanneer de G.G. thans de publieke opinie wil tevreden stellen door hetgeen hij zijn systeem noemt te handhaven en U als in de toepassing falend te laten schieten, dan speelt hij geen eerlijk spel: dit zal ik steeds duidelijk en onomwonden zeggen tot wie het aangaat en hiervan maak ik voor niemand een geheim. Den waarnemenden Minister Heemskerk heb ik het reeds gezegd, maar die hoopt natuurlijk de zaak slepend te kunnen houden totdat hij van de verantwoordelijkheid van voor hem vreemde zaken wordt ontheven. Weet U mij nog een bijzonderen weg te wijzen om genoemde valsche voorstelling der zaak, die Uwen goeden naam aantast, effectief te bestrijden, dan zal U mij daartoe steeds gaarne bereid vinden.

Met beleefden groet, steeds gaarne Uw dw.

LXXX

VAN DAALEN AAN SNOUCK HURGRONJE, 24 Maart 1908 [1]).

Uw antwoord heb ik zoodanig verwacht en ik zeg U daarvoor dank.

Ten einde U in staat te stellen met volledige kennis van zaken de wijze van handelen van den G.G. te beoordeelen, moge hieronder afschrift volgen van het antwoord, hetwelk ik op mijn ontheffingsaanvrage ontving . . . . .[2])

Zooals U ziet staat bij mij heengaan vast, hoe pijnlijk en onaange-

[1]) Particulier. Uit Koeta Radja.
[2]) Vgl. No XXIII.

naam zulks ook voor mij moge zijn, vooral ook in verband met hetgeen ik U hieronder zal meedeelen.

Den 2den Sept. 1907 schreef de G.G. mij n.l. particulier o.a.: . . . . [1]).

Daar het vrij zeker is, dat Generaal Rost in Juli 1909 met pensioen zal gaan, zou men verplicht zijn om mij gedurende één jaar elders onder dak te brengen, omdat men mij niet nonactief mag maken, tenzij ik genegen zou zijn om met verlof naar Europa te gaan. En feitelijk ben ik niet daartoe genegen, al was het alleen maar om gezeur en gezanik in Nederland te voorkomen, daar men mij na al het gebeurde uiteraard niet met rust zal laten.

Ik hoop en verwacht dus, dat het Opperbestuur mij loyaal zal behandelen en de wijze van heengaan van hier in overeenstemming zal doen zijn met hetgeen ik voor Atjeh heb gedaan, en in overeenstemming met mijn loopbaan.

Een wijze om de valsche voorstelling van zaken effectief te bestrijden is moeielijk aan te geven. Mij dunkt, dat de Tweede Kamer, na met Uwe meening in kennis te zijn gesteld en na lezing van alles wat de *Javabode* en *De Locomotief* ter zake van het Atjeh-onderzoek publiceerden (ook van de toegezegde brochure van *De Locomotief*), aanleiding te over zal hebben voor eene interpellatie, waarbij vooral zou moeten worden aangedrongen op de overlegging van al mijne adviezen en van mijn Wekker-rapport.

Op die wijze slechts kan mijn goede naam onaangetast blijven; anders handelende zou de G.G. met zijn rapport het laatste woord hebben, daar er geen sprake is van verweer van mijn zijde, om de eenvoudige reden, omdat ik mij niet behoef te verweeren.

Gaarne beveel ik mij derhalve bij U aan, en reken op Uw krachtigen steun.

Met beleefden groet blijf ik steeds . . .

P.S. Ware ik toenmaals minister geweest bij de ontvangst van die adviezen [n.l. van den Gouverneur van Atjeh, N.] dan zoude ik terugzending van het 12 Bat. den G.G. in overweging hebben gegeven.

[1]) Vgl. No. II.

LXXXI

VAN HEUTSZ AAN VAN DAALEN, 26 Maart 1908 [1]).

Legercommandant wil troepenmacht Atjeh uitbreiden met twee bataljons vooreerst om aan thans zijns inziens hoogst vermoeienden dienst tegemoet te komen, ten tweede om zoodanige regeling van patrouilleloop

[1]) Uit Buitenzorg. Telegram.

en bezetting bivaks mogelijk te maken dat meer veiligheid zal heerschen in Groot-Atjeh, Noord- en Oostkust met inbegrip tramlijn, ten derde om meer mobiele colonnes ter achtervolging van benden te kunnen vormen; Landvoogd verzoekt gemotiveerd draadbericht of en hoever hierdoor wijziging komt in uw oordeel nopens questie troepenvermeerdering in uw gewest.

LXXXII

VAN DAALEN AAN VAN HEUTSZ, 27 Maart 1908 [2]).

Mijn overtuiging blijft, dat de thans aanwezige troepenmacht voldoende is. Sedert 1 Maart is Serbödjadi definitief bezet, terwijl momenteel van Groot Atjeh zes kleine mobiele colonnes in Onderhoorigheden ageeren, welke op tijd kunnen worden afgelost.

Maakte ik destijds geen bezwaar tegen wegneming 12e Bataljon, hoewel ik met oog op politieken toestand Lho' Seumawè, Pidië en Meulaboh daartoe toen tijdstip niet gekomen achtte, des te minder aanleiding is voor mij thans bezwaar te maken wanneer Legercommandant meent troepenvermeerdering noodig, wat ook de wensch is van het Nederlandsche Volk.

Motieven Legercommandant kan ik niet geheel deelen. Met doel tegemoetkoming hoogst vermoeienden dienst en meer mobiele colonnes ter achtervolging benden te kunnen vormen ga ik accoord. In mijn advies van 20 Maart 1907 No. 50 geheim wordt erkend, dat van in Atjeh gelegerde troepenmacht zware diensten worden gevorderd en dat het dwaas zou zijn te ontkennen, dat het gemakkelijker is te werken met ruime, dan beperkte middelen.

Waar Legercommandant vermeent door meer troepen zoodanige bezetting bivaks en regeling patrouilleloop mogelijk te kunnen maken dat meer veiligheid zal heerschen in Groot Atjeh, Noord- en Oostkust met inbegrip tramlijn, tast Z.E. mis door onvoldoende vertrouwd zijn met politieke verhoudingen in mijn gewest. Bovendien laten rust, orde en veiligheid in Groot-Atjeh na verwijdering ex-Soeltan niet te wenschen over en bestaat weinig vrees voor rustverstoring in dat ressort na sneuvelen keutjhi' Seuman en uitwijken teungkoe Dawòt, terwijl tramlijn slechts in Keureutoëstreek wordt gemolesteerd en hiertegen de wielrijders optreden.

Ik blijf bij mijn overtuiging dat eerst een einde zal komen aan huidigen toestand, welke ongeveer vanaf 1902 met nuanceering steeds dezelfde was, wanneer alle invloedrijke oelama's zijn vernietigd, de invloed van de minder invloedrijke kamponggeestelijken zal zijn geneutraliseerd door

[2]) Uit Koeta Radja. Telegram. Afschrift.

volksonderwijs en de oude verdorven adathoofden van het soeltansregime en uit den tijd der noninterventie zullen zijn vervangen door de door ons liefst buiten Atjeh opgevoede en op te voeden hoofdenzonen.[1])

Troepenvermeerdering zal geen verandering brengen in dien toestand, doch slechts de taak der troepen verlichten en mij den arbeid vergemakkelijken.

[1]) Het onveranderde programma van Van Daalen.

LXXXIII

VAN HEUTSZ AAN IDENBURG, 20 April 1908 [1]).

Hooggeachte Heer Idenburg, Uw brief gedagteekend Paramaribo 17 Febr. j.l.[2]) door mij 5 April ontvangen heb ik niet dadelijk beantwoord omdat ik iederen dag hoopte, dat benoeming zou afkomen van de door mij voorgedragen Raadsleden en Vicepresident waarover ik U schreef in mijn nog naar Suriname verzonden brief van 26/29 Jan. l.l., die U waarschijnlijk is nagezonden moeten worden naar het Zuiden van Europa en waarin ik, bij de beantwoording van Uwe beide brieven van 11 en 20 Oct. t.v., tevens de gewenschte samenstelling van den Raad van Indië besprak.

Ook kwam het mij beter voor: eerst op zóódanig tijdstip te schrijven, dat mijn antwoord U ongeveer bereikte op het oogenblik van Uw definitief optreden als Minister.

Gelukkig breekt dat tijdstip nu spoedig aan en hoop ik met U, dat onze samenwerking vruchtbaar voor Indië moge zijn, ook hoop ik, dat het ons nogmaals gelukken zal het financieele evenwicht in Indië te herstellen, dat door het onbegrijpelijk optimisme of wel tegenover Kamer en publiek ethisch doen van Uw voorganger gevaar loopt opnieuw voor geruimen tijd verbroken te zijn . . . . .

Nog om andere redenen is Uw taak moeilijk en alles behalve aangenaam. Een dezer redenen is de Atjeh-quaestie, waarvoor U al dadelijk komt te staan. In voldoening aan den wensch van Minister Heemskerk heb ik de documentaties (de met feiten gestaafde beschouwingen en conclusies) uit mijn Atjeh-verslag gelicht, ten einde dit tant soit peu voor publicatie geschikt te maken, ofschoon ik daardoor gevaar loop van heftige tegen mij gekeerde polemieken in de dagbladen, maar U heb ik afzonderlijk zoo volledig gedocumenteerd, dat althans de Staten-Generaal zal moeten begrijpen dat ik niet anders kon doen dan Van Daalen loslaten.

U, die weet, dat ik geheel alleen aansprakelijk ben voor de benoeming

[1]) Uit Buitenzorg. Minuut.
[2]) Idenburg was Gouverneur van Suriname.

van Van Daalen tot Gouverneur, zult begrijpen, dat ik hem zeer gaarne de hand krachtig boven 't hoofd zou hebben gehouden en slechts diep gevoeld plichtsbesef mij heeft kunnen doen besluiten om hem de geschiktheid voor civiel bestuur te ontzeggen.

Ik weet niet wat Van Daalen doen zal, maar hoop voor hem dat hij nalaten zal zich op eenigerlei wijze met de scheldende pers in verbinding te stellen, of, in den geest van Verspijck, Borel tegen Van Swieten, in openbare geschriften tegen mij zal te gaan ageeren of te laten ageeren. Want eene openbaarmaking van de U overgelegde afschriften journaal van de civiele gezaghebbers met zijne kantteekeningen daarop, zou verpletterend voor hem zijn. — En toch zou daartoe als hij de trom laat roeren moeten worden besloten omdat het toch niet zou aangaan mijn naam — gelet op mijne qualiteit van adj. generaal van H.M. — openlijk door 't slijk te laten sleuren, en ik niet van plan ben den vroegeren pennestrijd in zake Atjeh opnieuw in openbaren geschrifte te gaan aanbinden. Er zijn aanwijzingen, dat Van Daalen de hand heeft gehad in het onware geschrijf van I' in de *Locomotief* — . . . . .

LXXXIV

SNOUCK HURGRONJE AAN VAN DER MAATEN, 3 Mei 1908 [1]).

. . . . De Atjeh-enquête heeft mij eerst geërgerd, omdat ik er niets dan een onware farce in zag; maar nu mij blijkt, dat de G.G. één der mannen, aan wie hij zóó veel van zijn succes te danken heeft, offert aan de publieke opinie om zichzelf met een schijnheilig gebaar te sauveeren, nu is het mij waarlijk tot in de keel gestegen.

En de geheele oplossing der zaak, die voor de deur schijnt te staan, belooft al evenmin een goed einde. Hoe het dan wel moet gaan? Het heeft geenerlei nut daarover uit te weiden, daar het toch niet gebeurt . . ."

[1]) Particulier. Uit Leiden.

LXXXV

DE SAVORNIN LOHMAN IN *DE NEDERLANDER*, 6 Juni 1908 [1]).

EEN ONPARTIJDIG ONDERZOEK!

Er wordt thans in de Indische bladen meegedeeld, dat in 1903 (tijdens het kabinet Kuyper) een enquête gehouden is door den toenmaligen Gouverneur van Atjeh, generaal Van Heutsz, naar aanleiding van den

[1]) Hoofdartikel.

memorie, door een Indisch officier aan het Kamerlid De Savornin Lohman overhandigd, die haar ter kennisse heeft gebracht van den Minister Idenburg.

Thans vermelden die bladen de geheime nota, welke destijds door genoemden generaal gezonden is aan alle commandanten van colonnes en militaire posten, met den last antwoord te geven op de in die memorie geuite beschuldigingen.

Die nota luidt als volgt: . . . .[1]).

Tot onze bevreemding schrijft de *Nieuwe Courant* onder die nota: De circulaire, afkomstig van een soldaat, is in soldatentaal gesteld; iets ongepast is er niet in te vinden. Er blijkt een ernstig streven uit om met feiten, wanneer die werkelijk te vermelden zijn, af te rekenen.

Afschuw van praatjes, die met „zoo zou indertijd", „ook moet het gebeurd zijn" enz. beginnen, zal elk eerlijk man met den Generaal deelen.

Tot onze bevreemding zeggen wij, omdat de *Nieuwe Courant* gemeenlijk nogal objectief in haar oordeel pleegt te zijn, terwijl wij toch zelden van een hooggeplaatst ambtenaar een meer tendenzieus stuk gelezen hebben dan het hier bovenstaande.

Om te beginnen met het slot van de opmerking van het blad „afschuw van praatjes", enz.

Iedereen weet, dat gemeene handelingen niet bij notarieele acten geconstateerd worden, maar langzamerhand verluiden door „praatjes", totdat eindelijk de waarheid aan het licht komt. Of die praatjes al dan niet lasterlijk zijn, kan gewoonlijk hij die ze verneemt niet terstond beoordeelen.

Daarom moet men zeer voorzichtig zijn met die te publiceeren; men moet beginnen met er geen geloof aan te slaan; men moet vooral niet oordeelen, alvorens de belanghebbenden te hebben gehoord.

Het is dan ook om die reden, dat wij ons steeds onthouden hebben in ons blad „verhalen" mee te deelen, en dat wij de uitgave van het bekende boekje van „Wekker" hebben afgekeurd.

Maar hier geldt het mededeelingen van eigen ondervinding en van praatjes aan de autoriteiten, die verplicht zijn daarnaar een onderzoek te doen. Die mededeelingen worden gedaan, niet door een officier, die zich verongelijkt acht, of wraak wil nemen tegen zijn superieuren, maar door een officier die liever, zeer tot eigen nadeel, den dienst verlaten heeft, dan zich medeplichtig te maken aan handelingen, die hij met zijn Christelijke conscientie in strijd acht, en te leven in een oorlogstoestand, dien hij voor een Christennatie even afschuwelijk vindt, als de oorlogstoestanden indertijd door Engeland in Transvaal in het leven geroepen.

Mededeelingen, van een zóó ernstig man afkomstig, en welker oprechtheid in elk geval door niemand kan worden betwijfeld, worden nu

[1]) Zie No. XIII.

in het geheim meegedeeld aan de hoogste autoriteiten, opdat er een onderzoek plaats hebbe. Hij die rapport doet kan niet steeds zijn beweringen bewijzen, maar voor een onderzoek is dat ook onnoodig. Elk gerechtelijk onderzoek begint met af te gaan op praatjes, juist om na te gaan of en in hoever die praatjes op feiten berusten.

Dat nu de *Nieuwe Courant* de afschuw van praatjes, — waarvan geen ander dan het bovenvermelde gebruik is gemaakt, (zoo min ons blad, als het Kamerlid aan wien de mededeelingen waren gedaan, heeft ervan met een enkel woord gerept; juist omdat het bewijs ontbrak) — met den Generaal van Heutsz deelt, begrijpen wij niet. In elk geval gelooven wij niet dat ,,elk eerlijk man" met dien afschuw instemt.

Wij althans niet!

En wat nu die circulaire zelve aangaat, — de soldatentaal laten wij onbesproken — daarin gevoelen wij ons en zijn wij ook minder thuis.

Maar een ambtenaar — ook een militair ambtenaar — behoort niet aan hen, aan wie hij een onderzoek gelast, te kennen te geven, wat naar zijn inzien dat onderzoek zal behooren op te leveren; wat de inhoud zal zijn van de rapporten; hoever men mag gaan met onthullingen. Dat is te minder geoorloofd, wanneer hij zelf in meerder of minder mate de beschuldigde is. Die zich vrij van blaam gevoelt, handelt anders.

Laat men nu eens herlezen, de beide alinea's der circulaire: ,,wat den laatste betreft", ,,enz.", ,,En daar eindelijk", enz.

Er is sprake van het uiten van ernstige beschuldigingen, uitgesproken op een in dienst gehouden vereeniging van officieren. De vraag die moet worden beantwoord is: zijn die beschuldigingen uitgesproken.

De circulaire echter zegt: ,,dat is niet aannemelijk, zonder dat daarvan door den leider der vereeniging aan hooger hand kennis is gegeven". Indien dus uit het onderzoek mocht blijken, dat inderdaad die beschuldigingen zijn uitgesproken, dan blijkt tevens welk lot den leider der vereeniging wacht! Un homme averti en vaut deux.

Maar zelfs nu nog is de Generaal niet gerust. ,,Het is niet aannemelijk dat van dergelijke besprekingen geen aanteekening is gehouden!" Alsof zelfs in een officierenvergadering niet wel eens ,,buiten de orde" kon zijn gegaan; alsof het ondenkbaar ware, dat men, onder elkaar zijnde, zijn gevoelen niet langer onder stoelen en banken heeft kunnen steken, zonder daarvan ,,aanteekeningen in de notulen" te doen. Maar het is slim gevonden van Generaal van Heutsz. De officieren konden nu, zonder te liegen, zeggen: er staat niets van in de notulen; het is onaannemelijk dat er gepraat zou zijn over iets, dat niet in de notulen staat — dat verzekert Generaal van Heutsz zelf — derhalve . . . . . is er niets van hetgeen, waarvan de brief melding maakt, gezegd! Ons ergert zulk een ,,slimheid".

Verder wordt in de circulaire zoo kras mogelijk mededeeling verboden van alles wat men van hooren zeggen weet of meent te weten.

Alleen feiten en namen mogen worden genoemd, „kort en zakelijk" moet elke bevinding worden meegedeeld, opdat streng bestraffend tegen aldus genoemde personen kunne worden opgetreden. Dat is niet een onderzoek instellen! Dat komt eerst bij het einde van het onderzoek, bij het trekken der conclusies te pas. Indien, ieder rechter van instructie zal dat bevestigen, men achter de waarheid wil komen, dan moet men juist de menschen laten uitpraten, desnoods „kletsen", om nu eens de soldatentaal te bezigen; men moet ook niet tot hen zeggen: als er iets voor den dag komt, bedenk dan wel, dat uw naaste vrienden, misschien uw strijdmakkers, streng zullen worden gestraft; veeleer moet men juist het omgekeerde doen; en met recht. Want indien mocht blijken, dat geheel de toestand inbedorven is, iets waaraan in meerder of minder mate allen schuldig zijn, moet men niet alle officieren man voor man streng straffen maar liever den toestand verbeteren, door betere orders te geven.

De Generaal geeft zich een pluimpje over zijn „humane beginselen en voorschriften" — dat in deze circulaire geheel onnoodig was; en eindigt dan met de uitdrukkelijke vermaning, toch geen aanleiding te geven tot praatjes, niet door zich als eervolle mannen te gedragen, maar door onder elkander wat voorzichtig te zijn in het doen van verhalen. Het wil ons voorkomen, dat, indien er geen slechte dingen gebeuren, men vanzelf onder elkander daarover niet spreken zal, en dat, in die onderstelling althans, de vermaning overbodig was!

Indien het door den G.G. gedane onderzoek tegenover Generaal Van Daalen even objectief is geweest, als dat van den Gouverneur van Atjeh tegenover zijn officieren en manschappen, dan stellen wij daarin al bitter weinig vertrouwen!

LXXXVI

IDENBURG AAN DE SAVORNIN LOHMAN, 8 Juni 1908 [1]).

Uw artikel in *De Nederlander* — waarop ik door ons onderhoud wel geprepareerd was — heb ik natuurlijk gelezen.[2]) Ik weet niet of U voornemens is om op deze kwestie door te gaan. In het bevestigend geval zou het misschien niet geheel zonder belang zijn als U kennis nam van de Nota, die aan den Gouverneur Van Heutsz is toegezonden als resumé van hetgeen de Minister was medegedeeld. Hernieuwde lezing van die Nota — getrokken uit de bescheiden van den heer Y., maar waaruit opzettelijk alles weggelaten was, waaraan de berichtgever kan worden herkend [3]), verklaart mij waarom ik in 1903 wel betreurd heb dat Van

[1]) Uit 's-Gravenhage.
[2]) Vgl. No. LXXXV.
[3]) Noot van Idenburg: „Later bleek mij, dat deze moeite kon zijn achterwege gebleven".

Heutsz zich grof had uitgelaten, maar geen tendenz had herkend. En ik moet er bijvoegen, dat ook Jhr. Six[1]) de eenige aan het departement die er van wist, toen niets tendentieus heeft waar genomen. De circulaire van Van Heutsz klopt min of meer op de Nota. Bovendien men moet de schrifturen naar hunne data beoordeelen: 1903 was niet 1908. Men was toen nog niet zoo fijngevoelig voor Atjehzaken als thans. Doch hoe dit zij, als U op die kwestie doorgaat, zou het uit billijkheidsoogpunt wel gewenscht zijn dat U kennis naamt van de Nota, die ik hier deed opzoeken en die steeds te Uwer beschikking is.

. . . .

Naar recht geloof ik dat, in 't algemeen genomen, in Atjeh wel gestreefd wordt, zeker niet minder dan in de tijd van de geconcentreerde linie en zeker meer dan in de daaraan voorafgaande jaren. Maar tact ook in het bepalen van de mate van dwang, waar die noodig is bij een volk dat waarlijk niet uit heiligen bestaat — is misschien zeldzaam. In den pacificator moeten kracht en rechtvaardigheid en wijsheid en zachtheid in juist evenwicht zijn. Het is al niet gemakkelijk om één persoon te vinden, waarin dit evenwicht wordt gevonden; maar het is al buitengewoon moeielijk om iemand te vinden, die dat evenwicht bij al zijn ondergeschikten weet te bewerken.

Ik sta met Atjeh op en ik ga er mee naar bed. Ik geloof, dat God mij weder hier deed komen, maar de buien van kleingeloof zijn niet zeldzaam, waarin ik zucht: ach, waarom dwong men mij om Suriname te verlaten en waarom droeg men de oplossing van de puzzles hier niet aan een ander op, die er meer pleizier in heeft en die er beter voor geschikt is.

Vergeef mij HoogWelGeboren Heer deze lange uitweiding, waardoor ik beslag legde op Uwe tijd en vergun mij om te blijven met oprechte hoogachting en met warme waardeering. . . . .

[1]) Vgl. p. 10, noot 1.

LXXXVII

IDENBURG AAN VAN HEUTSZ, 23 Juni 1908[1]).

Uw beide brieven, de een via Suriname, de ander omstreeks 20 Mei hier aangekomen, bereikten mij in goede orde. Ik kan ze nog niet beantwoorden, omdat ik natuurlijk mij op de hoogte moest stellen van de verschillende zaken. Naarmate ik daarin slaag hoop ik de verschillende kwesties zooveel mogelijk in den door U gewenschten zin te behandelen en waar geen volkomen overeenstemming bestaat, te trachten een weg te vinden, die ons beiden bevredigt.

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.

De beantwoording Uwer brieven moet ik ook nu nog uitstellen. Ik ben overstelpt met werk en de gelegenheid tot ernstig schrijven ontbreekt mij. Thans dan ook alleen over Atjeh.

Zooals ik U officieel schrijf vereenig ik mij geheel met de pacificatieleer, in het laatste deel van het verslag ontwikkeld[1]). Het is te betreuren, dat die juiste beginselen niet steeds en consequent zijn toegepast. Er zijn daarom verschillende redenen ten deele geweest, ten deele nog bestaande: o.a. het feit, dat de zeer moeielijke taak om juist evenwicht te bewaren tusschen krachtig optreden tegen verzet en zeer gematigd optreden in het belang der pacificatie, moet worden uitgevoerd door militairen, van huis uit meer de kracht dan de zachtheid gewend, en althans niet geoefend in de omgang met de inlandsche bevolking. Dit is natuurlijk maar één der redenen.

Zooals U blijkens het eerste gedeelte van Uw verslag zelf ons meldt, is het zwakke punt: het feit, dat zich in Atjeh een toestand heeft kunnen vormen, die niet aan Uw instelling beantwoordde. Mij persoonlijk heeft dit zeer teleurgesteld. Ik herinner mij zeer goed hoe U in 1904 mij met nadruk verzekerde: „het zal met Van Daalen wel gaan: ik zal scherp op hem toezien en ik beloof U als het niet gaat, in te grijpen".

Die wetenschap deed mij vrede nemen met een benoeming die mij overigens bezwaarde.

Een herhaling van die teleurstelling moet uitgesloten zijn. Ik moet voor mijzelven ook tegenover anderen, die mij rekenschap vragen van den toestand, met een gerust hart kunnen zeggen: wat geschiedde, geschiedt niet meer; de G.G. blijft geregeld op de hoogte: de Gouverneur van Atjeh heeft, als hij wil, de vraagbaak, die ieder zou wenschen te bezitten in omstandigheden zoo moeielijk, als de pacificatie in een land, waar 35 jaar oorlog werd gevoerd.

Ik ken X niet: ik neem op Uw gezag aan, dat hij voortreffelijk is; maar voor pacificatie-werk is hij evenmin in de wieg gelegd als Van Daalen, al is zijn karakter misschien wat zachter. Ik meende ook, dat de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in Atjeh, noch door U noch door mij te dragen is, ... [2]) geschiedt het ik U in mijn geheim officieel schrijven schreef.

Prof. Snouck lijkt mij zeer geschikt. Hij kent Atjeh en voelt, blijkens zijn vroegere adviezen er al sinds jaren veel voor om door onderzoek en door taktvol optreden te pacificeeren en gaandeweg de nadruk meer op besturen dan op onderwerping te doen vallen. Maar ik weet niet hoe U persoonlijk tegenover elkander zijt. Voor X zou het een weldaad zijn als hij een vraagbaak kreeg zóó bevoegd als prof. Snouck.

Gaat het met Snouck niet wegens persoonlijke verhoudingen dan

[1]) Van Heutsz wenschte „leerend en leidend optreden" t.o. der hoofden. Het Verslag is opgenomen als bijlage van de Begrooting van Nederlandsch Indië 1907—'08.
[2]) Onleesbaar.

noeme U een ander. Maar vooral iemand die takt heeft en gevoel bezit voor hetgeen de bevrediging van een door oorlog verbitterd volk eischt.

Ik zou Liefrinck niet slecht achten. Hij kent wel niet veel van Atjeh, maar was een uitnemend bestuurder.

Het is noodig dat alles snel geschiedt, opdat de schijn vermeden worde alsof wij het ter zake niet eens zouden zijn. Dat zou Uwe positie kunnen verzwakken naar buiten. Geschiedt alles snel dan blijkt naar buiten dat het onderling overleg vlot van stapel liep: dat ook U prijs stelt op een oog waardoor U ziet en een hand waardoor U leidt; dat de Gouverneur van Atjeh waardeert dat hij, waar noodig, inlichtingen kan vinden (mondeling) bij de volvoering van zijn zware taak.

Ten overvloede voeg ik hier bij dat in Uw keuze in Atjeh en in Uw beleid bij mij ongerept vertrouwen bestaat. Ik begeer niets liever dan de nauwkeurige nakoming van Uw instructie te verzekeren.

Het is geschied, in het vertrouwen dat U kunt zien wat in Atjeh gebeurt en de gelegenheid daartoe moet U worden verschaft; terwijl de ervaring heeft geleerd dat dit volstrekt noodig is, waar het Bestuur in Atjeh zulke geheel exceptioneele eischen stelt en in zulke geheel bijzondere omstandigheden moet worden gevoerd.

LXXXVIII

VAN DAALEN AAN SNOUCK HURGRONJE, 27 Juni 1908 [1]).

..... Zooals U thans ook reeds hebt gezien is het Atjehrapport gepubliceerd, welke daad van Opperbestuur en Regeering hoogst onkiesch is te noemen, nu ik door ambtelijke en militaire verhoudingen gedwongen ben te blijven zwijgen op de vele onwaarheden, die in het rapport voorkomen en op alles, wat nièt erin voorkomt, en wat toch behoorde te zijn vermeld.

Ik vertrouw dus nog altijd op Uw daadwerkelijken steun om die onware en oneerlijke voorstelling van zaken openlijk te bestrijden, daar de aangekondigde interpellatie Van Kol mij weinig vertrouwen inboezemt, al was het alleen maar, omdat hij de kwestie niet volkomen beheerscht, zooals U die uiteraard beheerscht.

Ik zoude nu wel later in Holland een memorie kunnen schrijven, doch wat geeft dat? Die blijft bij den Minister en deze is het natuurlijk eens met den Gouverneur Generaal, terwijl het publiek niet komt te weten wat ik zeg.

Alleen de geschiedenis zal mij later recht kunnen wedervaren, want mijne overtuiging kent U reeds, de pacificatie komt nièt op deze wijze .....

[1]) Particulier. Uit Soekaboemi.

XXXIX

VAN HEUTSZ AAN DE SAVORNIN LOHMAN, 8 Juli 1908 [1].

Hooggeachte Heer De Savornin Lohman, Al het slechte dat in de laatste jaren in de pers over mij gezegd is, heb ik stilzwijgend over mij laten heengaan en zoo zal ik ook nu niet in 't openbaar opkomen tegen de wijze waarop kort geleden in *De Nederlander* venijn is gezogen uit mijne z.g.n. circulaire[2]), geschreven naar aanleiding van de particulier in mijne handen gestelde anonyme beschuldigingen over wreedheden door de troepen in Atjeh bedreven met de lasterlijke daarnaast dat zulks door mij, oogluikend werd toegelaten.

Wars van alle achterklap en dergelijke, heb ik de stukken eenvoudig weg in handen gesteld van den kolonel militairen commandant; uitsluitend aan dezen was het geheime schrijven gericht dat nu circulaire heet en waarbij ik opdracht gaf om ter zake aan alle korps- en aan alle divisiecommandanten van de maréchaussée het houden van een onderzoek op te dragen. Ook aan mijn adjudant Colijn, die destijds het bestuur voerde over de Onderafdeeling Lho Seumawé, gaf ik een dergelijke opdracht. De aantijgingen van den niet genoemden schrijver bevatten geen enkel feit, waren slechts vage beschuldigingen niet anders inhoudende dan de gewone cantine- en kletstafelpraatjes die bij militaire expeditiën en excursies altijd de rondte doen en luidende: „Naar men zegt", „Er wordt verteld", „Er wordt beweerd" enz. enz. Op dezen weg mocht ik den niet bekenden schrijver niet volgen. Dergelijke praatjes had ik in vroegere jaren — vóórdat ik Gouverneur was, — al zoo vaak gehoord en als er dan eens op het een of ander verhaal werd ingegaan en een onderzoek ingesteld, gaf dat zoo'n negatief resultaat, dat ik mij als Gouverneur met dergelijke wauwelpraat niet ophield en ze zelfs niet wilde aanhooren.

De naam van het invloedrijke Kamerlid, aan wien de beschuldigingen waren gezonden, was ook niet genoemd en ik informeerde er niet naar. De antwoorden die van de verschillende autoriteiten binnenkwamen, ook dat van Colijn, heb ik eenvoudig weg *in orginali* naar den G.G. Rooseboom opgezonden en daarbij een particulier schrijven gevoegd, dat Z.E. misschien nog wel in zijn bezit zal hebben en dat men, wat mij betreft, gerust evenzeer openbaar mag maken als de z.g. circulaire. Toen er van de zijde van den heer Y., die in mijn oog een lasteraar is, in 't begin van dit jaar over den inhoud van die z.g. circulaire weder eene insinuatie tegen mij in *De Locomotief* voorkwam, liet de redacteur van de *Java Bode* aan de secretarie vragen of er bezwaar tegen bestond

[1]) Uit Buitenzorg. Aan dit schrijven was No. XII als bijlage toegevoegd.
[2]) No. XIII.

om die circulaire te publiceeren. Van de geheele correspondentie was ter secretarie niets bekend en zeide ik toen: Vraag het bewuste stuk en alles wat verder terzake te Atjeh in het militair archief mocht zijn, maar op, ik weet niet meer of ik over die quaestie een circulaire geschreven heb, maar wat ik schreef mag gerust gepubliceerd worden. Aldus geschiedde en kreeg de redacteur van de *Java Bode* een afschrift van dat geschrift dat bleek geen circulaire maar een aan den militairen commandant gerichte geheime Nota te zijn gedagteekend Koeta Radja 27 Juli 1903.

En nu vraag ik U in gemoede of er eenige reden bestaat om uit dat stuk het venijn te zuigen dat er thans in *De Nederlander* uitgezogen is? Wat zou iemand ter wereld er aan gehad hebben als nog anderen dan Y. gezegd hadden: Ja, dit of dit heb ik ook wel eens hooren vertellen! Het slot is dan altijd: Ik weet echter niet of het waar is, ook niet waar en wanneer het gebeurd moet zijn en evenmin wie de bedrijver is. Een mooi voorbeeld: Toen er in 't begin van dit jaar te Soerabaja praatjes uitgestrooid werden over wreedheden door Christoffel en zijn troepen te Flores bedreven, is, in aanmerking genomen dat deze excursie eerst kort tevoren aangevangen was en dus allen, die wreedheden konden bedreven hebben, nog gehoord konden worden, dadelijk een onderzoek ingesteld. Ik, die Christoffel door en door ken, was in mijn ziel overtuigd dat men met lasterlijke aantijgingen en kletspraatjes te doen had en zóó is het ook uitgekomen. De zegslui waren allen Y's, niemand kon een enkel feit noemen, allen hadden het van hooren zeggen en wisten zelfs den naam van den zegsman niet meer. Christoffel was diep verontwaardigd over dien laster en gaf mij dit te kennen. Ik heb hem toen gehoord en gezegd, dat hij zich daarboven verheven moest achten, dat ik uit eigen ervaring wist — ik dacht daarbij aan Y. — dat die praatjes altijd komen uit den koker van lasteraars, leugenaars, benijders met inferieure karakters, kwaadsprekers en dergelijk tuig.

Ik heb alzoo, de waarde van zulke praatjes bij ervaring kennende, aan den militairen commandant opgedragen om alleen naar feiten te doen zoeken en als er tot dusver niet bekende feiten aan het licht kwamen, die te vervolgen.

Het resultaat was nihil en om al weder — bij ervaring wetende dat vele menschen slecht zijn — niet verdacht te worden van het een of ander te hebben achtergehouden of verzwegen, zond ik, zooals ik zeide, alle binnen gekomen stukken in originali aan den G.G. op.

Ik herinner mij, dat in enkele binnengekomen stukken de kapitein Y. als de uitstrooier van die praatjes met name werd genoemd en hij zelfs als lasteraar werd gekwalificeerd. Ik zou er alweer niets tegen hebben dat de Minister die stukken publiceerde, de heeren rapporteurs hebben ze met hunne namen onderteekend en ik weet zeker dat al die kranige officieren — een van hen is Colijn — zich gaarne ten volle

aansprakelijk stellen voor hetgeen zij rapporteerden. En wat tenslotte het door mij geschrevene betreft omtrent de beschuldigingen, die zouden zijn geuit op eene wetenschappelijke vereeniging van officieren, moet mij de verklaring van het hart, dat men m.i. een slecht karakter moet hebben om daaruit het venijn te zuigen, dat de schrijver in *De Nederlander* er uit gezogen heeft.

Ik weet niet meer wat ter zake door den betrokken korpscommandant is gerapporteerd, ook niet of er al niet iets in de notulen heeft gestaan, de kolonel militaire commandant heeft dat nagegaan; het is zelfs mogelijk, dat de korpscommandant, die aan 't hoofd van dat korps stond toen de door Y. bedoelde vergadering plaats vond, gedurende het onderzoek niet meer te Atjeh was. Maar als hij er nog wèl was, er werkelijk in een vergadering over bedreven wreedheden gesproken is, daarvan niets in de notulen stond en de korpscommandant evenmin iets had gerapporteerd, wat dan nog? Als officieren feiten hadden genoemd zou de korpscommandant ze zeker hebben gerapporteerd, hij zou die niet hebben durven onder zich houden; en waren er slechts kletspraatjes à la Y. gehouden, dan zou de man hoogstens van den kolonel de opmerking gekregen hebben dat hij in den vervolge in dergelijke vereenigingen zoo iets niet meer moest toelaten.

Ter Uwer informatie voeg ik hieraan toe, dat ik mij sedert 1900, omdat ik bij mijne bevordering tot luitenant-generaal ouder in anciënniteit was geworden dan de Legercommandant, nooit bemoeide met de invulling van de conduitebeoordeeling der officieren, ze zelfs niet inzag en absoluut geen invloed uitoefende op de invulling. De invulling geschiedde geheel zelfstandig door den kolonel militairen commandant, dewijl anders zoowel de chef van het wapen der Infanterie als de Legercommandant tegenover de officieren te Atjeh in deze scheeve verhouding zouden zijn gekomen.

Dat Uw naam bekend is geraakt als het invloedrijke Kamerlid aan wien door een officier de mij gezonden aantijgingen gezonden waren, is m.i. mede te wijten aan Y., die zijn mond niet kon houden maar aan dezen en genen vertelde, dat hij aan den leider van zijne partij particulier mededeelingen had gedaan, die z.i. wel tot gevolg zouden hebben, dat ik van mijne betrekking ontheven werd en dan aan het hoofd van Atjeh een man zou moeten komen van zijne oprechte Christelijke beginselen, die Christus in Atjeh zou brengen en in plaats van met mijne bestuursbeginselen gesteund door het zwaard, met de leer van Christus Atjeh zou pacificeeren. Hij voegde hieraan toe wel hoop te hebben, dat hij door Uw invloed de daarvoor aangewezen man zou zijn, steunende hij ook op de kiezers in het „Gooi" die hem nooit in den steek zouden laten.

Ik heb mij uiteraard bepaald tot lachen over 's mans zotheden en inbeelding. Ik geloof niet, dat velen hem voor recht snik aanzagen. Als

U zich nu nog eens de moeite wildet getroosten om bij Minister Idenburg den bundel Y. opnieuw in te zien dan zoudt U overtuigd raken, dat door mij in die zaak evenzeer als ik altijd deed en nog doe geheel open kaart is gespeeld.

En daarbij zij in gemoede gevraagd of de billijkheid niet eischt om nu ook publiek te maken de aantijgingen van Y. en de daarop uitgebrachte voornaamste rapporten, o.a. dat van Colijn die hem goed kende. Een afschrift van dit rapport is thans in mijn bezit; daar het geen archiefstuk was, behield Colijn de minuut en liet ik mij hiervan kort geleden een afschrift geven. Ook van de in Atjeh gehectografeerde aantijgingen van Y. heb ik nu een exemplaar.

Ik heb over mijne wijze van optreden en over de wijze waarop ik te Atjeh liet optreden, nooit iets te verzwijgen gehad; toen ik in 1896 en 1897 nog overste te Atjeh was heb ik steeds openlijk mij gekant tegen het plegen van wreedheden en ruwheid, zoomede tegen het verbranden van kampongs en hiervoor zelfs mijne carrière in de waagschaal gesteld.[1])

Ook nu bij het in Dec. j.l. gehouden Atjeh-onderzoek heb ik weer getracht het meest mogelijk onzijdige standpunt in te nemen door het onderzoek omtrent de geuite beschuldigingen van gepleegde wreedheden enz. door de troepen en het al dan niet aandrijven van den Generaal Van Daalen daartoe, geheel zelfstandig aan den Legercommandant op te dragen. Geen enkel officier of minder militair heb ik terzake persoonlijk ondervraagd en daarom is ook de slotalinea van het thans besproken artikel in *De Nederlander* grievend.

Enfin! Nederlanders schijnen nu eenmaal — op zeldzame uitzondering na — uit alles venijn te moeten zuigen en een bijzondere liefhebberij er in te vinden om te trachten staatsburgers die naam maakten, door 't slijk te sleuren. Het zou mij intusschen spijten als ik nu ook het orgaan, dat het Uwe heet te zijn, moest gaan rangschikken onder de vele andere organen die aan dergelijke liefhebberij meedoen; maar al ware dit zoo, dan wensch ik toch tegenover U, dewijl ik U altijd oprechte hoogachting heb toegedragen en ik U reken te behooren tot de zooeven bedoelde zeldzame uitzonderingen, duidelijk te maken dat ik de in *De Nederlander* op mij geworpen blaam niet heb verdiend.

En omdat ik er hoogen prijs op stel dat menschen als U gunstig over mij blijven oordeelen, zou ik U tenslotte willen verzoeken om eens naar het Ministerie van Koloniën, Minister Idenburg te gaan en daar (confidentieel) te vragen of uit de niet voor publicatie geschikte Atjehstukken al dan niet overtuigend blijkt, dat ik Generaal Van Daalen niet kon handhaven, dat het zelfs onmogelijk was om hem nog een kans te laten — hoe gaarne ik ook had gewild — om weer recht te zetten wat door zijne wijze van optreden tegenover de hoofden scheef was gegroeid,

[1]) Vgl. No. XV.

alsook dat ik onmogelijk kon weten hetgeen ik te Atjeh van de hoofden vernam en in de journalen en registers zag en daarom als G.G. niet anders kon doen dan tot aan mijn reis naar Atjeh aan Van Daalen mijn vertrouwen blijven schenken. U zult dan tevens ervaren, dat ik groote zelfverloochening heb moeten betrachten om in het gepubliceerde Atjeh-rapport niet meer te zetten dan geschied is.

. . . . [1]

Ik vertrouw er ten volle op, dat U dit schrijven zult willen beschouwen als geheel confidentieel, waarop desgewenscht, alleen tegenover Minister Idenburg een uitzondering ware te maken. Ik vraag ook geen gewijzigde beschouwing in *De Nederlander*, ik ben van zóóvele en zóó verschillende zijden gesmaad en afgebroken dat een artikeltje meer of minder mij niet kan deren.

Ik stel alleen prijs op een gunstig oordeel van H.M. de Koningin en de Leden van Haar Koninklijk Huis zoomede van zeer enkele Nederlanders onder wie, zooals ik zeide, U behoort en ook Minister Idenburg. Dat ik door den grooten hoop, de massa zou gesmaad worden met uiting daarvan in de pers, weet ik vooruit, de kiem hiervan is gelegd op den dag, dat men mij te 's-Gravenhage feestelijk inhaalde.[2] Om deze inhaling te voorkomen zond ik Colijn vooruit naar Holland. Hij deed wat hij kon maar was niet bestand tegen de vertoogen van den oud G.G. Van der Wijck en een paar andere hooggeplaatste personen, die bij Colijn's aankomst zonder mij vooraf te vragen, reeds alles voor een feestelijke ontvangst hadden voorbereid. Uit deferentie voor den Heer Van der Wijck heb ik toen, tegen mijn zin, toegegeven, maar aan Colijn en ik meen ook aan Minister Idenburg heb ik daarna te kennen gegeven dat die inhaling de bron zou zijn van veel toekomstig verdriet en leed.

De vele terechtwijzingen en pensionneeringen die na mijn optreden in Indië moesten volgen om leven te kunnen krijgen in den loomen gang van zaken, om eindelijk te komen: tot de lang verwaarloosde vestiging van Neerlands gezag in verschillende deelen van dezen archipel, tot het scheppen van ordelijke toestanden in afgelegen gewesten, tot afschaffing van slavernij en tot het openen van nieuwe bronnen van inkomst voor den Lande enz. enz., hebben het aantal mijner vijanden en bekladders nog zeer vergroot.

Dit alles heeft veel moeite, veel strijd en zorg gekost! En al heb ik mij door het vele leed dat men van vele zijden getracht heeft mij aan te doen en de tegenwerking welke ik meermalen bestrijden moest, niet laten terneerslaan en al blijf ik uiteraard tot het einde toe op den ingeslagen weg voortgaan, toch wil ik wel bekennen, dat ik het oogenblik zal zegenen, dat ik met fatsoen mijn betrekking in Indië zal kunnen neerleggen om mij uit het openbare leven geheel te kunnen terugtrekken

[1] Irrevelant.
[2] Op 11 Juli 1904.

en wat afleiding te gaan zoeken buiten het land, welks bewoners in zoo grooten getale, de pers voorop, met zoo'n wellust getracht hebben mij te grieven en te smaden. Met gevoelens van bijzondere hoogachting en onderscheiding, Uw dw. dienaar.

XC

VAN HEUTSZ AAN IDENBURG, 30/31 Juli 1908 [1]).

Hooggeachte Heer Idenburg! Beantwoording van Uw schrijven van 23 Juni j.l.[2]) handelende over Atjeh.

Hoewel allerminst bedoelend Van Daalen te bezwaren en evenmin met de bedoeling om mij schoon te wasschen van het begrijpelijke oordeel, dat ik op Van Daalen en de Atjehzaak niet scherp genoeg toezicht heb gehouden, acht ik het toch nuttig U nog eens langs particulieren weg toe te lichten waarom ik aan de eene zijde weinig of geen waarde kon hechten aan allerlei over den toestand in Atjeh voorkomende anonyme courantenberichten en aan de andere zijde bij mijn bezoek aan Atken en toestanden zag, die ik vanuit Buitenzorg onmogelijk kon zien, zelfs niet op goede gronden kon vermoeden.

Courantenartikelen. Zoolang ik Gouverneur van Atjeh was, heb ik volledig open kaart gespeeld, niet alleen tegenover de Regeering, maar evenzeer tegenover het publiek. Dit openkaart spelen vis-à-vis het publiek bestond hierin, dat de officieren, ambtenaren (particulieren waren niet uitgesloten maar nooit heeft een particulier zich aangemeld), die zich bij mij opgaven als correspondent van een dagblad, inzage kregen van alle journalen door de verschillende Onderafdeelingen aan mij ingediend, als ook van militaire journalen van patrouille- en postcommandanten voor zoover deze handelden over de militaire actie en politioneele verrichtingen.

Van de civiele journalen mochten zij inzage nemen bij den Afdeelingschef, van de militaire journalen op het gewestelijk militair bureau. De Heeren kregen dan veelal zelfs te zien de aanteekeningen, wenken en bevelen door mij in margine op de civiele journalen gesteld met verzoek om van de laatste een discreet gebruik te maken en dus geen terechtwijzingen op te nemen. Soms gebeurde dit laatste wel en volgde dan eene waarschuwing aan den correspondent.

Zoodoende waren de voornaamste dagbladen altijd juist ingelicht en gedeeltelijk zelfs eerder dan de regeering, omdat de voor de regeering bestemde maandverslagen eerst na het einde van iedere maand werden opgemaakt uit de gegevens in de journalen vermeld.

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg. Minuut.
[2]) Niet aangetroffen.

Kwamen in een dagblad niettemin onjuistheden voor, dan werd de correspondent hierop gewezen, nader ingelicht en kon hij dus de juiste toedracht nader melden.

Van Daalen heeft dezen, gedurende mijn geheele bestuur rationeel gebleken maatregel, niet bestendigd, met het gevolg dat de correspondenten hunne nieuwtjes weer moesten gaan verzamelen bij niet tot oordeelen bevoegden, aan de kletstafel en dergelijke. Zoodoende kwamen weer allerlei praatjes en onjuiste mededeelingen in de couranten, voor mij zonder waarde omdat ik de absolute onjuistheid van bijna alles wat ik te lezen kreeg, kon beoordeelen. Hoe weinig waarde ik daaraan kon hechten kunt U verifieeren uit de officieele correspondentie tusschen Minister Fock en mij gevoerd, betreffende artikelen over Atjeh in de *Nieuwe Courant*, wier correspondent goed op de hoogte heette te zijn en die zeer bezadigd schreef[1]). Bijna alles wat zelfs deze z.g. goed ingelichte correspondent schreef, was onjuist.

Ik kon uiteraard aan Van Daalen niet gelasten om mijne methode ten opzichte van de correspondenten der dagbladen te volgen. Ook nu heb ik dat wederom niet aan X gelast, alleen aanbevolen.

Dat Van Daalen mijn methode ten opzichte van de couranten niet kon toepassen is mij eerst bij mijn bezoek aan Atjeh gebleken uit zijne aanteekeningen op de civiele journalen; dergelijke aanteekeningen zijn absoluut ongeschikt om onder de oogen van correspondenten te komen.

Nog zij opgemerkt dat de grondtoon van vele courantenartikelen was, dat ik als G.G. den Gouverneur Van Daalen te veel op de vingers keek, hem niet dezelfde vrijheid liet die mij gelaten was en hem zelfs de middelen onthield waarom hij vroeg[2]). Nu is de zaak omgekeerd en heb ik hem te veel vrijheid gelaten, niet voldoende toezicht gehouden. Heerlijk voor mijne vele vijanden en benijders, een prachtig aangrijpingspunt om voort te borduren op de onware en onwaardige campagne, die nu al ruim drie jaren in een deel der pers tegen mij gevoerd wordt.

Behandeling hoofden. Uit de door Van Daalen ingediende maandverslagen bleek mij wèl dat tegenover de hoofden door Van Daalen strenger werd opgetreden dan door mij, maar de mogelijkheid was niet uitgesloten dat ik tegenover hen te lankmoedig was geweest, Van Daalen daarentegen den juisten weg volgde; een feit is het b.v., dat hij door dat strenger optreden tegen de hoofden in korten tijd veel meer verloren geraakte en achtergehouden geweren ingeleverd kreeg dan onder mijn bestuur binnen kwamen. Uit niets bleek, dat de hoofden niet strikt rechtvaardig werden behandeld, zelfs hier en daar stelsel-

[1]) *Nieuwe Courant* van 8 en 20 Jan. 1906.

[2]) Het 12e Bataljon werd teruggeroepen hoewel Van Daalen de tijd nog niet gekomen achtte. De fondsen voor het oprichten van moekimscholen werden niet beschikbaar gesteld.

matig werden terzijde gesteld. Ook bleek niet dat aan hen zonder goede reden te zware boeten werden opgelegd, of willekeurig hunne vaste inkomsten waren ingepalmd. Evenmin dat de te Sabang en Koeta Radja geïnterneerde hoofden niet op goede gronden tijdelijk uit hun gebied waren verwijderd met gelijktijdige inhouding van alle inkomsten en ook niet dat ze zelfs op die interneeringsplaatsen geheel verstoken bleven van inkomsten waardoor sommigen gebrek leden.

Dit alles bleek mij eerst te Atjeh bij de op de Afdeelingshoofdplaatsen gehouden besprekingen en door de lezing van Van Daalen's aanteekeningen op de civiele journalen.

Ik moest uiteraard denken dat — evenals bij mij geschiedde [1]) — de wd. hoofden de aan de werkelijke titularissen tijdelijk ingehouden inkomsten (na aftrek van het noodige tot levensonderhoud van de geïnterneerden) trokken en zag eerst te Atjeh, dat die inkomsten wederrechtelijk gestort werden in de Wegenfondskas. Aanvankelijk was ik voornemens en begon er ook de eerste twee dagen van mijn verblijf te Koeta Radja mede, om met Van Daalen te praten over de hoofden, den algemeenen toestand, de wijze van optreden, de verdere noodige maatregelen enz. enz. in aansluiting van hetgeen reeds vanuit Buitenzorg over heerendiensten, boeteoplegging, keuze gezaghebbers enz. geschreven was en dan, na gepleegd overleg, noodig gebleken regelingen ter verbetering te treffen; maar na twee ochtenden praten moest ik van die behandelingswijze afzien omdat Van Daalen bij herhaling zelfs op zeer ongepaste wijze, liet hooren, dat, naar zijn oordeel hij alleen de zaken en toestanden begreep en kende, dat zijn wijze van optreden de eenige goede was, dat hij het, hoewel hij niet nader was teruggekomen op de door mij uit Buitenzorg schriftelijk gemaakte opmerkingen, toch in geen enkel opzicht kon toegeven dat hij ongelijk had, dat hij over de wijze, waarop de pacificatie moest worden verkregen in vele opzichten met mij van meening verschilde en ten slotte te kennen gaf dat, als naar aanleiding van door mij aan te geven maatregelen hier en daar verbetering mocht komen, hij toch zou zeggen dat zulks te danken was aan deze wijze van optreden tegen den ex-Sultan en diens verbanning van Atjeh. Dit laatste zeide hij zelfs tot tweemaal toe. De heer Van Rees ergerde zich uitermate aan Van Daalen's houding en gaf mij bij thuiskomst rondweg te kennen, dat hij zich verbaasde over mijne kalmte tegenover die houding en niet begreep, dat ik hem niet het zwijgen had opgelegd, c.q. niet op staanden voet in zijne betrekking ontsloeg. Ik repliceerde dat daarmede de goede zaak niet zou gediend zijn en ik deze alleen in het oog hield. Als ik nu hieraan toevoeg, dat ik Van Daalen in 1905, toen hij tot Gouverneur benoemd zou worden, te Buitenzorg onder vier oogen gewezen heb op het oordeel over hem van alle adviseurs, ook

[1]) Aanteekening van Van Heutsz: „Bij mij is tijdelijke verwijdering bovendien slechts bij zeldzame uitzonderingen toegepast".

van den Minister; hem zijne feilen en gebreken — ook ten opzichte van zijn voorkeur voor Indo's — met nadruk onder het oog gebracht, als ook het door mij over hem gevelde oordeel; hieraan toevoegde: dat ik er vast op rekende dat hij aan dat alles steeds zou denken, consequent zou voortschrijden op den door mij gevolgden weg en zou besturen naar de door mij toegepaste beginselen die hij van a—z uit de practijk kende; dat ik eenig en alleen ten volle aansprakelijk was voor zijne benoeming tot het hooge en gewichtige ambt van Gouverneur en er op vertrouwde, dat hij mij geen dementi zou geven en hij dat alles accepteerde, dan begrijpt U dat ik mijne houding, geheel afwijkend van zijn houding en gedrag tegenover mij toen ik Gouverneur van Atjeh was, dadelijk allerzonderlingst vond en besloot van verder overleg af te zien, persoonlijk alles op alle Onderafdeelingshoofdplaatsen en zoo noodig ook elders op te nemen en na te gaan en dan oordeel te vellen.

Ik staakte dus de besprekingen en bezocht op de volgende dagen in zijn gezelschap de standplaatsen der Onderafdeelingschefs te Groot-Atjeh. Opmerkingen waren hier alleen te maken ten opzichte van de heerendienstregeling in de sagi XXII die niet billijk was, zoodat door mij aan Van Daalen werd opgedragen hierin wijziging te brengen: en had ik voorts een paar opmerkingen van ondergeschikten aard betreffende het aanbieden en invullen van registers. Wat mij echter den laatsten dag van mijn bezoek zeer frappeerde was: dat ik toen onder de registers en boeken die ik allen ter inzage vroeg, aantrof een onder mij niet bestaand strafregister voor de hoofden. Dit inziende bleek mij dat dit register door Van Daalen was ingesteld en aan sommige hoofden vrij zware boeten waren opgelegd om redenen in strijd met 's Gouverneurs Instructie. Opmerkende (tegen Van Daalen onder vier oogen) dat het opleggen van die boeten niet geoorloofd was aangezien aan de hoofden in Groot Atjeh alleen om politieke redenen na rijpe overweging en bij uitzondering boeten mochten worden opgelegd, antwoordde hij eenvoudig: Alles is politiek.

Daar bovendien 3 van de 4 gebroeders Ba'et in de gevangenis waren gezet op, naar het mij voorkwam, onvoldoende gronden, waarin ik mij echter niet mengde omdat hun zaak nog in onderzoek was, kreeg ik argwaan, dat in de Onderhoorigheden, waar de quintessence lag, de toestand anders zou blijken te zijn dan ik tot dusverre mocht verwachten en dat het noodig kon wezen, de landschapshoofden te hooren buiten de hen mogelijk intimideerende tegenwoordigheid van den Generaal Van Daalen. Ik nam hem daarom niet mede naar de Onderhoorigheden, maar liet mij alleen vergezellen door den assistent-resident.

Oogenschijnlijk liep mijn onderzoek in Pidië den eersten dag vrij bevredigend af, maar ik, die persoonlijk al de hoofden kende, zag aan hunne houding en merkte aan hunne antwoorden dat veel anders was dan vroeger en de stemming minder goed. Ik droeg toen den oudsten assistent-

resident en gezaghebber op om niet alleen alle op de hoofden betrekking hebbende registers (hunne kasboeken) aan boord te bezorgen maar tevens alle journalen van af 1905 met de daarop voorkomende bevelen en aanteekeningen van den Gouverneur. Wat toen aan 't licht kwam was meer dan ergerlijk en bleek duidelijk dat de hoofden niet alleen uitsluitend bestraffend en zeer streng bestraffend, maar ook dat zij arbitrair, tegen recht en billijkheid in waren behandeld en dat de tijdelijke interneering van de naar Sabang (Koeta Radja) verwijderden niet op goede gronden steunde. De vorige gezaghebber van Pidië (Dart) die de partij van één dier hoofden opgenomen en zich tegen eventueele verwijdering van dat hoofd verzet had, was zelfs in zijn carrière bedreigd geworden.

Ook waren in een paar landschappen (Ndjong en Pidië) de verwijderde oeleebalangs niet vervangen en zeide de civiele gezaghebber dat hij die functie zelf waarnam, hetgeen uiteraard eene absolute onmogelijkheid was.

Deze gezaghebber — majoor Schröder — die mij bovendien bleek niet geheel voor de civiele bestuurstaak berekend te zijn, liet ik intusschen niet direct vervangen, omdat in algemeenen zin de toestand in de Onderafdeeling Pidië niet ongunstig was.

In het Lho Seumawésche was echter, tengevolge van de totale ongeschiktheid van den bestuurder de toestand zóó slecht dat dadelijk ingrijpen — d.w.z. vóór mijn vertrek van Atjeh — bepaald vereischt werd. Hier verklaarden de hoofden ronduit — in weerwil dat hun den avond vóór de eerste vergadering door assistent-resident en Onderafdeelingschef (kapitein Raesfeld Meijer) achter mij om verboden was om mij iets te zeggen — dat zij met het bestuur niet wilden medewerken (woordvoerder was het hoofd van Geudong) omdat zij onrechtvaardig behandeld werden en hunne inkomsten hun onrechtvaardig waren afgenomen; tevens werd er mij door hen op gewezen, dat in boven Keureutoë in maanden tijds geen enkele militaire patrouille was geweest en ook de civiele bestuurder niet, tengevolge waarvan de slechtgezinde teungkoe's di Barat en di Paja Bakoeng daar vrij spel hadden en de geheele bevolking tegen ons opgezet was. Als U er thans heen gaat zeiden zij, krijgt U overal vuur terwijl de vroegere gezaghebber — majoor X — er zonder eenige militaire dekking kwam.

Uit het dagboek van den Onderafdeelingschef bleek — afgescheiden van deze en andere mededeelingen — diens totale onbekwaamheid als bestuurder op meer dan afdoende wijze. In deze Onderafdeeling bestuurden ook enkele bivakcommandanten — hoewel het door Van Daalen verboden was — naar eigen inzicht mede en hadden verschillende verkeerde dingen gedaan; door een en ander waren vele hoofden bitter gestemd, in 't bijzonder tegen een zekeren kapitein W.... Om niet te wijdloopig te worden zal ik maar een voorbeeld aanhalen.

Op aanwijzing van een gewonen Atjeher — soort spion — werden in zekere streek z.g. aan djahats toebehoorende koeien in beslag genomen en

geslacht. Die aanwijzer kreeg voor ieder aldus aangewezen stuk vee *f* 5.—. Op die wijze waren reeds 27 koeien in beslag genomen en geslacht, terwijl de bevolking deze dieren — volgens eigen verklaring van den fortcommandant — feitelijk zeer noodig had voor de sawahbewerking. Op mijne opmerking dat aldus een premie gesteld was op schurkerij en de aanwijzer van die dieren zeker niet eens in dat gebied durfde wonen — hetgeen beaamd werd — zei de fortcommandant: Ja, dat is zoo, maar ik heb eenvoudig uitgevoerd hetgeen mijn voorganger mij heeft overgegeven als de wensch van den Gouverneur en op mijn register, waarin ik de opvatting vermeed en waarin de verantwoording der geslachte beesten voorkomt, heb ik nooit eene aanmerking gehad. Mijne handelwijze is steeds goedgekeurd. Bij onderzoek bleek dat juist te zijn. Ik droeg toen den aanwezigen assistent resident op het voortgaan op dien weg te verbieden en voor de geslachte beesten nieuwe te doen aanschaffen.

In Tapa Toean trof ik den oeleebalang van Troemon, een jongmensch van ruim 20 jaren in de gevangenis aan als een gewone misdadiger. Op mijne vraag aan den gezaghebber waarom dat hoofd gevangen zat, gaf deze te kennen dat hij daar gevangen gezet was onder zijn voorganger (Reedijk) op last van den Gouverneur en dat deze nu aan hem opgedragen had gegevens te leveren dat hij T. Tji Troemon zou kunnen doen verbannen. Ik kan echter aan deze opdracht onmogelijk voldoen, vervolgde de gezaghebber (kapitein Baretta), want de man is onschuldig, ook heeft hij thans beri-beri gekregen. Eveneens zaten onschuldig in de gevangenis twee vrouwen van den kort te voren met een andermans vrouw weggeloopen zoon van T. Ben Blang Pidië en twee zusters van dien jongen man. Waarom? Op last van den Gouverneur omdat zij de naaste betrekkingen waren van den weggeloopen T. Banta, die nu weer naast zijn vader, T. Ben, als bendehoofd was opgetreden. Onzinniger kon het niet. De echtgenooten, die het meeste reden hadden om verbolgen te zijn op den weglooper, in de gevangenis en evenzoo de zusters die n.b. gehuwd waren met aan ons onderworpen Atjehers. Ik heb toen den gezaghebber opgedragen om die vrouwen als verblijfplaats niet de gevangenis maar een huisje nabij het civiel etablissement aan te wijzen en den ongestelden T. Tji Troemon mede te nemen naar Koeta Radja, waarheen kapitein Baretta een paar dagen later moest vertrekken, zullende ik den Gouverneur over een en ander spreken.

Te Meulaboh was 't het zelfde en zat n.b. in de gevangenis de geheel onschuldige vrouw van het te Penang verblijf houdende en ontslagen hoofd van Tripa, T. Rajeu. In deze Onderafdeeling bleek mij, bij de bespreking der toestanden met den gezaghebber, tevens dat er voor de Regeering alle aanleiding bestond om opnieuw in behandeling te doen nemen de enkele maanden te voren plaats gehad hebbende verbanning van . . . gewezen wd. hoofd (voor zijn te Penang verblijvende vader)

van het landschap . . . en van T. Ben . . .[1]) het meest gezaghebbend hoofd in het Meulabohsche.

Op deze wijze zou ik nog bladzijden kunnen voortgaan met wijzen op zaken die van uit Buitenzorg evenmin te controleeren waren als van uit den Haag en juist in deze wijze van handelen, optreden en doen optreden, ligt de reden van Van Daalens ongeschiktverklaring voor het civiel bestuur. Toen ik, te Koeta Radja teruggekeerd, den heer Van Daalen sprak over de mij gebleken finale ongeschiktheid als bestuurder van den kapitein Raesfeld Meijer, antwoordde hij: Het was te verwachten, dat U hem slecht zoudt vinden, uit Buitenzorg heeft U.E. reeds in dien geest over hem geschreven en den eersten dag te Samalanga hebt U hem al dadelijk minder aangenaam bejegend. Dit laatste — aan Generaal Van Daalen door assistent resident R. M. telefonisch medegedeeld — was juist; ik had dien kapitein n.l. een standje gemaakt, omdat hij de Samalangasche hoofden op onhebbelijke wijze toesprak. Ik lichtte zulks aan Van Daalen toe en liet zijne onbeschofte opmerking weder — in het belang van de goede zaak — passeeren. Ik wees hem verder op den bepaald ongunstigen toestand in die Onderafdeeling, speciaal in de Keureutoëstreek en de noodzakelijkheid om daar in de plaats van de infanterie, eene divisie marechaussée te leggen met tijdelijke bezetting van Paja Bakong en tot bestuurder aan te wijzen den meest geschikten kapitein over wie hij de beschikking had. Nadat Van Daalen nog een onhebbelijk antwoord gegeven had, waaraan ik toen een einde maakte door de mededeeling: dat ik thans eenvoudig weg mijn bevinding uitsprak en hij te gehoorzamen had, viel de keuze op Geertsema Beckering, ofschoon Scheepens hooger moest aangeschreven worden en nam ik met die aanwijzing genoegen.

In verband hiermede zou Jhr. Boreel van Poelo Raja naar Meulaboh gaan en kwam Poelo Raja open (thans met hoofdplaats Tjalang aan den vasten wal).

Dan zal ik te Poelo Raja (Tjalang) Van Raesfeld Meijer plaatsen liet Van Daalen zich daarop hooren. Ik bracht hem toen nogmaals in herinnering, dat ik Van Raesfeld Meijer absoluut ongeschikt had bevonden als bestuurder en dit dus niet uitsluitend voor Lho Seumawé gold, dat ik hem echter niet tot in details wilde voorschrijven wie hij hier en daar te plaatsen had en dus de verdere regeling aan zijn beleid overliet, hierna dankte ik hem af, overtuigd dat hij nu uiteraard een ander — Scheepens, Wabius of een ander geschikt, nog niet met bestuur belast, officier zou aanwijzen.

Mis alweder! Den volgenden avond vertelde de heer Geertsema Beckering, die van Meulaboh overgekomen bij den assistent resident logeerde, dat hij overging naar Lho Seumawé, Boreel naar Meulaboh en Raesfeld Meijer naar Poelo Raja. Toen heb ik eindelijk toch moeten

[1]) Namen onleesbaar.

ingrijpen en gaf bij mijn vertrek — daags daarna — aan Van Daalen een briefje waarin ik hem o.m. verbood den kapitein Raesfeld Meijer te Poelo Raja of elders met civiel bestuur te belasten.

Dien vóór-laatsten dag van ons verblijf te Koeta Radja, na het concipieeren en afzenden van mijn brief van 24 Dec., kwam de Heer Van Rees nogmaals bij mij terug op zijn oordeel dat het noodzakelijk was den heer Van Daalen onverwijld te ontslaan wegens wanbestuur, nu overtuigend gebleken bij onze inspectie in de Onderhoorigheden uit de vele ergerlijke en absoluut onrechtvaardige bevelen in de journalen van de gezaghebbers aan deze gegeven en de wijze van behandeling der hoofden als uitvloeisel daarvan; ook ik had uiteraard, na de bevinding in de Onderhoorigheden en gelet tevens op de houding van Van Daalen zelfs tegen mij, de al dan niet noodzakelijkheid van deze opzienbarende maatregel bij herhaling ernstig overwogen, maar was telkens tot het besluit gekomen dat het speciaal met het oog op de Wekker-artikelen geen aanbeveling verdiende daartoe over te gaan dewijl het den indruk moest maken dat het medegedeelde in die artikelen grond tot zijn ontslag had geleverd. Ik deelde den heer Van Rees mijne overwegingen en besluit om Van Daalen niet op staanden voet uit zijne betrekking te ontslaan mede en is daarop, op mijn verzoek[1]), de Legercommandant nog naar Van Daalen gegaan en heeft aan dezen (particulier) den goeden raad gegeven om na eenige dagen of een paar weken verlof aan te vragen naar Europa en alzoo alle openbaar schandaal te coupeeren, aangezien hij na ontvangst van den hem gezonden brief van 24 Dec. uiteraard niet kon aanblijven en de Regeering hem, als hij geen ontslag vroeg, natuurlijk zou ontslaan.[2]) Van Daalen is op dezen raad niet ingegaan en vroeg alleen ontslag uit zijne betrekking.

Zonder militair geleide bezoeken der Afdeelingen.

Eindelijk acht ik het gewenscht U nog te wijzen op het volgende, dat ik mede niet van uit Buitenzorg controleeren kon.

In mijn tijd werd de regel gevolgd, dat de Onderafdeelingschefs persoonlijk moesten beoordeelen of zij al dan niet zonder militaire dekking in gezelschap van de hoofden c.q. alleen, zich door hun gebied konden bewegen. Ik gaf altijd blijk van appreciatie als de heeren gingen zonder militaire dekking en besprak meermalen met hen, die het niet deden, de mogelijkheid om er een begin mede te maken. Aan den opvolger van Van Daalen te Seulimeum heb ik het gaan zonder dekking in gezelschap van de hoofden zelfs opgedragen omdat ik den toestand daar van nabij zelf kon beoordeelen en den tijd er toe gekomen achtte.

Te Koeta Radja gaf ik zelf het voorbeeld door in den vóóravond dikwijls alleen te wandelen naar alle richtingen, ook door Atjehsche kampongs; ook in sommige Onderhoorigheden reed ik te paard hier en daar

[1]) Neen: op verzoek van Rost zelf. Vgl. No. LXXVII
[2]) Eveneens onjuist. Vgl. No. LXXVII

wel eens zonder militaire dekking en einde 1903, ging ik per extra trein geheel alleen van Lho Seumawé door Peusangan naar Samalanga, ofschoon velen dit toen nog niet raadzaam achtten.

Toen kapitein X in de laatste helft van 1902 of begin 1903 er mede in Lho Kroeët en Daja begonnen was en Van Daalen, als wd. assistent resident, op het journaal van X aanteekende, dat hij dit onvoorzichtig achtte en noodig vond het te verbieden, omdat naar zijn oordeel de tijd daarvoor in de Onderafdeelingen nog niet aangebroken was, merkte ik hem op dat X dat zelf beter kon beoordeelen dan hij of ik, van hoogerhand wel waardeering ter zake moest worden getoond, maar tegenover X van verbod geen sprake mocht zijn. En nu bleek mij bij mijn onderzoek in de Onderhoorigheden dat Van Daalen, in weerwil van de ter zake onder mijn bestuur met succes gehuldigde beginselen, het zonder militaire dekking bezoeken van hun gebied aan de bestuurders verboden had.

Het verrassende feit constateerde ik voorts, dat majoor Rietschoten, bestuurder ter Oostkust, het toch deed maar niet meldde. Ik kom overal alleen, zeide hij, want dat is voor een bestuurder noodig, maar ik meld het maar nooit omdat het verboden is; dat Geertsema Beckering in het Meulabohsche ten opzichte van Wòjla evenzoo handelde, en dat Boreel in het Poelo Rajasche eveneens alle landschappen zonder militair geleide bezocht en het nu en dan meldde zonder dat hij daarop bemerkingen had gekregen. In het Tapa Toeansche waar vroeger Colijn, Campioni en Schneider alleen gingen, kon het thans niet meer; naar boven Meulaboh durfde Geertsema Beckering na de verwijdering van T. Ben Peureumeuë ook niet meer alleen gaan, in Pidië heeft Van der Maaten het onder mij nog nooit zoo ver gebracht en was er ook nu nog geen sprake van en in het Lho Seumawésche waar X vroeger wel alleen ging, zelfs van Lho Soekon door Matang Koeli naar Paja Bakong, was het nu zelfs met militaire dekking niet veilig.

Met de opsomming van hetgeen vanuit Buitenzorg niet te zien was of waarop niet op goede gronden bemerking te maken viel, zal ik nu maar eindigen.

Wat Van Daalen aangaat pleiten zijne aanteekeningen — tenzij moet gedacht worden aan tijdelijke afdwalingen door grootheidswaanzin waartoe zijne houding tegenover mij wel vermoeden geeft — zoover tegen zijn karakter, dat ik hem bij aftreden van Generaal Rost van Tonningen niet meer zou durven aanbevelen voor Legercommandant, hoe bekwaam hij voor die taak ook moge zijn (referte mijn oordeel tot zijne bevordering tot Generaal majoor). Ik durf een geheel leger officieren niet stellen onder iemand met dergelijke zoo op den voorgrond tredende karaktertrekken, en zulks te meer niet omdat het mij bekend is dat ook de militaire journalen soortgelijke aanteekeningen bevatten als de civiele journalen al heeft het toeval ook gewild, dat die in de Wekker-artikelen

aangehaalde niet in zijn nadeel pleiten, en zou hij er zoodoende op militair gebied zonder kleerscheuren afkomen.

's Lands welbegrepen belang brengt daarom mede dat nog dit jaar enkele kolonels tot generaal majoor worden bevorderd, dewijl nòch Generaal Christian, nòch Generaal Schmidt geschikt zijn voor deze hooge en verantwoordelijke betrekking. Ik heb deze quaestie onlangs al met den Legercommandant besproken en zal het binnenkort nogmaals doen.

Zending commissaris naar Atjeh. Dat U als Minister met het oog op het gebeurde met Van Daalen eene herhaling van iets dergelijks onmogelijk wilt gemaakt zien vind ik zóó natuurlijk, dat ik gemeend heb geen bezwaren te mogen inbrengen tegen Uwen wensch voortaan geregeld Atjeh te doen bezoeken door iemand die de civiele gestie van den militairen Gouverneur van tijd tot tijd plaatselijk zou kunnen nagaan en aan den G.G. en Minister grootere zekerheid dan thans mogelijk is gebleken zou kunnen geven dat niet, op eene op een afstand niet na te speuren wijze van de aangegeven gedragslijn is afgeweken, de pacificatie werkelijk geregeld vorderingen maakt. Het is ook begrijpelijk, dat volgens de publieke meening Dr. Snouck Hurgronje daarvoor de meest, naar velen meenen zelfs de eenig geschikte man is, maar ik, die jaren achtereen, juist te Atjeh, Dr. Snouck van nabij leerde kennen moet hem daarvoor, door zijn karakter: zijn steeds op den voorgrond tredende zucht om ambtenaren af te breken en allerlei inlandsche kwesties te entameeren en zijn, mij bovendien bij herhaling gebleken, volslagen gebrek aan inzicht in bestuurszaken en bestuursregelingen, ten eenen male ongeschikt achten. Ik heb verleden jaar na het door Minister Fock in Holland genomen besluit om Dr. Snouck nog voor Indische aangelegenheden aan het Ministerie van Koloniën te verbinden, marginale aanteekeningen gezet op den bepaald lasterlijken geheimen brief dien hij ten mijnen nadeele in 't einde van 1903 aan den G.G. Rooseboom indiende[1]). Het is jammer, dat de heer Rooseboom dien brief niet in 1903 met verzoek om toelichting in mijne handen stelde, want dan zou ik in staat geweest zijn aan te toonen dat nagenoeg de geheele brief onjuiste en lasterlijke aantijgingen inhield en had ik tevens het juiste licht op het karakter en de gestie van dien grooten geleerde en op zijn gemis aan inzicht in bestuurszaken en noodige bestuursregelingen kunnen doen vallen. Ik heb, te Atjeh ter wille van de goede zaak, veel onhebbelijks van Dr. Snouck verdragen, alleen waar noodig, mijne flinke ambtenaren en officieren bestuurders tegen hem in bescherming genomen en standjes gesust als zij dreigden uit te breken. Er moeten te Atjeh nog stukken in het gewestelijk archief liggen, die bij publiekmaking een eigenaardig licht zouden werpen op Dr. Snouck's karakter en gestie; ook mijne aanteekeningen zijn allesbehalve prettig voor hem en voor de juistheid

[1]) Vgl. No. XV.

daarvan sta ik gaarne, onder eede, borg. Tot Januari 1903 heb ik mijne ambtenaren in bescherming kunnen nemen met vermijding van botsing, toen ging dat niet meer, moest ik openlijk tegen hem optreden en werd daardoor zijn persoonlijke vijand)[1].

Daar U aan Snouck's aantijgingen destijds blijkbaar weinig of geen waarde hebt gehecht — het stuk is geschreven nadat mij eind Augustus 1903 het grootkruis der M. W. O. te Batavia was uitgereikt en de Indische couranten de hoop uitspraken, dat ik G.G. zou worden — getuige mijne benoeming tot G.G. niettegenstaande die brief in Uw bezit was, heb ik — alweer in 's lands belang — tegenover Dr. Snouck geen rancune getoond, zelfs niet laten blijken, dat mij het bestaan van dat ignoble stuk bekend was en als G.G. alleen gedacht aan de groote diensten die hij door zijne geleerdheid op mohamedaansch en inlandsch taalkundig gebied den lande had bewezen en nog zou kunnen bewijzen. Alleen heb ik gebroken met de m.i. niet eerlijke gewoonte der Indische regeering [2]) de aangeklaagde of verdacht gemaakte bestuursambtenaren nooit hoorden van welken kant de wind woei en Snouck aldus door hadji's, penghoeloes, en vrouwen van hoofden het Europ. bestuurskorps liet bespionneeren en verdacht maken zonder persoonlijk daarover ooit aangesproken te kunnen worden. Zoodra ik een dergelijke brief ontving liet ik dien *in originali* aan het betrokken bestuurshoofd zenden om c/a. en in eene regentskwestie droeg ik het plaatselijk onderzoek Snouck zelf op in overleg met den betrokken resident.

Zoodoende kregen dergelijke questies een geheel ander aanzien dan zij schenen te hebben luidens Dr. Snouck's aantijgingen en ging er eene zucht van verlichting op in den boezem van het korps bestuursambtenaren.

Gouverneur X, die zich èn in de Z. en O. Afd. van Borneo èn te Celebes op bestuursgebied zeer verdienstelijk maakte en voor wien ik ook wat Atjeh betreft ten volle kan instaan daar hij de man is dien ik reeds in 1905 zoo gaarne zou hebben benoemd als zijn te lagen rang en de militaire verhoudingen het niet onmogelijk hadden gemaakt,[3]) en die als zoodanig dan ook met name genoemd is in den U bekenden in mijn Atjehverslag gedeeltelijk aangehaalden brief van 29 April 1904 Lett. B., mag door de Regeering niet blootgesteld worden aan dezelfde onwaardige en leugenachtige aantijgingen als waaraan ik van de zijde van Dr. Snouck Hurgronje heb blootgestaan en daarom doet het mij genoegen dat U, na mijne telegrafische mededeeling, van dien grooten

[1]) Roseboom had destijds aan Van Heutsz getelegrafeerd: of hij geheel vrij stond t.o. den ex-sultan. Van Heutsz gaf een bevestigend antwoord; echter bleek aan Snouck, bij een bezoek aan Atjeh, dat hij wel degelijk beloofd had, dat de ex-sultan niet zou worden verbannen.

[2]) Bijgevoegd door Van Heutsz: „Om Dr. Snouck Hurgronje als aanklager en verdachtmaker steeds achter de coulissen te laten zitten, zoodat . . . ".

[3]) Vgl. No. VIII.

geleerde met zijn helaas onwaardig karakter dadelijk hebt afgezien. Het zou misschien wel nuttig zijn dat ik thans nog een afschrift liet maken van Snouck's brief en mijne in margine daarop gestelde aanteekeningen en U dan hetzij officieel, hetzij particulier toezend. Ook wijs ik op de artikelen in de *Nieuwe Courant* verschenen kort vóór het publiceeren van het Atjehverslag, over mij en Van Daalen)[1]. Die courant is ter zake voorgelicht door Dr. Snouck Hurgronje (vergelijk die artikelen met Snouck's lasterbrief) die kort daarop blijkens Uwen geheimen kabinetsbrief had doen blijken van zijne instemming met de door mij in het verslag voor de toekomst aangegeven pacificatieleer; alzoo aangegeven door den man die er — volgens Snouck — niets van weet. — Ofschoon ik met X niet over Dr. Snouck gesproken heb, ben ik toch overtuigd dat hij ontslag zou vragen als deze geleerde de opdracht kreeg om op zijn civiele bestuursactie toezicht te houden. Zelfs het zenden van een Raad van Indië, gewezen bestuursambtenaar, nu en dan naar Atjeh hoe logisch dit, in algemeenen zin gesproken, moge gedacht zijn, om plaatselijk te kunnen nagaan dat een in bestuurszaken niet geschoold militair Gouverneur geen, voor de voortschrijding der pacificatie niet gewenschte en van 's Regeerings inzichten afwijkende, bestuursmaatregelen toepast, heeft mijn bekwame, oprechte, eerlijke, doortastende, energieke, intelligente overste X, die juist op regelend en ordenend bestuursgebied zoowel op Borneo als Celebes, vooral op Celebes, kan wijzen op zijn goed inzicht en bewezen uitmuntende diensten, niet noodig. Ik hoop en vertrouw daarom dat U in de Staten Generaal voor een ieder duidelijk zult willen maken dat het nu en dan zenden van een Raadslid, gewezen bestuursambtenaar, naar Atjeh, bedoeld is als maatregel, na het gebeurde met Van Daalen wenschelijk geacht, om een niet in de civiele bestuurstaak geschoold militair Gouverneur te kunnen voorlichten, 's Regeerings inzichten desgewenscht te verduidelijken en het toepassen van minder gewenschte maatregelen te kunnen afraden en alzoo de Regeering te Buitenzorg de grootst mogelijke zekerheid te verschaffen dat geheel naar 's Regeerings richtlijnen wordt gewerkt; dat, ofschoon er goede redenen zijn om met het oog op het reeds door hem gepresteerde op Borneo en Celebes, in 't bijzonder op Celebes, speciaal voor X dien maatregel niet noodzakelijk te achten, de Regeering toch daartoe besloten heeft omdat het ook nuttig mag genoemd worden dat algemeen in Nederland de overtuiging wortel schiete dat al het mogelijke is gedaan ter verzekering dat thans consequent, zonder de geringste afwijking, in de juiste richting zal worden voortgeschreden en de zending nu en dan van dergelijke regeeringscommissaris van hoogen rang daartoe zeker in hooge mate zal bijdragen. Als een voorbeeld van den jongsten tijd dat X b.v. niet noodig heeft de voorlichting

[1]) *Nieuwe Courant* van 16—19 Juni 1908; opgenomen in: Verspreide Geschriften van Snouck Hurgronje, (IV, blz. 125—146).

van civiel bestuursambtenaar omtrent tactvol optreden tegenover de Atjehsche hoofden, moge dienen dat hij er reeds na een paar dagen verblijf in Keureutoë in slaagde om eene verzoening tot stand te brengen tusschen de Tjoet Nja en T. Tji Bentara en dat X in 1903/1905 met den door Van Daalen veroordeelde T. Tji Bentara als bestuurder orde en rust in dat gebied wist te bewaren . . . . .

Colijn. In mijn vorigen brief schreef ik U over Colijn en hetgeen ik ten zijnen opzichte, zoowel in 's lands belang als in dat van Colijn en van Uwe politieke partij het meest gewenscht achtte. Daaraan wil ik thans nog het volgende toevoegen . . . .

XCI

DE SAVORNIN LOHMAN AAN VAN HEUTSZ, 21 Aug. 1908 [1]).

Uw belangrijk schrijven dd. 8 Juli 1908 ontving ik op reis, zoodat ik niet terstond het kon beantwoorden, daar ik de daartoe noodige stukken niet bij de hand had.

Op hoogen prijs stel ik het, dat U.E. mij uitvoerig heeft willen inlichten naar aanleiding van het artikel in *De Nederlander* dd. 6 Juni, en ik acht mij verplicht het volgende ter kennis van U.E. te brengen, ten einde de houding van het blad te verduidelijken en naar ik hoop te rechtvaardigen.

Kapitein Y. heeft mij, zoodra hij in Atjeh terugkwam, 7 Juni 1902, allerlei meegedeeld van wat hem na aankomst ter ooren kwam. Reeds den 14den Juni woonde hij een officierenvergadering bij. Dienzelfden dag schrijft hij: „het vervolg op mijn laatste schrijven (van 7 Juni) moet spoediger worden verzonden dan ik gedacht had, en wel naar aanleiding van het heden verhandelde in eene bijeenkomst van officieren, waarin ook over de tegenwoordige wijze van strijdvoeren op Atjeh gesproken werd. Unaniem erkende men dat er nog altijd op ontzettende wijze door ons wordt huisgehouden, zich uitende in het afmaken van gewonden, dooden van gevangenen, neerschieten van ongewapenden, innen van boeten middels de karabijn, houden van onderzoeken middels de wapenen en het rietje, enz. enz. Sommigen kwamen er rond voor uit, die handelingen verdedigende op grond van z.g. oorlogsnoodzaak, anderen stemden toe, hoewel in den grond der zaak de ontzettende rechtschennis erkennende waaraan wij ons schuldig maken; nog weer anderen durfden niet ontkennen en zwegen stil; een enkel keurde mee af. Ik heb veel gesproken van het groote bezwaar van dit ons optreden te schetsen . . . . Er gebeuren nu nog altijd dingen, die de officieren niet eens aan elkaar durven vertellen, zoo werd dezen

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.

morgen beweerd. Wat daarmee bedoeld wordt is voor mij nog een geheim, maar het moet iets ontzettends wezen, te oordeelen naar hetgeen men wel vertellen durft".

Daar de kapitein dit schrijft onmiddellijk na het verlaten der vergadering, is het toch wel niet aannemelijk dat hij dit ,,uit den duim gezogen" heeft.

Blijkens de later door U.E. gezonden stukken is op dien dag eene vergadering gehouden. ,,Aanwezig de heeren Muylwijk, Y., Glerum, Ter Haar, Levinson, Scholten, Willemse, Roqué en Mets. Besproken werd de beteekenis van protectoraat, invloedssfeer, algemeene Congoacte en toebehoorende landen". Van het gesprokene zijn geen notulen gehouden. De korpscommandant Muylwijk schrijft in zijn rapport zich de ,,onderdeelen of bijzonderheden van een onderwerp niet meer te herinneren. Waren echter daarbij, onder mijne leiding, buitensporigheden verkondigd, zooals onder punt c. voorkomen, zoo zouden dergelijke enormiteiten mij niet zijn ontgaan". ,,Zulke gesprekken zouden door mij niet zijn gedoogd".

U.E. zal mij toestemmen, dat dit antwoord de mogelijkheid dat die gesprekken gehouden zijn, welke met het onderwerp in behandeling in geen verband staan, geenszins uitsluit, en het hoogst onwaarschijnlijk is dat de heer Y. dit alles eenvoudig verzonnen heeft. De commandant spreekt alleen over hetgeen ,,onder zijn leiding" is gesproken!

De kapitein schreef mij nog meerdere feiten, die hij duidelijk omschreef. In geheel die briefwisseling komt niets voor, dat getuigt van de begeerte om U.E. te bekladden; veeleer menigmaal groote bewondering voor Uwe qualiteiten. Opmerkelijk dat, bij het vernemen van U.E.'s opvolger, Van Daalen, hij dezen verre beneden U.E. stelde en meende dat men daarmede zou achteruit gaan. Maar de meeste mededeelingen berusten natuurlijk op wat hij vernam. Zoo weinig was hier sprake van laster, dat hij schrijft zoowel Generaal Van Heutsz als kap. Colijn over zijne bezwaren te spreken. Hij heeft dat ook gedaan, n.l. einde September met U.E. en 19 October met Colijn. Zóó handelt geen lasteraar of iemand die bijbedoelingen heeft.

Reeds vroeger heb ik van denzelfden heer allerlei brieven ontvangen.[1]) Ik beschouwde hem wel als een idealist, maar niet als een lasteraar of leugenaar. Hij was van plan den dienst te verlaten enkel om conscientiebezwaren. Dat dit gemeend was is mij ook van elders gebleken. Ten slotte hebben toch nog gezondheidsredenen den doorslag gegeven. Het is ondenkbaar, dat hierbij de berekening om den een of ander te vervangen in het spel zou zijn geweest. Niemand die alle brieven gelezen heeft kan daaraan twijfelen.

Niettemin heb ik geweigerd iets van het geschrevene te publiceeren

[1]) Wij vonden 28 brieven (14 Juli 1902—12 Juli 1908). Deze bevinden zich thans in Archief De Savornin Lohman.

of aan wien ook mede te deelen, behalve aan den Minister van Koloniën zelf, waartoe Y. mij gemachtigd had. Zoo doet geen lasteraar, wel een beschuldiger, wat iets geheel anders is. Hij zoomin als ik verlangden iets anders dan een onderzoek. Welken anderen weg stond ons open? U.E. kan niet meenen dat mij de zaak niet aangaat, want dat zou een miskenning zijn van de verplichtingen van een Kamerlid.

Ik verzocht den Minister om een onderzoek, maar tevens den naam van den kapitein niet te noemen, want deze was nog in dienst. Indien de aanklacht ongegrond bleek, wie werd dan door dat onderzoek geschaad?

De Minister heeft toen uit de brieven, en naar mij voorkomt ook uit andere bescheiden, zelf een nota doen samenstellen. Om kapitein Y. niet in moeilijkheden te brengen, heeft hij die nota in nogal vage bewoordingen gesteld; geenszins in den meer positieven vorm waarin de hem overgelegde correspondentie was geschreven. Ik heb die nota destijds niet gelezen.

Het onderzoek heeft plaats gehad. De Minister heeft mij meegedeeld, dat de heer Y. „zeer overdreven" had. Daarbij heb ik het gelaten. Wetende, dat de Minister een conscientieus man is, vertrouwde ik op hem en heb ik de aan U.E. toegezonden bescheiden destijds niet gelezen.

Van laster is bij dit alles geen sprake. Niemand wist van het geheele onderzoek iets af, dan de onmiddellijk betrokkenen en ik.

Dit jaar zat ik met het Kamerlid Thomson in de Sectie der 2e Kamer. Hij deelde toen allerlei feiten over Atjeh mee. Ik verzette mij tegen de opneming daarvan in het Sectieverslag, zonder dat vooraf de beschuldigden waren gehoord. Hoe kan dat, vroeg de heer Thomson. Wel doe als ik, zeide ik, en geef Uwe inlichtingen aan den Minister tot onderzoek en publiceer dan later, maar werp geen smet op personen zonder voorafgaand onderzoek. Toen de heer Thomson zeide, dat dit toch niets gaf, vertelde ik wat ik zelf had gedaan met de brieven van Y. Maar de heer Thomson luisterde niet naar mijn raad en publiceerde brieven die, zonder voorafgaand onderzoek binnenskamers, niet hadden mogen worden gepubliceerd. [1]).

Juist nadat dit geschied was werd de nota gepubliceerd, door Uwe Excellentie gericht tot de Militaire Commandanten. Daarin werd datgene, wat door mij bedoeld was als eene geheime aanklacht welke ligt binnen mijn bevoegdheid en verplichting — ter onderzoek in handen gesteld van de bij de wet aangewezen autoriteit en door deze in behoorlijke vorm geredigeerd — als eene lichtzinnige aanklacht en vuige lasterpraat aan de kaak gesteld, terwijl de klager die zijn plicht gedaan had, duidelijk werd aangewezen.

Was de daardoor bij mij ontstane ontstemming en verbittering niet verklaarbaar? 't Is mogelijk, dat militairen in deze zaken een ander in-

[1]) Hoogst waarschijnlijk worden hier de Wekker-artikelen bedoeld.

zicht hebben dan civilisten; in de officieele rapporten, waarvan ik eerst nu kennis nam, wordt telkens de heer Y. en ieder berichtgever voor lasteraar uitgemaakt, met voorbijzien van het feit, dat men in deze niet met een gepubliceerde beschuldiging maar met een geheim verzoek om inlichtingen over niet gepubliceerde feiten te doen had. Voorgesteld wordt, alsof men slechts vage aantijgingen had gedaan, terwijl blijkens de rapporten alle commandanten toch zeer goed begrepen hebben over welke feiten het ging. Waarom hebben die commandanten, die zeer goed inzagen, dat de heer Y. de aanbrenger was, dezen zelf niet gehoord; o.a. over het voorgevallene ter officierenvergadering van 14 Juni.

Hoe dit intusschen zijn moge, — gaarne wil ik, na lezing van den geheelen dossier, erkennen dat het niet de bedoeling van Uwe Excellentie kan geweest zijn de waarheid niet in het licht te stellen, in dat opzicht gaat het door U.E. besproken artikel in *De Nederlander* te ver, en ik hoop eene goede gelegenheid te vinden, om in het openbaar dit uit te spreken.

M.i. hadden vele der feiten door den heer Y. te berde gebracht in veel ruimer mate nog dan door de commandanten feitelijk is geschied kunnen worden toegegeven, zonder den aanbrenger van verkeerde bedoelingen te beschuldigen. Maar tevens hadden die heeren duidelijker de noodzakelijkheid of verschoonbaarheid van vele dier feiten kunnen aantoonen, zooals de Luit. Generaal Rost van Tonningen gedaan heeft in zijn militair rapport, en gelijk ik ook zelf, met veel minder kennis toegerust, steeds betoogd heb aan de heeren Y. en geestverwanten. M.i. ligt de moeilijkheid voor ons beleid in Atjeh minder in de wijze waarop de aanvallers, dan die waarop de niet-aanvallers moeten bejegend worden.

Ik gevoel zeer goed, Excellentie, de groote moeilijkheden waarvoor de Gouverneur Generaal staat, en ik zal de laatste zijn om lichtvaardig het goede, dat door U.E. voor Indië gewrocht is af te breken, al kan, wat van zelf spreekt, niet op alles instemming worden verwacht. En indien door U.E. op mijn oordeel prijs wordt gesteld — waarvoor ik hier mijn oprechten dank betuig — dan zij het mij wederkeerig veroorloofd te verzekeren, dat ik U.E. alleen dáárom met deze lange uiteenzetting heb vermoeid, omdat ik ongaarne in U.E.'s oordeel omtrent mij zou dalen.

Ik verzoek Uwe Excellentie de verzekering te willen aanvaarden van mijne zeer bijzondere hoogachting.

XCII

COLIJN AAN VAN HEUTSZ, 24 Aug. 1908 [1]).

Nu mijn verblijf op Atjeh ten einde spoedt en mijne indrukken zich

[1]) Particulier. Uit Koetaradja.

wat geordend hebben, kan ik niet nalaten in de eerste plaats uiting te geven aan mijn *vertrouwen*, dat binnen enkele maanden de toestanden zich zeer ten goede zullen keeren.

Mijne ervaring was in tweeledigen zin afwijkend van den *indruk* dien ik te Buitenzorg gekregen had.

Eensdeels was zij gunstiger, anderdeels beslist *on*gunstiger dan de voorstelling, die ik mij tevoren gevormd had.

Zoo ben ik b.v. — in tegenstelling met het civiele Atjehrapport — de meening toegedaan, dat de toestand in Pidië *gunstiger* is dan in 1904; gunstiger in dien zin, dat de invloed van de bendes en de kracht harer actie, geringer is dan destijds. En verder geloof ik, dat de achteruitgang in de Paséstreek en Tapa Toean voor een zeer groot deel gevolg is van fouten in het zuiver *militair* beleid.

In Tapa Toean: van 1901/1904; T. Ben in hoofdzaak verblijf houdend in Gajo Loeös. Door de bezetting dier streek in 1905 genoopt om mèt de ontevreden elementen uit het Gajoland, naar de Westkust terug te keeren. In stede van hem op te vangen en dadelijk met mobiele colonnes achterna te zetten hem *veel* te lang genegeerd en gelegenheid geschonken de stemming te bederven.

In Lho Seumawé: Gelijke oorzaak, gelijke gevolgen ten aanzien der beide geestelijke leiders. Meergebied medio 1905 bezet, de Teungkoes hun vrij *rustig* verblijf in Gajoland ontzegd; in stede van dubbele waakzaamheid, in 1905 Oct. Paja Bakong opgeheven en *geen* mobiele colonnes gebezigd. De geestelijken herwonnen verloren invloed en de toestand van 1902 keerde weer: Zuid Peutoë, Zuid Matang Koeli, Pira Seuleuma, Zuid Pasé enz., *on*bewoond, *bevolking* vijandig gezind. Te laat ontdekt (onbekwame bestuurders en Van Daalen zelf in Lho Seumawé niet bekend), somwijlen patrouilledienst maanden gestaakt (b.v. in Samakoero 3 maanden, omdat Imeum Rajat Akoeb daar, zoo het heette, zijn onderwerping voorbereidde; terwijl hij in werkelijkheid in dien tijd *heel* Samakoero vergiftigde). Toen eindelijk opgetreden werd, *meer dan slecht* geageerd (colonne van . . . .).

Zit hierin een der hoofdoorzaken dan noem ik dat *gunstig*, omdat dan *spoedig* een keer te verwachten is; gelijk reeds komende is; in Samakoero de uitgeweken bevolking zoo goed als geheel weer terug. In Blang Haugat, schoon er thans nog een 300 ontbreken. Geudang is zoo goed als schoon.

Zeer *on*gunstig, ongunstiger dan ik mij had voorgesteld, was, en *is* ten deele nog, de toestand op *bestuurs*gebied. Enorme achterstand op bijna elk terrein; *volle* gevangenissen; *voorloopige* aanslag belasting 1908 moet, behalve op de Westkust nog aanvangen, zelfs op de *hoofd*plaatsen; slecht werk: in Tapa Toean b.v. 85 % der geregistreerden *niet* aangeslagen *omdat zij minder dan f 50.— inkomen zouden hebben.*

In Lho Seumawé ruim de helft van den aanslag over 1907 nog niet geind; trouwens eerst in Febr. van *dit* jaar zijn daar pas het grootste

deel der biljetten voor 1907 *uitgeschreven* (uitger*eikt* nog later).

Rechtspraak droevig: ik zag een vonnis uit Pidië, waarbij iemand veroordeeld werd tot 5 jaar *in* den ketting en waar *geen enkele* getuige beëedigd was. In Tapa Toean de laatste jaren zoo goed als geen civiele zaken afgedaan; alle kwesties bleven loopen. Beboetingen van hoofden niet alleen te talrijk en te zwaar maar beslist onwettig soms. B.v. als *knevelarij* beboet, waar hoofden *adat* inkomsten ontvingen. Als *willekeur* beboet n.b. *zelfbesturende* hoofden, wier sawah's door hun onderdanen bewerkt werden enz.

Ik vind het *civiele bestuur* in *alles* tekort geschoten.

En nu over den storm, die opgestoken is. Wellicht herinnert U.E. zich nog den brief dien ik U schreef om te betoogen, dat het wenschelijk was *alles* te zeggen. U vermeende toen evenwel, na gepleegd overleg met den Heer Van Rees, dat het met het oog op de publicatie wenschelijk was het ergste en met name de *feiten* weg te laten. Ik *geloof* echter, dat mijn inzicht achteraf gerechtvaardigd is gebleken en dat het beter geweest ware indien de publicatie ook een staalkaart van feiten had ingehouden. Ook naar het gevoelen van het *wèldenkend* en het *wèlgezinde* publiek, dat niet in kranten schrijft etc., genegen is, is het enquêterapport niet gelukkig uitgevallen. Toen ik de eerste *concepten* las is mij dat niet zoo opgevallen, maar bij herlezing en overdenking moet ook *ik* toegeven, dat de taak den Heeren Van Rees en Koster te zwaar is geweest. Zij kenden vooreerst het *vraagstuk* niet en ten tweede hebben zij veel te weinig sterk gevoeld, dat men over Van Daalen heen naar U sloeg en dat men om U aan te grijpen zelfs niet zou schromen *het stelsel van 1898 er aan te geven.* Ik geloof voldoende maatregelen genomen te hebben om dit te voorkomen, te voorkomen althans, dat bij *verrassing* een besluit genomen zou worden, waarmee ook het *stelsel* zou vallen.

XCIII

VAN HEUTSZ AAN IDENBURG, 12 Sept. 1908 [1]).

Hooggeachte Heer Idenburg, Eenige uren na de verzending van mijn brief van 8 dezer ontving ik Uw uitvoerig schrijven van 10 Aug. uit Amsterdam . . . . [2])

Ik begrijp ten volle hoe moeilijk het voor U moet zijn om niet meer daartegen in te gaan en na Uwe uiteenzetting van den toestand in en buiten de 2e Kamer der Staten Generaal is het mij volkomen duidelijk, dat alleen die stille kracht U zorg baart. [3]) Intusschen schrijft Colijn mij dezer dagen uit Atjeh dat hij het nog altijd betreurt, dat ik uit het Atjeh-

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg.
[2]) Niet aangetroffen.
[3]) Er werd in Holland veel tegen Van Heutsz geageerd.

verslag de aanvankelijk daarin opgenomen documentatie wegliet terwille van Van Daalens reputatie.[1]) Met die documentatie in het openbaar gemaakt verslag zou ik volgens hem niet aantastbaar zijn geweest. — Ik verwijs in dit opzicht nog eens naar hetgeen ik U schreef in mijn brief van 20 April j.l. —

Dat U niet aan den ministrieelen zetel hangt, hebt U mij in 1905 al geschreven en is mij dus bekend en uit dit oogpunt beschouwd en in aanmerking genomen dat zelfs een motie van wantrouwen in het in Indië gevoerde bestuursbeleid, die U tot heengaan zou doen besluiten, U persoonlijk niet treffen kan, zou mij haast naar zoo'n motie doen verlangen, mits daarop volgende Uwe benoeming tot G.G.

Wel zou een dergelijke motie mij in de oogen van het groote publiek schaden in mijne reputatie en groote Schadenfreude verschaffen aan de Haagsche stille kracht, aan de vele middelmatige ambtenaren die er uitgezet en die nog in Indië in dienst zijn en zich niet veilig voelen, zoo ook aan de particulieren hier voor zoover deze haat tegen den belastinggaarder (hen dien zij daarvoor aanzien) hooger stellen dan het algemeen belang, maar bij het vele dat ik reeds geduldig droeg, kan dat er nog wel bij en zou ik die zelfs gaarne aanvaarden, mits ik aan U het bestuur over Indië mocht overdragen.

Maar zonder dit laatste moet ik hopen, dat men ter wille van U bakzeil haalt en ik tot minstens medio van het volgende jaar blijf omdat dan alles wat door mij ondernomen is beter zal zijn gevestigd en de geheele opzet ook feitelijk berekend is op een heengaan in 1909. Mijn opvolger heeft dan te consolideeren hetgeen is ingezet en loopt vrij van de onaangename taak om nog hier en daar te moeten ingrijpen, minder geschikte dignitarissen door anderen te moeten vervangen, omdat ik dat nog voor dien tijd kan doen, kan dan kalm aan doorwerken met allerwege goede krachten in de gewichtige betrekkingen.

Het door U geschetste voorbeeld van de werking dier stille kracht heeft mij uitermate verbaasd. Zoo iets ignobels hoor ik nu voor het eerst en hebt U in Uwe verontwaardiging tegenover dien dignitaris van hooge positie en van veel invloed — zooals U hem noemt — niet te bout gesproken door verontwaardigd te vragen, wie aldus tegen hem had gelogen, want leugen, verachtelijke leugen is het!

Tegen wie, waar en onder welke omstandigheden zou ik ooit hebben kunnen zeggen: ,,Ik neem je niet kwalijk dat je zoo (in casu wreed) zijt opgetreden maar dat je zoo stom zijt om niet te zorgen dat het niet uitkwam. Je moet kunnen liegen''.

Hij die zoo'n leugen verzonnen heeft, moet geraffineerd ignobel zijn. En Uw zegsman zeide nog wel dat het hier aangehaalde een algemeen bekend gezegde van Generaal Van Heutsz zou zijn. Het gezegde kan thans algemeen, althans in den Haag, bekend zijn, daarvoor kan de ge-

[1]) Vgl. XCII.

meene uitdenker gezorgd hebben, maar niemand ter wereld zou durven of kunnen beweren, dat hij het mij ooit heeft hooren zeggen. Als ik het werkelijk gezegd had, wat voor reden zou de man tegen wien het gezegd was, dan hebben om daarvoor niet rondweg uit te komen. Als ik werkelijk zoo iets gezegd had zou de eerste zegsman die het vertelde ongetwijfeld bekend zijn, hij zou er tuk op zijn daarmede een steentje te kunnen bijdragen om mij te benadeelen. Maar juist omdat het vuige laster is, blijft die zegsman op het kerkhof, onbekend. Zoo gaat het helaas altijd! Maar ergerlijk is het, dat menschen van goeden naam en hooge positie zoo iets zich laten vertellen en het als waar aannemen. Zonder er tegen in te gaan en te helpen om den oorspronkelijken zegsman te ontdekken.

En bijzonder laag is het, dat zooiets gezegd wordt van mij, die in 1896 en 1897 mijn carrière herhaaldelijk in de waagschaal stelde in mijn mondelingen strijd te Atjeh tegen branden, vernielen en het plegen van wreedheid.[1]) Leest U b.v. in mijn geheimen brief van 1903 nog eens mijn oordeel over Generaal Majoor S.... omdat hij Nja Makam heeft laten doodsteken en onthoofden en gaarne kampongs in brand stak.

[2]) En nu kan ik helaas, na al hetgeen de man eerst particulier en in dit voorjaar — nu hij buiten bereik van militaire chefs is — openlijk heeft durven lasteren, de gedachte niet van mij afzetten dat in casu Y. de oorspronkelijke lasteraar is. De nobele heer De Savornin Lohman gelooft blijkbaar nog altijd dat Y. het leger verliet omdat hij gemoedsbezwaar tegen militair wapengeweld had en dat hij een deel van hetgeen hij schreef persoonlijk waarnam.

Noch het een noch het ander is waar. Hij ging gedwongen heen, omdat hij finaal onbruikbaar was,[3]) reclameerde zelfs tegen zijn beoordeeling en kreeg daarbij een heftige deuk van Colijn en persoonlijk nam hij niets waar en kon niets waarnemen, omdat hij in vijandelijk terrein niet vooruit te krijgen was. In zijn onlangs uitgegeven pamflet schrijft hij zelfs over zijn spreken met een Atjehsch hoofd, dat in werkelijkheid niet bestaat, zoo weinig is de man op de hoogte. Leest U voor de aardigheid het slot eens van Colijn's Nota geschreven naar aanleiding van Y.'s leugenachtige aantijgingen en door mij in originali bij de, mij in 1903, namens U, ter beantwoording gezonden nota van beschuldiging omtrent in Atjeh gepleegde en getolereerde wreedheden van een invloedrijk Kamerlid.[4])

Misschien — ik hoop het — dat deze aanwijzing U op het spoor van de oorspronkelijken lasteraar zal kunnen brengen en ik zou niets liever

[1]) Vgl. No. XV.
[2]) Doorgestreept tot de alinea: Maar eigenlijk gaat het toch niet aan . . . .
[3]) De officiëele reden was: wegens ziekte.
[4]) Vgl. No. XIV.

verlangen dan openlijk te staan tegenover dien man die het gewaagd heeft zoo iets laags te uiten.

Intusschen ben ik blij, dat U er niets van gelooft en daarom niet alleen als minister maar tevens als de heer Idenburg mij met overtuiging tegen dergelijke laster kunt verdedigen.

Maar eigenlijk gaat het toch niet aan dat Uw zegsman er zich afmaakt door U te antwoorden, dat hij den naam van dengeen die hem inlichtte niet wilde noemen. Mij dunkt dat Uw zegsman zedelijk verplicht is, zoowel tegenover U, die mij voor G.G. voordroeg als tegenover mij met het oog op mijne hooge positie, hoogen rang en erkenden naam, om zoo krachtig mogelijk mede te werken om den uitstrooier van dat praatje uit te vinden. Zoolang hij — zooals blijkbaar het geval is — er aan gelooft is hij hiertoe verplicht omdat ik, als het waarheid bevat, in deze hooge, machtige positie niet zou mogen gehandhaafd worden; als hij het niet gelooft dan behoort hij eerlijk mede te werken om den lasteraar te ontmaskeren. Maar zijn methode om niet te helpen zoeken en intusschen zoo'n gezegde te bezigen als argument tegen mij, dat vind ik beneden kritiek. — Het vele slechte dat ik al jaren achtereen van de Witte en de Besognekamer, die dagelijksche verzamelplaatsen van de vele Haagsche leegloopers waaronder een overgroot deel Indische gepensionneerden, vernam hebben mij al vaak de overtuiging opgedrongen, dat de Nederlandsche ministeries en ook de Staten Generaal er in hooge mate bij zouden winnen als ze niet in de hofstad maar in de hoofdstad, waar business is, gevestigd waren . . . . .

Als men openlijk alle benoemingen die ik deed en alle beschikkingen, die ik nam, onderzocht, zou men kunnen zien dat alles een rationeelen grondslag heeft. Met opzet heb ik zooveel mogelijk al mijne beschikkingen gemotiveerd. Ook b.v. de benoeming van Van Daalen tot Gouverneur van Atjeh toen in 1905 de Raad van Indië niet Van Daalen, maar majoor X daarvoor voordroeg . . . .

Ik zal het bij deze opsomming nu maar laten. Ik besef ten volle de moeilijkheden waarvoor U komt te staan en ben U dankbaar dat U zich nog altijd met overtuiging homogeen met mij blijft verklaren. Ik hoop en vertrouw ook dat de toekomst U gelijk zal geven, want niet alleen is hechter dan ooit thans het Koninklijk Gezag in den geheelen archipel gevestigd, maar binnen luttele jaren zal men in Nederland trotsch zijn op hetgeen men thans — om bijredenen — veroordeelt en laakt. Als consequent wordt doorgegaan in de tegenwoordige richting met de bestuursregeling, thans ingevoerd, dan zal binnen niet lange jaren Indië kolossaal zijn vooruit gegaan en overal vrede en welvaart heerschen. Ook te Atjeh waar het bestuur thans Goddank in goede handen is. — Over de zending van Liefrinck zal ik maar niets meer zeggen na hetgeen ik er al over schreef in mijn laatsten brief van 30/31 Juli.

X is nu naar het Meergebied (Gajoland) en moet na terugkeer

van hier nog via Singkel naar het Alasland en Gajo Loeös, zoodat Liefrinck vermoedelijk niet voor eind Oct., misschien begin Nov., voor het eerst naar Atjeh zal kunnen gaan . . . .

Over den datum waarop ik mijn ontslag bij voorkeur zal hebben in te dienen, zal ik voorshands na de door U gegeven toelichting maar niet nader schrijven. Bovendien moet eerst de uitslag van de debatten in de 2e Kamer afgewacht worden. Leiden deze niet tot mijn heengaan, dan hoop ik er op terug te komen in verband met Uwe plannen en mogelijke wenschen.

Van Daalen. U schrijft nog dat de houding van Van Daalen tot dusverre correct schijnt te zijn en dat hij, alsdus voortgaande, wellicht nog een goede Legercommandant kan worden. Uit mijn met de vorige mail verzonden generaalsvoordracht zult U zien dat ik vermeen hem daarvoor niet meer te kunnen aanbevelen. Behalve de redenen die het Atjehonderzoek — zoowel het civiele als het militaire, dit laatste voor zoover niet bekend gemaakt, mij tot dat oordeel aanleiding gaven, heb ik helaas thans nagenoeg zekerheid, dat zijne houding wèl in het openbaar maar niet in 't geheim correct is. Tegenover iemand van beteekenis n.l. te Semarang, die den redacteur van de *Locomotief* verweet, dat het van hem onbehoorlijk was om persoonlijk te durven instaan voor de waarheid van de insinuaties tegen mij uit Atjeh aan hem geschreven omdat hij aldus het publiek misleidde, antwoordde die redacteur: Ik achtte mij bevoegd dat te verklaren, omdat die correspondentie afkomstig was uit de onmiddellijke omgeving van Generaal Van Daalen zelf. Dit wetende was ook het antwoord van Van Daalen aan den redacteur van de *Locomotief*, die even als andere courantiers zijn blad beschikbaar stelde voor Van Daalens verdediging op mijn Atjeh-rapport, teekenend. Dat antwoord toch luidde anders dan het antwoord door hem aan overige dagbladen gegeven. Ook de mij door Generaal Rost gedurende onze Atjehreis gedane mededeeling dat geen enkel officier iets durfde zeggen, omdat Generaal Van Daalen overal spionnen had, legt een karaktertrek bloot, die mij huiverig maakt, hem nog aan te bevelen. Aan zoo iets zou ik geen geheel officierenkorps willen blootstellen.

Het beste schijnt mij intusschen toe dat ik verder ter zake niets meer zeg, maar dat U b.v. Colijn's oordeel vraagt als hij van Atjeh zal zijn teruggekeerd. Colijn die thans buiten het leger staat, kan het koud laten wie na Rost van Tonningen legercommandant wordt. — Voorts zoudt U nu persoonlijk kunnen observeeren welke houding Van Daalen — die met verlof naar Europa vertrokken is — in Nederland aanneemt. Eigenaardig is het dat de vorige week weer een insinueerend artikel in de *Locomotief* voorkwam waarin staat dat Van Daalen direct op mijn brief aan hem van 24 December a.p. geantwoord heeft en dat de verzwijging van dit antwoord weer getuigt van eenzijdigheid en dus minder betrouwbaarheid van mijn Atjehverslag. Welnu van dezen brief weet niemand het be-

staan dan Van Daalen zelf, U, de Legercommandant, ik en een paar vertrouwde hoofdambtenaren ter secretarie. Er staat bovendien niets bijzonders in, hetgeen de mededeeling van den redacteur van het bestaan van dien brief alsof deze een weerlegging zou inhouden van mijn brief van 24 December, zeer zonderling maakt.

Misschien heeft Colijn gelijk dat het beter ware geweest als ik de documentatie maar in mijn verslag had laten staan in weerwil van de noodzakelijkheid der publicatie. Ik dacht trouwens, dat het de bedoeling was die documentatie in de Staten Generaal ter griffie te leggen voor kennisneming door de leden . . . .

XCIV

IDENBURG AAN VAN HEUTSZ, 15 Sept. 1908 [1]).

Hooggeachte Generaal, Het laatst schreef ik U toen ik, meenende mij een paar dagen van het departement te kunnen losmaken, te Amsterdam was. 't Is echter anders geloopen dan ik dacht; en mede daardoor heb ik nog altijd geen gevolg kunnen geven aan mijn voornemen om Uw voorgaande brieven te beantwoorden. Venezuela heeft ons bezigheid gegeven: de ministerraad was niet tot besluiten in staat, doordat er te veel collega's buitenslands waren: ik moest dus terug naar Den Haag en werd weer gespannen in het gewone gareel, waardoor mij niet veel tijd voor andere dingen overbleef.

Ik heb nu alles gekregen wat aan het departement is over Sumatra's Westkust (van 1896 af) en van Atjeh (wat in verband staat met Uw verslag en met dat van genl. Rost). Ik heb dus genoeg gelezen — maar het is zulk een veelheid van feitenmateriaal dat ik wel eens vrees dat ik de discussiën niet voldoende zal kunnen beheerschen en mij zal laten verleiden tot allerlei detailbeschouwingen: òf omgekeerd, dat ik de vele details in mijn brein door elkaar haspelende er niet het goede gebruik van zal kunnen maken. Maar wij zullen zien. Ik ben nog al vol goeden moed. We krijgen natuurlijk heftige discussies. Maar ik kan uit volle overtuiging Uw houding en Uw optreden verdedigen en dat maakt natuurlijk veel sterker dan wanneer men dingen moet goedpraten die men eigenlijk niet billijkt (ook dat kan als Minister van Koloniën plicht zijn op zeker oogenblik). Het rapport van genl. Rost geeft m.i. meer vat. Het is niet handig gesteld: soms heeft het geheel onnoodig iets provoceerends, maar het draagt ook het kenmerk van eerlijkheid. Ik denk, dat het aan hevige critiek zal bloot staan.

Ik ben natuurlijk niet voornemens om afkeurende moties te accepteeren. 'k Geloof niet, dat er groote kans is dat men mij opzettelijk zou willen laten vallen, maar een parlement is een zonderling gezelschap: er geschieden wel eens zaken die niet bedoeld en niet voorzien zijn.

[1]) Particulier. — Uit 's-Gravenhage.

Mocht er iets geschieden dat mij tot heengaan doet besluiten dan zal ik U de reden daarvan uitvoerig seinen, opdat U kunt overwegen of er voor U termen bestaan om dat voorbeeld te volgen of althans stappen in die richting te doen. Maar ik herhaal — ik voorzie wel storm — maar niet een vergaan van het schip . . . . .

Maar nu Uw brief van 30/31 Juli, waarvoor ik U zeer hartelijk dank zeg. Die brief is zeer interessant en geeft mij op menig punt nieuw licht, waarvan ik dankbaar gebruik zal maken. Ik begreep, dat het inderdaad niet mogelijk was om te Buitenzorg sommige zaken na te gaan, die te Atjeh geschiedden. Maar door Uw brief is mij dat nog duidelijker. Het zijn niet alleen de maatregelen die invloed oefenen op den toestand, maar evenzeer de wijze waarop zij worden toegepast en uitgevoerd. En dit is natuurlijk niet op het papier te zien, tenzij men alleen papieren raadpleegt en aldus den gewestelijken bestuurder alle zelfstandigheid ontneemt. Maar daarom kwam mij een periodiek opnemen van den toestand door iemand die ervaring en wijsheid bezit en die doordrongen is van de gewilde bestuursbeginselen, door de Regeering gewenscht voor bij de zoo uiterst teedere zaak der pacificatie. Ik dank U dan ook nogmaals voor Uw medewerking in dit opzicht ook wat den persoon betreft. Ik begrijp zeer goed dat de heer Liefrinck niet is een man naar Uw hart. Maar ik zou bijna zeggen juist daarom is hij op 't oogenblik goed. Ik geloof met U dat de persoon van X op zich zelf al voldoende waarborg is; maar er is nu *eens* onrust gewekt doordat bleek, dat de wagen uit het spoor liep. En kan dat vertrouwen het best worden hersteld als men ziet dat de Regeering de gelegenheid zoekt en bezit tot beschouwing van méér dan één zijde. De krachtzijde wordt dan gerepresenteerd door den Gouverneur: de overleg-zijde door den heer Liefrinck. En op die manier zal ook naar het oordeel van het publiek het best verzekerd zijn dat de juiste weg wordt gevolgd.

Het kan zeker zeer goed zijn als U voor Uw terugkeer naar Europa nog eens gaat zien of alles goed blijft loopen: dat is van later zorg.

Ik heb aan de beoordeeling van Uw persoon door Dr. Snouck nooit eenige waarde gehecht en ik doe het natuurlijk nog niet. Maar ik begrijp ten volle dat hij niet Uw vertrouwen kan hebben. Het stuk van 1903, dat ik mij nu herinner, stond mij zelfs niet meer voor den geest. Het is misschien wel goed als U mij een copie zendt met kantteekeningen. Ik kan die dan bij het andere exemplaar leggen: voor de historie en voor opvolgers is dat mogelijk wel wenschelijk. Het is wel eigenaardig, dat Dr. Snoucks sympathie nu meer in de richting Van Daalen gaat, dien hij toch altijd voor bestuurder ongeschikt heeft geoordeeld. Ik vermoed, dat dit omslaan wel moet worden verklaard uit zijn persoonlijke verhouding tot U.

Natuurlijk zal ik de zending van Liefrinck in de Staten-Generaal geheel toelichten naar Uw bedoelen. Voor X mag er niets onaan-

genaams in zijn. Dat heeft hij niet verdiend. Zoo is het ook geenszins bedoeld. Ook ter verwijdering zelfs van dien schijn was het noodig, dat die regeling spoedig geschiedde, voordat hij om zoo te zeggen de gelegenheid had gehad om fouten te maken, die tot een speciaal toezicht konden leiden. De gedachte daaraan is absoluut uitgesloten.

Het spijt mij, dat Uw oordeel over Van Daalen zoo ongunstig moet luiden als het nu luidt. Ik dacht dat hij als civiel bestuurder te licht was bevonden, maar dat hij als militair, wel streng en misschien wel hard, maar toch flink, moedig, doortastend en correct had gehandeld. Voor mijzelven had ik al zoowat uitgemaakt dat Van Daalen legercommandant moest worden als besluit van een militair leven, waarin veel was gedaan voor de onderwerping in Atjeh: — en tot zekere hoogte als pleister op een wond, die hem niet bespaard kon blijven, maar die aan den anderen kant hem, den militair, niet te zwaar kon worden aangerekend. Men kan een goed militair zijn en toch als bestuursambtenaar niet voldoen. In deze meening werd ik versterkt door het feit, dat Van Daalen in 't publiek tot nu toe zweeg. Dit doet hij natuurlijk niet omdat hij overtuigd is van ongelijk. Over het algemeen is een mensch niet zoo licht geneigd om eigen ongelijk te zien, maar zeker zal dit niet het geval zijn bij een karakter als dat van Van Daalen. Hij weet zelf zeer goed dat hij meer weet dan veel anderen: en zulke personen geven niet gauw toe dat ze principieel hebben gedwaald. Als hij desniettegenstaande toch zwijgt, dan doet hij dit vermoedelijk omdat hij goed militair is en begrijpt dat spreken hem persoonlijk niet veel kan baten, misschien anderen kan schaden: maar zeker aan de zaak nadeel zal toebrengen. En als deze mijn beschouwingswijze juist is dan verdient dat toch wel waardeering.

Uw mededeeling dat U hem bij het aftreden van Generaal Rost niet zoudt durven aanbevelen voor legercommandant was dus min of meer een teleurstelling voor mij. Ik voorzie daar moeilijkheden van: maar als Uw oordeel gehandhaafd blijft zal ik mij er naar voegen. In elk geval zal ik beginnen met gaarne mede te werken om de keuze voor legercommandant wat te vergrooten.

Aan de andere kant zou het dunkt mij veel waard zijn als de Generaal Rost niet te spoedig weg ging. Hoe langer hij blijft hoe meer kans er is dat personeele moeilijkheden als die van Van Daalen van zelf tot oplossing zullen komen. Want eerlijk gezegd als ik nu over een paar maanden een Atjeh-debat en een Sumatra-debat en daarna een Buitenbezittingen-politiek-debat en bovendien een Posus-debat achter den rug heb, zou ik wel een jaartje rust willen hebben voordat ik weer een Van Daalen-debat krijg.

U schrijft mij voorts van Liefrinck als raadslid en van Colijn. Ik wil die personen gaarne tot een punt van overleg met U maken. Colijn is een zeer merkwaardig man, met veel kennis en veel practijk. Voor de Indische dienst een groote en goede kracht. U weet dat zijn partij —

althans haar leiders — met buitengewoon groote belangstelling zijn gestie volgen en ik geloof wel dat men hem gaarne in Nederland zag. Ook omdat het geen geheim is onder de vrienden dat ik het ministerschap niet met pleizier waarneem, maar alleen uit plichtsbesef, omdat men begrijpt dat er wel eens een oogenblik zou kunnen komen, waarin het zeer gewenscht zou zijn om Colijn bij de hand te hebben voor het Plein.

Om U nauwkeurig te kunnen inlichten zou ik over deze zaak eens met mijn tegenwoordige collega's en met Dr. Kuyper moeten raadplegen. Ik zal dit doen en U op de hoogte houden. Maar oppervlakkig komt het mij juist voor om de beslissing uit te stellen totdat de verkiezing in 1909 bekend is. Geven die verkiezingen een meerderheid links dan is er geen bijzondere reden om Colijn hier in Holland te willen hebben en zijn wij dus in dit opzicht vrijer.

Er komt bij, dat mijns inziens Colijn nog wel wat weinig diensttijd heeft voor Raadslid — en permitteer mij de uitdrukking, voor opberging in dit college nog wat jong en wat sterk. Een poos geleden kreeg ik in handen een nota, den 27 Mei j.l. door Colijn opgemaakt als Adjt. Commissaris voor decentralisatie, en concludeerende tot het instellen van het ambt van adviseur voor de zaken der buitenbezittingen. Hij stelt in die nota voor die adviseur allerlei eischen waaraan hij niet voldoet, maar m.i. zal niemand tegenspreken dat hij door het creëeren van dat ambt, voor het eerst vervullen daarvan de aangewezen man zou zijn. En ik had inderdaad gedacht dat het daarheen zou gaan. Die positie zou zich geheel aansluiten bij hetgeen hij de laatste jaren deed: zou ten volle gelegenheid geven om van zijn krachten te kunnen profiteeren; zou een leemte, die al lang gevoeld is, aanvullen. Ik geloof, dat iets dergelijks meer bevrediging — of minder ontstemming — zou geven dan een benoeming tot raadslid: en omdat het meer in het belang van het land zou zijn. Als U in deze gedachtengang zoudt kunnen ingaan, zou om die reden Liefrinck niet behoeven weg te gaan. Gaat hij zelf dan is het wat anders. Maar ik geloof niet dat het verstandig zou zijn om hem bepaald weg te werken. Het moge ten onrechte zijn: hij heeft nu eens een goede naam: maar bovendien hij vertegenwoordigt een richting, waarvan bekend is dat zij niet de Uwe is. En daarom is zijn aanwezigheid in den Raad van gewicht. Misschien nog meer in theorie dan in practijk. De Raad is daardoor niet een college heeren, die allen met U gelijkwetend zijn, doch een college waarin ook een afwijkende meening wordt gehoord — en dat dus daardoor weder waarborg geeft van veelzijdigheid der beschouwing. Ik kan misschien niet goed uitdrukken wat ik bedoel, maar U kunt mij toch wel begrijpen. Als alle leden der 2e Kamer eensdenkend waren dan zou het gevaar van een verkeerden, eenzijdigen gang van zaken groot zijn: — nu er verschillende partijen zijn wordt natuurlijk wel vaak wat goed is geremd, maar toch ook — en dit is het voordeel —

gezorgd dat niet te eenzijdig wordt gewerkt en dat de evenaar in het huisje blijft.

Het voordeel van particuliere correspondentie is dat zij persoonlijk is en dat men precies kan zeggen hoe men er overdenkt. Ik hoop dat U mij niet euvel zult duiden dat ik van dit voordeel op dit oogenblik gebruik maak door precies neer te schrijven wat de vrucht is van overdenking van hetgeen U schreef.

Ik zou gaarne nog veel schrijven, maar ik moet mij gaan kleeden voor de Kamerzitting en straks sluit de mail. 'k Breek dus af: met beleefde en hartelijke groeten aan Mevrouw Van Heutsz en aan U. Weest er van overtuigd dat ik doorloopend ten zeerste waardeer en bewonder het vele dat door U met zulke geringe middelen is tot stand gebracht. Gaarne blijf ik met oprechte hoogachting, Uw Excellenties dienstw. dien.

IDENBURG.

XCI

VAN HEUTSZ AAN DE SAVORNIN LOHMAN, 28 Sept. 1908 [1]).

Hooggeachte Heer De Savornin Lohman, Uw gewaardeerd schrijven van 21 Aug. j.l. werd door mij onder de mailstukken van den Minister van Koloniën aangetroffen en dank ik U voor de moeite die U zich getroost heeft om mij zoo uitvoerig te antwoorden.

Na Uwe toelichting en tevens gelet op de omstandigheid dat U den heer Y. als een ernstig eerlijk en volkomen geloofwaardig man beschouwt, begrijp ik, dat U ontstemd waart, ja zelfs — zooals U zegt — verbitterd, toen mijn z.g. circulaire openlijk in de *Java Bode* verscheen met vermelding van Uw naam als het bewuste Kamerlid. Dat Uw naam mede werd genoemd was wel jammer en ook geheel onnoodig; maar bewijst toch dat ze vrij algemeen bekend is geraakt.

Hoe ze bekend is kunnen worden — mij is Uw naam nooit officieel genoemd — heb ik U geschreven.

Toen ik in 1904 in Den Haag kwam heb ik uiteraard bij Minister Idenburg geïnformeerd naar het resultaat van de door mij in originali opgezonden antwoorden en voor zoover ik mij herinner, is mij toen geantwoord, dat alles in orde en het gezaghebbende Kamerlid in quaestie tevreden er mede was.

Intusschen geeft de inhoud van Uwen brief mij aanleiding nog even op deze verdrietige zaak terug te komen.

U schrijft: Waarom hebben die commandanten, die zeer goed inzagen dat de heer Y. de aanbrenger was, dezen zelf niet gehoord; o.a. over het voorgevallene ter officierenvergadering van 14 Juni?

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg.

Ja, als dat mogelijk ware geweest, zou dat zeker gebeurd zijn, zelfs zou ik ongetwijfeld den Legercommandant in de zaak betrokken hebben als hiervan resultaat verwacht had kunnen worden. Maar noch het een noch het ander was uitvoerbaar. Y. toch bevond zich niet alleen niet meer te Atjeh, maar was zelfs al gepensionneerd.

Blijkens mijn z.g. circulaire ontving ik de anonyme aantijgingen eerst tegen het einde van Juli 1903 en kwamen de antwoorden die den heer Y. als geheime aanklager aanwezen, eerst in den loop van de maand Augustus binnen (het verslag van Colijn b.v. gedagteekend Lho Seumawé, 8 Augustus).

Welnu Y, die blijkens Uw schrijven begin Juni (U zegt 7 Juni 1902) te Atjeh aankwam, is van daar den 9 November 1902 geëvacueerd en bij G.B. van 24 Juni 1903 met ingang van 5 Augustus d.a.v. gepensionneerd. Hij was dus buiten bereik èn van mij èn van den Legercommandant en uit hetgeen Colijn in het laatste deel van zijn verslag meldt kunt U afleiden, welke waarde aan zijn mededeelingen te hechten viel en hoe hij zich achter drogredenen zou verschuild hebben als hem om feiten ware gevraagd niettegenstaande hij het leger verlaten had.

Nu moet ik nog terwille van de waarheid positief tegenspreken dat Y. mij — zooals hij U geschreven heeft — in 't laatst van September 1902 over zijne bezwaren gesproken heeft. Hij is daarvoor nimmer bij mij geweest en voor zoover ik mij herinner heb ik hem maar éénmaal ontmoet — dit kan uiteraard in September geweest zijn — n.l. toen ik te Peudada zijn post inspecteerde en daar nog al aanmerkingen op 's kapiteins gestie te maken had. Daarna bij den korpscommandant van Y. te Lho Seumawé komende, bleek mij dat deze reeds besloten had den kapitein wegens hem gebleken ongeschiktheid voor zijn taak af te lossen. Zijne wijze van optreden tegenover den vijand liet alles te wenschen over.

Nu herinner ik mij nog zeer goed den heer Y. den avond van mijn verblijf te Peudada veel te hebben hooren praten over zijn candidaatstelling voor lid van de 2e Kamer in het Gooi, alsook dat de brave kiezers hem (Y.) nooit in den steek zouden laten, maar van bij hem bestaande gemoedsbezwaren tegen de wijze waarop te Atjeh werd opgetreden heeft hij niet gerept en ook niet medegedeeld, dat hij ter zake mededeelingen aan wie ook had gedaan. Had hij mij toen feiten genoemd of zelfs maar aanwijzingen gedaan, dan zou ik zonder twijfel een onderzoek hebben doen instellen.

En waar hij U dus geschreven heeft dat hij mij over zijne bezwaren als anderszins gesproken heeft in den geest waarin hij U, blijkens Uwen brief schreef, daar spreekt hij positief onwaarheid.

Trouwens dat hij ter zake onwaar is, daarvan vindt U immers de beste aanwijzing in het zooeven aangehaalde antwoord van Colijn van 8 Augustus: bij herhaling door Colijn gesommeerd mondeling en schrif-

telijk tot zelfs na zijne pensionneering om feiten en personen te noemen, is hij in gebreke gebleven en heeft zich achter drogredenen verscholen. Hoe zou hij trouwens ook feiten hebben kunnen constateeren of zelfs eenigszins betrouwbare aanwijzingen hebben kunnen geven, hij die nooit tegen den vijand optrad, aan wien daardoor de practijk vreemd bleef, die zelfs de rooverbenden in Peudada liet baas spelen ten nadeele van de rustige bevolking die hij te beschermen had en op wier kosten zij leefden. Daarom juist was hij een waardeloos officier.

Hij heeft U ook geschreven te verlangen om mij en Colijn over zijne bezwaren te spreken.

Hoe rijmt dat met hetgeen hij deed! Juist in Juni na de officiersvergadering was hij ieder oogenblik in de gelegenheid mij te spreken want toen was hij in Koeta Radja bij het 2e Garn. bataljon, waar ik iederen morgen voor een ieder te spreken was. Hij schreef echter aan U en kwam mij niet spreken.

Hoe moet ik van standpunt als Gouverneur van Atjeh bezien, deze houding en deze handelwijze beoordeelen?

Hij wist toch — het geheele leger wist het — dat ik in 1896 na den afval van Oema, mijne carrière er aan wagende, openlijk onder Generaal Vetter en kolonel Stemfoort, later ook onder kolonel Van Vliet mij verzet had tegen het verbranden van kampongs en vernielen van eigendommen, in 1896 ook tegen het plegen van wreedheden;

dat ik mij b.v. in zeer afkeurende zin had uitgelaten over overste (later Generaal) S.... die absoluut onnoodig den zieken T. Nja' Makam, die zich niet verzette, zelfs geen enkel blijk van vijandschap had gegeven, liet doodschieten terwijl hij in een tandoe lag en 's mans hoofd liet afslaan;

dat ik in 1897 (Y. is toen zelf bij mij te Indrapoeri geplaatst geweest maar liet zich binnen luttele dagen evacueeren) als commandant en bestuurder in de XXII Moekims pertinent weigerde kampongs te verbranden ofschoon de Gouverneur dat wenschte maar niet durfde gelasten;

dat ik juist in die dagen bij het vermeesteren van een vijandelijke versterking Koeta Ba'Theue persoonlijk een Atjeher het leven redde en te Indrapoeri liet verplegen die met beenverbrijzeling door een schotwond, op het punt stond neergeschoten te worden, omdat hij zittende nog in alle richtingen met zijn klewang rondsloeg;

dat ik dadelijk bij mijn optreden als Gouverneur bij den aanvang der Pidië-expeditie alle verbranden van kampongs, vernielen van eigendommen streng verbood en te kennen gaf dat wij alleen optraden tegen hen die met de wapens in de hand verzet pleegden.[1])

Ziet U dit alles wetende, moetende weten, als ook dat ik de eenige officier was die aldus openlijk was opgetreden, was het Y.'s plicht ge-

[1]) Vgl. d.e.t. No. X V.

weest zich tot mij te wenden als hij hoorde dat er toch dingen gebeurden die niet geoorloofd waren en hij verzaakte zijn officiersplicht door dit na te laten.

U deedt als Kamerlid Uw plicht en de wijze waarop U het deedt was correct al zou ik liever gezien hebben dat mij tevens ronduit de bron ware genoemd, waaruit geput was en treurig is het dat Thomson den door U gevolgden en Uw raad ter zake niet heeft willen volgen, maar Y. heeft zeer zeker gehandeld in strijd met zijn plicht als officier en onwaardig, lasterlijk is het van hem thans te durven beweren dat juist ik, de eenige officier in het leger, die in 1896 zijn carrière in de waagschaal stelde door openlijk tegen wreedheden en dergelijke op te treden, zoo iets oogluikend heb toegelaten (referte zijn dit jaar in druk uitgegeven pamflet).

Ik meen daarom het recht te hebben dien man een lasteraar en leugenaar te noemen en openlijk uit te spreken dat ik voor hem slechts verachting kan gevoelen.

En nu moet ik nog op eene bijzonderheid wijzen: In de mij in 1903 gezonden aantijgingen komt onder letter g voor:

,,Zoo zou ook met het oog op het niet terecht komen van 25 gepreste ,,Atjehsche dragers bij een der laatste Gajotochten de vraag rijzen of ,,het utiliteitsbeginsel op Atjeh niet zeer leelijke parten speelt, zelfs ,,aan personen, die het op grond van hun belijdenis niet in dien zin ,,mogen huldigen".

Deze aantijging sloeg op Colijn en zijn antwoord hierop hebt U thans gelezen.

Welnu, op het tijdstip dat deze tocht ondernomen werd (28 Juni— 1 Sept. 1902) was Colijn tijdelijk voor den gewonden en met verlof naar Fort de Kock vertrokken controleur Frijlink, bestuurder te Lho Seumawé en Y. bivakcommandant te Peudada op slechts enkele uren van Lho Seumawé verwijderd. Zou nu de eerlijkheid en goede trouw niet geëischt hebben dat Y. zijn geloofsgenoot en toen ook nog goeden vriend Colijn over deze zaak was gaan spreken of om opheldering had gevraagd in stede van daarover in afkeurenden zin en dan nog onjuist aan U te schrijven. Daar militairen van zijn eigen compagnie aan dien tocht deelnamen had hij ook bij mij schriftelijk bezwaren kunnen inbrengen als hij die had.

En wat te zeggen van den comp. commandant te Peudada (Y.) die (zie Colijn's antwoord op de aantijging onder e) uit vrees om zich aan koud water te branden—zooals Colijn het noemt—niet zorgde dat een bij dien Gajotocht gewond fuselier zijner compagnie zijn achterstallige soldij direct uitbetaald kreeg, met het gevolg dat daarover later (omdat de man geëvacueerd was naar Padang) maanden lang moest geschreven worden en belanghebbende al dien tijd op de uitbetaling moest wachten.

Ik verzeker U dat als mij dat alles tijdig was ter oore gekomen, ook

de praatjes van Y. over door hem aan U gedane mededeelingen, ik hem dan officieel gesommeerd zou hebben om ronduit voor den dag te komen.

Helaas hoorde ik van dat alles echter eerst na de beantwoording van de mij eind Juli 1903 gezonden aanklacht, toen Y. al lang van Atjeh vertrokken en gepensionneerd was.

Hoe weinig men op hem kan staat maken wil ik nog met een voorbeeld aanhalen uit 's mans thans in druk verschenen brochure.

Na in de inleiding van zich zelven gezegd te hebben dat hij de gave ontving de volksziel te peilen dier Atjehers die hij lief heeft gekregen om hun lijden, laat hij op blz. 32 een Atjehsch hoofd sprekend optreden.

Welnu, hij weet zóó weinig van Atjeh en kent zóó weinig Atjehers, dat hij zich zelfs vergist in den naam van den enkelen Atjeher dien hij gedurende zijn kort verblijf te Atjeh sprak; de hier bedoelde Atjeher is niet T. Moeda Samalanga, maar T. Moeda Peudada, aartsvijand van T. Tji Samalanga en het hoofd van Samalanga heet ook niet T. Moeda Samalanga. Wat er met genoemd Atjehsch hoofd — T. Moeda Peudada — gebeurd is, weet Y. blijkbaar niet en dus ook niet waarom ik juist tegenover dit hoofd, niettegenstaande hij nu juist niet — zooals Y. verneemt — een bijzonder achtenswaardig Atjeher is, tot tweemaal toe genade voor recht deed gelden door hem, nadat hij op grond van Atjehsche twisten ons ten tweede male afviel en daardoor zijn landschap in beweging bracht, bij zijn laatste onderwerping toch opnieuw het gezag in Peudada teruggaf in stede van hem, als gevaarlijk voor de orde en rust, bij de Regeering voor verbanning voor te dragen. Hieraan kan ik nog toevoegen, dat nòch in Samalanga nòch in het weinig bevolkte Peudada (Onderhoorigheid van Samalanga) gedurende mijn geheele bestuur meer dan 400 mannen, vrouwen en kinderen gevallen zijn, zelfs niet met inbegrip van de gevallenen na den afval van het geheele landschap in 1900 en de daarop volgende Samalanga-expeditie; alzoo is de mededeeling (blz. 32) dat een der Atjehmannen die nà Van Daalen in aanmerking zouden kunnen komen voor het Gouverneurschap, in 3 maanden tijds alleen in dat landschap meer dan 400 mannen, vrouwen en kinderen heeft afgemaakt, een pertinente onwaarheid [1]).

Afgemaakt zijn vrouwen en kinderen bovendien nimmer en nergens; hiervan is gelukkig ieder Atjeher overtuigd.

Al moge het den schijn hebben van zelfverheffing wil ik nog op iets in die brochure wijzen dat zeker niet voor den schrijver getuigt. Y. zegt dat ik in het geld de grootste drijfveer van elk streven zie en verhooging van rang of positie verkies boven eerbewijzen. Welnu alweder: officieel is mij nooit gevraagd of ik verhooging in rang (bevordering

[1]) Noot: „De hier bedoelde is n.b. kolonel Van der Maaten, die altijd met de meeste nauwgezetheid tegen alle uitspattingen van enkelen is opgetreden, openlijk en streng"

bij keuze) verkoos boven eerbewijzen, maar toen ik als kapitein voorgedragen was voor bevordering bij keuze tot majoor, verkoos ik deze bevordering zeer zeker boven eerbewijzen en zeide dat ronduit. Eerbewijzen laten mij absoluut koud, zijn mij zelfs niet aangenaam; maar al ware het anders zou ik toch genoemde bevordering bij keuze verkozen hebben boven eene decoratie, omdat ik toen een gezin van 5 kinderen had groot te brengen. Sedert is er nog een kind bij gekomen en had ik er in 1896 alzoo zes waarvan 3 in Nederland.

Ik werd dat jaar uit een prettig en voordeelig commando in Deli opgeroepen om te Atjeh als colonnecommandant (troepenaanvoerder) op te treden, waarbij ik schier dagelijks in levensgevaar verkeerde, bovendien *f* 150.— 's maands in inkomsten achteruit ging en in plaats van 2, 3 gescheiden gedeelten van het gezin had te onderhouden, (3 kinderen in Holland, echtgenoote en 3 kinderen te Koeta Radja, ik te Indrapoeri).

Toen toevalligerwijs de G.G. Van der Wijck dit vernam, liet hij mij eene extra toelage van *f* 150.— 's maands door Gouverneur Van Vliet aanbieden. Ik sloeg het aanbod van de hand op grond van de principieele overweging dat het Gouvernement over zijn officieren kon beschikken zooals 's lands belang dat vorderde op de daarvoor officieel voorgeschreven inkomsten en er m.i. dus geen voldoende termen waren om aan mij of aan wien ook voor diensten waarvoor wij gecommandeerd konden worden een extra toelage toe te kennen.

Nu de tegenstelling!

Het Gouvernement legt aan leerlingen der hoogere krijgsschool veel geld ten koste om daarna van de daar opgedane hoogere militaire ontwikkeling dier Heeren profijt te kunnen trekken. Y. is leerling aan de krijgsschool geweest, maar het Gouvernement heeft daarna geen nut getrokken van het daar voor hem uitgegeven geld.

Na zijne pensionneering werd hij, op aandrang uit Holland, geplaatst als bibliothecaris bij de VII afdeeling D. v. O. op de daarvoor vastgestelde inkomsten, welke hij genoot naast zijn pensioen. Toen had dus het Gouvernement nog eenig profijt kunnen trekken van het door Y. genoten militair onderwijs aan de hoogere krijgsschool. Y. echter was van oordeel, dat die grootere militaire kennis hem aanspraak gaf op hoogere betaling dan normaal voor die betrekking bepaalde, dat uiteraard ook genoten zou worden door iemand die de hoogere krijgsschool niet had doorloopen. Hij wenschte die meerdere militaire kennis alzoo ten eigen bate te exploiteeren, vroeg daarom een extra toelage en toen deze natuurlijk door den G.G. (door mij) geweigerd werd, vroeg hij zijn ontslag.

Wie ziet nu in het geld de groote drijfveer van elk streven?

Ik zou nog meerdere voorbeelden kunnen aanhalen doch waartoe? Ik wil daarom maar eindigen met betuiging van mijnen dank voor Uwe,

na lezing van het geheele dossier, uitgesproken erkenning dat het niet mijn bedoeling kan geweest zijn om de waarheid niet in het licht te stellen en Uw voornemen om — als daartoe gelegenheid bestaat — die erkenning in het openbaar uit te spreken.

De betuiging van dezen dank aan U, op wiens goede meening ik — zooals ik de vorige maal reeds te kennen gaf — hoogen prijs stel, is de hoofdreden van dit schrijven, waaraan ik ten slotte nog het volgende wensch toe te voegen.

Waar U aan het slot van Uwen brief zegt dat U de laatste zult zijn om lichtvaardig het goede dat door mij voor Indië gewrocht is af te breken, al kan, wat van zelf spreekt, niet op alles instemming worden verwacht, daar zou ik willen vragen of het niet de moeite zou loonen om aan mij nu en dan eens particulier inlichtingen te vragen omtrent wijze van optreden, genomen maatregelen als anderszins waarmede U mocht vermeenen geen instemming te kunnen betuigen. Van den buitenkant bezien en zoo vaak onjuist voorgesteld in de pers, lijkt menige zaak en handeling anders dan ze in werkelijkheid is en mij zou het nooit te veel moeite zijn om U de redenen te ontvouwen die mij aanleiding gaven om zus en niet anders te handelen. Ik zou dan tevens in menig opzicht van Uwe ervaring en Uw doorzicht profijt kunnen trekken.

XCVI

VAN HEUTSZ AAN IDENBURG, 20 Oct. 1908 [1]).

Atjehrapporten. Het doet mij genoegen, dat U tenslotte vol goeden moed zijt, in de Tweede Kamer wel storm voorziet, maar niet het vergaan van het schip, dewijl U met overtuiging de zaak kunt verdedigen.

Die arme Rost van Tonningen, die nooit iets met Atjeh te maken had en maar toevallig met zijn neus in de (ranzige) boter viel, wordt nu ook allerwege aangeblaft. Hij heeft echter hier en daar dingen gezegd met zijn oorlogs- en pacificatienoodzaak, die werkelijk niet goed te verdedigen zijn. Het was om die theorie, dat ik dat algemeene deel van zijn verslag niet gepubliceerd wenschte te zien.

Colijn is terug van Deli en zeide mij nogmaals, dat ik naar aanleiding van het telegram van Minister Heemskerk z.i. mijn verslag niet had moeten ontdoen van de documentatie.

Nu is Van Daalen de martelaar en ik ben de aangeblafte (zooals ik voorzien heb, referte mijn brief van 20 April j.l.), terwijl er geen enkele goede reden is om hem tot martelaar te verheffen, integendeel is hij

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg.

èn door mij èn door den Legercommandant (vooral door den laatsten), bijzonder ontzien.

Enfin, zoo gaat het en staat U nu voor de groote moeielijkheid om dat varkentje te wasschen . . . . .

XCVII

VAN DAALEN AAN SNOUCK HURGRONJE, 6 Nov. 1908 [1]).

Nu mijn audiënties bij den Minister en bij H.M. de Koningin achter den rug zijn, kom ik U met een enkel woord mededeelen het resultaatlooze van beide . . . . . Juist op den morgen van mijn gesprek met den heer Idenburg las ik zijn Memorie van Antwoord in de courant, waaruit mij reeds dadelijk de weinig eerlijke of weinig ruiterlijke houding van den Minister bleek en waarvan ik ook niet de minste verwachting had. En het kwam zoo uit. Hij sprak over andere zaken en toen ik erover begon, zeide hij, dat de zaak was afgedaan door zijn collega Heemskerk vóór 15 Mei en dat er weinig meer aan te doen was, hoewel hij in verschillende zaken van niet-instemming deed blijken met de houding van den Gouverneur Generaal. Hij las mij uit de Memorie van Antwoord enkele passages voor om mij te doen gelooven, dat ik mij eigenlijk niets behoefde aan te trekken, waarop ik antwoordde, dat zulks niet door mij kon worden beaamd. Verder bleek bij het onderhoud, dat de Minister niet bekend was met mijn uitvoerig particulier schrijven aan den Gouverneur Generaal van vóór de enquête [2]), waarin mijne behandeling van den toestand, en ook niet met de twee brieven, gevolgd op mijn brief van 28 December, een van de Regeering aan mij en een van mij aan de Regeering [3]). Dit noteerde de Minister.

Hij gaf te kennen het toen te druk te hebben, doch gaarne na de debatten nog 't een en ander van mij te mogen vernemen.

Niet het minst verwonderde mij de mededeeling in de Memorie van Antwoord, dat U zich geheel vereenigt met het derde gedeelte van het rapport van den Gouverneur Generaal. Die mededeeling doet mij ten zeerste aan 's Ministers eerlijkheid twijfelen, want hij mòet weten, dat de Kamers dat anders zullen opvatten dan de werkelijkheid is. De Kamers zullen dus denken, dat Uw advies ter zake is gevraagd, hoewel zulks inderdaad nièt geschiedde.

Zoowel aan den Heer Elias [4]) als aan den Minister heb ik onomwonden mijne meening over de houding van den Gouverneur Generaal gezegd,

[1]) Uit Arnhem.
[2]) Van Daalen aan Van Heutsz, 18 Sept. 1907.
[3]) Van Heutsz aan Van Daalen, 18 Jan. 1908 en Van Daalen aan Van Heutsz, 30 Jan. 1908.
[4]) Mr. A. E. Elias, Secretaris-Generaal sedert 1 Dec. 1893.

hoewel ik begreep, dat het na zoo'n Memorie van Antwoord toch vechten tegen de bierkade is.

Daar de Minister mij vertelde, dat de Koningin als 't ware op mij wachtte, vroeg ik Zaterdag (dus den dag na de audiëntie bij den Minister) op de gewone wijze t.z.t. aan H.M. te mogen worden voorgesteld.

Reeds Maandag j.l. kreeg ik een telegram van den adjudant van dienst, dat H.M. mij Woensdag 's middags ten 5 uur in audiëntie op 't Loo zou ontvangen .....

..... Uit het Atjehverslag[1]) van Augustus spreekt veel humbug. Alles wat ik vroeger reeds dééd, doch niet zoo langdradig heb vermeld, om toch vooral den volke kond te doen, dat het civiele gedeelte van de taak op den voorgrond is gekomen.

De opmerking van De Stuers over de civiele pet van X is dan ook meer dan vermakelijk. Een ijdelheidskwestie omgezet in een beginselzaak! .....

[1]) Gesteld door Van Daalen's opvolger.

XCVII

SNOUCK HURGRONJE AAN VAN DAALEN, 9 Nov. 1908[1]).

Zeer aangenaam was het mij, Uw wedervaren te vernemen. Het had ook een weinig anders kunnen zijn, maar ik geloof, dat U de zaken wat eenzijdig interpreteert en niet genoeg let op de eigen levenssfeer van Minister en Koningin.

Besluit een Minister eenmaal, na rijp beraad zooals in casu, dat het wenschelijk is, den G.G. — mits deze met sommige door hem niet gewenschte dingen genoegen neemt — te handhaven, dan moet hij alles bijeenbrengen en laten brengen, wat in diens voordeel te zeggen valt en het overige in de schaduw laten. Anders zou de Kamer, niet door eene geheel besliste houding des Ministers geprepareerd, licht verrassingen kunnen veroorzaken, die ten slotte voor geene der beide partijen gewenscht waren.

Ik had het voor mogelijk gehouden, dat de heer Idenburg tot U even openhartig over de aanstaande benoeming van Legercommandant gesproken had, als hij zulks in Juli deed tot mij. Misschien heeft voorzichtigheid hem geboden, dit niet te doen, maar daarmee is m.i. zijn plan nog niet veranderd, en wat men in Indië moge kuipen, kan daarop, dunkt mij, weinig invloed hebben. Het is waar, in politiek is weinig vooruit onmogelijk te noemen, maar als de heer Idenburg in deze zaak

[1]) Particulier. Uit Leiden.

veranderde, zou hij mij toch bijzonder tegenvallen. Van zijne Memorie van Antwoord, hoewel die gelijk al zulke memories aan oprechtheid te wenschen overlaat, kan ik nog niet zoo zeggen, dat die mij tegenviel; gegeven de getroffen beslissing ten aanzien der aan te nemen houding, moest zij ongeveer aldus er uitzien.

De Koningin toont, door U met spoed te ontvangen en U 1½ uur te houden, dat zij U met distinctie ontvangen wil; anders gezegd: er blijkt uit, dat men Haar expresselijk die distinctie aanbevolen heeft.

Verneem ik te eeniger tijd iets voor U belangrijks, dan deel ik het U mede.

Met vriendelijken groet van ons beiden, ook aan Mevrouw, steeds . . .

XCIX

VAN DAALEN AAN SNOUCK HURGRONJE, 15 Jan. 1909 [1]).

. . . . . Nu is het mij opgevallen, dat de Koningin Moeder en de Prins de beleefdheid hebben gehad mij in audiëntie te ontvangen op den dag van het galabal, des morgens 12 uur, en 's middags 5 uur en dat de Prins mij 's avonds op het bal deed ontbieden om mij te toonen, dat hij de Indische generaalsuniform droeg, van welke beleefdheden ik mijn erkentelijkheid heb betuigd.

Ook werd op het bal nogal opvallend veel notitie van mij genomen, wat misschien ook wel toeval is geweest . . . . .

. . . . . Ik wacht dus af en ik ben nu reeds geneigd om te weigeren mij op eenigerlei wijze te rechtvaardigen, omdat zulks niet gebruikelijk is van een generaal . . . . .

. . . . . Het optreden van den Heer Idenburg in deze, wijst m.i. op weifelachtigheid t.o.v. mij, en dat hij nog zal zien een achterdeur open te houden om zoo mogelijk den Gouverneur Generaal te believen . . . . .

[1]) Particulier. Uit Arnhem.

C

SNOUCK HURGRONJE AAN VAN DAALEN, 17 Jan. 1909 [1]).

In antwoord op Uw schrijven van eergisteren wil ik U gaarne mijne meening ter zake mededeelen. Gesteld dat de verdere ontwikkeling der zaak medebrengt, dat de Minister U inderdaad mededeelt, welke omstandigheden volgens den G.G. nu ineens wijziging gebracht hebben

[1]) Particulier. Uit Leiden.

in diens oordeel over Uwe waarde voor het leger, en U gelegenheid geeft dat te weerleggen, dan zou ik U met de meeste beslistheid raden, die gelegenheid te gebruiken om kort en bondig uiteen te zetten, waarom dat oordeel onjuist is, en tevens laten uitkomen, hoe ongerijmd het zich voordoet, vergeleken bij hetgeen de G.G. U eenige maanden vóór zijne reis naar Atjeh over Uwe militaire toekomst schreef.

Tot dusver kan ik in het optreden van Minister Idenburg in deze aangelegenheid geene weifeling of zucht om den G.G. te believen zien. De verhouding van eenen Minister van Koloniën tot eenen Gouverneur-Generaal is al van de meest delikate, die men zich denken kan, vooral wanneer die G.G. door den betrokken Minister zelf mede voor het ambt is voorgedragen. De eischen van het regeertoestel, ook in verband met het parlement en de publieke opinie in 't algemeen, brengen mee dat de minister den Gouverneur-Generaal zoo veel en zoo lang als het eenigszins gaat, steunt en dekt, zelfs waar zijns inziens te twijfelen valt of de Gouverneur-Generaal iets niet liever anders moest doen. Natuurlijk heeft dit zijne grenzen, die verschillend getrokken kunnen worden, maar nooit zóó, dat eerlijkheid, billijkheid of een groot landsbelang er bij beschadigd worden. Maar vóór dat dan de overschrijding heeft plaats gehad, dient ook de Minister èn voor zichzelf de meest onwrikbare overtuiging te hebben, èn zoover mogelijk die overtuiging aan den Gouverneur-Generaal te schenken, dat de laatste ongelijk had. Het kan eene zaak van temperament en karakter zijn, uit te maken wanneer die tijd gekomen is, en ik geloof, dat Idenburg in gemoede zichzelf niet spoedig gerechtigd acht om den man, dien hij Gouverneur-Generaal hielp maken, onloutere dingen toe te schrijven. Zelfs al ondervindt hij — gelijk in casu m.i. duidelijk blijkt — de sterkste neiging om te denken: dit schijnt nu toch op geen zakelijk motief te berusten, dan zegt zijn gevoel van verantwoordelijkheid hem nog: de mógelijkheid van wijziging van inzicht op zakelijke gronden is toch niet volstrekt uitgesloten; mijn persoonlijk oordeel over Generaal Van Daalen berust hoofdzakelijk op gegevens van anderen, en ik moet tot het uiterste blijven op het standpunt dat à priori des G.G.'s oordeel bij mij zwaarder weegt dan dat van anderen.

Zoo kan er dus ook in deze een oogenblik komen, dat de Minister moet kiezen tusschen 1°. het officieele standpunt dat hij moet innemen zoolang hij den G.G. niet eenvoudig het vertrouwen opzegt, en 2°. zijne persoonlijke, intieme convictie. Maar U moet hem m.i. behulpzaam zijn om dien strijd tot een zuiver einde te brengen.

Bovendien schijnt er mij ook niets zonderlings in gelegen te zijn, wanneer de persoon, die voor een ambt in aanmerking komt, zelf degenen, die over voordracht of benoeming te beslissen hebben, in de gelegenheid stelt, om de quaestie van alle kanten te bezien. Zelfs ten aanzien van personen, aan wie men eene ministerieele portefeuille denkt aan te bieden, komt het voor, dat men, als er van eene zijde die men be-

voegd moet achten, bezwaren tegen hen geopperd worden, bij henzelf om bevestiging of weerlegging van het aangevoerde aanklopt.

Met beste groeten van ons beiden, ook aan Mevrouw, steeds .....

CI

VAN HEUTSZ AAN IDENBURG, 9 Maart 1909 [1]).

..... In mijn officieele voordracht heb ik ten opzichte van Van Daalen alleen verwezen naar zijne aanteekeningen op de civiele en militaire journalen. Ik achtte het niet gewenscht nog andere, vroeger niet officieel genoemde zaken op te rakelen, maar wegens den onhebbelijken, veelal geringschattenden toon zijner brieven heeft hij als Gouverneur van Atjeh onder verschillende autoriteiten, w.o. ook departementschefs, ontstemming gewekt en zelfs de Admiraal kwam eens in een officieelen brief voor een door Van Daalen ten onrechte gegriefd ambtenaar op en keurde in scherpe bewoordingen Van Daalen's houding af.

Ook heb ik geen gebruik willen maken van de mij op de Atjehreis door den Legercommandant gedane mededeeling, dat allerwege de officieren huiverig waren om te spreken, omdat Van Daalen er overal spionnen op na hield. Toevallig werd mij het bestaan van die ignobele methode van Van Daalen bevestigd door Caspersz, wien hij aanbevolen had ter Westkust van Sumatra hetzelfde te doen. [2])

Door de door mij thans in overweging gegeven oplossing [3]) zal ongetwijfeld in Indië een ieder tevreden zijn gesteld en heeft bovendien Van Daalen — als hij nu steeds strikt rechtvaardig en billijk zonder onderscheid weet op te treden en zijn ondergeschikten te beoordeelen en bovendien leert appreciatie voor zijn goede ondergeschikten te toonen — nog een goede kans om na generaal Schmidt legercommandant te worden.

In Uwen brief zegt U, dat Van Daalen veel van zijne moeielijkheden toeschrijft aan fouten door mij begaan en veel van mijne beschouwingen voor dwalingen houdt. Ik laat deze meening uiteraard voor Van Daalen's rekening; ik geloof te mogen zeggen, dat hij — door het volhouden in deze meening nog extra blijk geeft van diep geworteld gebrek aan doorzicht, want bijna alles wat Van Daalen in zijn tijd anders verordend heeft dan door mij geregeld was of onder mij gebruikelijk, heeft X. . . weer moeten te niet doen. Colijn of X . . . zeide mij: In een paar woorden is niet duidelijker te zeggen wat noodig is geweest dan: de geheele bestuurstijd en bestuursactie van Van Daalen is als het ware geëcarteerd moeten worden, de zaak moest weer opgevat worden bij 1904 alsof 1905—1908 niet bestaan had .....

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg.

[2]) G. P. J. Caspersz, sedert 16 Mrt 1901 kapitein der genie; sedert 3 April 1907 chef van de exploitatie van de Sumatra-Staatsspoorweg en de Ombilinmijnen.

[3]) Van Daalen was bestemd tot Chef van den Generalen Staf.

CII

VAN DAALEN AAN SNOUCK HURGRONJE, 2 Juni 1909 [1]).

Eindelijk heeft de heer Idenburg kleur bekend en nu wil ik U meedeelen hoe het slot is geworden van de Atjehintrigue ten opzichte van mij. Naar aanleiding van de vele geruchten, veelal afkomstig van den Gouverneur Generaal zelf, vroeg ik een onderhoud aan den Minister en werd mij dit dan ook dadelijk op 27 Maart toegestaan.

Toen deed de Minister alsof hij van den prins geen kwaad wist en zeide o.a., dat hij voor zichzelf niet ervan overtuigd was, dat de Gouverneur Generaal niet mij zou voordragen. Hij repte echter geen woord van de reeds door den Gouverneur Generaal geopperde bezwaren en over zijn brief dd 9 December a° p° om inlichtingen aangaande die bezwaren; een en ander verwekte toen mijn wantrouwen in de eerlijke bedoeling van den Minister.

Bij het afscheid zeide hij mij voorloopig niet ongerust te zijn en beloofde hij nader met mij te zullen praten, indien er c.q. bezwaar tegen mijne benoeming zoude worden gemaakt. De voordracht was n.l. nog niet binnen.

Het slotresultaat leest U in de beide hierbij ingesloten brieven, welke ik gaarne zou terug ontvangen. De Minister heeft dus een nader onderhoud met mij niet gewenscht geacht en mij zelfs de bezwaren niet meegedeeld.

Naar men mij van terzijde berichtte, was het bezwaar „vrees t.a.v. de samenwerking met het tegenwoordige Atjehbestuur, dat gevaar zou loopen," terwijl een tweede bezwaar mij niet kon worden gezegd . . . .

Toen ik op de audiëntie den Minister te kennen gaf, dat met de benoeming van Van der Wijck feitelijk een ongeschikte, Legercommandant zou worden, tenminste volgens de aan mij geschreven brief van den Gouverneur Generaal, iemand, niet geschikt om het leger aan te voeren, antwoordde hij: „Maar dan heeft hij toch in U iemand, die het wèl kan!" waaruit moge blijken welk een kromme sprongen een Minister kan maken, ter wille van bepaalde belangen, welke mij echter onbekend zijn en wel onbekend zullen blijven . . . . .

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.

CIII

SNOUCK HURGRONJE AAN VAN DAALEN, 6 Juni 1909 [1]).

Hierbij ontvangt U de beide brieven terug, die den Uwen van 2 dezer vergezelden; dat ik niet dadelijk antwoordde, vindt zijnen grond

[1]) Particulier. Uit Leiden.

in de drukte van het Institut Colonial International en den nasleep der Haagsche zitting van dit lichaam.

Dat de Minister 27 Maart niet repte van de gedachtenwisseling, die toen over de bewuste voordracht tusschen zijn departement en den G.G. gaande was, kan ik billijken. De verhouding tusschen hem en den G.G. is van te delicaten aard dan dat het hem in 't algemeen vrij zou staan, van zulke gedachtenwisselingen hen op de hoogte te stellen, die er bij betrokken zijn, en ik kan mij denken, dat hij getracht heeft, den G.G. tot wijziging zijner meening te brengen en 27 Maart nog hoop had, dat die poging slagen zou.

Wat nu het eindresultaat betreft, dat getuigt m.i. niet van onbetrouwbaarheid van den Minister, wel van gebrek aan flinkheid.

Nu mag hierbij niet vergeten worden, dat regeeren altijd en overal voor een goed deel schipperen is, en dat een minister, die zijn eigen inzicht bovenal wil volgen, in den regel slechts enkele maanden die functie bekleedt. Natuurlijk zijn er gevallen, waarin zijn karakter, als dit behoorlijk ontwikkeld is, hem toegeven zal verbieden, en dit geval zou daartoe kunnen behooren. Maar zóó karaktervol is Idenburg blijkbaar niet; dat heb ik ook bij andere gelegenheden kunnen constateeren.

Uit de oplossing, waartoe hij gekomen is, ziet men intusschen, dat hij de hooge waardeering van uwen arbeid voor het leger ondubbelzinnig heeft willen doen uitkomen, en dit zal wel door niemand misverstaan worden. In zooverre is er, dunkt mij, voor U reden om, alle omstandigheden overwegend, voldaan te zijn. De Minister heeft de geit en de kool willen sparen. In erge mate misschien; maar min of meer doen alle ministers dat op hunne beurt en, zonder kromme sprongen te willen maken, wandelen zij al spoedig het kabinet uit.

Met vriendelijke groeten van huis tot huis......

CIV

VAN HEUTSZ AAN IDENBURG, 21 Juli 1909 [1]).

..... Brieven van mij, dat hij de eenige zou zijn, geschikt voor legercommandant bezit Van Daalen niet; wel één brief geschreven na de voor hem zoo bedroevende geschiedenis [2]). Wetende hoe de wereld in dergelijke omstandigheden oordeelt heb ik hem toen een brief geschreven om hem een riem onder 't hart te steken ter voorkoming, dat hij wellicht op aandrijven van derden (veelal belanghebbenden) zich zou laten verleiden om ontslag te vragen en om hem op te monteren gezegd, dat ik hem, tegen den Legercommandant (Van der

[1]) Particulier. Uit Buitenzorg.

[2]) Vgl. No. LI, noot 4 en LII. De bedoelde omstandigheid was het wangedrag van een verwant.

Wijck) in, had voorgedragen voor den rang van generaal majoor en daarbij tevens te kennen gaf, dat ik hem den aangewezen man achtte om Generaal Rost van Tonningen, die in 1909 dacht af te treden, op te volgen.

CV

IDENBURG AAN SNOUCK HURGRONJE, 4 Nov. 1909 [1]).

..... en ik zal den heer Liefrinck verzoeken mij onbewimpeld en geheel vertrouwelijk zijn meening te zeggen ..... [inzake Atjeh, N.]

1) Uit Montreux.

CVI

VAN DAALEN AAN SNOUCK HURGRONJE, 3 Sept. 1910 [1]).

..... Men heeft nu het bewijs geleverd, dat destijds bepaald persoonlijke redenen hebben gegolden, toen men wijlen Van der Willigen en niet mij benoemde.

De Gouverneur Generaal heeft mij n.l. een paar dagen na den dood van mijn voorganger ontboden om mij de vraag te stellen of ik bereid was en mij in staat achtte om, met terzijdestelling van persoonlijke gevoeligheden en van mijn min gunstig oordeel over den heer X, volledig medewerking te verleenen aan het tegenwoordig Atjehbeleid, enz., wanneer H.M. mij tot het legercommando mocht roepen.

Deze vraag had men mij natuurlijk even goed destijds in Nederland kunnen stellen, maar toen heeft de Minister alles wat ongunstig voor mij en over mij klonk verzameld om aan de Koningin te kunnen rapporteeren: ,,Een benoeming van den heer Van Daalen tot Legercommandant zou mij in verband met eenige reeds herhaaldelijk (en niet eerst in 1907) bij hem geconstateerde karaktereigenschappen de noodige zekerheid doen missen, dat het onder den Gouverneur X gevolgde Atjehbeleid steeds die medewerking zou vinden bij het Legerbestuur, die voor een welslagen van dit beleid noodig is".

Nu had Z.E. uiteraard mijne verklaring noodig om evenbedoeld rapport te niet te doen .....

1) Particulier. Uit Weltevreden.

CVII

VELTMAN AAN VAN DAALEN, 7 April 1911 [1]).

Hooggeachte Generaal, U is zoo vriendelijk geweest door Uw schrijven mij de hand toe te reiken om 't me thans gemakkelijk te maken mij

1) Particulier. Uit Meulaboh.

bij U te verantwoorden over al hetgeen gebeurd is. Reeds lang toch heb ik naar dit oogenblik hard verlangd. Uit mijn eigen dorst ik het niet te doen, daar ik niet zeker wist, hoe U het wel zou opnemen. Thans aangemoedigd door Uwe niet genoeg door mij te waardeeren goedheid, hoop ik, dat U me zal toestaan, dat ik U weer schrijf, zooals intijds. Alvorens nog verder te gaan, bied ik U in de allereerste plaats hierbij mijne oprecht gemeende excuses aan voor al het U aangedane leed. Indertijd, enkele dagen vóór mijn vertrek naar Tapa'Toean zond ik den Kolonel Van der Maaten een uitvoerig schrijven met mijne verdediging ten opzichte van de door U geuite beschuldigingen. Hoewel ik den Kolonel in den pen gaf dat schrijven U ter lezing aan te bieden, schijnt het helaas niet gebeurd te zijn. De Kolonel raadde mij aan U persoonlijk daarover te schrijven. Mijn antwoord luidde ongeveer als volgt: „De Generaal Van Daalen heeft mij veroordeeld zonder mij zelf gehoord te hebben, zoodat ik mij ook niet persoonlijk tegenover den Generaal kan verdedigen. Bij U is 't een ander geval omdat U mij tegenover Z.H.E. Gestr. verdedigd heeft zelfs zonder mij gehoord te hebben".

Volgens den bewusten brief waren er drie punten van beschuldiging. Zoo U het nog wenschelijk acht, dan zou ik U misschien nog woordelijk mijn brief, wat den inhoud betreft, kunnen mededeelen. Thans zij het me vergund U slechts de hoofdzaken toe te lichten. Ik gevoel thans werkelijk behoefte U mijn hart uit te storten en wil ik daarom U niets verzwijgen. Ja, werkelijk ben ik wel eens in mijn oordeel over U zeer onbillijk geweest, doch dit geschiedde pas een heelen tijd nadat ik herhaaldelijk Uwe gevoelens jegens mij van anderen moest vernemen. 't Is toch zoo jammer Generaal, dat de menschen gezegden van mij verkeerd of verdraaid U hebben overgebracht. Ik weet o.a. dat een van Uwe zegslieden, die later de ware toedracht mijner uitlatingen aan boord vernam, zijn leedwezen betuigde mij verkeerd beoordeeld te hebben. Mij ware liever, dat hij U zijne dwaling geschreven heeft en dit is blijkbaar niet gebeurd. Ik zal er maar niet verder op ingaan wat de praatjes der menschen al heel dikwijls hebben uitgewerkt; heel veel leed hebben die praatjes mij reeds dikwijls berokkend.

Bij mijn komst te Buitenzorg vóór mijn vertrek naar Europa,[1]) werd ik door den Gouverneur-Generaal ontvangen met de woorden: „Je hebt in het begin te Meulaboh een weinig ongenoegen gehad met den Generaal Van Daalen, is 't niet?" Ik vertelde toen, dat die berichten waarheid bevatten, doch dat ik bij mijn vertrek meer dan voldaan was over de van U ondervonden behandeling. Er werd toen heel wat afgeboomd over Atjeh en juist naar aanleiding van mijne uitlatingen, zeide de G.G.: „Ik zal den minister schrijven, dat hij je in particulier verhoor

[1]) Den kapitein Th. J. Veltman werd bij besluit d.d. 24 Maart 1906 no. 24 een jaar verlof naar Europa verleend, welk verlof met zes maanden werd verlengd. Van verlof terug: 2 Nov. '07.

moet nemen en dan moet je hem alles precies zoo vertellen, wat je me nu hebt medegedeeld".

In Holland heeft de minister Fock mij echter heelemaal niet ontvangen, hetgeen ik den G.G. bij mijn terugkomst direct heb gerapporteerd. Er zaten politieke redenen achter, die ik natuurlijk niet mag uitspreken en die hier niets terzake doen.

Juist in Holland Generaal, heb ik me als een warmen verdediger van U voorgedaan, tegenover Van Kol, Thomson en consorten. Het deed mij leed toen juist van den Kolonel Van der Maaten te moeten vernemen, dat U mij wantrouwde, denkende, dat ik de zegsman was van de eerste interpellatie Thomson in de Kamer over het Atjeh-beleid. De verstrekker van die gegevens was echter Ter Beek, waar ik nog een brief van heb, ook weer een gevolg van sterke uitlatingen over den schrijver der Wekker-artikelen. Ter Beek werd voor dien schrijver aangezien. Hij schreef me, dat hij Thomson die inlichtingen verstrekt had, doch dat hij Wekker een ploert noemt. Met Thomson heeft hij er groote onaangenaamheden mede gehad. Door tusschenkomst van Vastenou deed ik Thomson eene verdediging over het Atjeh-beleid toekomen. Dit stuk heeft hij terzijde geschoven en alleen de gegevens van Ter Beek gebruikt, omdat die meer in zijn kraam te pas kwamen.[1]) 't Was wel hard voor mij, een warmen verdediger van U, juist door U te moeten worden aangezien voor Uw aanvaller. Daarom ook heb ik me misschien aan boord en zelfs tegenover den Legercommandant uitgelaten, dat ik voorloopig nog niet naar Atjeh terug kon, want ,,de Generaal Van Daalen schijnt me niet erg te vertrouwen".

Ook dit kan de Kolonel Van der Maaten getuigen. Toen U echter door de pers van alle kanten werd bestreden, bood ik, met terzijdestelling van alle mogelijke persoonlijke gevoeligheidjes, mij direct aan weer bij U in Atjeh te komen dienen; dit kan Scheepens getuigen.[2])

Kol. Van der Maaten schreef me o.a. ,,Help den Generaal Van Daalen, ga terug naar Atjeh. De Generaal wil niet om je vragen, daarvoor kent ge hem genoeg, enz.," waarop ik terug antwoordde, dat zulks reeds lang door mij was besloten.

Mijn rol in de onzalige enquête-geschiedenis moet ik U natuurlijk ook toelichten. 't Was werkelijk niet uit vrije wil, dat ik meeging. Heel vele onaangenaamheden heeft het me reeds berokkend. Ik was het stootkussen, de souffre-douleur in de heele affaire. Ik kon onmogelijk ervoor bedanken, want Generaal Rost van Tonningen wilde mij er eerst niet bij hebben, omdat de Generaal wist, dat er te Meulaboh onaangenaamheden waren voorgevallen. (Ook hier werd dus weer vergeten, dat alles

[1]) Naar schriftelijke mededeeling komen er in de Wekker-brochure zaken voor die zijn te vinden in het archief van het 14e Bataljon. En Ter Beek was een tijdlang w.d. commandant van dat Bataljon. Bovendien was hij een Academievriend van Thomson.

[2]) Veltman was toen te Buitenzorg bij de Secretarie werkzaam gesteld.

reeds was opgehelderd, niettegenstaande ik dit toch had meegedeeld). De Gouverneur-Generaal stond er echter op, dat ik meeging, omdat „principieel reeds zoo goed als uitgemaakt was, dat U gehandhaafd zou blijven". Had ik den afloop kunnen voorzien, dan zou ik er zeer zeker wel een smoesje opgevonden hebben om mij eraan te kunnen onttrekken. Mijn rol in de commissie was geheel passief. Ik deed precies wat mij opgedragen werd.

U zal na bovenstaande mededeeling wel begrijpen, dat ik wel zoo voorzichtig was om iets uit te laten ten nadeele van U, daar ik dan 't zeer zeker te kwaad zou krijgen met den Generaal Rost, terwijl ik U kan mededeelen, dat de Generaal steeds heel aardig tegen me was. Veelal gaf ik de schuld van alles aan Uwe ondergeschikte officieren. Ik was o.a. de eenige van het gezelschap, die den U toegezonden brief op den dag van ons vertrek uit Koeta Radja, niet heeft gelezen. Bij het sluiten van dien brief werd ik alleen, alleen uit de Soos komende, even geroepen om een vraag te beantwoorden; (een vraag op welke plaatsen geïnterneerde vrouwen waren aangetroffen).

Bleek en met een „in Gods naam" teekende de Gouverneur-Generaal dien brief toen. Geloof mij oprecht, Generaal, 't was voor den G.G. Van Heutsz een zware, harde strijd. Later hoop ik U er wel meer van te vertellen, want dat hoop ik slechts, dat U tenslotte een goed en volledig denkbeeld krijgt van al het gebeurde. Al wat men van mij U verteld heeft omtrent mijn houding in de verschillende bezochte posten (voornamelijk Sigli en Lho Seumawé) moet U werkelijk niet onvoorwaardelijk aannemen, al was de schijn ook nog zoo tegen mij. Als U eens wist, dat juist één dier schijnvrienden, die U verkeerd heeft ingelicht, zich hoogst eigenaardig over U heeft uitgelaten, U zou zeker een heel andere voorstelling ervan gekregen hebben, doch laat ik hier over slechts zwijgen, daar ik me nu tegenover U verdedig en geene andere menschen wil beschuldigen. Dit kan ik alleen nog mededeelen, dat indien alle civiele gezaghebbers geweest waren zooals de overste Van Rietschoten en Geertsema Beckering het heel anders zou afgeloopen zijn. Die andere civiel gezaghebbers wilden immers de schuld op iemand anders gooien, wat zij verknoeiden. De eenig geschikte souffre-douleur kon niemand anders wezen dan ik.

De brave Scheepens deelde mij o.a. ook mede, dat U naar aanleiding van praatjes erg gebeten op mij was en dat Uwe Echtgenoote mij daarbij verdedigd heeft. Daar kan ik Mevrouw niet genoeg dankbaar over wezen en ik was toen reeds van plan te schrijven om opheldering te geven. Wist ik toen maar hoe U 't opgenomen zou hebben, dan ware zeer zeker al dat onaangename in die jaren niet voorgevallen.

Na afloop der enquête, wilde ik direct reeds naar Atjeh terug, doch ik werd te Batavia aangehouden voor enkele werkzaamheden o.a. kreeg ik opdracht de aanteekeningen op alle journalen onder verschillende

mij opgegeven rubrieken te sorteeren. Daardoor was ik mooi in de gelegenheid al die Wekker-artikelen te weerleggen. Zonder dat iemand mij dat opgedragen had, heb ik dit toen gedaan.

Indien ik U vijandig gezind was, zou ik toch niet uit eigen beweging een boekdeel vol schrijven ter Uwer verdediging. Artikel voor artikel heb ik academisch de Wekker-beschuldigingen kunnen weerleggen. En de Gouverneur Generaal èn Colijn zeiden tot me: „Veltman daar hebt ge een zeer goed werk mee verricht". De Gouverneur-Generaal voegde er nog aan toe: „'t Is alleen jammer, dat de Legercommandant je dat niet opgedragen heeft".

In brochurevorm zouden die Wekker-weerleggingen door wijlen den heer Kruseman kosteloos uitgegeven worden. De Gouverneur-Generaal, na de Raad van Indië gehoord te hebben, was van oordeel de beslissing der publicatie aan den Minister over te laten; tevens werd ons telegrafisch antwoord verzocht. Te Tapa Toean kreeg ik een schrijven van de Regeering dat de Minister na al 't gebeurde van oordeel was, het stuk maar niet te publiceeren. Mocht ik echter lust gevoelen dit toch te doen, dan zouden alle officieele aanhalingen uit bescheiden door mij uitgelaten moeten worden. Alle kracht zou mijn betoog dan verliezen en ik heb daarom de wensch van de Regeering gevolgd door het stuk niet te publiceeren. Concept van het betoog heb ik nog zorgvuldig bewaard en ik ben steeds bereid 't U ter lezing aan te bieden. Ik wist wel, dat het me ter eeniger tijd te pas zou komen. Denkt U toch vooral niet, dat ik onverschillig gebleven ben bij U in ongenade te zijn geraakt. Het heeft me altijd vreeslijk gehinderd en heb er veel verdriet van gehad, want Uwe gevoelens te Seulimeum en Pidië ten opzichte van mij zal ik steeds blijven gedenken als een hoogst aangename herinnering; die tijd behoort tot den aangenaamsten tijd te Atjeh doorgebracht. Misverstand en gekatjau zijn oorzaak geweest van die verwijdering. Met recht merkte U indertijd te Meulaboh op, kort vóór mijn vertrek naar Europa: „Bij elkaar kunnen wij veel beter opschieten dan op een afstand". Veel, zeer veel zou ik nog met U te bespreken hebben, liefst in eigen persoon en indien mijne werkzaamheden hier mij dat veroorloofden, zou ik gaarne een maandje verlof nemen naar Java, al was 't alleen daarvoor. Persoonlijk zou ik U dan nogmaals willen bedanken voor Uwe welwillendheid en vergiffenis vragen voor het leed dat ik U veroorzaakte. Ook dank ik U wel voor de verstrekte inlichtingen betreffende promotiekansen enz.,[1]) waarover ik U bij een volgende gelegenheid meer uitvoerig wensch te schrijven. Ik hoop niet U te lang te hebben opgehouden met mijn epistel.

Na vele beleefde groeten met Mevrouw, Uwe Echtgenoote, blijf ik met de meeste hoogachting, Uw U dienstw. dr. VELTMAN.

[1]) Aan Van Daalen was Juli 1910 het Legercommando opgedragen.

CVIII

IDENBURG AAN SNOUCK HURGRONJE, 21 Aug. 1924[1]).

Hooggeachte Professor, In Uw schrijven van 19 Augustus j.l. staat veel wat ik gaarne zou onderschrijven. Speciaal hetgeen U schrijft over de menschenvereering en de wijze waarop zich die uit. Ik zou er nimmer aan gedacht hebben om het initiatief te nemen tot huldiging van Van Heutsz' nagedachtenis, indien men mij — van ernstige zijde — niet min of meer daartoe gedrongen had en het weigeren mij zeer moeielijk was gemaakt.

Voor Uwe bereidwilligheid om te goeder tijd eene uitnoodiging tot toetreding tot het eerecomité te aanvaarden ben ik zeer dankbaar.

[1]) Particulier. Uit 's-Gravenhage.

REGISTER DER BRONNEN.

		Gedrukt	Geciteerd
I	Van der Wijck aan Snouck Hurgonje, 4 Dec. 1896.	p. 3	
II	Van Heutsz aan Snouck Hurgronje, 12 Jan. 1897.	,, 3	p. 23
III	Van Langen aan Snouck Hurgronje, 19 Febr. 1897.	,, 4	,, 21
IV	Van Heutsz aan Snouck Hurgronje, 24 Aug. 1897.	,, 4	
V	Van der Wijk aan Snouck Hurgronje, 25 Sept. 1897.	,, 4	,, 25
VI	Van Heutsz aan Snouck Hurgronje, 3 Febr. 1899.	,, 5	
VII	Van Heutsz aan Snouck Hurgronje, (1899).	,, 5	
VIII	Van Heutsz aan Snouck Hurgronje, 7 April 1900.	,, 5	
IX	Van Heutsz aan Snouck Hurgronje, 2 Jan. 1902.	,, 5	
X	Van Heutsz aan Rooseboom, 20 April 1902.	,, 6	
XI	Kempers aan De Savornin Lohman, 3 April 1903. Bijgevoegd: Memorie van Rechtvaardiging van den kapitein. Y, Febr. 1903.	,, 6	,, 5, 24
XII	Nota Six, ca. Mei 1903.	,, 11	
XIII	Van Heutsz aan Scheuer, 27 Juli 1903.	,, 14	
XIV	Colijn aan Van Heutsz, 8 Aug. 1903.	,, 15	,, 97
XV	Snouck Hurgronje aan Rooseboom, 2 Oct. 1903.	,, 34	,, 22, 24 25, 31 65
XVI	Colijn aan Snouck Hurgronje, 23 April 1904.	,, 60	75

		Gedrukt	Geciteerd
XVII	Nota van Snouck Hurgronje aan Van Heutsz, 26 April 1904.	p. 61	
XVIII	Beoordeeling van Van Daalen door Van Heutsz, 29 April 1904?	,, 62	
XIX	Idenburg aan Rooseboom, 7 Mei 1904.	,, 66	
XX	Colijn aan Snouck Hurgronje, (ca. 1 Juni 1904).	,, 67	
XXI	Idenburg aan Van Heutsz, 3 Oct. 1904.	,, 68	
XXII	Idenburg aan Van Heutsz, 11 Dec. 1904.	,, 70	
XXIII	Idenburg aan Van Heutsz, 27 Febr. 1905.	,, 72	
XXIV	Van Heutsz aan Idenburg, 21 Mei 1905.	,, 75	
XXV	Idenburg aan Van Heutsz, 7 Maart 1905.	,, 75	
XXVI	Bosch aan De Beaufort, 22 Dec. 1905.	,, 76	p. 99
XXVII	Van Heutsz aan Van Daalen 20 Jan. 1906.	,, 78	
XXVIII	Fock aan Van Heutsz, 23 Jan. 1906.	,, 79	,, 72, 73, 74
XXIX	Van Heutsz aan Fock, 5 Febr. 1906.	,, 81	
XXX	Van Daalen aan Van Heutsz, 17 Febr. 1906.	,, 83	
XXXI	Van Heutsz aan Van derWijck, 22 Febr. 1906.	,, 85	,, 74
XXXII	Hulshoff Pol aan Van Dalen, 28 Febr. 1906.	,, 86	
XXXIII	Fock aan Van Heutsz, 13 Maart 1906.	,, 87	,, 74
XXXIV	Van Heutsz aan Fock, 1 April 1906.	,, 87	
XXXV	Veenhuyzen aan Van Daalen, 4 April 1906.	,, 88	
XXXVI	Van Daalen aan Veenhuyzen, 9 April 1906.	,, 89	,, 100
XXXVII	Van Dalen aan Van Heutsz, 24 April 1906.	,, 90	,, 29
XXXVIII	Van Heutsz aan Fock, 26 April 1906.	,, 93	

		Gedrukt	Geciteerd
XXXIX	Van Heutsz aan Van Daalen, 1 Mei 1906.	p. 94	p. 8, 91
XL	Van Heutsz aan Fock, 23 Mei 1906.	,, 95	
XLI	Van Heutsz aan Van Daalen, 23 Mei 1906.	,, 95	,, 22, 66
XLII	Fock aan Van Heutsz, 12 Juni 1906.	,, 101	
XLIII	Van Heutsz aan Fock, 14 Juli 1906.	,, 103	,, 89
XLIV	Hulshoff aan Van Daalen 22 Oct. 1906.	,, 103	
XLV	Fock aan Van Heutsz, 11 Dec. 1906.	,, 104	
XLVI	Fock aan Van Heutsz, 17 Dec. 1906.	,, 105	
XLVII	Fock aan Van Heutsz, 29 Dec. 1906.	,, 105	
XLVIII	Van Heutsz aan Fock, 6 April 1907.	,, 105	
XLIX	Fock aan Van Heutsz, 7 Mei 1907.	,, 106	,, 74
L	Van Heutsz aan Fock 29 Mei 1907.	,, 106	
LI	Van Heutsz aan Van Daalen, 2 Sept. 1907.	,, 107	,, 76, 99 113
LII	Van Daalen aan Van Heutsz, 18 Sept. 1907.	,, 108	,, 98
LIII	Van Heutsz aan Van Daalen, Sept. 1907.	,, 115	
LIV	Van Heutsz aan Van Daalen, 5 Oct. 1907.	,, 116	
LV	Van Heutsz aan Fock, 17 Oct. 1907,	,, 119	,, 82
LVI	Fock aan Van Heutsz, 17 Oct. 1907.	,, 120	,, 82
LVII	Van Heutsz aan Fock, 20 Oct. 1907.	,, 120	
LVIII	Fock aan Van Heutsz, 21 Oct. 1907.	,, 121	,, 83
LIX	Fock aan Van Heutsz, 23 Oct. 1907.	,, 121	
LX	Van Heutsz aan Fock, 23 Oct. 1907.	,, 121	
LXI	Van Heutsz aan Fock, 25 Oct. 1907.	,, 122	,, 84
LXII	Fock aan Van Heutsz, 26 Oct. 1907.	,, 122	
LXIII	Fock aan Van Heutsz, 4 Nov. 1907.	,, 122	
LXIV	Fock aan Van Heutsz, 6 Nov. 1907.	,, 123	
LXV	Van Daaien aan Fock, 6 Nov. 1907.	,, 123	
LXVI	Fock aan Van Heutsz, 9 Nov. 1907.	,, 123	
LXVII	Van Heutsz aan Fock, 12 Nov. 1907.	,, 124	
LXVIII	Fock aan Van Heutsz, 22 Nov. 1907.	,, 124	,,101,110
LXIX	Van Heutsz aan Van Daalen, 24 Dec. 1907.	,, 125	
LXX	Van Daalen aan Van Heutsz, 28 Dec. 1907.	,, 130	

		Gedrukt	Geciteerd
LXXI	Van Daalen aan Snouck Hurgronje, 30 Dec. 1907.	p. 131	p. 91, 111
LXXII	Rost van Tonningen aan Van Daalen, 9 Jan. 1908.	,, 136	
LXXIII	Van Heutsz aan Van Daalen, 18 Jan. 1908.	,, 137	
LXXIV	Van Daalen aan Van Heutsz, 30 Jan. 1908.	,, 137	
LXXV	Van Heutsz aan Fock, 8 Febr. 1908.	,, 138	
LXXVI	Fock aan Van Heutsz, 13 Febr. 1908.	,, 139	
LXXVII	Heemskerck aan Van Heutsz, 25 Febr. 1908.	,, 140	
LXXVIII	Gesprek van Snouck Hurgronje met Heemskerck 14, Febr. 1908.	,, 140	
LXXIX	Snouck Hurgronje aan Van Daalen, 26 Febr. 1908.	,, 140	,, 101, 110
LXXX	Van Daalen aan Snouck Hurgronje, 24 Maart 1908.	,, 142	
LXXXI	Van Heutsz aan Van Daalen, 26 Maart 1908.	,, 143	
LXXXII	Van Daalen aan Van Heutsz, 27 Maart 1908.	,, 144	
LXXXIII	Van Heutsz aan Idenburg, 20 April 1908.	,, 145	,, 110
LXXXIV	Snouck Hurgronje aan Van der Maaten, 3 Mei 1908.	,, 146	,, 101, 110
LXXXV	De Savornin Lohman in *De Nederlander*, 6 Juni 1908.	,, 146	,, 111
LXXXVI	Idenburg aan De Savornin Lohman, 8 Juni 1908.	,, 149	,, 102
LXXXVII	Idenburg aan Van Heutsz, 23 Juni 1908.	,, 150	,, 101
LXXXVIII	Van Daalen aan Snouck Hurgronje, 27 Juni 1908.	,, 152	,, 4, 110
LXXXIX	Van Heutsz aan De Savornin Lohman, 8 Juli 1908.	,, 153	
XC	Van Heutsz aan Idenburg, 30/31 Juli 1908.	,, 158	,, 6, 65 97
XCI	De Savornin Lohman aan Van Heutsz, 21 Aug. 1908.	,, 170	

		Gedrukt	Geciteerd
XCII	Colijn aan Van Heutsz, 24 Aug. 1908.	p. 173	p. 81, 92
XCIII	Van Heutsz aan Idenburg, 12 Sept. 1908.	,, 175	
XCIV	Idenburg aan Van Heutsz, 15 Sept. 1908.	p. 180	
XCV	Van Heutsz aan De Savornin Lohman, 28 Sept. 1908.	,, 184	
XCVI	Van Heutsz aan Idenburg, 20 Oct. 1908.	,, 190	,, 94
XCVII	Van Daalen aan Snouck Hurgronje, 6 Nov. 1908.	,, 191	,, 98, 113
XCVIII	Snouck Hurgronje aan Van Daalen, 9 Nov. 1908.	,, 192	
XCIX	Van Daalen aan Snouck Hurgronje, 15 Jan. 1909.	,, 193	,, 4
C	Snouck Hurgronje aan Van Daalen, 17 Jan. 1909.	,, 193	
CI	Van Heutsz aan Idenburg, 9 Maart 1909.	,, 195	
CII	Van Daalen aan Snouck Hurgronje, 2 Juni 1909.	,, 196	,, 98, 99 112, 113
CIII	Snouck Hurgronje aan Van Daalen 6 Juni 1909.	,, 196	,, 98, 113
CIV	Van Heutsz aan Idenburg, 21 Juli 1909.	,, 197	,, 76, 99 113
CV	Idenburg aan Snouck Hurgronje, 4 Nov. 1909.	,, 198	
CVI	Van Daalen aan Snouck Hurgronje, 3 Sept. 1910.	,, 198	
CVII	Veltman aan Van Daalen, 7 April 1911.	,, 198	,, 87, 90, 94
CVIII	Idenburg aan Snouck Hurgronje, 21 Aug. 1924.	,, 203	

PERSONENREGISTER DER BRONNEN.

Ardenne, D. B. W., 71.
Baretta, J. M., 118, 163.
Beaufort, Mr. W. H., 76, 87, 93, 102.
Beeger, G. W., 116.
Beek, W. C. T. ter, 200.
Bergsma, Mr. J. H., 3.
Bloemen Waanders, M. W. E. van, 97.
Boreel, Jhr. J. J., 164, 166.
Borel, C. J., 146.
Boetje, W., 7, 73.
Bosch, W., 76, 93, 97.
Breyer, J. F., 39, 40.
Campioni, M. J. J. B. H., 166.
Caspersz, G. P. J., 195.
Christian, W. G. A. C., 167.
Christoffel, H., 98, 99, 154.
Colijn, H., passim.
Cremer, J. Th., 106.
Daalen, G. C. E. van, passim.
Dart, I. F. M., 162.
Deykerhoff, C., 38, 39.
Diermen, H. G. van, 107.
Drijber, S. A., 107.
Elias, Mr. A. E., 191.
Fock, Mr. D., passim.
Frijlink, W., 187.
Geertsema Beckeringh, A., 164, 166, 201.
Gerth van Wijk, K. F. E., 118.
Glerum, P., 171.
Goossens, M. A. F., 35.
Haar, E. G. A. L. ter, 171.
Heemskerk, Mr. Th., 139, 140, 142, 145, 190, 191.
Heldens, P. A. H., 68, 75, 94, 99.
Heutsz, J. B. van, passim.
Heyden, K. van der, 146.
Houven van Oordt, J. B. van der, 124.
Hulshoff Pol, J., 86, 103.
Idenburg, A. W. F., passim.
James, K. A., 109.
Kempers, M. G. J., 6.
Kol, H. H. van, 17, 82, 116, 119, 123, 152, 200.
Kooten, G. J. van, 73, 74, 86.
Koster, Mr. Dr. M. S., 124, 141, 175.
Kroesen, F. J., 71.
Kuijper, Dr. A., 146, 183.
Landzaat, A., 76.
Langen, D. W. F. van, 4.
Levinson, L., 171.
Liefrinck, F. A., 152, 179, 181, 182, 183, 198.
Loman, Ir. J. C., 97.
Lohman, Jhr. Mr. A. F. de Savornin, passim.
Maaten, K. van der, 100, 107, 146, 166, 188, 199, 200.
Mets, T. C., 171.
Morbeck, J. K., 56, 57, 109, 110.
Munter, J. H. C., 131.
Muijlwijk, V. E. J., 171.
Pompe van Meerdervoort, F., 36, 38.
Pijnacker Hordijk, Mr. C., 39, 119.
Raesfeld Meyer, K. P. A. M. von, 162, 164, 165.
Reedijk, C., 163.

Rees, D. F. W. van, 124, 125, 141, 160, 165, 175.
Rietschoten, C. H. van, 166, 201.
Rooseboom, W., 6, 34, 62, 66, 70, 72, 80, 141, 153, 167.
Roqué, T. K., 171.
Rost van Tonningen, M. B., passim.
Ruyssenaers, J. L. J. A., 36.
Rijn, P. H. van, 99.
Rijn van Alkemade, I. A. van, 43.
Scheepens, W. B. J. A., 68, 164, 200, 201.
Scheuer, A. H. W., 14, 15.
Schmidt, B. T. C. F., 167, 195.
Schneider, A. E., 166.
Schoch, J. G. U., 6.
Scholten, J. W., 171.
Schröder, L. F., 162.
Six, Jhr. J. D., 11, 150.
Snouck Hurgronje, Dr. C., passim.
Stemfoort, J. W., 116, 186.
Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de, 82, 192.
Swart, L., 4.
Swieten, J. van, 146.
Teyn, H. K. F. van, 35, 36.
Thomson, F. C., 105, 106, 119, 172, 187, 200.
Troelstra, Mr. P. J., 82.
Vastenou, J. H. C., 200.
Veenhuyzen, H. W., 88, 89.
Veltman, Th. J., 68, 133, 198, 200, 202.
Vermeulen, W. Y. F., 81.
Verspijck, Jhr. G. M., 146.
Vetter, J. A., 40, 39, 186.
Vliet, C. J. P. van, 4, 40, 186, 189.
Vuuren, L. van, 18.
Wedden, P. H. van der, 56, 58, 75.
Weyden, J. van der, 118.
Willemse, L. H. M., 171.
Willigen, P. C. van der, 198.
Wijck, Jhr. C. H. A. van der, 3, 4.
Wijck, Jhr. J. C. van der, 6, 83, 85, 107, 108, 118, 196, 198.
Yzerman, J. W., 23, 124, 139.

STELLINGEN

I

Het onderbrengen van regionale archieven van Nederlandsch Indië in het Landsarchief is van dringend belang voor nauwkeuriger Koloniale geschiedschrijving.

II

De motie Soetardjo getuigt van een gemis aan begrip van de ernst der tijden.

III

De interpretatie van art. 90 (Kroonbeslissing K. B. 5 Juni 1934, no. 25) gebiedt den Gouverneur Generaal dit artikel met omzichtigheid te hanteeren.

IV

De geschiedschrijver klimt op a-rationeele wijze vanuit de hem ter beschikking staande gegevens, op tot de eenheid van het karakter en deduceert dan opnieuw tot de oude en nieuwe gegevens.

V

Bij de lezing van historische stukken moet men uitgaan van de wetenschap, dat elk mensch een zekere reserve in acht neemt wanneer hij zijn gedachten neerschrijft.

VI

Door zich met zijn historische figuren te vereenzelvigen, komt de geschiedschrijver tot de laatste drangredenen, die tot de handeling hebben aangezet.

VII

Alleen een onredelijk nationalisme is tot werkelijke nationale arbeid in staat.

VIII

Niet de tegenstelling onchristelijk en christelijk, maar realistisch en idealistisch ligt aan het conflict Colijn—Y ten grondslag.

IX

De verhouding tusschen twee historische figuren wordt bepaald door hun onderlinge deviatie.

X

Het publiceeren van officieren tegen hunne chefs behoort als onkrijgstuchtelijk te worden veroordeeld. De waardigheid en de kracht van het Leger ligt in het „La grande Silencieuse" opgesloten.

XI

Het feit dat aan de afdeeling voor de geschillen van bestuur van de Raad van State gevallen waarbij geen geschil aanwezig is om advies worden gezonden is in strijd met de stellige bewoordingen van art. 23 van de wet op de Raad van State.

XII

De in Holland studeerende Indische studenten behooren niet zooals veelvuldig geschiedt, aan de zelfkant der Hollandsche samenleving te blijven staan.

vrije Universiteit
30000000891253
BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT
3 0000 00089 1253